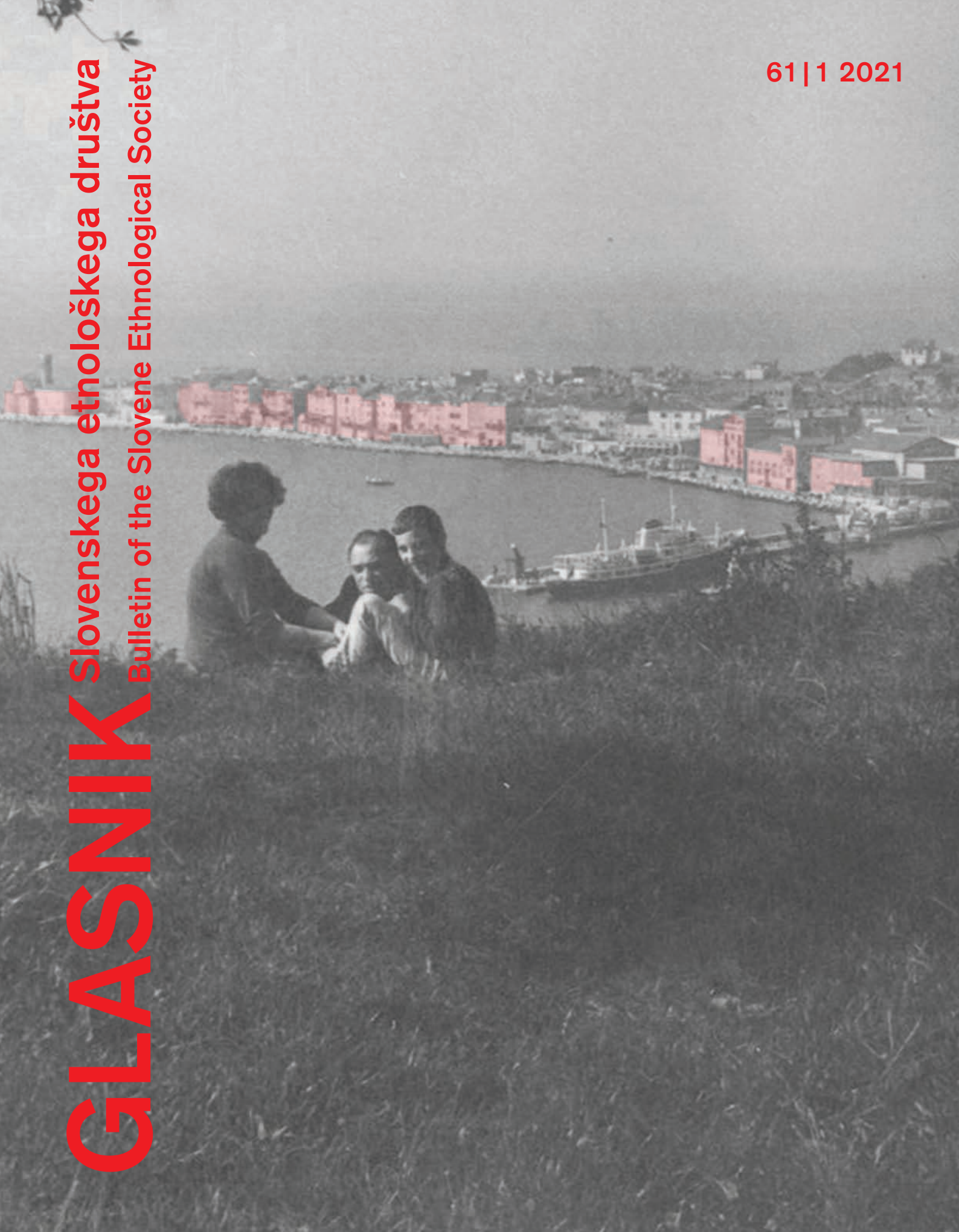

GLASNIK

Slovenskega etnološkega društva

Bulletin of the Slovene Ethnological Society

61 | 1 2021

Glasnik Slovenskega etnološkega društva (*Glasnik SED*):

Znanstveno-strokovna revija Slovenskega etnološkega društva
61 | 2021, št. 1

Bulletin of the Slovene Ethnological Society:

Scientific Journal
61 | 2021, Issue 1

UDK 39(497.4)(05)

ISSN 0351-2908 Glasnik SED (Tiskana izdaja) | Printed edition

ISSN 2536-4324 Glasnik SED (Spletna izdaja) | Online edition

Revija je od leta 1956 izhajala kot *Glasnik Inštituta za slovensko narodopisje*, od leta 1959 (15 letnikov) kot *Glasnik Slovenskega etnografskega društva*, po letu 1976 pa izhaja kot *Glasnik Slovenskega etnološkega društva*. | The Bulletin had been published under the name *Glasnik Inštituta za slovensko narodopisje* (Bulletin of the Institute for Slovene Ethnography) until 1956; as *Glasnik Slovenskega etnografskega društva* (Bulletin of the Slovene Ethnographical Society) until 1959 (15 volumes); and as *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* (Bulletin of the Slovene Ethnological Society) since 1976.

V enem letniku izideta dve številki. | 2 issues (1 volume) are published yearly.

SLOVENSKO *etnološko* DRUŠTVO
SLOVENE *ethnological* SOCIETY

Izdajatelj | Publisher©

Slovensko etnološko društvo
Zanj | Represented by Alenka Černelič Krošelj

Ponatis celotne številke ali posameznih prispevkov in fotografij je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira. | No part of this publication may be reproduced or transmitted, in any form or by any means, without written permission from the publisher. Quotations must contain a full mention of the source.

Naslov uredništva | Address

Slovenski etnografski muzej
Metelkova 2
1000 Ljubljana

Tel. | Tel.: (+ 386) 01 300 87 38

Fax | Fax: (+ 386) 01 300 87 35

Elektronska pošta | E-mail: info@sed-drustvo.si

Spletna stran | Website: <http://www.sed-drustvo.si/>

Urednici | Editors

dr. Saša Poljak Istenič: glavna urednica | Editor-in-Chief

Daša Ličen: odgovorna urednica | Editor-in-Charge

Uredniški odbor | Editorial Board

Alenka Černelič Krošelj, dr. Miha Kozorog, dr. Rebeka Kunej, Tina Palač, mag. Martina Piko-Rustia: člani | Members

Prispevke so recenzirali člani uredniškega odbora in zunanji recenzenti. Redakcija št. 1/2021 je bila zaključena 1. aprila 2021. | All articles have been reviewed by the editorial board members and by the external reviewers. The editing of this issue was completed on 1st of April 2021.

Za znanstveno in strokovno vsebino prispevkov odgovarjajo avtorji. | The authors are solely responsible for the content of their articles.

Jezikovni pregled | Language Editor

Irena Destovnik, Marjeta Pisk, Saša Poljak Istenič

Jezikovni pregled angleških povzetkov in izvlečkov | English Language Editor

Mateja Žuraj

Bibliografska obdelava v programskem sistemu COBISS | Article Classification

Breda Pajsar

Oblikovanje in prelom | Design and Typesetting

Ana Destovnik

Tisk | Printed by

KOLORTISK tiskarna d. o. o.

Naklada | Circulation

400 izvodov | 400 copies

ODBIRANJA IZ POŠTNEGA PREDALA

Če zaupamo članku, ki je pred mesecem izšel v ugledni naravoslovni znanstveni reviji *Science Advances*, se je v t. i. koronaletu že tako nizko število znanstvenih člankov, ki jih v primerjavi z moškimi objavijo ženske, še zmanjšalo. Tudi zato smo v uredništvu *Glasnika SED* ponosni, da lahko v tej številki predstavimo izbor osmih znanstvenih člankov, ki so nastali pod peresi etnologin, antropologin, zgodovinarke in konservatorke. Avtorice pripadajo različnim generacijam, so na različnih stopnjah svojih akademskih poti in odpirajo nadvse raznolika raziskovalna vprašanja. Petra Kavrečič na primeru povojnih obiskov območja soške fronte razgrne preplet kolektivnega spomina in turizma, Sara Krajnc v luči spolnih vlog povzema svojo raziskavo spolnih praks na Celjskem, Katarina Šrimpf Vendramin pa se na primeru že opravljenih raziskav kulture rojstva in še zlasti vloge hrane v njej ukvarja z značilnostmi zbranega gradiva. Tudi Vanja Huzjan v svojem članku posega v preteklost, in sicer v otroštvo v prvi polovici 20. stoletja, ki ga postavlja v širši ideološki in ekonomski kontekst ter osmisli s pomočjo psihoanalitičnega aparata. Katja Hrobat Virloget analizira družbena razmerja in simbolne meje istrskega prebivalstva od konca druge svetovne vojne. Tudi v osredju prispevka Neže Lipovec Čebren je Istra. Na podlagi etnografskih raziskav skuša spregovoriti o vrednotenju dediščine v spornih krajinah. Številko zaokrožata še dva etnografska prispevka, in sicer članek Nastje Slavec o položaju in podobi govorcev irščine ter članek Lee Anclin in Maruše Kosi, ki poroča o soočanju Sarajevčanov z žgočimi vprašanji podnebne krize.

S širokim diapazonom etnoloških in antropoloških vprašanj *Glasnik SED* hote ali ne hote naslavlja tudi vprašanje bistva etnološkega raziskovanja in znanstvenega prispevka. Drugače povedano, uredniki smo pomemben del nikoli sklenjene razprave o značilnostih znanstvenih člankov s področja naše discipline. Prav zato se nama zdi nujno poudariti nekatere zagate, ki spremljajo najino uredniško pot. Število prispevkov, ki sva jih samo v zadnjem letu zavrnila, presega obseg celotne številke revije. Njihova težava nikoli ni bila predmet raziskave, redko metoda ali disciplinske razmejitev, enkrat je šlo za plagiatstvo, večinoma pa smo člani uredniškega odbora v zavrnenih prispevkih pogrešali raziskovalna vprašanja, vprašanja, ki bi presegala goli nabor oziroma analizo gradiva ali raziskave in bi zbrane podatke umestila v širši kontekst. S tem bi namreč članki naslovili tudi tisto bralstvo, ki ga določena tema ne zanima. Krivdo za poplavo šibkih člankov bi lahko deloma zvrnili na pomanjkanje časa, ki je povezano s specifičnostmi slovenskega (a tudi tujega) akademskega prostora. Podvrženi smo pritiskom in trendom, ki narekujejo hitro pisanje in množično objavljanje. Ne glede na to se nama zdi nujno opozoriti na etično dolžnost raziskovalk in raziskovalcev. Naši znanstveni prispevki niso zgolj kopica točk, ampak tudi oziroma predvsem odraz trenutnega stanja stroke in zapuščina bodočim etnologinjam in etnologom. Pisanje »z levo roko« zatorej ni zgolj trn v peti urednikov in kritičnih recenzentov, ampak problem stroke kot take.

Navzlic zapisanemu – ali raje prav zato – vas vabiva k pisanju prispevkov za *Glasnik*. Z eno od naslednjih številki bi radi obeležili leto, ko Slovenija nosi naslov Evropska gastronomska regija in se v primežu epidemije skuša v turizmu uveljavljati tudi s svojo kulinarično raznolikostjo in pestrostjo. Avtorice in avtorje zato vabimo, da v svojih razpravah stopijo na stičišče turizma in etnološkega raziskovanja. Ker pa se v promocijo tega naziva vključujejo tudi muzeji in druge institucije oziroma posamezniki na terenu, bomo prav tako veseli poročil o vaših dejavnostih ali razmislekov o vaši vlogi v razvijanju lokalnega (gastronomskega) turizma. Poziv je objavljen na koncu te številke *Glasnika*.

Obenem načrtujemo tudi tematski blok o vlogi muzejev. V luči bližajoče netransparentne ustanovitve novega nacionalnega Muzeja ustanovitve Slovenije, ki mu je kljub odsotnosti poziva k strokovni razpravi, programa ali strokovno podkovane ekipe vlada že namenila štiri milijone evrov, se nam zdi nujno osvetliti pomen muzejev v družbi. Muzeji so namreč lahko institucije, ki zgodovino krojijo po svojih željah. Zgodbe novonastalega muzeja bodo stremele k samosvojemu oblikovanju prihodnosti, kar ne zadeva samo etnologin in etnologov ter ljubiteljev te discipline, ampak vse državljanke Republike Slovenije.

		Razglabljanja	Reflections
5	Petra Kavrečič	Dediščina prve svetovne vojne: Komemorativne prakse veteranov na območju nekdanje soške fronte leta 1925 Heritage of World War I: Commemorative Practices of Veterans on the Former Isonzo Front in 1925	
17	Neža Čebren Lipovec	Etnografske metode in ohranjanje stavbne dediščine Ethnographic Methods and the Conservation of Built Heritage	
30	Katja Hrobat Virloget	Družbene meje in odnosi v istrski družbi po povojnem »eksodusu« Social Boundaries and Relations in the Istrian Society after the Post-War "Exodus"	
42	Nastja Slavec	»Kmetje«, »snobi« in »jezikovni fašisti«: Položaj in podoba govorcev irščine na polotoku Corca Dhuibhne "Farmers", "Snobs", and "Language Fascists": The Position and Image of Irish Speakers on the Corca Dhuibhne Peninsula	
54	Vanja Huzjan	Vzgoja mlajših otrok v Ljubljani in okolici v prvi polovici 20. stoletja do druge svetovne vojne Upbringing of Young Children in Ljubljana and the Surrounding Area from Early 20th Century until the Second World War	
65	Sara Krajnc	»O seksu pa nikol niso govoril«: Ženske spolne vloge, spolni odnosi in spolne prakse v Celju z okolico od sredine 20. stoletje do danes "But They Never Talked about Sex": Female Sex Roles, Sexual Relations and Sexual Practices in Celje and the Surrounding Area from the Mid-20th Century until Today	
75	Katarina Šrimpf Vendramin	Pomen hrane v kulturi rojstva 19. in prve polovice 20. stoletja Food in the Context of Birth Culture in the 19th and First Half of the 20th Century	
86	Lea Anclin, Maruša Kosi	»Ni podatkov, ni problemov«: Soočanje z onesnaženim zrakom v Sarajevu "No Data, No Problems": Coping with Air Pollution in Sarajevo	
		Knjižne ocene in poročila	Book Reviews
97	Marjeta Pisk	Špela Frlič: »Zgodbe si jemljemo za svoje!« Za 2 groša fantazije in sodobno pripovedovanje na Slovenskem Špela Frlič: "We Take Stories and Make Them Our Own!" Two Pennies' Worth of Fantasy and Contemporary Storytelling in Slovenia	
98	Milan Vogel	Marija Stanonik: Pesnjenje v vojaški suknji in proti njej (1515–1918) Marija Stanonik: Writing Poetry in a Military Uniform and against it (1515–1918)	
99	Gašper Raušl	Aleksej Kalc, Mirjam Milharčič Hladnik, Janja Žitnik Serafin: Doba velikih migracij na Slovenskem Aleksiej Kalc, Mirjam Milharčič Hladnik, Janja Žitnik Serafin: The Era of Great Migration in Slovenia	
101	Iztok Ilich	Izar Lunaček: Sveto & smešno. Stripovski esej o hecni plati religije Izar Lunaček: The Holly & The Funny. A Graphic Essay on the Funny Side of Religion	
102	Saša Babič	Dan Podjed: Antropologija med štirimi stenami: Spoznavanje družbe in sebe med pandemijo Dan Podjed: Indoor Anthropology: Investigating Society and the Self During the Pandemic	
104	Milan Vogel	Aleksandra Zrelec: Čevnice: Motivika na panjskih končnicah iz zbirke Rudolfa Galoba Aleksandra Zrelec: "Čevnice": Motifs on the Beehive Panels from the Rudolf Galob Collection	
105	Lilijana Stepančič	Dan Hicks: The Brutish Museums. The Benin Bronzes, Colonial Violence and Cultural Restitution Dan Hicks: Brutanski muzeji: Beninski bron, kolonialno nasilje in kulturna restitucija	
108	Tisa Kučan Lah	Dan Podjed, Meta Gorup, Pavel Borecký, Carla Guerrón Montero (eds.): Why the World Needs Anthropologists Dan Podjed, Meta Gorup, Pavel Borecký, Carla Guerrón Montero (ur.): Zakaj svet potrebuje antropologe	
110	Manca Filak	Shilyn Warren: Subject to Reality: Women and Documentary Film Shilyn Warren: Podvržene realnosti: Ženske in dokumentarni film	
		Muzejske strani	Museum Pages
112	Magda Peršič	Toku, toku, tokulelelele: Fenomen in tradicija Cerknškega karnevala: Poročilo o razstavi (3. 12. 2019–1. 9. 2020) Toku, toku, tokulelelele: The Phenomenon and Tradition of the Cerknica Carnival: Exhibition Report (3 Dec 2019–1 Sept 2020)	

		Muzejske strani	Museum Pages
116	Urška Purg	Muzej novejšje zgodovine Slovenije med pandemijo koronavirusa Museum of Contemporary History of Slovenia in Times of the Coronavirus Pandemic	
118	Veronika Bjelica	Zaprti, odprti, zaprti, ... Odprti! Closed, Open, Closed, ... Open!	
120	Tina Ivnik	Čemu služijo muzeji in galerije danes – javnosti ali samovolji ministra za kulturo? Poročilo o posvetu The Purpose of Museums and Galleries Today – Serving the Public or the Arbitrariness of the Culture Minister? Report on the Consultation	
123	Tina Palaić, Maja Hakl Saje	Dostopnost in inkluzivnost v slovenskih muzejih in galerijah: Strokovno izpopolnjevanje z delavnico Accessibility and Inclusion in Slovenian Museums and Galleries: Professional Training with a Workshop	
		Poročila	Reports
127	Tina Krašovic, Tina Mlinarič, Lina Troha	Utrinki z etnološkega tabora treh dolin na Solčavskem Snapshots from the Ethnological Camp of the Three Valleys of Solčavsko	
130	Enja Zobarič, Matija Pohorec	Sem, kar jem: Pogovori o hrani I Am What I Eat: Discussions about Food	
		Slovinci zunaj meja Republike Slovenije	Slovenians Living beyond the Borders of the Republic of Slovenia
132	Martina Piko-Rustia	Družbena participacija in jezikovni profili mladih v slovenskem zamejstvu Social Participation and Linguistic Profiles of the Youth Living Beyond the Borders of the Republic of Slovenia	
133	Devan Jagodic	Družbena participacija mladih v slovenskem zamejstvu Social Participation of the Youth Living Beyond the Borders of the Republic of Slovenia	
139	Sonja Novak Lukanović	Jezikovni profil mladih v slovenskem zamejstvu Linguistic Profiles of the Youth Living Beyond the Borders of the Republic of Slovenia	
		Nekrolog	Eulogy
143	Franc Križnar	V spomin ugledni hrvaški (etno)muzikologinji Gorani Doliner (1945–2020) In Memoriam of the Renowned Croatian (Ethno)musicologist Gorana Doliner (1945–2020)	
		Društvene strani	Society Pages
146	Alenka Černelič Krošelj, Stanka Glogovič	Poročilo o delu Slovenskega etnološkega društva v letu 2020 Work Report of the Slovenian Ethnological Society in the Year 2020	
149	Tita Porenta	45 let Slovenskega etnološkega društva (1975–2020): Virtualna razstava 45 Years of the Slovene Ethnological Society (1975–2020): Virtual Exhibition	
151	Tomaž Simetinger	Etnološki večer: Pogovor z Murkovo nagrajenko Marijo Klobčar Ethnological Evening: A Talk with the Murko Award Winner Marija Klobčar	
153	Zora Slivnik Pavlin	Živel pust! Virtualna Ekskurzija SED na Opčine pri Trstu Long Live the Carnival! Slovene Ethnological Society's Virtual Excursion to Opicina near Trieste	
		Etnologija je povsod	Ethnology is Everywhere
156	Iztok Ilich	Božič 1949 z današnje razdalje Christmas 1949 from Today's Perspective	
160	Franc Križnar	Zakantajmo, kako su nas vadili / Zapojmo, kot so nas učili: Ženska in moška klapa Kastav (Hrvaška) Let's Sing Like They Taught Us: Female and Male Vocal Ensemble Kastav (Croatia)	

	Razpisi, vabila, obvestila	Tenders, Invitations, Notices
162	Razpis za podelitev Murkove nagrade, Murkovega priznanja in Murkove listine za dosežke v etnologiji na Slovenskem za leto 2020/2021 Tender for the Bestowing of the Murko Award, the Murko Special Recognition Award, and the Murko Certificate for Special Achievements in Ethnology in Slovenia for 2020/2021	
163	Poziv k oddaji prispevkov za tematsko številko <i>Glasnika SED</i> o turizmu Call for Contributions to <i>Glasnik SED's</i> Themed Issue on Tourism	
164	Navodila za avtorje Instructions for Authors	

DEDIŠČINA PRVE SVETOVNE VOJNE

Komemorativne prakse veteranov na območju nekdanje soške fronte leta 1925

Izvirni znanstveni članek | 1.01
Datum prejema: 19. 11. 2020

Izveček: Prispevek obravnava območje nekdanjega bojišča na soški fronti, ki je po vojni postalo sestavni del Kraljevine Italije in doživelo korenito tranzicijo. V želji po afirmaciji italijanskosti teritorija je bilo treba nacionalni spomin konstruirati in utrditi zlasti v tem spornem obmejnem prostoru. V tem procesu so pomembno vlogo odigrali tudi nekdanji veterani in žalujoči člani družin padlih vojakov. Obiskovanje spomenikov, bojišč in pokopališč prve svetovne vojne je postalo ustaljena praksa. Posebno pozornost namenja obisku veteranov 1. bataljona 269. pehotnega polka italijanske vojske.

Ključne besede: potopisi, spominske prakse, (sekularno) romanje vojakov, turizem, nacionalizem, prva svetovna vojna

Abstract: The article studies the area of the former battlefield on the Isonzo Front. After the war, the territory was assigned to the Kingdom of Italy, which means that it went through a radical transition. In line with the desire to affirm the Italianness of the territory, it was necessary to construct and consolidate a national memory, especially in this contested border area. An important role was played by former veterans and the families mourning the fallen soldiers. Visiting WWI monuments, battlefields and cemeteries has become an established practice. The article deals with the case of a visit of the first Battalion of the 269th Infantry Regiment.

Keywords: travel diaries, commemorations, (secular) pilgrimage of soldiers, tourism, nationalism, WWI

Uvod

Soško bojišče je v prvi svetovni vojni (za zgodovinsko bibliografijo o temi glej Svoljšak 1993, 1993a in 2015) močno zarezalo v vsakdanje življenje prebivalcev na fronti in v njenem zaledju. Vojna in njen dramatični učinek sta bila vidna na različnih ravneh: v spremenjeni in uničeni krajini, prebivalstvu, spremenjenih političnih okoliščinah, ekonomiji in družbi. V pričujočem prispevku primarno obravnavam neposredne udeležence bojev – vojake, ki so se borili na tem območju, oziroma sorodnike padlih vojakov. Osredotočam se na oblikovanje memorialnih praks, ki so bile na območju nekdanjega bojišča vzpostavljene po vojni. Predstavljam pojav, ki se je v Evropi, zlasti med državami, ki so iz prve vojne izšle kot zmagovalke, pojavil tudi kot ena izmed njenih posledic. Oblikovale so se nove prakse spominjanja (in pozabe), povezane z bojišči in osvojenimi ali izgubljenimi teritoriji. Pomembno oziroma ključno vlogo pri spominjanju in oblikovanju kolektivne nacionalne memorije je zasedel kult padlega vojaka. Kot anonimni vojak – junak je v nacionalnem diskurzu pri oblikovanju in propagiranju spominjanja in obeleževanja bojev prve svetovne vojne zasedel ključno mesto (glej tudi Walter 1993; Lloyd 1998; Mosse 2007; Iles 2008; Klabjan 2010; Winter 2011; Dato 2014; Kavrečič 2017; Batič 2018; Jezernik 2018; Jezernik in Fikfak 2018). Omenjene ritualne prakse in slovesnosti so prispevale k oblikovanju in ohranjanju spomina. Postavljeni grobovi, spomeniki, spominski parki in komemorativne prakse so pomembna zapuščina, ki je

ob stoletnici začetka (in konca) vojne ponovno obudila zanimanje in (nove) raziskave tudi v etnologiji.¹

V prispevku obravnavam spomin na območje nekdanjega bojišča na soški fronti, kjer sta se spopadli nasprotujoči si vojski Kraljevine Italije in Avstro-Ogrske; območje je po vojni pripadlo Kraljevini Italiji. Novejše etnološke raziskave so odkrile pomen ohranjanja in valorizacije te dediščine v slovenskem prostoru; zavedati so se je začeli predvsem po letu 1991 (Jezernik in Fikfak 2018; Repič 2018; Kozorog 2019). Pričujoča raziskava pa v ospredje postavlja obdobje med obema vojnama, ko so se na območju oblikovale memorialne prakse, usklajene z italijanskimi ozemeljskimi pretenzijami in željami po afirmaciji italijanskosti (*italianità*) teritorija. Na novo pridobljenem (obmejnem) ozemlju, ki je bilo soočeno s korenito politično tranzicijo, je bilo namreč treba nacionalni spomin šele konstruirati in posledično tudi utrditi. V tem procesu so to vlogo odigrali tudi nekdanji veterani oziroma žalujoče družine vojakov, ki so izgubili življenje na fronti.

Obiskovanja spomenikov, bojišč in pokopališč prve svetovne vojne so postala ustaljena praksa, pojmovana kot (sekularno) romanje² veteranov ali njihovih družin. Neka-

- 1 Pri tem velja je treba poudariti znanstvene dosežke raziskovalnega projekta Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo FF UL in Inštituta za slovensko narodopisje ZRC SAZU Dediščina prve svetovne vojne: Reprezentacije in reinterpretacije.
- 2 Za uporabo oklepajev pri besedi sekularni glej Kavrečič (2017: 145, op. 7) in Baraniecka-Olszewska (2017: 130).

* Petra Kavrečič, dr. zgodovine, docentka in znanstvena sodelavka za področje zgodovine, Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije, Oddelek za zgodovino; petra.kavrecic@fhs.upr.si.

teri veterani so se po vojni združevali v društva, s katerimi so se udeleževali romanj, med njimi je bilo tudi veteransko združenje nekdanjega 1. bataljona 269. pehotnega polka, ki je predmet obravnave. Tovrstna veteranska združenja so si prizadevala ohranjati spomin, predvsem pa pridobiti priznanje za svoja dejanja (Jezernik 2018: 39). Prav obiski krajev spomina (pokopališč, spomenikov, parkov) so imeli pomembno vlogo pri oblikovanju in utrjevanju nacionalne pripadnosti, predvsem na mejnem območju, kjer »enotna« nacionalna identiteta še ni bila »utrjena«. Učinkovita propaganda za vzpostavljanje nacionalne identitete je bilo tudi obiskovanje teh krajev, tako s strani omenjenih združenj kot tudi drugih obiskovalcev. V ta proces se je uspešno vključila tudi turistična dejavnost in s tem sledila interesom političnega režima, v tem primeru italijanskega, ki je kmalu po prvi svetovni vojni dobil avtoritarni značaj. Turizem kot panoga je namreč pogosto podvržen interesom vladajoče politične doktrine.

Metodologija

V prispevku obravnavam komemorativne prakse, povezane s prvo svetovno vojno. Zlasti se posvečam obiskovanju nekdanjih bojišč in pokopališč na soški fronti. Časovno se osredotočam na obdobje neposredno po prvi svetovni vojni, ko je na obravnavanem območju prišlo do velikih sprememb. Te niso nastale zgolj zaradi posledic bojevanja in vojne, ampak tudi iz političnih razlogov. Območje Primorske je namreč prešlo iz ene državne tvorbe v drugo, iz Avstro-Ogrske v Kraljevino Italijo (Rapalska pogodba 1920). Podobno kot drugod so se tudi na tem območju razširile komemorativne prakse in obeleževanje vojnih žrtev, pri tem pa je bil v ospredju spremenjeni nacionalni značaj. Komemorativne prakse, povezane z romanjem in tudi s turistično dejavnostjo, so v tem prostoru obenem prispevale k oblikovanju oziroma utrjevanju nacionalne pripadnosti. Prispevek temelji na analizi in študiju primarnih (arhivskih) in sekundarnih (literatura, turistična periodika in vodniki) virov. Kot vira pri raziskovanju pojava obiskovanja nekdanjih bojišč – v tem primeru soške fronte – lahko uporabimo tudi pisma in dnevnike. Spomini, beležke, poročila, dnevniki so oblike zapisov, ki nam odstirajo poglede neposrednih udeležencev bojev. Kakšne vtise so obiskovalci dobili ob obisku nekdanjih bojišč? Kakšne itinerarije so izbrali? Kot primer sem vzela obisk iz avgusta 1925, ko so nekdanja bojišča soške fronte obiskali veterani in svojci; obisk je zabeležen v obliki dnevnika oziroma potopisa. Izsek dnevnika je bil leta 1995 v časopisu *Il Territorio* (Tržič/Monfalcone) objavljen kot Archivio della Memoria (Arhiv spomina) z naslovom: Ritornare sul campo di battaglia, le radici del turismo reducista (Vrnitev na bojno polje, korenine »veteranskega« turizma). Onorio Battelli-

no³ je v krajšem uvodnem tekstu poudaril, da je to redke primer »popotniškega dnevnika« (*diario di viaggio*) skupine nekdanjih častnikov 1. bataljona 269. pehotnega polka. Objavljen je le del potopisa, ki se nanaša na območje soške fronte in obsega skoraj sedem strani besedila.

Sekularno romanje in turizem obiskovanja bojišč

Po prvi svetovni vojni so v vojno vpletene države začele urejati množična grobišča neznanih vojakov in v krajih nekdanjih spopadov ali večjih mestih in prestolnicah postavljati spomenike. Prva svetovna vojna je prelomna v smislu zahtev po priznanju in primernem pokopu žrtev ter procesu žalovanja, saj je povzročila ogromno žrtev. V tem procesu je bila posamezniku odvzeta identiteta in predstavljena v nepoznane kolektivne subjekte, njegovo žrtvovanje pa glorificirano. Ta pristop se je preživelim zdel najprimernejši za komemoriranje padlih, predvsem vseh neidentificiranih. Spomeniki so z izborom naključnih trupel in s slavnostnimi pokopi načrtno gradili na kultu. Tako so s koncem vojne želeli prikazati oziroma vzpostaviti pokrajino nacionalnega spomina, ki je imel po eni strani komemorativno funkcijo, po drugi pa je bil vizualni prikaz nacionalnega diskurza (Klabjan 2010: 401).

Gradnja in postavitve spomenikov ter drugih obeležij na območjih, kjer so potekali boji, oziroma na italijanski vzhodni meji sta imeli v njenem povojnem nacionalnem diskurzu vidno ideološko konotacijo. Zato sta imela spodbujanje in promocija obiskovanja teh krajev pomembno vlogo, tako v smislu romanja kot turističnega ali poučnega obiska. Obiskovanje krajev, kjer so potekali boji, je seveda imelo močno čustveno noto (Eade in Katić 2017: 1–3). Sociolog in zgodovinar Tony Walter je te obiskovalce definiriral kot romarje in pri tem poudarjal, da gre za sekularno obliko romanja, saj ni bilo vezano na religiozne prakse oziroma poudarek ni bil na religioznih obredih, ki so potekala na tovrstnih krajih, ampak na aktu spominjanja in žalovanja. Po mnenju zgodovinarja Davida W. Lloyda je tradicionalna religija »ponudila jezik in imaginarij, preko katerih se lahko izraža žalost nacije in prispeva k oblikovanju ritualov«, ki pomagajo pri samem procesu žalovanja (Lloyd 1998: 5; gl. tudi Walter 1993). Veliki spomeniki, kot na primer tisti v Sredipolju/Redipuglia, Oslavju/Oslavia in Kobaridu/Caporetto,⁴ so predstavljali nacionalni teritorij, kjer si je Italija prizadevala za glorifikacijo zmagoslavnih bojev in bitk ter tako prispevala h krepitvi nacionalne identitete in pripadnosti. Komemorativne prakse na teh krajih so bile pomembne z vidika žalovanja in spominjanja/obe-

3 Avtor oziroma urednik besedila je bil videmski geometer Onorio Battellino. Battellino je bil po vojni državni uslužbenec pri javnih delih, nekdanji poročnik in tajnik ter logistični vodja skupine. Bil je med udeleženci romanja.

4 Pri prvi omenbi krajev so ti napisani v slovenski in italijanski različici, v nadaljevanju članka pa je navedeno le slovensko poimenovanje.

ževanja, obenem pa so bile orodje za »oblikovanje nacije in integracije posameznika v nacionalno telo« (Klabjan 2010: 401; gl. tudi Jezernik in Fikfak 2018).

Uničenje in morija, ki ju je povzročila prva svetovna vojna, sta vplivala tudi na turistični sektor, ki se je že pred vojno uveljavil kot priljubljena in dobičkonosna dejavnost (Kavrečič 2017a). Iz nje je izšla nova niša, čeprav sta, predvsem v prvih povojnih letih, dobiček oziroma trženje smrti in tragedije veljala za moralno nesprejemljiva. V povojnih letih je turistična industrija svojo promocijsko strategijo in terminologijo prilagodila danim razmeram.⁵ Današnji zahodni slovenski prostor se je tedaj znašel v spremenjenih političnih, ekonomskih in socialnih okoliščinah, kjer je pomembno vlogo igral italijanski nacionalni diskurz (zlasti po letu 1922, ko je fašizem uradno prevzel oblast). Mnoge »stare«, uveljavljene turistične destinacije iz obdobja vladavine cesarske Avstrije (od 1867 Avstro-Ogrske) so po vojni pripadle Kraljevini Italiji in so svoj prostor iskale v njenih okvirih (gl. Kavrečič in Klabjan 2010; Kavrečič in Koderman 2014; Kavrečič 2017; Kavrečič in Radošević 2017).

Hkrati je bil izkazan precejšen interes za t. i. turizem obiskovanja bojišč (kot segmentu »temnega turizma«/dark tourism) (Kužnik 2015; Šuligoj 2016; Šuligoj 2017; Šuligoj in De Luca 2019). Sam razvoj ponudbe, povezane z obiskovanjem krajev, kjer so potekali boji, ali območij, kjer so bili po vojni postavljeni spomeniki in urejena pokopališča, je zlasti v tem obdobju tesno povezan z že omenjenim (sekularnim) romanjem. Romar je posebej duhovnega obiskovalca (Walter 1993: 7; Eade in Katić 2017: 2), promocija tovrstnih obiskov pa je naslavljala predvsem emocionalno plat potencialnih italijanskih obiskovalcev krajev spomina (Leonardi 2014: 82–83). Turizem je v tem kontekstu najpogosteje dobil negativni predznak (zlasti s strani veteranskih združenj in sorodnikov žrtev), saj naj bi se turisti načeloma zanimali zgolj za zabavo in sprostitvev. Interesa za komemoriranje žrtev vojne naj ne bi izkazovali (Walter 1993: 72; Winter 2011: 165). Turisti so v očeh žalujočih predstavljali banalizacijo tragedije, trivilizacijo spomina na padle oziroma izkušnjo vojne (Mosse 2007: 168), te kraje naj bi obiskali brez emocionalnega naboja oziroma spoštovanja žrtvovanja. Žalovanje in spominске prakse naj bi bili zunaj interesnega polja turistov, ki

so bili kot taki označeni za »manjvredne« obiskovalce v primerjavi z romarji (Winter 2009: 616). Tako dojetje je razumljivo, če se osredotočimo na razvoj elitnega modernega turizma v 19. stoletju, ki je poudarjal zlasti uživanje v brezdelju (kopenje, sprehodi, zabave itd.). Turist je simboliziral elitnega letoviščarja, ki je uporabljal storitve v termalnih, morskimi ali gorskimi zdraviliščih. Turisti so svoj prosti čas preživljali v prestižnih resortih, kjer se niso obremenjevali s tragičnimi dogodki (Kavrečič 2017a).

Termin romarji se torej nanaša na obiskovalce, ki so bodisi nekdanji vojaki ali pa sorodniki umrlih v boju. Namen njihovega obiska je bil predvsem komemorativne narave. Turizem obiskovanja bojišč pa označuje predvsem obiskovalce, ki so tovrstne kraje obiskovali iz radovednosti, načeloma brez globoke čustvene komponente oziroma empatije. Kljub temu, kot se pokaže na obravnavanem primeru, obe kategoriji težko povsem ločimo.⁶ Obiskovanje bojišč soške fronte v obdobju med obema vojnama zaznamuje tudi vprašanje nacionalne identitete, v tem primeru italijanskosti teritorija. Turistične oglaševalske strategije in organizacije, ki so skrbele za postavitve in vzdrževanje spomenikov, so poudarjale nacionalni vidik in z memorialnimi praksami in z glorifikacijo žrtvovanja prispevale h konstrukciji kolektivnega spomina. Prav zato ti dve skupini nista bili edini pozvani k obisku. Mlajše generacije se je lahko izobraževalo in osveščalo le z obiski krajev spomina, prav tako so k obisku spodbujali delavce.

Nove prakse komemoriranja

Z glorifikacijo neznanega vojaka in njegovega žrtvovanja so se pojavile tudi nove prakse komemoriranja in novi rituali. Govorimo o postavitvi, zlasti pa obiskovanju spomenikov in krajev spomina kot takih. Vojni spomeniki so bili postavljeni zato, da ohranjajo spomin za druge generacije, utrjujejo občutek pripadnosti določeni skupnosti, predvsem pa so postavljeni kot »temeljni del nacionalne ikonografije sodobnih držav« oziroma, v konkretnem prostoru, »predstavljajo vizualni del procesa oblikovanja nacionalne identitete« (Širok 2012: 634, 635–636; Jezernik in Fikfak 2018: 11–12).

Kmalu po vojni so bile že organizirane prve komemoracije. Število velikih, monumentalnih spomenikov, parkov spomina in pokopališč pa je iz leta v leta naraščalo. Prav zaradi dejstva, da je bilo med padlimi mnogo neidentifi-

5 Kot prvo je turistične pakete na območju nekdanjih bojišč začelo ponujati podjetje Thomas Cook and Sons s t. i. *battlefield excursions*. Njegovi pobudi so sledile tudi druge potovalne agencije, kot na primer Dean and Dawson Ltd, Alpine Sports Ltd, Pickfords Ltd, Polytechnic Touring Association Ltd in Frame's Tours (Lloyd 1998: 30). Kljub temu da spomeniki na krajih bojev niso bili namenjeni turistom, je očitno ta industrija hitro zaznala ugoden trg. Bojišča na zahodni fronti so bila privlačna predvsem za angleške obiskovalce (Illes 2008: 138), Galipoli pa za avstralske in novozelandske (Lloyd 1998: 98). Obe območji sta še danes privlačni točki za obiskovalce, tako v »svetem« kot »profanem« pomenu.

6 To tudi potrjuje tezo Caroline Winter, ki meni, da je tranzicija med eno in drugo kategorijo mogoča; pogosto poudarjena dihotomija med turistom, ki obiskuje bojišča, in (sekularnim) romarjem je zanjo nevzdržna. Ostra distinkcija je torej vprašljiva (Winter 2009: 616). Njeno tezo potrjuje tudi George L. Mosse, ki trdi, da je bilo obe kategoriji obiskovalcev težko ločiti že ob prvih obiskih, saj so tudi romarji kupovali spominke in uporabljali turistične storitve (nastanitev, hrana) (Mosse 2007: 170–171). Kljub temu ostajajo mnenja v prid distinkciji ali proti njej precej razdvojena (Winter 2011: 167; Eade in Katić 2017).

ciranih žrtev, se je postavitev obeležij neznanim vojakov zdela najprimernejša (Klabjan 2010: 401). Spomeniki so bili postavljeni z namenom pokazati na ogromno žrtev, ki so jo bili vojaki pripravljene narediti za svojo nacijo. Paddy Griffith meni, da je markacija prostora (nekdanjega bojišča) pripomogla k procesu žalovanja in razumevanja vojnega dogajanja, oziroma je celo zadostila potrebi po lastninjenju in nadzorovanju dogajanja (Griffith v Illes 2008: 147). Vojna je drastično posegla v krajino, kjer so potekali spopadi, na določenih mestih je po njej dejansko ostalo bore malo, saj je bila skoraj popolnoma uničena. Prav zaradi potrebe po osmišljanju in oblikovanju predstav (za obiskovalce) je postavitev velikih memorialnih parkov in spomenikov pripomogla k razumevanju tega prostora in procesov, ki so se tam odvijali (Illes 2008: 139; Repič 2018). Kajti, kot je poudaril že David W. Lloyd, krajina, ki je privabljala obiskovalce, je bila večinoma imaginarna. Spomin in asociacija na boje sta bila osrednja dejavnika atrakcije teh opustelih krajev (Lloyd 1998: 112).

T. i. *sites of memory/lieux de memoire* (koncept, ki ga je prvi oblikoval francoski zgodovinar Pierre Nora), »kraji spomina«, kostnice, vojaška pokopališča, so bili pomembni tudi za afirmacijo nacionalne pripadnosti, še zlasti na etnično mešanem mejnem območju, kjer neka skupna identiteta še ni bila oblikovana. Pri tem je Italija zlasti na mejnih, »spornih« območjih imela še večji interes za spodbujanje obiska v namen utrditve nacionalne identitete prostora. Na primeru študij prostora se pokaže, kako določena skupnost selektivno izbira in določa njegovo/svojo identiteto, kar se kaže tudi v obmejnem prostoru, kjer v krajih spomina, spomenikih in komemoracijah interpretira »svojo« preteklost. Spomeniki in obeležja tako simbolizirajo

Kostnica v Kobaridu (foto: Petra Kavrečič, 30. 8. 2019).

močno politično komponento in so orodje elit za oblikovanje in ohranjanje zelene podobe preteklosti ter utrjevanje nacionalne enotnosti in identitete določene skupnosti (po Misztal v Širok 2012: 633).

Ureditev krajev spomina so vodile posamezne organizacije, ki so skrbele za postavitev, nadzor in vzdrževanje spomenikov. Prve tovrstne organizacije so bile ustanovljene v državah, ki so iz vojne izšle kot zmagovalne, to je v Veliki Britaniji (War Graves Commission), Franciji (Secretary of State for Front Line Veterans and Victims of the War) in seveda Italiji. Ufficio centrale per la cura e le onoranze alle salme dei caduti in Guerra (Osrednji urad za skrb in počastitev padlih v vojni, C.O.S.G.C.) je bil ustanovljen leta 1920. Urad je imel več sekcij, in sicer v Bresci, Trentu, Trevisu, Vidmu/Udine in Gorici/Gorizia. Njegova primarna naloga je bila skrb za ureditev nekdanjih bojišč, zbiranje, iskanje, ekshumacija in pokop ostankov padlih, ureditev njihovih grobov, počastitev padlih.

V vojni poražene države si, tudi zaradi vojnih odškodnin, niso mogle privoščiti tako monumentalnih obeležij. Zaradi tega je skrb za grobove pogosto prešla v zasebne roke: v Avstriji je za to skrbel Österreichische Schwarze Kreuz (ÖSK) (organizacija Črni križ, ustanovljena leta 1919), v Nemčiji pa Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge (Nemška komisija za vojaška pokopališča, ustanovljena leta 1919) (Fabi 1999: 54; Mosse 2007: 91–92; Todero 2010: 64). V okviru Kraljevine SHS je bila leta 1931 (prvi občni zbor je bil že leta 1924) v Sloveniji ustanovljena Zveza slovenskih vojakov iz svetovne vojne (pozneje preimenovana v Zvezo bojevnikov). Njena glavna naloga je bila podobna kot v sorodnih organizacijah: spoštovanje padlih, počastitev spomina na žrtve, postavljanje spomenikov in urejanje vojaških pokopališč, nudenje pomoči članom organizacije, invalidom in vojnim sirotam ter promocija slovenske narodne zavesti in jugoslovanske države (Svoljšak 2006: 278–279; Jezernik 2018: 42). Omenjene organizacije so tudi spodbujale in sponzorirale potovanja za žalujoče družine in veterane, ki si sami niso mogli privoščiti komercialnih ogledov oziroma potnih stroškov (Winter 2009: 622). Organizirani obiski so bili prilagojeni posameznim ciljnim skupinam, vključno s šolskimi otroki (npr. na bojišča v Flandriji na zahodni fronti) ali z delavskimi združenji. Poleg tega so se nekateri veterani po vojni združevali v razna združenja in društva ter v njihovem sklopu organizirali potovanja/romanja na sveta mesta, bojišča prve svetovne vojne.

Ker je bilo v pričujočem prispevku obravnavano območje del Kraljevine Italije (njena nova vzhodna provinca), si je vlada zelo prizadevala ne samo za glorifikacijo žrtvovanja svojih vojakov, ampak je to v tem multietničnem prostoru uporabila tudi kot sredstvo za nacionalno afirmacijo. Nove komemorativne prakse so se pojavile v številnih državah, pri tem pa lahko poudarimo, da je specifična italijanskega prostora razsežnost, ki so jo dosegli z na novo pridobljenimi ozemlji (Primorska, Tirolska). Z velikimi javnimi manifestacijami se je poskušalo uveljaviti novo, italijansko nacionalno podobo območja. Impresivni spomeniki, kostnice in parki, posvečeni vojakom, ki so se bojevali v prvi

svetovni vojni, so bili postavljeni tudi z namenom konsolidacije italijanske oblasti v novih provincah (Kavrečič 2015: 46–47; Kavrečič 2016: 18; glej tudi Judson 2001). Prebivalstvo Julijske krajine je bilo etnično precej mešano in je vključevalo osebe, ki so se vojskovale na nasprotnih si straneh. Slovenci, Hrvati in deloma Italijani iz Avstrijskega primorja so se bojevali na strani cesarja Franca Jožefa, torej proti italijanski vojski. Prav zato je bilo treba v tem prostoru vložiti izdaten trud za kreiranje italijanske identitete, kar so najpogosteje in najučinkoviteje storili z ignoriranjem obstoja »druge strani«, z oblikovanjem enostranske interpretacije zgodovinskih dogodkov ter s selektivnim spominjanjem preteklosti. Tak primer so bojišče na soški fronti in poveljne prakse komemoriranja. Glorifikacija žrtve italijanskega vojaka na tej fronti je bila učinkovito orodje kreacije nacionalne pripadnosti. V tem kontekstu so veterani igrali nezanemarljivo vlogo.

Kult neznanega padlega vojaka je postal pomemben dejavnik »religije nacionalizma ali patriotizma« z močnim političnim vplivom (Mosse 2007: 7; Todero 2010: 53; Jezernik in Fikfak 2018: 15; Jezernik 2018: 52).⁷ Osrednje mesto je imelo pokopališče oziroma grob ali grobnica (Mosse 2007: 7–8, 10).⁸ Ta fenomen je bil v Nemčiji, Italiji in deloma tudi v Sovjetski zvezi aktualen še proti koncu 30. let. Totalitarni režimi (poleg drugih) so svoji moč in avtoriteto gradili na nacionalizmu in idealih boja (Dato 2014: 701–702). Ta proces je bil viden zlasti v italijanski vzhodni provinci (podobno pa tudi na Tirolskem). Vključeval je določeno skupnost (v tem primeru italijansko) in s selektivnim izborom spomina in njegove uporabe oblikoval identiteto ter interpretacijo lastne preteklosti. Kraji spomina so z razdrobljeno in za nekatere deležnike sporno memorializacijo pomagali nadzirati in cenzurirati disonantne dogodke iz preteklosti (Carr v Stone 2012: 1567–1568).⁹ To pomeni, da so bile lokacije postavitve in same inavguracije spomenikov in parkov načrtno izbrane (npr. Sredipolje, Kobarid) ter so igrale pomembno vlogo pri konsolidaciji režima.

Organizacija in promocija obiska memorialnih krajev soške fronte

V novih državnih in političnih okoliščinah si je Italija preko različnih institucij, tudi turističnih, prizadevala potrditi in upravičiti svojo prisotnost v regiji. Osrednjo vlogo je odigrala leta 1919 ustanovljena nacionalna turistična organizacija (Ente nazionale per le industrie turistiche, ENIT).

⁷ Todero (2010) meni, da se je »*religione della patria*« pozneje razvila v mitološki univerzum fašizma.

⁸ Mosse (2007) meni, da so bili mit vojne izkušnje, njegova legitimizacija in upravičenost »izumljeni« stoletja prej, in sicer med francosko revolucijo (1789–1799).

⁹ Winter (2009: 607) meni, da vsaka generacija čuti potrebo po ustvarjanju socialnih spominov, ki so rekonstrukcija preteklosti v luči sedanjosti. To naredi s selekcijo in z artikuliranjem informacij.

Med njenimi cilji sta bila tudi promocija območja, zaznamovanega z junaštvom in žrtvovanjem slavne italijanske vojske, in ozaveščanje o njem. »Znanje o območju, posvečenem z junaštvom in žrtvovanjem naše slavne vojske, je treba spodbujati na najučinkovitejši in najprimernejši način.« Omenjeni med vojno »osvobojeni« (odrešeni) kraji so bili najbolj vredni obiska. Prioriteta ENIT-a je bilo spodbujanje obiska nekdanjih bojišč in ohranjanje spomina na dediščino vojne. Ob tem organizacija ni pozabila poudariti, da mora biti to narejeno na spoštljiv način (ENIT 1926: 28).

To se je dogajalo tudi na območju soškega bojišča, kjer je bila udeležba italijanske vojske v dvanajstih bitkah predstavljena kot žrtvovanje za dobrobit in prihodnost nacije. Na tem območju postavljene monumentalne zgradbe (Parchi della Rimembranza / spominski parki), Boschi degli Eroi / herojski gozdovi in Cimiteri e Sacrari monumentali / vojaška pokopališča in spominska obeležja) so opominjale na zmago v vojni in številna za to izgubljena italijanska življenja. Prvo večje obeležje je bilo leta 1923 kot impozantno vojaško pokopališče nepremagane tretje armade urejeno na gričku Sv. Elije (Cimitero degli Invitti della terza armata); slavnostno so ga odprli 24. maja. To spominsko obeležje ni bilo naključno postavljeno prav na območju, ki je po vojni pripadlo Kraljevini Italiji in je odsevalo pomen italijanskega žrtvovanja za končno pridobitev neodrešenih provinc. Na izredno slavnostnem odprtju je prisostvoval sam italijanski politični vrh: kralj Viktor Emanuele III., vrhovni poveljnik tretje armade, Emanuele Filliberto, vojvoda D'Aosta, in Benito Mussolini. Zanj je bil obisk »sveto romanje« (*sacro pellegrinaggio*) (Dato 2014: 703; Spletni vir 1).

Urad C.O.S.C.G. je v naslednjih letih nadaljeval postavitev in urejanje vojaških spomenikov, proti koncu 30. let je bila večina začasno postavljenih pokopališč preurejena v kostnice in grobove. Uradni list št. 1386 je objavil Odlok o razglasitvi t. i. »svetih območij« / *Zone sacre*, in sicer hribe Monte Pasubio, Monte Grappa, Sabotin/Monte Sabotino in Vrh sv. Mihaela-Debela griža/Monte S. Michele (Gazzetta Ufficiale 1922: 2807; Kozorog 2019: 70).¹⁰ Odlok, izdan 22. oktobra 1922, je določal, da skrb za lokacije, njihov nadzor in vzdrževanje preidejo neposredno pod Vojno ministrstvo. Zakon je bil sprejet z namenom »posvetitve in počastitve vojakov, ki so se borili v vojni «odrešitve»«. V prvem letu so za vzdrževanje lokacij – ureditev con, postavitvev napisov, nagrobnikov ter stroške skrbnika območja – ministrstvu namenili 250.000 lir. Postavitvev svetih con je bila namenjena ohranjanju (pravega) zgodovinskega spomina, vzgoji in morali (Gazzetta Ufficiale

¹⁰ Kot piše v predlogu o razglasitvi svetih območij/con, so bile te izbrane na podlagi zmagovitih italijanskih bitk oziroma obrambe: Pasubio je simboliziral naporno obrambo tridentinske fronte, Grappa nezlomljivo obrambo italijanske fronte med hribi in morjem, Sabotin in Vrh sv. Mihaela-Debela griža pa morijo prvih let vojne, ki se je odvijala na Krasu od Tolmina do Tržiča, Piave in Vittoria Veneta.

ale 1922: 2807–2808).¹¹ Pomembno je bilo, da se na prihodnje generacije prenašata kult in spoštovanje žrtvovanja in zmagoslavja. Kot je razvidno iz navedenega odloka, je bil namen ohranjanje spomina in pietete do žrtev ter poudarjanje zmage, kar je prispevalo tudi k utrjevanju nacionalne identitete. V tem primeru je bil poudarjen pogumni in zmagoslavni boj italijanskih vojakov proti avstro-ogrski vojski. Skrb za ohranitev krajev in njihovo vzdrževanje je bila zaupana preživelim vojakom, ki naj bi bili najprimernejši nosilci »celostne« dediščine vojne in edini, ki so jo lahko najboljši »resnično« predstavljali. Izobraževalni in memorialni vidik je bil namenjen vsem prebivalcem, predvsem pa šolskim otrokom,¹² patriotskim in delavskim (*dopolavoro*) organizacijam.

Prav območji Sabotina in Debele griže sta bili relativno dobro dostopni. Izbrani sta bili tudi zato, ker je na teh območjih italijanska vojska slavila nekaj uspehov (Širok 2010: 346). Na območje Debele griže je bil postavljen stražar, ki je bil obenem tudi oskrbnik manjšega muzeja. Urejen je bil tudi prostor, kjer so se gosti lahko okrepčali in vpisali v knjigo obiskovalcev. V primerjavi s to lokacijo naj bi bila sveta cona na Sabotinu dostopnejša in so si jo obiskovalci lahko ogledali tudi brez vodnika. Za pomoč oziroma vodenje so morali zaprositi tisti, ki so si želeli ogledati kaverne. Prav tako sta bila na lokaciji urejena manjši muzej in gostišče, prodajali pa so tudi turistične spominke (fotografije, razglednice, vodnike) (Garibaldi 1928: 60–61). Kljub temu pa je bil Fulvio Suvich, podsekretar Ministrstva za finance in pomemben akter v turizmu (Commissariato per il turismo), v uvodniku vodnika iz leta 1927 še vedno precej kritičen do tamkajšnje ponudbe za obiskovalce (*I campi della Gloria* 1927: 6).

Prelomna so bila tudi odprtja monumentalnih spominskih parkov in kostnic, kot na primer septembra 1938, ko je bil na odprtju v Sredipolju ponovno prisoten najvišji državni vrh (Fabi 1999: 55–58; Visintin 2010: 79; Dato 2014: 705),¹³ v Oslavju/Oslavia in Kobaridu ali ob odprtju spominskega parka in že omenjenih svetih con v Gorici (Klabjan 2017: 6–7). Obeležja so bila pomembna tudi z ideološkega stališča. Nekatere spomenike so postavljali v krajih, ki so sodili na nova pridobljena ozemlja, kot na primer spomenik Cesaru Battistiju v Trentu, Filippeju Corrinoniju v Doberdolu/Doberdò del Lago ali Svetilnik zmage (*Faro della Vittoria*) v Trstu/Trieste (Fili 2016: 45; Klabjan 2017: 4).

11 Strošek vzdrževanja in urejanja naj bi bil precej skromen. Kot primerjavo so zapisali, da je Belgija za ureditev precej manjših vojnih območij namenila 300.000 frankov.

12 Izobraževalne ustanove so organizirana romanja na območja nekdanjih bojišč poimenovala »nacionalna romanja študentov [dijakov]« (ASGO 1189).

13 Na odprtje naj bi prišlo preko 80.000 obiskovalcev. Takrat so slavnostno pokopali ostanke 100.187 mrtvih, med katerimi je bilo 39.857 neidentificiranih.

Gazzetta Ufficiale
DEL REGNO D'ITALIA

Anno 1922 Roma — Venerdì 3 novembre Numero 268

SOMMARIO

Parte ufficiale
Dimissioni e nomina di ministri e di sottosegretari di Stato.
MINISTERO DELL'INTERNO: Guardasigilli di Sua Maestà.

LEGGI E DECRETI.
REGIO DECRETO-LEGGE 25 ottobre 1922, n. 1385, concernente gli assegni di S. S. Comendatore Paolo Thaon di Revel.
REGIO DECRETO 19 settembre 1922, n. 1396, che approva talune concessioni italo-italiane.
REGIO DECRETO 31 luglio 1922, n. 1370 relativo alla costituzione dell'istituto autonomo per le case popolari di Trento.
RELAZIONE e REGIO DECRETO-LEGGE 29 ottobre 1922, n. 1398, che dichiara monumenti, insieme alle frazioni più esigue per tutti gli effetti dell'istituto di guerra 1915-18.

Disposizioni d'incarico.
Ministero del lavoro: Arriva — Belliuga d'Intestazione. Situazione della Banca di Italia e del Banco di Napoli — Ministero delle poste e dei telegrafi: Arriva — Ministero della guerra: Disposizioni sul personale dipendente.

Foglio delle inserzioni.

PARTE UFFICIALE

Sua Maestà il Re, con decreto del 31 ottobre, ha accettato le dimissioni del Gabinetto presieduto dall'On. Paolo Thaon di Revel, Deputato al Parlamento, ed ha dato incarico all'On. Benito Mussolini, Deputato al Parlamento, di comporre il nuovo Ministero.

Con altri decreti di pari data, la Maestà Sua ha nominato l'On. Benito Mussolini, Presidente del Consiglio dei Ministri e Ministro Segretario di Stato per l'Interno, con incarico di rispondere e per interim a il Ministero per gli Affari Esteri, ed ha nominato Ministri Segretari di Stato per:

le Colonie, l'On. Dott. Luigi Petronzi, Deputato al Parlamento;
la Giustizia e gli Affari di Culto, l'On. Avv. Aldo Oviglio, Deputato al Parlamento;
le Finanze, l'On. Prof. Alberto De Stefani, Deputato al Parlamento;
il Tesoro, l'On. Prof. Vincenzo Tangiara, Deputato al Parlamento;
la Guerra, l'On. Generale Duca Armando Diaz, Senatore del Regno;
la Marina, l'On. Ammiraglio Paolo Thaon di Revel, Senatore del Regno;
l'Istruzione Pubblica, il Prof. Giovanni Gentile, Deputato al Parlamento;
l'Agricoltura, l'On. Nob. Avv. Giuseppe De Capitani d'Arzago, Deputato al Parlamento;
l'Industria e il Commercio, l'On. Conte Avv. Teofilo Rossi, Senatore del Regno;
il Lavoro e la Previdenza sociale, l'On. Stefano Cavazzoni, Deputato al Parlamento;
le Poste e i Telegrafi, l'On. Duca Dott. Giovanni Antonio Colonna di Cesarò, Deputato al Parlamento;
le Terre liberate dal nemico, l'On. Avv. Giovanni Giurini, Deputato al Parlamento.

Accettato, con decreto del 31 ottobre, le dimissioni del Sottosegretario di Stato del Gabinetto presieduto dall'On. Thaon di Revel, Sua Maestà il Re, con decreto di pari data ha nominato Sottosegretario di Stato per:

la Presidenza del Consiglio dei Ministri l'On. Prof. Arnaldo Acerbi, Deputato al Parlamento;
gli Affari Esteri, l'On. Avv. Ernesto Vassallo, Deputato al Parlamento;
le Colonie, l'On. Giovanni Marchi, Deputato al Parlamento;
l'Interno, l'On. Aldo Finzi, Deputato al Parlamento;
la Giustizia, e gli Affari di Culto, l'On. Avv. Fulvio Milano, Deputato al Parlamento;
le Finanze, l'On. Avv. Pietro Lissa, Deputato al Parlamento.

Odlok o razglasitvi svetih con (*Gazzetta Ufficiale* 1922: 2795).

Postavitev obeležij ni bila namenjena zgolj enkratni slavnostni komemoraciji. Glede na to, da je šlo za nove destinacije (ne zgolj v turističnem smislu), ki so bile nemalokrat na težko dostopnih mestih, so si organizacije, kot C.O.S.C.G. in ENIT ter druga združenja, prizadevale za promocijo obiska. Obiskovalci so bili predvsem veterani, družine in prijatelji žalujočih, ki so v teh krajih iskali mir in zadnje počivališče svojih dragih (Fabi 1992: 103; Winter 2009: 615). Prvi vodniki po nekdanjih bojiščih so bili namenjeni predvsem tej ciljni skupini. Vsebovali so opise poti in bitk na frontah. Turističnih vsebin – kot na primer podatkov o cenah, prevozih, nastanitvah – še niso vsebovali (Lloyd 1998: 30; Guida dei campi 1919).¹⁴ ENIT-ov vodnik iz leta 1921 je že ponujal več podatkov o poteh, itinerarijih, cenah prevozov, obisku znamenitosti, ki so vključevale tako svete cone in spominska obeležja kot izlet v Postojnsko jamo. V njem je turistični vidik že bolj poudarjen oziroma se romanje in turizem prepletata (Itinerari 1921).

14 Prvi vodnik iz leta 1919 je bil tiskan v štirih delih. V prvem je bil podan zgodovinsko-geografski oris območja, drugi se je posvečal soški fronti, tretji območju fronte na Piavi, v Cadoreju in Karniji, četrti pa Trentinu. Izdala ga je Agenzia italiana pneumatici Michelin editrice. Založba je do leta 1921 izdala še 15 vodnikov v angleščini, kar kaže na interes za ta segment. Tu je pomembno vlogo igrala še dobrodelna nota, saj so dobiček od prodaje namenili vojnim sirotam in obnovi od vojne prizadetih krajev.

Publikacije, ki jih je izdajalo italijansko turistično združenje, so bile namenjene različnim ciljnim skupinam. Turistični vodnik iz leta 1928 je bil namenjen predvsem »žalujočim romarjem, ki obiskujejo svete kraje, ter veteranom, ki se vračajo na vojna polja, kjer so potekale zmagoslavne bitke«. Omenja še sodobne vojake, močne in delavne delavce, ki jih čas *dopolavora* vodi k »bogatitvi duše in srca, in vedoželjnega mladega, ki ga zanimata domoljubje in žrtvovanje«. Šele na zadnjem mestu navaja radovednega turista, ki ga žene želja, da bi med ostanki ruševin in spomina uvidel nekdanjo tragedijo (Garibaldi 1928: 6). Fulvio Suvich v uvodniku vodnika *I campi della gloria* (1927: 5) poudarja, da je vodnik namenjen izletnikom, turistom in romarjem. Obenem se obregne ob pomanjkljivo obiskovanje bojišč, kar naj bi bilo po njegovem posledica slabe organiziranosti in – kljub prizadevanju ENIT-a za spodbujanje organiziranja obiska romarjev in turistov – preskromne turistične ponudbe na teh območjih. Pomanjkljivo pa naj bi bile urejeni tudi same lokacije in njihov dostop, potni stroški pa previsoki (*I campi* 1927: 3–5).

Državno turistično združenje je prve izlete, namenjene predvsem nekdanjim vojakom in sorodnikom padlim, organiziralo že od leta 1923. Osrednja državna turistična organizacija si ni prizadevala le za razvoj tovrstnega turizma, to je obiskovanja bojišč, ampak se je zavedala, da je v povojnem obdobju spomin na boje še zelo živ, zato ga je tudi postavljala v ospredje. Svojo vlogo je videla v promociji romanj na svete kraje, »kjer naj obiskovalci častno in na najprimernejši način ozavestijo tako te kraje kot junaška dejanja in žrtvovanje slavne italijanske vojske. Svoje poslanstvo je videla tudi v utrjevanju politične ideologije in nacionalne pripadnosti« (ENIT 1926: 28). To je dosegla z apropiacijo – tudi v kolektivnem imaginariju – novih odrešenih provinc (Dato 2014a: 35). Igrala je vlogo posrednika med interesi različnih akterjev: romarjev, mladih, delavcev in turistov. ENIT si je prizadeval za čim večji obisk krajev spomina in množičnejša romanja označil za »prava nacionalna romanja« – *veri pellegrinaggi nazionali*. Ekскурzije so organizirali tudi za druge ciljne skupine. Ob posebnih priložnostih so organizirali tudi večje komemorativne ekskurzije in praznovanja. Seveda pa organizacija tovrstnih ekskurzij ni bila samo v rokah turističnih organizacij.

Romanje veteranov 1. bataljona 269. pehotnega polka

Obiski nekdanjih bojišč in spomenikov ter grobov so vzbujali močna čustva, predvsem tistih, ki so se tu bojevali, in tistih, ki so v bojih izgubili tovariše ali družinske člane. Fašistični režim si je uspešno prisvojil tako mit in spomin na vojno izkušnjo kot tudi samo zmago. Ustvaril je mit vélike vojne (Toderò 2010: 64; 2010a: 388; Cadavez 2011: 152). Pehotni polk je bil del brigade »Aquila« (Brigata 1924–1929), ustanovljene konec maja oziroma na začetku junija 1917. Brigada je delovala na italijanski fronti. 22. avgusta

1917, med boji na Banjški planoti, je bila predstavljena na območje soškega bojišča; utaborila se je na Slapniku in Noznu. Konec leta se je brigada čez reko Piavo umaknila na območje Trevisa (Brigata 1924–1929: 193–194). Pehotni polk je v vojni izgubil deset častnikov (posledice ran ali ujetništva) in 103 vojake. Med častniki pehotnega polka je bilo 15, med četami pa 531 pogrešanih. Za izkazan pogum so bili častniki nagrajeni s srebrnimi in z bronastimi medaljami. Poveljnik 269. pehotnega polka je bil polkovnik Carlo Vivenza, za njim pa podpolkovnik G. Battista Degli Oddi, višji častnik (kapetan) pa je bil major Giuseppe Gazzola (Brigata 1924–1929: 202–203).

Društvo veteranov, skupina nekdanjih častnikov 269. pehotnega polka, ki ga je vodil omenjeni Gazzola, je nastalo po vojni, iz neznanih razlogov pa je razpadlo na začetku 30. let. Društvo je pripravilo več izletov, eden med njimi se je začel 16. avgusta 1925. Dnevniški zapis, ki opisuje romanje, poudarja globoka čustva in patriotsko vznesenost. Na drugem »romanju ljubezni, hvaležnosti in spomina« (*pellegrinaggio d'amore, riconoscenza e rievocazione*), kakor srečanje opiše avtor dnevnika (Battellino 1995: 91), so potovali po območju, kjer so padli pogumni vojaki. Itinerarij, lokacije, na katerih so se ustavili, so bile zanje »svete«. Na srečanju so se zbrali nekdanji člani polka, ki so tudi po vojni ostali povezani: »[...] bratje danes [...] kot tedaj na bojišču« in »srečni, ker bomo ponovno preživeli nekaj skupnih dni, a te v celoti, s starimi tovariši iz jarkov« (Battellino 1995: 92–93). Izlet, ki se ga je udeležilo 19 članov društva, nekdanjih častnikov pehotnega polka, je ponujal ponovno srečanje z nekdanjimi soborci. Na sveto romanje so se podali major Giuseppe Gazzola ter 18 višjih častnikov (kapetana, polkovnik, poročniki, narednik). Skupina obiskovalcev je pot začela v Gorici (Italija), kjer so bili nastanjeni v Hotelu della Posta. Gorica¹⁵ je bila izhodiščna točka za obisk pomembnejših točk – krajev spomina.

Iz zapisa lahko sklepamo, da so si itinerarij organizirali sami (tudi najem avtomobilov), kljub temu da je državna turistična organizacija v svojih predstavnih in promocijskem gradivu ponujala številne tovrstne izlete. Lahko pa itinerarije, ki so jih za obisk nekdanjih bojišč ponujali turistični vodniki, primerjamo z itinerarijem, ki so ga izbrali veterani. To je bil vodnik Itala Garibaldija *Sui campi di battaglia del medio e basso Isonzo* iz leta 1928, ki je ponujal obisk naslednjih lokacij: obisk vojaškega pokopališča v Sredipolju, Debele griže (sveta cona), Gorice, Sabotina (sveta cona). Nekaj več pozornosti je namenjal

15 V Gorici je bil spomenik padlim (Monumento ai caduti) postavljen šele leta 1929 (ASGO 6). Takrat je med svojo turnejo po Julijski krajini mesto obiskal prestolonaslednik princ Umberto II. Lokalni *Il Piccolo* je poročal, o množičnem obisku dogodka: »Treni e autocarri, corriere ed automobili, hanno riversato – è la parola – centinaia e centinaia di persone che interminabili coreti, coloriti da sventolii di bandiere, serpeggiando per strade e per calli, si recano ai luoghi fissati per l'adunanza« (Il figlio del ... 1929: 3013).

obema svetima conama (Garibaldi 1928). Enrico Galante v zgodovinsko-priročnem vodniku *Gorizia e i suoi campi di battaglia* iz leta 1925 poudarja obisk Trsta, Gorice in okolice, vojaških pokopališč in vojaškega pokopališča v Sredipolju. Ob omembi Ogleja ne pozabi na Gradež, ki naj bi bilo skupaj s Portorožem in z Opatijo najbolj obiskano morsko letovišče Julijske krajine (Galante 1925). Turistični vodnik *I campi della gloria* iz leta 1927 ponuja itinerarije na območje vojaškega pokopališča v Sredipolju, svetih con na Debeli griži in Sabotinu ter obisk Gorice (srednjeveško mesto in grad, pokopališče na Oslavju) (*I campi* 1927).

Itinerariji vodnikov kot določene zvrsti publikacij se med seboj niso bistveno razlikovali, vsi so ponujali koristne informacije turistom in drugim obiskovalcem: razdaljo, dostopnost, urejenost lokalitet, podatke o morebitnih vstopninah, restavracijah, cenah, praktične napotke o poteh (primerna obutev, dolžina razdalje obiska, skrbniki lokacij) ter tudi »ponudbo« zunaj bojišč (zgodovinske spomenike, kopališke kraje, jame). Čeprav turistični vodniki kot priročniki načeloma ne izražajo čustev, pa so v njih tudi entuziastične čustvene fraze: sveto romanje, spomenik hvaležnosti, romanje ljubezni, kraji trpljenja, mučeništva, sveti kraji, junaštvo, domoljubna vzgoja itd. Vodniki iz tega obdobja oziroma vodniki, ki so ponujali itinerarije po nekdanjih bojiščih, vsaj deloma sodijo v potopisni žanr. Njihova retorika se je, tako kot se turistična panoga ves čas, prilagodila duhu in potrebam časa.

Udeleženci, ki so se na bojišča vrnili kot romarji, so se v enodnevnem itinerariju 16. avgusta 1925 vozili po kraških cestah, ki so jih vodile »po krajih muke, žrtvovanja in junaštva«. Na poti so »v daljavi občudovali Vrh sv. Mihaela s štirimi še rdečimi vrhovi od tolikšne junaške krvi« (Battellino 1995: 94). Pot so nadaljevali do Gradišča ob Soči in Sagrađa ter Sredipolja,¹⁶ kjer so se ustavili pri Pokopališču nepremaganih tretje armade (Cimitero degli Invitti della terza armata). Pisec čustveno izpoveduje slavo padlim, neznanim junakom, ki so v imenu ljubezni do domovine žrtvovali svoja življenja. Vzdušje je bilo zelo emocionalno in vzneseno:

[...] za obvezni vojaški poklon Pokopališču nepremagljivih tretje armade [Poveljnik Emanuele Filiberto Vojvoda D'Aosta], kjer je 30.000 junakov našlo večni počitek [...] imena večina od njih so neznana [...] v vzdušju slave in ljubezni do domovine, podoživljamo vsa epska dejanja pogumne italijanske vojske v času težke in hude vojne [...] vse to za spoštljivega obiskovalca, ki na grobove gleda z vero ter predanim in hvaležnim srcem.

Ob obisku tamkajšnje kapele in grobov padlih generolov (Chinotto, Monti in Paolini) ter groba neznanega vojaka

16 Na pokopališču so se žrtvam poklonili s cvetjem, o čemur priča tudi priložena, žal slabo vidna fotografija.

nadaljuje: »Duša je zahtevala še en poklon templju najčistejše romanskosti, kjer neznani Vojak slavi, kjer spi junak Timava« (Battellino 1995: 94–95).

Izsek iz popotniškega dnevnika (Battellino 1995: 94).

Zatem so se z avtomobili odpeljali do muzeja v Ogleju in samega mesta, kjer so si ogledali arheološke ostaline. Ta ogled pokaže, da je itinerarij romanja vključeval tudi obiske profane oziroma turistične narave; oboje se je prepletlo. Sledil je ogled pokopališča junakov (Cimitero degli eroi) z grobom desetih neznanih vojakov, ki so padli v bojih na Krasu (Toderò 2010a: 388).¹⁷ Pot so mimo Ronkeja/Ronchi nadaljevali do Tržiča, Devina/Duina in Doberdoba. Na poti jih je ob vznožju hriba San Giovanni di Duino/Štivan na boje opominjal spomenik tretji armadi z napisom: *Rispettate il campo della gloria e della morte (Spoštujte območje slave in smrti)* (Battellino 1995: 97). Po vrnitvi v Gorico so izletniki, polni čustev in vtisov z romanja, kolegom in kolegicam, ki se niso udeležili izleta, poslali telegrame. Na tem mestu se besedilo tudi konča, nadaljevanje pa ni objavljeno.

V besedilu dnevnika ves čas sledimo izražanju čustev, vzvišenim in afektivnim tonom avtorja, ki se skupaj s so-

17 Eno truplo neznanega vojaka, enajsto, je simbolično izbrala Maria Bergamas (*madre di guerra*). Odpeljano je bilo v Rim, kjer so ga z vsemi častmi pokopali na Vittoriano.

borci spominja bitk in zmag (Klavora 2011: 87).¹⁸ Čeprav so bile ponekod sledi vojne že zabrisane, je bil na začetku 20. let spomin na boje še precej živ. Spomin na vojno je pridobil mitološke, junaške razsežnosti: »Na teh in drugih lokacijah ni več videti rovov, le nekaj uničenih zidov, porušeni hiš, vendar še vedno očitni – celo profanemu pogledu – težki položaji, ki so jih proti nasprotni sili, enega za drugim, osvojili naši legendarni junaški vojaki« (Battellino 1995: 96).

V dnevniku je pogosto omenjena slava, dodeljena italijanski vojski in žrtvovanju njenih junaških vojakov, kot npr.: junaška italijanska kri, pogumna, veličastna vojska, slava, predanost in ljubezen do domovine, nepozabni, veličastni kraji in dogodki, vojni heroji, zmaga itd. Romarji, med katere se prišteva pisec dnevnika, so obiskali več nekdanjih bojišč in spomenikov ter se žrtvam poklonili s cvetjem in čustvi. Prvenstveni namen obiska je bil memorialne narave, obenem pa priložnost za ponovno srečanje soborcev. Izletniki so svoj obisk razumeli kot romanje, sebe pa identificirali kot romarje (Battellino 1995: 92). Z omenjenim »turističnim« obiskom antičnih ostalin v Ogleju je imelo potovanje vsaj deloma tudi bolj posveten značaj. Tudi v različnih vodnikih po nekdanjih bojiščih lahko zasledimo že omenjeno povezavo med romanjem in obiskom »tradicionalnih« turističnih destinacij, kot denimo Postojnske jame (Itinerari 1921). Večkrat omenjeni Garibaldijev vodnik je navajal koristne informacije o prometnih povezavah, nastanitvah, restavracijah itd. Poleg obiska bojišč oziroma svetih con je priporočal tudi obisk mesta Trst ali pa jam v Postojni in Škocjanu (Garibaldi 1928: 53).

Očitno so si tudi veterani/častniki 1. bataljona 269. polka zaželeli malo »sprostitve«. Romanje je bilo poleg obveznega patriotskega poklona tudi priložnost za druženje s prijatelji in sproščene pogovore o civilnem življenju. Objavljeni dnevnik je le del celotnega dnevnika, pisec na več mestih zapiše, da gre za prvi dan romanja. Celotno precej daljše besedilo naj bi na okrog sto straneh vsebovalo še opis delovanja na frontah na Krasu in na reki Piavi ter opise povojnega, civilnega življenja častnikov oz. integracije v družbo (Battellino 1995: 91). Ker nadaljevanje ni bilo objavljeno, ne moremo vedeti, kaj so si veterani ogledali v naslednjih dneh in ali so obiskali tudi druge turistične kraje. Iz itinerarijev drugih turističnih vodnikov lahko sklepamo, da so se v naslednjih dneh odpravili do svetih con, drugih vojaških pokopališč in obeležij. O tem, ali jih je pot vodila tudi v druge ponujene turistične kraje (npr. Gradež, Postojna), pa lahko samo ugibamo.

18 Poudarek je na zmagoslavju, zmagoviti italijanski armadi, uspehiv vojske proti sovražniku. To je v sozvočju s povojno ideologijo, potrebo po umiritvi in utrditvi spomina. Kot je ob odprtju kostnice v Sredipolju izjavil Mussolini: »Zdaj ni čas za zgodovino, je čas za mite.«

Sklep

Po prvi svetovni vojni je prišlo do korenitih političnih, ekonomskih, kulturnih in socialnih sprememb. Vojne travme so pri mnogih pustile dolgotrajne posledice, po drugi strani pa so močno vplivale na imaginarij številnih nacij. Po vojni so šli narodi skozi proces žalovanja in v ta namen oblikovali nove komemorativne rituale. Na podlagi vojne izkušnje so se oblikovali nove zgodovine, novi miti, ki so jih spremljale nove prakse komemoriranja, javne manifestacije, kolektivno žalovanje in obeleževanje padlih.

V središču pričujočega prispevka so neposredni udeleženci spopadov, italijanski vojaki (oziroma častniki), ki so se borili na območju soške fronte. Številna po vojni ustanovljena združenja (veteranska, borčevska in tudi šolska paramilitarna združenja ter organizacije *dopolavora*) so promovirala obiske na območja nekdanjih bojišč. Obiskovanje krajev spomina prve svetovne vojne je postalo ustaljena praksa. V ta proces so bili prvi vključeni prav veterani in njihove žalujoče družine. Zaradi procesa žalovanja in obeleževanja zmage in junaštev so bili ti obiski označeni kot romanja, lahko pa so imeli tudi bolj turistični značaj. Pri oblikovanju in utrjevanju nacionalne pripadnosti, predvsem na mejnem območju, kjer »enotna« nacionalna identiteta še ni bila »utrjena«, je imela pomembno vlogo prav ta čustvena, patriotska nota. V obravnavanem dnevniku se to pokaže z večkratnimi avtorjevimi poudarki dolgoletne romanske prisotnosti in italijanskosti prostora.

Iz obravnavanega primera popotniškega dnevnika nekdanjih častnikov 1. bataljona 269. pehotnega polka je razviden način organiziranja združen pri obiskih krajev, ki so v povojni retoriki pridobili svetniški, mitološki značaj. Tovrstni zapisi se kažejo kot poskusi pomiritve in soočanja z veliko vojno. Ker je šlo za proces žalovanja in spominjanja na sotrpine v vojni ali padle sorodnike, je romanje simboliziralo družbeno najustreznejši oziroma najprimernejši način spominjanja na boje in padle. Dnevnik 1. bataljona 269. pehotnega polka vsebuje močno čustveno komponento, še živ spomin na boje in izgube ter patriotsko noto, ki poudarja nepremagljivo italijansko vojsko, njena junaška dejanja in zmago. Pri tem gre za konstrukcijo (*a posteriori*) določenega zgodovinskega spomina na vojno, ki ga častniki oblikujejo na podlagi svoje neposredne izkušnje na eni in konsolidiranih mitov na drugi strani (Battellino 1995: 91). Dnevnik je tako treba razumeti v okoliščinah in času, v katerima je nastal. Analiza tovrstnega vira nazorno prikaže fenomen povojnih komemorativnih praks, ki so se pojavile na Primorskem, in razmere, ki so se po vojni kazale v politični tranziciji, prehodu iz ene državne strukture v drugo. V nasprotju z javnimi in množičnimi manifestacijami dnevniški zapisi odstirajo intimnejše poglede na izkušnjo vojne in njene posledice, v tem primeru zmagovite italijanske vojske. Obenem nam obravnavani primer pokaže na prepletenost romarskih ritualov in turističnega sektorja.

Zahvala

Članek je nastal v okviru projekta Postimperialne tranzicije in transformacije iz lokalne perspektive: slovenska mejna območja med dvojno monarhijo in nacionalnimi državami (1918–1923) (J6-1801), ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

Literatura in viri

ASGO 6 – Archivio di Stato di Gorizia / Državni arhiv Gorica, Prefettura di Gorizia-Archivio di Gabinetto, 1927–1946, škatla 6, mapa 25, Gorizia, Monumenti ai Caduti.

ASGO 1189 – Archivio di Stato di Gorizia / Državni arhiv Gorica, Comune di Gorizia »1830–1927«, škatla 1189, mapa 1457, kategorija 1 (Amministrazione), klasifikacija 6 (Commemorazioni – onoranze-ricevimenti-congressi-etc.), št. 5348/923.

BARANIECKA-OLSZEWSKA, Kamila: Sanctified Past: The Pilgrimages of Polish Re-Enactors to World War II Battlefields. V: John Eade in Mario Katić (ur.), *Military Pilgrimage and Battlefield Tourism: Commemorating the Dead*. London in New York: Routledge, 2017, 125–146.

BATIČ, Matic: “Zones more Related to Immortal Splendor of Glory”: Italian War. Memorials and Commemorative Practices in Venezia Giulia (1918–1922). *Acta Histriae* 26/4, 2018, 1063–1086.

BATTELLINO, Onorio: Ritornare sul campo di battaglia le radici del turismo reducista. *Il Territorio, Archivio della memoria* 4–5, 1995, 91–98.

BRIGATA Aquila – 269° e 270° Fanteria. Ministero della guerra, Stato maggiore centrale, Ufficio storico, Brigate di fanteria: Riassunti storici dei corpi e comandi nella guerra 1915–1918. Rim: Libreria dello Stato, 1924–1929, 8 volumi, 191–208.

CADAVEZ, Cândida: Nationalist Cultural Identity and Tourism during the Portuguese Estado Novo. V: Metin Kozak in Nazmin Kozak (ur.), *Sustainability of Tourism: Cultural and Environmental Perspectives*. Cambridge: Cambridge Scholar Publishing, 2011, 135–154.

DATO, Gaetano: Lineamenti storiografici, memorie pubbliche e miti all'origine del sacrario di Redipuglia: La fondazione di un tempio della nazione. *Acta Histriae* 22/3, 2014, 695–713.

DATO, Gaetano: Redipuglia: *Il Sacrario e la memoria della Grande guerra 1938–1993*. Trst: Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli Venezia Giulia, 2014a.

EADE, John in Mario Katić (ur.): *Military Pilgrimage and Battlefield Tourism: Commemorating the Dead*. London in New York: Routledge, 2017.

ENIT, *Relazione sull'attività svolta nell'anno 1925*. Rim: Tipografia del Senato, 1926.

FABI, Lucio: *Sul collio della grande guerra: Storia, immagini, monumenti, itinerari turistici e conviviali*. Tržič: Edizioni della Laguna, 1992.

FABI, Lucio: *Sul Carso della Grande Guerra: Storia, Itinerari, Monumenti, Musei*. Videm: Guide Gaspari (Paolo Gaspari editore), 1999.

FILI, Jaka: *Smrt na oltarju režima: Fašistični režim in mit prve svetovne vojne v Julijski krajini (1922–1939)*. Magistrska naloga. Koper: Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije, 2016.

GALANTE, Enrico: *Gorizia e i suoi campi di battaglia: Guida storico-pratica illustrata*. Gorica: Stab. Tipografico e librario editore Giov. Paternolli, 1925.

GARIBALDI, Italo: *Sui campi di battaglia del medio e basso Isonzo*. Milano: TCI, Società per il movimento dei forestieri nella Venezia Giulia, Guida storico-turistica, 1928.

GAZZETTA Ufficiale, relazione e regio decreto-legge 29 ottobre 1922, N. 1386, che dichiara monumenti alcune zone fra le più cospicue per fasti di gloria del-teatro di guerra 1915–1918. Rim, 258, 1922, 2807–2808.

GUIDA dei campi di battaglia, Introduzione storico-geografica, volume I in Isonzo, volume II. Milano: Agenzia italiana pneumatici Michelin editrice, 1919.

I CAMPI della gloria, Itinerari illustrati delle Zone monumentali dei campi di battaglia da Trieste a Trento. Rim: Ente nazionale per le industrie turistiche, 1927.

ILES, Jennifer: Encounters in the Fields – Tourism to the Battlefields of the Western Front. *Journal of Tourism and Cultural Change* 6/2, 2008, 138–154.

ITINERARI per la visita ai campi di battaglia 1915–1918, Rim: Ente nazionale per le industrie turistiche, 1921.

JEZERNIK, Božidar in Jurij Fikfak: The Cultural Heritage of the Isonzo Front. *Folklore: Electronic Journal of Folklore* 73, 2018, 7–18.

JEZERNIK, Božidar: Every War Invents its Heroes. *Traditiones* 47/1, 2018, 35–61.

JUDSON, Pieter: “Every German Visitor Has a *Völkisch* Obligation He Must Fulfill.” Nationalist Tourism in the Austrian Empire, 1880–1918. V: Rudy Koshar (ur.), *Histories of Leisure*. Oxford in New York, 2001, 147–168.

KAVREČIČ, Petra: Tourism in the Hands of the Totalitarian Systems: The Fascist Promotion of Tourism in the New Provinces. *International Interdisciplinary Conference Movements, Narratives & Landscapes, University of Zadar, Croatia, 5th-7th June 2015*. Zadar, 2015, 46–47.

KAVREČIČ, Petra: Obiskovanje spomenikov prve svetovne vojne. *Obmejni fašizem: Kulturna in socialna zgodovina: Zbornik povzetkov*, Koper, 20. in 21. junij 2016. Koper, 2016, 18.

KAVREČIČ, Petra: »Sacro pelegrinaggio« Visits to World War I Memorials on the Soča/Isonzo Front in the Interwar Period. *Etnološka tribina* 10/47, 2017, 175–206.

KAVREČIČ, Petra: *Turizem v Avstrijskem primorju. Zdravilišča, kopališča in kraške jame (1819-1914)*. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2017a.

KAVREČIČ, Petra in Borut Klabjan: »Na najlepše morje na svetu, na Jadran«: Procesi turističnega razvoja severnega Jadrana pred prvo svetovno vojno in po njej: Primer Češke in Češkoslovaške. *Acta Histriae* 18/1–2, 2010, 175–206.

KAVREČIČ, Petra in Miha Koderman: Slovenski izseljenci in turistični obisk Dravske banovine s posebnim poudarkom na po-

ročanju Izseljeniškega vestnika. *Annales ser. hist. sociol.* 24/1, 2014, 77–94.

KAVREČIČ, Petra in Milan Radošević: Na morje! Izzivi turističnega razvoja v Istri v času Avstro-Ogrske in italijanske uprave s posebnim ozirom na leto 1925. *Zgodovina za vse, vse za zgodovino* 24/2, 2017, 21–40.

KLABJAN, Borut: Nation and Commemoration in the Adriatic. The Commemoration of the Italian Unknown Soldier in a Multinational Area: The Case of the Former Austrian Littoral. *Acta Histriae* 18/3, 2010, 399–424.

KLABJAN, Borut: Erecting Fascism: Nation, Identity, and Space in Trieste in the First Half of the Twentieth century. *The Journal of Nationalism and Ethnicity* 2017, 1–18.

KLAVORA, Marko: *Zavezniška vojaška uprava (1945–1947) in spomin prebivalcev v Zgornjem Posočju*. Doktorska disertacija. Koper: Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije, 2011.

KOZOROG, Miha: Stručnjaci i entuzijasti u memorijalnim krajovalicima velikog rata: Nejednakosti i upotpunjavanje konzervacije ratne baštine. *Antropologija* 19/1, 2019, 65–77.

KUŽNIK, Lea: Typology of Dark Tourism Heritage with its Implications on Slovenian Future Dark Tourism Products. *Research in social change* 7/3, 2015, 318–348.

LEONARDI, Andrea: La prima guerra mondiale e la vulnerabilità del fenomeno turistico. V: Peter Gasser, Andrea Leonardi in G. Bartha-Scalman (ur.), *Krieg und Tourismus im Spannungsfeld des Ersten Weltkrieges = Guerra e turismo nell'area di tensione della prima guerra mondiale*. Innsbruck: Studien Verlag, 2014, 57–98.

LLOYD, David W.: *Battlefield Touris: Pilgrimage and the Commemoration of the Great War in Britain, Australia and Canada, 1919–1939*. Oxford in New York: Berg, 1998.

MOSSE, George L.: *Le guerre mondiali: Dalla tragedia al mito dei caduti*. Rim in Bari: Edizioni Laterza, 2007.

N. d.: Il figlio del Re inaugura l'Ara dei Caduti di Gorizia la Santa: Entusiastiche accoglienze di autorità e popolo al Principe Umberto. *Il Piccolo della sera*, 8. avgust 1929, VII, 3013.

REPIČ, Jaka: Memorialization of the First World War in the Landscape of the Julian Alps. *Folklore: Electronic Journal of Folklore* 73, 2018, 27–46.

Spletni vir 1: Grande Guerra, I cimiteri di guerra. Cronologia. Consuntivo Ufficiale – Pubblicazione Nazionale dell'anno 1928; <http://cronologia.leonardo.it/storia/a1918z.htm>, 29. 12. 2020.

STONE, Philip R.: Dark Tourism and Significant Other Death: Towards a Model of Mortality Mediation. *Annals of Tourism Research* 39/3, 2012, 1565–1587.

SVOLJŠAK, Petra: Prva svetovna vojna in Slovenci: 1. del. *Zgodovinski časopis* 47/2, 1993, 263–287.

SVOLJŠAK, Petra: Prva svetovna vojna in Slovenci: II. 1945–1992. *Zgodovinski časopis* 47/4, 1993a, 547–567.

SVOLJŠAK, Petra: Prva svetovna vojna in Slovenci: 1994–2014. *Prispevki za novejšo zgodovino* LV - 2/2015, 143–171.

SVOLJŠAK, Petra: Nekaj utrinkov iz delovanja veteranske organizacije Zveza bojevnikov: »Organizacija Bojevnikov je trdna in močna, je zveza src in duš. Je temelj prijateljstva in ljubezni med narodi.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 46/1, 2006, 277–288.

ŠIROK, Kaja: Spomin in pozaba na obmejnem območju: Predstave o goriški preteklosti. *Acta Histriae* 18/1–2, 2010, 337–357.

ŠIROK, Kaja: Identitete, zgodovina in dediščina prostora – prakse spominjanja in komemoracije na Goriškem v XX. stoletju. *Acta Histriae* 20/4, 2012, 631–646.

ŠULIGOJ, Metod: Memories of War and Warfare Tourism in Croatia. *Annales, Ser. Hist. sociol.* 26/2, 2016, 259–270.

ŠULIGOJ, Metod: Warfare Tourism: An Opportunity for Croatia? *Economic Research – Ekonomska istraživanja* 30/1, 2017, 439–452.

ŠULIGOJ, Metod in Kristina De Luca: Raziskovanje temnega turizma. Metodološki pristopi in raziskovalne perspektive. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 59/2, 2019, 80–91.

TODERO, Fabio: Il culto del soldato caduto nella Venezia Giulia dalla Grande guerra al fascismo. V: Anna Maria Vinci (ur.), *Regime fascista, nazione e periferie*. Videm, 2010, 51–68.

TODERO, Fabio: Politiche della memoria della grande guerra: Il caso della Venezia Giulia. *Acta Histriae* 18/3, 2010a, 383–398.

VISINTIN, Angelo: Dalla Grande guerra al fascismo: L'ipotesi della Vittoria sui campi di battaglia dell'Isonzo. V: Anna Maria Vinci (ur.), *Regime fascista, nazione e periferie*. Videm, 2010, 69–87.

WALTER, Tony: War Grave Pilgrimage. V: Ian Reader in Tony Walter (ur.), *Pilgrimage in Popular Culture*. London, 1993, 63–91.

WINTER, Caroline: Tourism, Social Memory and the Great War. *Annals of Tourism Research* 36/4, 2009, 607–626.

WINTER, Caroline: Battlefield Visitor Motivations: Explorations in the Great War Town of Ieper, Belgium. *International Journal of Tourism Research* 13, 2011, 164–176.

Heritage of World War I: Commemorative Practices of Veterans on the Former Isonzo Front in 1925

The Isonzo Front of World War I had a strong influence on the everyday lives of the inhabitants of the front and its hinterland. It left a significant impact on the area where the battles took place. The soldiers, who fought in this area, or the relatives of the fallen soldiers, are those individuals and groups that are primarily discussed in the article.

After the war, new remembrance (and oblivion) practices related to war casualties, conquered or lost territories developed in Europe and around the world. An important, crucial role in the development of these practices and of a collective national memory has been played by the myth of an unknown fallen soldier. As such, it occupied a crucial role in the formation and propaganda of commemorative practices related to World War I battlefields. The catastrophic consequences of the war have influenced the creation of new myths, especially the myth of an unknown soldier who sacrificed his life for his nation. After the war, the arrangement of war graves and construction of memorials took place in the former battlefields or in the major cities and capitals.

The article studies the area of the former Isonzo Front battlefield, where the armies of Austria-Hungary and Kingdom of Italy fought on opposite sides. After the war, the battlefield zones and the region of the former Austrian Littoral (Primorska region) was assigned to Italy, which means that it went through a radical political transition. In line with the desire to affirm the *Italianness* of the territory, it was necessary to construct and consolidate a unified national memory, especially in this contested border area. An important role was played by former veterans and the mourning families of the soldiers who had fought for the nation and lost their lives. Visiting the World War I monuments, battlefields and cemeteries has become an established practice, viewed as a (secular) pilgrimage. After the war, some veterans joined up in associations and part of their activities was devoted to pilgrimages to former battlefields. The article deals with the veterans of the first Battalion of the 269th Infantry Regiment and their pilgrimage to the former Isonzo Front battlefields. Part of their journey to the sites of war (memory) was published as a travel diary in an Italian paper. The article analyses the experience of the visit, which, besides war sites and a strong emotional note, also included some tourist sites.

ETNOGRAFSKE METODE IN OHRANJANJE STAVBNE DEDIŠČINE

Pregledni znanstveni članek | 1.02

Datum prejema: 22. 1. 2021

Izveček: Prispevek raziskuje vlogo etnografskih metod v ohranjanju stavbne dediščine v okviru sodobnih pogledov na različne diskurze v dediščini (avtorizirani, podrejeni, vključujoči), predvsem v fazi vrednotenja. Po pregledu obstoječih in razvijajočih se primerov rabe etnografskih metod povzema pretekle izkušnje in vlogo etnološkega konservatorstva v Sloveniji, ki je pomembna referenca in potencial za sodobne pristope. Še zlasti pa poudari pomen etnografskih raziskav o vrednotenju kulturne dediščine v spornih prostorih na primeru odnosa do stavbne dediščine v slovenskih obmorskih mestih.

Ključne besede: etnografske metode, ohranjanje stavbne dediščine, diskurzi, dediščinski študiji

Abstract: The paper explores the role of ethnographic methods in the conservation of built heritage set within the framework of contemporary views on heritage discourses (authorised, subaltern, inclusive), especially in the significance assessment phase. After reviewing the existing and developing cases of the use of ethnographic methods, it summarises past experiences and the role of ethnological conservation in Slovenia, which represents a reference and a potential for contemporary approaches. The article highlights the importance of ethnographic research into the significance assessment of cultural heritage in contested spaces, through the case of attitudes towards built heritage in Slovenian coastal towns.

Keywords: ethnographic methods, built heritage conservation, discourses, heritage studies

Uvod

Konservatorstvo oziroma ohranjanje kulturne dediščine historično izvira iz materialno usmerjenih praks, ki so se posvečale ohranjanju estetske in zgodovinske vrednosti izbranih objektov ali območij. Že v 60. in 70. letih 20. stoletja se je začelo uveljavljati mnenje, da bi v ohranjanje spomenikov in dediščine morala biti aktivno vključena tudi skupnost. V zadnjih dveh desetletjih je to prevladalo tudi v mednarodnih krogih: v ospredje je stopil večplastni družbeni pomen dediščine in s tem vloga skupnosti (in njenih različnih skupin), ki s to dediščino živi. Ta globalni premik je odprl pot za drugačen pristop v ohranjanju in upravljanju dediščine, t. i. »na vrednotah temelječi pristop« (*values-based approach*; Wijesuriya idr. 2013), ki vključuje skupnost in ji daje moč. Botroval je tudi sodobni definiciji konservatorstva kot »upravljanja ustvarjalne kontinuitete in družbeno kohezivne dediščinske prakse« (Chitty 2017: 2). Kljub novim obzorjem v strokovno-raziskovalnih krogih obstaja napetost med dvojno epistemologijo dediščinskih študijev (*heritage studies*) in konservatorske prakse (Walter 2017). Prakso še vedno zaznamuje znanstveni materializem (Winter 2013: 533), to je osredotočenost na tehnično in naravoslovno plat ohranjanja dediščine, in ne na družbeno, ki je osrednja tema raziskav dediščinskih študijev in dediščinskih diskurzov (Smith 2006). Konkretno konservatorsko delo temelji na vrednotenju dediščine, to pa večinoma ostaja v rokah stroke, ne pa tudi skupnosti. Nedavne tuje raziskave (Avrami in Mason 2019) kažejo, da se stanje v praksi le

spreminja po vzoru Velike Britanije in Avstralije, kjer je že več desetletij v vseh fazah ohranjanja (od vrednotenja do upravljanja) v ospredju vključevalni pristop (Clark 2014; Wates 2014). Kot pravita arhitektka in specialistka za konservatorstvo Erica Avrami ter geograf in zgodovinar, prav tako specialist za konservatorstvo Randall Mason (2019: 25), bi morala konservatorska stroka med svoje osrednje naloge umestiti prav prepoznavanje raznolikih, v grajeno okolje vpisanih vrednosti in naracij. Razvoj novih orodij, predvsem etnografskih metod, je zato ključnega pomena, njihovo uporabo pa omejujejo predvsem zakonski okvirji (Avrami in Mason 2019: 27).

Delo z dediščino, ki naj temelji na skupnosti, zajema tri stopnje: udeležbo, sodelovanje in nadzor v rokah izvornih nosilcev (Colwell 2016; Ebbitt McGill 2018). Z vprašanjem vključevanja skupnosti (participacije)¹ v ospredje stopajo etnografske raziskave in s tem vloga etnologov in kulturnih antropologov. Etnografske metode lahko konservatorsko vrednotenje obogatijo z vedenjem ne le o materialni kulturi, marveč predvsem o povezanih družbenih praksah in odnosih. To še zlasti velja za slovensko konservatorsko stroko, kjer obstajata specifičen, v tujini (ali vsaj zunaj srednjeevropskega prostora) neznan koncept »etno-

¹ S participacijo so se etnologi v Sloveniji zadnje čase intenzivno ukvarjali, bodisi v dediščinskih bodisi urbanih študijah – ne pa v konservatorstvu (Poljak Istenič 2019a, 2019b, 2020; Fakin Bajec 2020a, 2020b; Ledinek Lozej 2020; Pogačar idr. 2020; gl. tudi Nared in Bole 2020). Participaciji v konservatorstvu, predvsem historičnih mestnih jeder, se v zadnjih letih posveča umetnostni zgodovinar in konservator Tomaž Golob (Golob 2019); več o tem v nadaljevanju.

* Neža Čebtron Lipovec, dr. zgodovine Evrope in Sredozemlja, docentka za področje dediščine, Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije; neza.cl@fhs.upr.si.

loškega konservatorstva« in profil etnologa-konservatorja, ki sta izvrstno izhodišče za razvoj etnografskih metod v sodobnem konservatorstvu.

Vključevanje skupnosti v vrednotenje dediščine ima izrazit pomen v t. i. spornih krajinah in mestih, kjer »dve ali več etnično zavednih skupin – ki se razlikujejo po veri, jeziku in/ali kulturi ter dojemanju zgodovine – sobivajo v situaciji, kjer nobena od skupin ni pripravljena podeliti prevlade drugi« (Hepburn 2004: 2). V teh prostorih se zaradi razrednih, etničnih ali drugih razlik oblikujejo večplastni in tudi kontradiktorni pomeni prostora, spopadajo se različni kolektivni spomini (Hrobat Virloget 2019, 2020, 2021), ki sooblikujejo različno navezanost na kraj. Te procese lahko prepoznamo v urbanih središčih slovenske Istre, ki jo kot posledica geopolitičnih in demografskih sprememb po drugi svetovni vojni zaznamujejo različne identitetne skupine. Različne oblike navezanosti na kraj in pomeni dediščine so prepoznavni v odnosu do historičnega grajenega okolja. V zadnjih dveh desetletjih se je pod okriljem neoliberalne ekonomske politike rušilo zgradbe v historičnih mestnih jedrih istrskih mest, predvsem v Koprju. Ogrožene so stavbe tako iz predvojnega obdobja (vse od srednjeveških) kot tudi kakovostne modernistične zgradbe iz socialističnega obdobja. V nasprotju s pričakovanji ni bilo veliko javne kritike, kar je odprlo vprašanje o pomenih stavbne dediščine za prebivalstvo. V ožji skupini lokalnih raziskovalcev dediščine smo v letih 2012–2014 sprožili raziskovalno pobudo »Pripovedujem zgodbo mesta« (Čebon Lipovec 2015). Že leta 2016 smo bili ob obnovi beneškogotske hiše Benečanka v Piranu priča nazornemu primeru nasprotujočega si vrednotenja dediščine (več o tem v zadnjem poglavju). Projekt je sprožil reakcijo večje skupine članov lokalne javnosti, ki je v imenu ohranjanja kolektivne identitete nasprotovala izbiri strokovnjakov. Ti primeri so pokazali na nujnost sistematičnega vključujočega pristopa v vrednotenju dediščine – omogočile bi ga prav etnografske metode. V prispevku razmišljam o pomenu etnografskih metod pri ohranjanju stavbne dediščine za potrebe sodobnega konservatorstva, predvsem v fazi vrednotenja, in o njihovem posebnem pomenu v spornih prostorih. Poudarjam nekaj temeljnih teoretskih izhodišč dediščinskih študijev, ki zarisujejo tudi delovni okvir konservatorske stroke. Predstavljam nekatere v tujini razvite metode, ki bi lahko konservatorske procese vrednotenja dediščine obogatile in okrepile tudi v Sloveniji. Sledi oris vloge etnografskih raziskav za vrednotenje dediščine v slovenskem prostoru. V posebnem poglavju se posvečam pomenu etnografskih raziskav za ohranjanje nepremične dediščine na območju severne Istre kot spornega prostora. Prispevek je zamišljen kot povabilo k razmisleku, zato predvsem postavlja vprašanja, odpira diskusijo in obenem spodbuja k odpiranju novih raziskovalnih poti – med etnologi raziskovalci in konservatorji v Sloveniji.

Teoretski okvir

Ohranjanje stavbne dediščine zaznamuje še nepremošče- ni razkorak med teorijo in prakso (Witcomb in Buckley 2013: 546; Logan, Craith in Kockel 2016: 19). Medtem ko se praksa ukvarja s številnimi tehničnimi vprašanji in je znanstveno-materialistično naravnana (Winter 2013), se teorija razvija na interdisciplinarnem področju dediščinskih študijev, zlasti kritičnih dediščinskih študijev, ki izhajajo iz etnološko-antropološkega in sociološkega področja. To dihotomijo lahko umestimo v kontekst dveh dediščinskih diskurzov (Smith 2006). Avtorizirani dediščinski diskurz (*authorised heritage discourse*) dediščino razlaga skozi pozitivistično lečo, ki se osredotoča le na materialni vidik dediščine, ter »pravilno skrb za dediščino in z njo povezane vrednote prepušča strokovnjakom, saj imajo le oni sposobnosti, znanje in razumevanje za prepoznavanje izvorne vrednosti in pomenov zgodovinsko pomembnih krajev« (Smith 2006: 29). Dediščino razume kot statično pričo preteklosti, kot vredne prepozna le izvorne vrednosti, ki naj bi bile vpisane v dediščino, medtem ko zasleduje univerzalnost, odličnost, avtentičnost in monumentalnost. Posledično uporablja pristop od zgoraj navzdol, v katerem so oblasti in strokovnjaki edini razsodniki pomena, morebitnih drugih razlag pa ne upoštevajo. Povezuje se z nacional(istič)nimi idejami in ne predvideva alternativnih stališč, zlasti nestrokovnjakov. Določene elemente tega diskurza lahko prepoznamo v konservatorski stroki. Percepcija dediščine s strani skupnosti/javnosti in pristop od spodaj navzgor sta jedro t. i. podrejenega dediščinskega diskurza (*subaltern discourse*; Smith 2006). »Preobrat vrednot« (*values turn*; Avrami 2019: 17) je od 70. let prejšnjega stoletja v konservatorstvu sledil »odporu do strokovnega dela in profesionalizma« (Glendinning 2013: 325); ob tem se je razvila nova, konstruktivistična paradigma, ki je izzvala ustaljene načine določanja pomena dediščine in poudarja premik k razumevanju dediščine kot dediščinjenja (Harvey 2001), dinamičnega in razvijajočega se kulturnega procesa, vedno znova vzpostavljenega v sedanosti. Ključni koncepti te nove paradigme so soudeležba, raznolikost, človekove pravice in medkulturni dialog, prevladuje pristop od spodaj navzgor (Kisić 2016: 70–76). Temeljni premik v diskurzu je povezan s konceptom participacije skupnosti v odločevalnih procesih, njena aplikacija pa je odvisna od želenega cilja (zgolj dvig zaupanja in podpora obstoječim postopkom odločanja; dajanje glasu skupnosti kot osrednjemu akterju; promoviranje občutka pripadnosti skupnosti) in pogojuje stopnje participacije (Sanoff 2000: 9–10). Temelj participacije je »gradnja soglasja« (*consensus building*), ki mora vključevati čim večje število različnih pogledov, a obenem »skupni občutek o namenu« (*shared sense of purpose*; Sanoff 2000: 16) – v primeru stavbne dediščine torej vrednotenja in posledično ohranjanja.

Zavest o vključevanju skupnosti je v mednarodnih strokovnih krogih prisotna že od t. i. »preobrata vrednot« na prehodu iz 60. v 70. leta 20. stoletja, ko je bila prepoznana vloga prebivalstva v procesih prenove kulturne dediščine. Na učinkovitost prenove predvsem zgodovinskih jeder so vplivali zlasti uvidi o demografskih podatkih, rabi in načinu življenja. V razvoju stroke je aktivno sodelovala tudi takratna jugoslovanska (in slovenska) strokovna srednja, kjer se je razvijal t. i. »aktivni pristop« z intenzivnim poudarkom na vlogi prebivalstva (Marasović 1985: 49–52). Pomen vključevanja skupnosti je poudarilo tudi več mednarodnih dokumentov s področja varstva kulturne dediščine (Amsterdamska deklaracija 1975, Granadska konvencija Sveta Evrope 1985, ICOMOS-ova Washingtonska listina 1986 itd.). Posebnega pomena je bila konec 70. let zasnovana ICOMOS-ova avstralska Burska listina, ki je poudarila »kulturni pomen« (*cultural significance*) dediščine in že takrat nakazala pomen lokalne skupnosti kot nosilke (in torej tudi upravljavke) dediščine (Avrami in Mason 2019: 17). A končno vrednotenje je ostajalo v rokah strokovnjakov.

Do bistvenega preboja za Evropo je prišlo šele z novo Okvirno konvencijo Sveta Evrope o vrednosti kulturne dediščine za družbo, imenovano tudi Farska konvencija, ki je leta 2005 poudarila osrednjo vlogo t. i. »dediščinskih skupnosti«. Leta 2017 je ta načela potrdila Evropska strategija za kulturno dediščino v 21. stoletju. Na deklarativni ravni ima tako skupnost glas in mehanizme, da se ti glasovi slišijo, in sicer s pristopi, ki temeljijo na vključevanju. Sprememba paradigme je privedla tudi do razvoja sodobnega, »na vrednotah temelječega pristopa« k upravljanju dediščine, s katerim je bil nadomeščen prejšnji, t. i. konvencionalni pristop (Wijesuriya idr. 2013), ki sovпада z avtoriziranim diskurzom. Premiki v teoriji in na deklarativni ravni pa v praksi sprožajo strokovna vprašanja. V konservatorski praksi še vedno prevladujejo vrednosti iz avtoriziranega diskurza (zgodovinske, estetske, znanstvene), imenovane dediščinske vrednosti (*heritage values*), ki se jih razume kot bistvene (*essential values*); medtem pa so druge vrednosti, ki se nanašajo na ekonomske vidike, civilno družbo, socialno pravičnost, opolnomočenje skupnosti, označene kot družbene vrednote (*societal values*) in veljajo za orodne ali instrumentalne (*instrumental values*) (Avrami in Mason 2019). Soočamo se z dihotomnim pogledom, ki daje prednost avtoriziranemu konceptu dediščine in vodi v – vsaj na videz – nepremostljiv razkorak med strokovnjaki in nestrokovnjaki. Tudi ob upoštevanju družbene vrednosti je to vključevanje reduktivno, saj se družbene vrednosti prevedejo v dediščinske vrednosti, družbena vrednost pa je pogosto uokvirjena le za strateške cilje fizičnega varovanja (Avrami in Mason 2019: 22).

Vprašanja o različnih vrednotenjih in potrebi po participativnih praksah (Avrami, Mason in De la Torre 2000; English Heritage 2000; Teutonico in Matero 2003; Clark 2014)

so se postavljala tudi v praksi. Vključujoči pristop odpira številne poglede na dediščino, tudi oseb, ki do nje sicer nimajo dostopa, kar presega običajne meje koncepta dediščine oziroma »območje udobja« stroke (Schofield 2014: 2). Predmeti ali kraji postanejo zgolj nosilci, odlagališča ali prenosniki stalno spreminjajočih se pomenov, ki jim jih ljudje pripisujejo (Araoz 2011). V središče stopita koncepta občutenja kraja (*sense of place*) in navezanosti na kraj (*place attachment*), simbolni odnos, ki ga ljudje oblikujejo, ko določenemu prostoru pripisujejo kulturno skupne afektivne pomene, prostor pa postane temelj razumevanja posameznika in skupine ter odnosa do okolja (Low in Altmann 1992). To je še izraziteje v večkulturnih okoljih, kjer »se spodbijajo hegemonski načini uveljavljanja pogleda na preteklost, ob katerih soobstajajo alternativne oblike dediščine« (van de Port in Meyer 2018: 2) običajno neslišanih/nevidnih družbenih skupin. Občutenje/a kraja sestavljajo pomeni in vrednote, ki so nad nacionalno priznano dediščino. Različna razumevanja vrednosti zgodovinskega okolja lahko postanejo vir napetosti (Schofield 2014; Jones 2016) in ustvarjajo disonantno dediščino (Ashworth in Tunbridge 1996). Tak je bil omenjeni primer beneško-gotske hiše v Piranu.

Teorijo o avtoriziranem diskurzu in konceptu disonantne dediščine je nedavno dopolnil koncept vključujočega dediščinskega diskurza (*inclusive heritage discourse*; Kisić 2016), ki avtorizirani diskurz sooča z drugimi, nehegemonskimi diskurzi. Pomembna tema soočanja diskurzov je prav nesoglasje v dediščini (*heritage dissonance*). Če avtorizirani diskurz podpira enostranski pogled na preteklost, ki neguje »eno resnico«, ustvarja dogme in izključenost, ki vodijo v konflikt, pa vključujoči diskurz nesoglasja obravnava kot »pojav, ki nam omogoča dejansko razumevanje kompleksnosti in spreminjanja«; ne obravnava ga kot statični problem, temveč kot »prostor za vzajemno prepoznavanje, sprejemanje, dialog in dinamični odnos do preteklosti« (Kisić 2016: 295). Nova paradigma je namenjena spodbujanju enakosti z udeležbo različnih zainteresiranih strani ter daje glas skupinam, ki so v avtoriziranem diskurzu neslišne in nevidne. Ne stremi k enoglasni razlagi preteklosti, temveč h konstruktivnemu in k empatičnemu soočanju. A kako prepoznati sporne teme in se z njimi spopasti pri praktičnem konservatorskem delu?

Dediščinski študiji in konservatorska stroka so pred izzivom, kako vzporediti »dediščinske« in »družbene« vrednosti in premostiti vrzel med teorijo in prakso. Avrami in Mason (2019: 26–27) trdita, da je »premik od fokusa na dediščino k fokusu na družbo ključnega pomena za odgovoren razvoj konservatorstva in priznavanje politične soodvisnosti ljudi in krajev dediščine.« V tem smislu strokovnjak postane posrednik oz. mediator (prim. Willems 2010), ne več edini razsodnik. Konservatorska stroka bi se tako lahko odprla novim orodjem, predvsem etnološki perspektivi, in promovirala večglasnost dediščine. Novi

pristop bi moral zavzeti kritično distanco tudi do značilnega pogleda antropološke akademske sfere, in sicer, da je dediščina »konstrukt«, da so skupnosti »zamišljene« in identitete »uprizorjene«. Pozornost bi morali posvetiti izkustvenemu načinu védenja, kakršnega doživljajo sodelovalniki v skupnostih, saj se ljudje morda dobro zavedajo konstruirane narave kulturnih oblik, pa jih vendarle dojemajo kot resnične in pomembne (van de Port in Meyer 2018). Ta vidik je v konservatorski praksi pomemben v zvezi z (re)konstrukcijo spomenikov, zlasti na ozemljih, ki so zaradi sprememb prebivalstva doživela velike identitetne spremembe (prim. trenutni odnos prebivalstva v Kaliningradu do predsovjetske dediščine (Sezneva 2012) ali pa odnos do (re)konstrukcij nacionalnih simbolov v Litvi (Čepaityte Gams 2010)). Ob tem pa je treba upoštevati, da se v raziskovanje in vrednotenje dediščine pogosto vključujejo skupine in posamezniki, ki se sicer (običajno ljubiteljsko) že ukvarjajo z dediščino, in sicer kot predstavniki skupnosti, ob tem pa so pogosto že ponotranjili razlage avtoriziranega diskurza (Habinc 2020: 79).

Etnografske metode v konservatorstvu

Kako se ta teoretski okvir odraža v konservatorski praksi? V zadnjih dveh desetletjih narašča raziskovanje dediščine, ki temelji na skupnosti in poudarja večglasnost, tudi uporabo etnografskih metod. Področje muzeologije je uspešno razvilo novo paradigmo in danes je vključevanje vodilno strokovno načelo na mednarodni ravni (MacDonald 2010) in tudi v slovenskem prostoru (Perko 2014; Poljak Istenič 2015), ob tem pa se vse bolj izpostavljata tudi nesoglasje in afekt (Smith, Wetherell in Campbell 2018). Zgleden primer vloge etnografskih metod za raziskovanje pomenov dediščine v slovenskem kontekstu so raziskave etnologinje Jasne Fakin Bajec, ki se posveča predvsem nesnovni dediščini in vlogi skupnosti v njenem trajnostnem upravljanju (Fakin Bajec 2020a, 2020b). V prostorskem načrtovanju se že več desetletij uporablja t. i. *community planning* (Sanoff 2000; Wates 2014), »načrtovanje s skupnostjo« s številnimi metodami in tehnikami, med katerimi so mnoge neposredno uporabne za etnološke vidike v konservatorskem delu (npr. javna srečanja, anketiranje, javne razgrnitve, forumi za soseščine; *charette*; PAR – *Participant Action Research*; razstave in vodeni sprehodi ipd.; Sanoff 2000; Wates 2014). Nekatere metode so specifično uporabne za prepoznavanje razlik med posameznimi skupinami v skupnosti, tudi v odnosu do dediščine. Izpostavimo predvsem metodo *outreach activity*, ki temelji na pogovorih z manjšimi skupinami, ki jih vodi t. i. *community consultant* (nekakšen lokalni zaupnik), namenjena pa je stiku s težko dosegljivimi in redko slišanimi skupinami. Na področju nepremične dediščine so participatorne oblike najbolj razvite na področju arheologije, kjer se je oblikovalo posebno področje javne ali skupnostne arheologije (*community archaeology*, *collaborative archaeo-*

logy; Colwell-Chanthaphohn in Fergusson 2008). Pristop je še posebej pomemben v postkolonialnih kontekstih, kjer etnografija odkriva presečišča med dinamiko moči in različnimi dediščinskimi praksami. Pristop participatornega aktivnega raziskovanja (*Participant Action Research* – PAR), »emancipatorne metodologije, ki spodbuja vzajemne in sodelovalne prakse preko participacije 'proučevanih' pri snovanju, izvedbi, vrednotenju in pridobitvah raziskovanja« (Hollowell in Nicholas 2009: 147), želi s sodelovalnimi, samoreflektivnimi in kritičnimi raziskavami opolnomočiti udeležence in spodbuditi družbene spremembe. Udeleženci iz lokalne skupnosti so v pristopu PAR opredeljeni kot soraziskovalci, so torej *predmeti* obravnave in *raziskovalci* obenem, ne pa zgolj »viri podatkov« (Wells 2015). Posledično rezultati PAR vključujejo znanje »konvencionalnih« strokovnjakov in »civilnih« strokovnjakov, s tem pa »v sooblikovanje vednosti vključujejo osebe, dolgo utišane pod pritiskom sil, ki so želele nadzorovati znanje« (Wells 2015: 255). PAR je zelo širok, zato uporabljene metode vključujejo tako običajne etnografske metode kot pripovedovanje zgodb, pogovorne krožke, pisanje časopisnih prispevkov, izbiranje fotografij, umetniško udejstvovanje in podobno. Wells je PAR označil za proces zdravljenja odnosa med strokovnjaki in člani skupnosti (Wells 2015: 258). Pristop ima posebno vlogo pri raziskovanju v staroselskih skupnostih in med njihovimi potomci ter predstavlja glavno orodje dekolonializma, ki si prizadeva za povrnitev nadzora skupnosti nad njihovo »dediščino« ali njihovim odnosom do preteklosti (Hollowell in Nicholas 2009: 141). Čeprav se nanaša predvsem na pokolonialne kontekste, predstavlja pomemben prispevek tudi za raziskave v Evropi. Pomemben vidik participatornega raziskovanja je promoviranje tehnike »raziskovalnega pogovora«, ki »spodbuja kolektivni spomin in prenos vednosti, istovetne posamezni kulturi, med samo raziskavo« (Hollowell in Nicholas 2009: 151; Wells 2015: 259). Če upoštevamo prvo načelo na vrednotah temelječega pristopa, predstavljajo etnografske metode pomemben potencial za premostitev vrzeli med strokovnim in nestrokovnim védenjem ter identificiranjem protislovij in reševanju nesoglasij.

V evropskem kontekstu se participatorne raziskovalne tehnike pogosto uporablja pri vrednotenju stavbne dediščine, a ti pristopi lahko tudi vzpostavljajo skupne kulturne pomene in skupni epistemološki okvir (Wells 2015). Uporaba participatornih raziskovalnih pristopov v konservatorstvu stavbne dediščine še čaka na bolj poglobljeno in primerjalno raziskavo. Študije primerov kažejo, da se participacija na področju konservatorstva kaže predvsem v prostovoljnem delu v majhnih lokalnih skupnostih in v skupnih pristopih upravljanja od spodaj navzgor, povezanih z vzdrževanjem (Wijesuriya idr. 2017: 41). Setha Low, vodilna antropologinja prostora, specializirana za raziskovanje navezanosti na kraj (*place attachment*), je naredila

pomemben premik v raziskovanju pomena historičnega okolja v procesih prenove, ki razkrivajo tudi nesoglasja v vrednotenju dediščine. Leta 2000 je v okviru projekta na Getty Conservation Institute (Avrami idr. 2000) predstavila *Rapid Environmental Assessment Process* (REAP) – proces hitrega vrednotenja okolja kot orodja za kratkotrajne skupinske raziskovalne projekte, ki je namenjen opredeljevanju vrednot zainteresiranih deležnikov in skupnosti. REAP pomaga konservatorjem in upravljavcem razumeti kompleksnost družbenih odnosov in kulturnih dinamik pri načrtovanju in razvoju konservatorskih posegov na spomeniških območjih (Low 2002: 36). Cilj REAP-a je prepoznati elemente lokalnih sistemov in njihovo medsebojno povezanost s pomočjo kvalitativne analize podatkov lokalnega znanja. Proces združuje tri metode: polstrukturirani intervju, intervju s strokovnjaki in fokusne skupine, ki jih nato trianguliramo oz. vzajemno preverjamo uvide in podatke. Vključuje pa tudi neformalne spontane skupinske intervjuje (*impromptu group interview*), spremljanje vsakdanjih aktivnosti posameznika (*transect walk*), opazovanje z udeležbo, vedenjske zemljevide, mapiranje fizičnih sledi in arhivske raziskave. REAP je bil vzorčno uporabljen za raziskave o dveh zgodovinskih javnih parkih v ZDA (Independence National Historical Park v Filadelfiji ter Battery Park in Liberty State Park na Ellis Island v New Yorku), rezultati pa so pokazali pomembno razliko v vrednotenju kraja med različnimi etničnimi skupinami, ki sicer ne bi bila razvidna. Poleg tega Setha Low predlaga uporabo etnosemantike kot metode za prevajanje lokalnih vrednot v elemente materialne kulture, ki bi jih nato lahko ustrezno spoštovali in ohranili. Eden glavnih učinkov omenjene raziskave je bilo definiranje arhitekturno-oblikovnih standardov za interpolacije, ki bi sledili prepoznanim raznolikim pomenom in vrednotam (Low 2002: 35). Etnosemantika je torej še posebej koristna, saj dopolnjuje in pripomore k boljšemu razumevanju arhitekturnozgodovinskih vidikov. Podobno vlogo ima metoda večglasja (polivokalizma) v humani geografiji (Llewellyn 2003), ki razkriva raznolike, tudi nasprotujoče si poglede stanovalcev na sicer visoko vrednoteno modernistično arhitekturo. Nedavne raziskave, katerih namen je razviti metodologije za krepitev in vrednotenje skupne dediščine (Labrador 2013), spodbujajo uporabo metode »fotogovorica« (*photovoice*) (prim. Turk Niskač 2018), ki sta jo razvila Wang in Burris (1997) ter združuje fotografijo, fokusne skupine in javne razstave. Metoda zagotavlja platformo za aktiviranje javnosti in participatorno raziskovanje, hkrati pa nakazuje čutno dimenzijo okolja (Labrador 2013: 31), s čimer prispeva k prepoznavanju pomembnih vidikov navezanosti in občutka za kraj.

Mednarodno raziskovalno središče ICCROM je nedavno spodbudilo nov pristop v konservatorstvu, ki je osredinjen na ljudi (*people-centered approach*) in predstavlja nadgradnjo na vrednotah temelječega pristopa (*values-led*

approach). Njegov cilj je »krepitev sposobnosti skupnosti, da smiselno sodelujejo v procesu sprejemanja odločitev o ohranjanju dediščine in njenem upravljanju ter v procesu izvajanja teh nalog« (Wijesuriya idr. 2017: 34). V tem okviru je mapiranje kulturnih elementov (Court in Wijesuriya 2015) pomembna metoda, s katero je mogoče prepoznati nematerialne vrednote, povezane s fizičnim okoljem, in je namenjena predvsem kot pomoč ljudem, da izrazijo sebe in svoj občutenje kraja (Taylor 2013; Avrami 2019). Metoda je zlasti pomembna za reševanje vprašanj kulturne raznolikosti. Mapiranje pomeni pridobivanje podatkov iz različnih medijev: iz zemljevidov in načrtov, iz filmov, video posnetkov in sodobnih medijev, pa tudi iz brošur, turističnih strategij, umetniških del, iger in pesmi, tekstila, mestne prenove in/ali prostorskega načrtovanja (Taylor 2013: 54). Še posebej je pomembna metoda »kontra-mapiranja« (*counter-mapping*; Schofield 2014) kot orodja za vzpostavljanje vključujočega diskurza, ki je v osnovi namenjeno popravljanju ali naznanjanju krivic, saj se izvaja v nasprotju z avtoriziranimi zemljevidi in analizami (države ali večjih zasebnih lastnikov).

Nedavno je Sarah De Nardi (2020) predlagala nov pristop, imenovan »izkustveno mapiranje« (*experiential mapping*), ki vključuje sodelovalno kartiranje z večglasnimi in neformalnimi vajami vizualizacije, katerih cilj je izdelava »globokih« spominskih zemljevidov. Ti pomagajo osvetliti nejasne povezave med prebivalci in krajem ter izkušnjami naseljevanja prostorov, ki so polne zgodovine, zgodb, spominov in imaginarijev. Primeri nedavnih raziskav tako kažejo, da mešane metode, ki združujejo hitre kvalitativne raziskovalne metode z javno participatorno prakso, ponujajo poti za obravnavo fluidnih procesov vrednotenja zgodovinskega okolja in spodbujajo nenehni dialog med skupnostmi in dediščinskimi organizacijami (Jones 2016; Ebbitt McGill 2018; De Nardi 2020). Izkustveno mapiranje ponuja navdihujočo novo prakso tudi za sporna območja, kot jih npr. najdemo v Istri.

Če strnemo: novejša raziskava poudarjajo, da je etnografija v konservatorstvu zelo potrebna iz dveh glavnih razlogov: za izboljšavo vrednotenja skupne dediščine, ki vodi k družbeni trajnosti in koheziji preko izgradnje občutka za skupnost (prim. Sanoff 2000), in za vključevanje marginaliziranih skupin (Lončar in Poljak Istenič 2016), obenem pa za premislek o vlogi strokovnjakov (prim. Fister 1991).

Etnografske metode v konservatorski stroki na Slovenskem

Slovenska konservatorska stroka izhaja iz dediščine dunajske Centralne komisije za preučevanje in ohranjanje spomenikov iz 19. stoletja in z njo povezane dunajske umetnostnozgodovinske šole. Delovanje avstrijske Centralne komisije je zaznamovala jasna ločitev med disciplinami; tako so od začetka konservatorske prakse imeli vodilno vlogo umetnostni zgodovinarji in arheologi. Etno-

loge so vključili v konservatorsko stroko šele po drugi svetovni vojni. V okviru Zavoda za spomeniško varstvo je bila njihova osrednja naloga skrb za t. i. ljudsko stavbarstvo (Delak Koželj 2009: 43–45) oz. za »spodnje in nižje ali ljudske kulturne plasti« (Hazler 1999: 58).

Kljub ohranjanju delitve nalog med strokami glede na akademski predmet obravnave (Sedej 1980: 30) pa pomembno prelomnico predstavljajo 70. in 80. leta 20. stoletja. V tem obdobju je za potrebe prenove naselij nastalo več interdisciplinarnih študij, v katerih se je mlajša generacija slovenskih etnologov (iz Oddelka za etnologijo FF UL oz. mestoma odgovorni etnologi konservatorji) in arhitektov (iz Oddelka za arhitekturo FAGG UL) povezala z izbranimi pokrajinskimi zavodi za spomeniško varstvo. Nastale so izčrpne študije Koštabone, Izole, Radovljice, Krškega, starega jedra Ljubljane, Škofje Loke, Goč in drugih lokacij (Hazler 1999: 250–253; gl. tudi Fister 1991). Študije so osvetlile izjemen potencial etnoloških raziskav, predvsem za prenovo historičnih jeder, in sicer za razumevanje bivanjske kulture, kontinuitete razvoja v razmerju človek–način življenja–arhitektura, historičnih in družbeno pogojenih sestavin v razvoju bivanja, načina življenja posameznih socialnih in profesionalnih plasti ter pri prepoznavanju gospodarskih in ekonomskih kategorij, ki so povezane z arhitekturo, odnosov med ljudmi v naselju ter odnosov ljudi do arhitekture in širšega okolja (Bogataj 1982: 153–154; Hazler 1999: 252). Prav odnos prebivalcev do grajenega okolja je bistven za to razpravo, hkrati pa je tudi etnološko-konservatorska stroka povezavo »med človekom in objektom ter okoljem« izpostavila kot jedrno v etnološki raziskavi (Hazler 1999: 253). Pomen etnološkega vpogleda in nujnost enakovredne in aktivne vključitve etnologov v konservatorske procese je izpostavil tudi vodilni slovenski arhitekt-konservator Peter Fister (1991). Večina teh izjemno izčrpnih raziskav ni bila objavljena; ker ponujajo izredno dragocene vsebinske in metodološke reference, bi jih bilo še danes – kljub večdesetletni zamudi – z ustreznim komentarjem smiselno natisniti. Študiji Izole (B. n. a. 1981) in Goč (B. n. a. 1987) ponujata zgledna primera, kako pridobiti pomemben vpogled v percepcijo prebivalcev z ustreznimi vprašanji in križanjem metod (statistična analiza, vzporejena z odgovori iz strukturiranih in polstrukturiranih intervjujev) ob zbiranju podatkov o materialni kulturi. Ta izkušnja slovenskih etnologov-konservatorjev se umešča med prodornejše izkušnje v času »preobrata vrednot« v mednarodnem konservatorskem okviru, ki so tlakovale pot večglasnemu (multivokalnemu) pristopu v vrednotenju dediščine, s tem pa tudi vključujočim diskurzom. Žal ta dragocena izkušnja ni imela pravega nadaljevanja. A vendar se je v slovenski konservatorski stroki ohranil profil etnologa-konservatorja, ki ponuja izvrstno izhodišče za razvoj sodobnih trendov vključevanja javnosti. Veljavni Zakon o varstvu kulturne dediščine (ZVKD-1 2008) podaja osnovno definicijo dediščine, ki

je v veliki meri skladna s sodobnimi teorijami o dediščini kot kulturnem (dinamičnem, spreminjajočem se) procesu. Opredeljuje jo kot odsev vrednot, ki jih v zvezi s snovnimi in nesnovnimi dobrinami različne skupine državljanov prepoznavajo kot pomembne za svojo identiteto, in ne zgolj kot materialno dobro samo zase. Prepoznavanje teh vrednot ostaja pretežno v rokah stroke.

Trenutna načela slovenske konservatorske prakse so povzeta v Enotni metodologiji za izdelavo konservatorskega načrta (Zupančič idr. 2007) ter v nedavnih strokovnih podlagah za vrednotenje t. i. varstvenih območij dediščine (Peskar in Šantej 2018). Enotna metodologija predvideva vrednotenje, ki je sintetizirano v »družbenem pomenu dediščine«, slednji pa je sestavljen iz štirih podkategorij: kulturnega pomena (ki se nanaša na dokumentarne in estetske vidike), razvojnega potenciala, vzgojnega pomena ter simbolnega pomena in identitete. Metodologija v teoriji ponuja možnost za participatorno vrednotenje s strani skupnosti (predvsem v okviru simbolnega pomena in identitete), a delovni okvir osrednje ustanove določa, da to nalogo izvajajo strokovnjaki (arhitekti, umetnostni zgodovinarji, arheologi ali etnologi). Ti so pri svojih pristojnostih še vedno razdeljeni glede na akademske predmete obravnave, redko ali izjemoma pa ta vrednotenja izhajajo iz etnografskih raziskav. Interdisciplinarna analiza, ki bi s pomočjo etnografije ponudila uvid v percepcijo prebivalcev/stanovalcev/uporabnikov, ni eksplicitno predvidena. Na podlagi ocene družbenega pomena se nato določi lestvica pomembnosti za različne dele stavbe ali območja, po kateri so nato predpisani praktični konservatorski posegi (obnova, rekonstrukcija, rušitev ipd.).

Celoten postopek tako ne predvideva (eksplicitne) udeležbe skupnosti ali vsaj lastnikov/prebivalcev v procesu vrednotenja oziroma je to prepuščeno odločitvi pripravljavca konservatorskega načrta. Posledično je od tenkočutnosti avtorja konservatorskega načrta in časovno-finančnih omejitev odvisno, ali bo v vrednotenje vključen pogled skupnosti. Dragocen primer interdisciplinarnega vrednotenja, ki vključuje tudi etnološki uvid, predstavlja obnova Hotela Tivoli oz. »Švicarije« v Ljubljani med letoma 2015 in 2017, kot dokazujejo poročila (Adamič 2018) in dokumentarni film (Muratović 2018–2019), ki je spremljal obnovo. Zanimiv primer etnološkega vpogleda predstavlja tudi raziskava o vlogi etnologije pri načrtovanju uporabnosti in obnovi gradov (Pukl 2018).

Leta 2018 so bile oblikovane nove strokovne podlage za vrednotenje t. i. varstvenih območij dediščine ali VOD (Peskar in Šantej 2018). Te podlage uvajajo nabor šestih temeljnih meril vrednotenja, ki jih je sicer od 80. let 20. stoletja razvijala umetnostna zgodovinarica in konservatorica Jelka Pirkovič (Pirkovič 1987, 1993): avtorsko/razvojno, tipološko, zgodovinsko-pričevalno, kulturno-civilizacijsko, prostorsko, celovitost/avtentičnost. Merila ponujajo potencialni prostor tudi za vrednotenje s stališča

skupnosti (npr. znotraj kulturno-civilizacijskega merila ter merila avtentičnosti), a to ni eksplicitno opredeljeno. Izhodišča možnih metod vrednotenja so strnjeno opredeljena v samostojnem prispevku o vključevanju javnosti v upravljanje (predvsem arheološke) dediščine (Pirkovič 2018: 75). Tu so predstavljene štiri aktivnosti z deležniki oziroma stopnje participacije, in sicer identificiranje deležnikov, vključevanje deležnikov v postopek razumevanja dediščine (skupno vrednotenje dediščinskih značilnosti, identificiranje potreb in zadržkov, soočanje in preseganje nasprotujočih si interesov), vključevanje deležnikov v odločanje o prioritetah ter vključevanje deležnikov v izvedbo upravljanja. Kot način za pridobivanje teh uvidov oz. kot »komunikacijska sredstva« so navedeni sestanki, delavnice ali okrogle mize, ankete, spletne klepetalnice in t. i. svetovne kavarne (*world caffè*) (Pirkovič 2018: 75). Čeprav niso neposredno imenovane, navedeno nakazuje, da se v trenutnih teoretskih izhodiščih slovenske konservatorske stroke odpira prostor za aktivno aplikacijo etnografskih metod. Slednje dokazuje tudi doktorska raziskava Tanje Hohnec (2013) o etnoloških vidikih metodologije upravljanja kulturnih spomenikov in spomeniških območij, ki posebej obravnava odnos uporabnikov-lastnikov ali upravljavcev ter uporabnikov-obiskovalcev.

Našteti načini oz. »komunikacijska sredstva« so v ospredju predvsem na področju prenove in upravljanja historičnih mestnih jeder (Golob 2019: 81), in sicer v okviru participativnega upravljanja oz. *governance*² (Golob 2019: 71), ki predstavlja nov tip kolektivnega procesa odločanja in odgovornosti (Golob 2019: 82). Rezultate razumevanja in vrednotenja dediščine s strani skupnosti se lahko prevede v trajno orodje ohranjanja in upravljanja prek t. i. konservatorskega načrta za prenovo. Slednji, kot temeljni dokument za posege ohranjanja in revitalizacije dediščine v urbanem merilu (zgodovinska mestna, trška, vaška jedra, soseske), vsebuje tudi (pod)poglavja o mnenju skupnosti in vpeljuje koncept participacije (Marinček 2013). Novi vključujoči pristop tako ponuja možnost umestitve etnografskih raziskav in bolj raznolikega vrednotenja dediščine. Ohranjanje in upravljanje historičnih jeder je ponovno, kot že v raziskavah iz 70. let, glavni poligon za razvoj participatornih praks in torej uporabo etnografskih metod. Ponuja se torej priložnost za »kapitalizacijo« izkušenj naprednih etnološko-arhitekturnih raziskav izpred 40 let, a ob tem je treba paziti, da se zavestno daje prostor tudi podrejenim (subalternim), z avtoriziranim diskurzom potencialno neskladnim diskurzom. Kako jih prevesti v ustrezne konservatorske rešitve, pa bodo morale pokazati nadaljnje raziskave. Najnovejša slovenska Strategija kulturne dediščine 2020–2023 (Ministrstvo za kulturo 2020)

je osredotočena prav na vključevanje skupnosti in torej postavlja ključne temelje za ta preboj.

Potencial etnografskih metod za ohranjanje stavbne dediščine v istrskih mestih

Vključujoče razumevanje dediščine je posebnega pomena v mestih, kjer soobstajajo nasprotujoči si kolektivni spomini, ki ustvarjajo nesoglasja v dediščini. Istra predstavlja zgovorno študijo primera, saj izpostavlja več vprašanj za konservatorsko stroko, povezanih z večkulturnimi in večetničnimi temami. Tri istrska obmorska mesta so namreč v 20. stoletju zaradi številnih menjav meja in oblasti doživela močno »etnično metamorfozo« (Purini 2010). Najbolj drastična demografska sprememba se je zgodila v desetletju po drugi svetovni vojni, ko se je iz območja izselilo 90 odstotkov predvojnih prebivalcev, v izpraznjena mesta pa so naselili prišleki iz drugih delov države (Kalc 2019). Metamorfoze, ki izhajajo iz tega premika prebivalstva, bi lahko imenovali »slovenizacija« ali »jugoslavizacija« (Čebtron Lipovec 2019; Hrobat Virloget 2019), saj so, poleg Slovencev iz drugih regij, številni priseljenci prišli s Hrvaške, iz Bosne, Srbije ter mnogi Albanci s Kosova in iz Makedonije. Sprememba prebivalstva je pomenila temeljni preobrat v diskurzih, saj je nekdanja (pretežno italijansko govoreča) večina v mestu postala manjšina, nekdanja manjšina slovensko govorečega prebivalstva pa večina. Posledično je prišlo do preobrata tudi v dediščinskih diskurzih, ki so temeljili tako na etnični kot na ideološki podlagi (predvojni, v italijansko identiteto in fašizem usmerjeni diskurz je bil nadomeščen s socialističnim diskurzom ter povezan s slovensko-jugoslovanskim nacionalnim diskurzom).

Posledično je povojno obdobje prineslo tudi korenito preoblikovanje grajenega okolja zgodovinskih mest, kjer je modernistična arhitektura, katere vodilni arhitekt je bil Edo Mihevc, temeljito spremenila podobo in identiteto mest, predvsem v Kopru tudi z velikimi rušenji (Čebtron Lipovec 2019). Povojna arhitektura ima danes ambivalentno in sporno naravo, saj ima zaradi starosti in dokumentarnega značaja zgodovinsko-pričevalno vrednost, zaradi arhitekturnih rešitev pa pomen po avtorskem, razvojnem in tipološkem merilu. Hkrati pa je negativno ocenjena zaradi vizualnega (prostorskega in estetskega) razvrednotenja zgodovinskega jedra, pogosto pa tudi zaradi socialističnega izvora. Po drugi strani so starejše historične stavbe pogosto zapostavljene, prepuščene propadanju ali obnovljene brez upoštevanja njihovih dediščinskih in družbenih vrednosti ali pa so bile celo porušene kljub uradnemu statusu spomenikov. Odnos do zgodovinskega okolja očitno izhaja iz različnih okoliščin, tudi iz ekonomskih; kljub temu se porajajo vprašanja o identiteti, o navezanosti na kraj in o vrednotah trenutnega prebivalstva. Nedavne etnografske raziskave kolektivnega spomina na tem območju Istre (Hrobat Virloget 2020) kažejo, da je razlika v odnosu do historičnega grajenega okolja povezana z

2 V slovenskem kontekstu se za angleški termin *governance* pojavljajo različni termini, npr. vladovanje (Golob 2019: 72) ter upravljanje (v nasprotju z vodenjem, angl. *management*; Pirkovič 2019).

etničnim ozadjem. Prebivalci predvojnega izvora so tesneje navezani na zgodovinsko okolje zaradi transgeneracijskih povezav in tradicije, kar pa ne velja za priseljence, ki predstavljajo večino prebivalstva. Kljub temu pa so tudi različne etnične skupine povojnih priseljencev prisotne s svojo četrto generacijo, številni so primeri mešanih porok, zato so se oblikovale nove identitete in z njimi nove oblike navezanosti na kraj.

Rušitve in drastične predelave nekaterih reprezentativnih stavb iz povojnega obdobja (rušitev osnovne šole Pinka Tomažiča na Bonifiki v Kopru leta 2005 ter osnovne šole Janka Premrla Vojka na Belvederju v Kopru leta 2008, številne predelave hotelov in počitniških naselij v Portorožu, predvidena rušitev ali znižanje Tomosovega nebotičnika v Kopru), izvršene pred dobrim desetletjem, so spodbudile vprašanja o pomenu povojnega in tudi starejšega grajenega okolja. Da bi raziskali povezave med prebivalci in zgodovinskim okoljem, je bila med letoma 2012 in 2014 v Kopru organizirana raziskovalna pobuda z naslovom »Pripovedujem zgodbo mesta« (Čebtron Lipovec 2015), s katero smo želeli raziskati percepcije različnih skupin. Organiziran je bil niz t. i. »spominskih večerov«, na katerih so si različni člani lokalne skupnosti izmenjali spomine in poglede na določene kraje v mestu. Poleg odgovorov na glavno raziskovalno vprašanje smo želeli ugotoviti, kateri so skupni pomeni, ki jih različne skupine prepoznajo v historičnem grajenem okolju Kopra.

Srečanja so bila tematsko organizirana: prvo srečanje je bilo namenjeno skupnemu sondiranju, katere teme iz polpretekle zgodovine in z njimi povezane lokacije prebivalci izpostavljajo kot pomembne. Sledil je niz srečanj, povezanih s specifičnimi identificiranimi lokacijami (nekdanja regionalna porodnišnica in bolnišnica v objektu nekdanjega servitskega samostana, kompleks tovarne TOMOS, Luka Koper, ambientu nekdanjih koprskih plesišč). Dogodki so bili zasnovani kot javni dogodki, brez predhodnih povabil. Izjema so bili t. i. »izhodiščni govorniki«, dva ali trije izbrani sogovorniki, ki so bili tudi glavni vir informacij in uvidov v pripravljalni fazi dogodka. Na dogodkih so iztočnice za pogovor predstavljali historične fotografije in pričevanja izhodiščnih govorcev, nato pa je pogovor stekel po principu »odprtega mikrofona«; mestoma ga je spodbujala moderatorka z vprašanji odprtega tipa. Proces, ki se je ob tem vršil, lahko poimenujemo »govor spomina« (*memory talk*; Degnen 2005). Gre za proces, kjer člani skupnosti v spontanem, vzajemno dopolnjujočem se spominjanju odkrivajo povezave z ljudmi (živimi in pokojnimi) in kraji (obstoječimi in izbrisanimi) v preteklosti in sedanjosti, in to izven komemorativnih priložnosti (Degnen 2005: 736). Te povezave prepletajo njihove vsakodnevne interakcije, s tem pa vzpostavljajo »mrežo odnosov« (*web of relations*) med seboj in krajem ter umeščajo svojo identiteto v kulturni in historični kontekst (Hawke 2012). V koprskem primeru so se v tem procesu kot pomembni in vredni poka-

zali objekti in ambientu, ki ne sovpadajo (vedno) z uradno prepoznano dediščino in spomeniki, dogodki pa so tako odprli prostor za podrejeni (subalterni) diskurz.

Pobuda se je po šestih srečanjih in končni razstavi končala zaradi odsotnosti finančne in institucionalne podpore, čeprav ji je skupnost izkazala relativno veliko naklonjenost. Takratni vmesni rezultati so kazali, da lokalna skupnost močno podpira tovrstne pobude in je naklonjena tudi raziskovanju spornih stališč (med Slovenci in Italijani), čeprav nekatere v javni sferi običajno »nevidne« skupine (zlasti Albanci) niso nikoli prisostvovala dogodkom. Opazili smo, da razlike v percepciji zgodovinskega okolja niso omejene na etnične razlike, temveč so povezane tudi s slojem in generacijo. Dogodki so razkrili tudi travmatične pripovedi, povezane z nesoglasjem v dediščini, še posebej z identiteto »neslišanih« skupin v skupnosti. Posledično je soočenje različnih skupin povzročilo delno katarzo, saj so dogodki prvič odprli prostor za soočenje različnih, pogosto utišanih pogledov. Ta vidik je odprl povsem novo smer raziskovanja, in sicer o psihološkem učinku ohranjanja dediščine v povezavi z ontološko varnostjo in pomenom fizičnega okolja (prim. Grenville 2007).

Z vidika vrednotenja za potrebe ohranjanja lahko izpostavimo dve točki. Prvič, kljub izhodiščnemu fokusu na objekte in kraje so udeleženci izpostavili predvsem pomembnost občutka pripadnosti skupnosti, torej sam proces prepoznavanja pomena dediščine ali dediščinjenja (Harvey 2001), ki je vodil zlasti v povezovanje in vzpostavljanje/prepoznavanje skupnosti (prim. Habinc 2020: 74). In drugič, v odnosu do konkretnih objektov so udeleženci izpostavili predvsem pomene, ki so jih izbrani objekti imeli za skupnost (nekdanji samostan kot skupna rojstna hiša, tovarna TOMOS kot prostor, kjer se je vsak počutil koristnega in vrednega ter je pripadal skupnosti) in so jih razumeli kot pomembne za sodobni čas. V tem odnosu lahko prepoznamo t. i. »progresivno nostalgijo«, torej »specifični in nesramujoč čustveni način spominjanja, ki aktivno in samozavedajoče uporablja preteklost, da kontekstualizira dosežke in uspehe sedanjih življenjskih in delovnih okoliščin ter s tem postavlja progresivno politično agendo za prihodnost« (Smith in Campbell 2017: 613).

Primer beneškogotske stavbe »Benečanka« v Piranu, obnovljene leta 2016, pa predstavlja ekspliciten primer nesoglasnega vrednotenja in trka diskurzov. Ob obnovi je bila rdeča barva fasade spremenjena v bež. Rdeči odtenek je bil rezultat posegov iz poznih petdesetih let 20. stoletja, restavratorsko sondiranje pa je pokazalo, da je bil bež odtenek rezultat historične tehnologije apnenega ometa. Ustanovljena je bila civilna iniciativa občanov, ki so nasprotovali odločitvi strokovnjakov, saj naj bi projekt ne upošteval vrednot skupnosti, ki jim je rdeča barva stavbe predstavljala dediščino in pomemben del kolektivnega spomina, navezanosti na kraj in identitete (Hrobat Virloget 2021). Civilna iniciativa je bila sestavljena predvsem iz pripadnikov druge

generacije povojnih priseljencev slovenskega in jugoslovanskega izvora. Italijanska manjšina in več pripadnikov priseljske skupnosti, ki se ne identificirajo s socialistično preteklostjo, pa so podpirali odločitve strokovnjakov.

Kako tovrstne uvide prevesti v izhodišča za konservatorske posege, je stvar nadaljnjih raziskav. Za koprski primer je nujna predvsem kritična revizija izkušnje »Pripovedujem zgodbo mesta« – tako z vidika ciljev in metod kot vloge samih raziskovalcev, ki smo se neizbežno znašli v vlogi soustvarjalcev dediščine. Prva smer usklajevanja različnih pogledov na ohranjanje stavbne dediščine, torej zgoj na materialni vidik in na različne družbene pomene, se ponuja v polju interpretacije (predstavljanja javnosti) dediščine. Nadaljnje korake pa lahko pokažejo sistematične raziskave in projekti etnografskih raziskav za potrebe vključujočega vrednotenja dediščine.

Sklep

Oris pomena etnografskih metod za potrebe ohranjanja stavbne dediščine je pokazal, da te predstavljajo visok potencial za vključevalno vrednotenje stavbne dediščine, posebno pri vprašanju nesoglasnega vrednotenja. Pomen vključevanja skupnosti je bil v stroki prepoznan že pred pol stoletja, a se v praksi, posebno v Sloveniji, le postopoma uveljavlja. Kljub relativno bogatemu naboru potencialnih metod, ki bi jih lahko uporabili, se teh še ne uporablja množično. Celovit premik v metodologiji bi namreč pomenil tudi radikalen prehod iz avtoriziranega diskurza k vključujočemu, to pa bi zahtevalo temeljito prevetritev vloge strokovnjakov in tudi zakonskih okvirov. A če je cilj konservatorskega dela ohranjanje nepremične dediščine zaradi njenih pomenov in hkrati ozaveščanje o teh pomenih, je prav vključujoči diskurz tisti, ki omogoča večjo ozaveščenost, participacijo in prevzemanje odgovornosti skupnosti in torej predstavlja temelj za trajnostni in vzdržnostni odnos do dediščine.

V slovenski konservatorski stroki je avtorizirani diskurz še vedno v ospredju, a se hkrati ponujajo nove možnosti za odpiranje podrejenim (subalternim) in vključujočim diskurzom (predvsem skozi proces participativnega upravljanja historičnih mest in mestnih jeder). Prav tako pa slovenska stroka ponuja izjemno izhodišče za etnografske raziskave v konservatorskem delu – tako zaradi obstoja profila etnologa-konservatorja kot zaradi »historične«, prodorne izkušnje interdisciplinarnih raziskav iz 70. in 80. let 20. stoletja. Ob tem se odpira niz vprašanj o omejitvah, s katerimi se soočajo konservatorji na območnih enotah. Med njimi sta izrazit porast administrativnih nalog konservatorjev in preobremenjenost kadra, ki je povezana z njegovim pomanjkanjem: leta 2012 je bilo na celotnem Zavodu za varstvo kulturne dediščine Slovenije (ZVKDS) za nedoločen in projektno za določen čas zaposlenih 18 etnologov (Hohnec 2013: 194). Odpira se torej vprašanje trenutnega sistema varstva kulturne dediščine, ob tem pa

tudi (že dolgo obstoječa) jasna potreba po skupnem, interdisciplinarnem izobraževanju konservatorjev (Fister 1991; Lončar 2020). Izkušnje iz preteklosti ponujajo izhodišče: povezovanje med strokami je nujno že v fazi izobraževanja, nato v fazi raziskav in nazadnje bolj intenzivno v sami praksi. Za etnologe se kot dragoceno izhodišče kaže sistematično sodelovanje z raziskovalnimi ustanovami s področja etnologije, npr. pod okriljem Delovne skupine etnologov konservatorjev v sklopu Slovenskega etnološkega društva (prim. Štepec in Roškar 2020). Ob tem se ponuja premislek o možnosti vključevanja etnografskih raziskav v procese vrednotenja, ki so opredeljeni v novovpeljanem sistemu meril za varstvena območja dediščine, ter o potrebi po redefiniciji poglavij o vrednotenju v konservatorskem načrtu. To dvojje bi omogočilo večje upoštevanje skupnosti pri vrednotenju posameznih objektov. Poudariti pa moramo, da so etnografske raziskave o tem, kako skupnost vrednoti dediščino, najbolj izvedljive za objekte, ki so v javni lasti ali vsaj javni funkciji, da ne bi prišlo do morebitnih konfliktov pri spoštovanju zasebne lastnine. V slednjem primeru je pristop odvisen od pripravljenosti lastnika, s čimer pa se polje tovrstnih etnografskih raziskav zameji. Etnografske metode v konservatorstvu imajo poseben potencial v primerih sporne dediščine ali nesoglasja v dediščini. V tem kontekstu so še toliko nujnejše, saj so edino orodje, ki »da glas neslišanim«, predvsem pa nesoglasja obravnava kot »pojav, ki nam omogoča dejansko razumevanje kompleksnosti in spreminjanja«, in nas spodbuja, da jih razumemo kot »prostor za vzajemno prepoznavanje, sprejemanje, dialog in dinamičen odnos do preteklosti« (Kisić 2016: 295).

Literatura in viri

- ADAMIČ, Tatjana: 72 – Ljubljana – hotel Tivoli. *Varstvo spomenikov* 53, 2018, 120–125.
- ARAOZ, Gustavo: Preserving Heritage Places under a New Paradigm. *Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development* 1/1, 2011, 55–60.
- ASHWORTH, Gregory John in J. E. Tunbridge: *Dissonant Heritage: The Management of the Past as a Resource in Conflict*. Chichester: John Wiley & Sons, 1996.
- AVRAMI, Erica in Randall Mason: Mapping the Issue of Values. V: Erica Avrami in Randall Mason (ur.), *Values in Heritage Management: Emerging Approaches and Research Directions*. Los Angeles: Getty Conservation Institute, 2019, 9–34.
- AVRAMI, Erica, Randall Mason in Marta De La Torre: *Values and Heritage Conservation: Getty Research Paper*. Los Angeles: Getty Conservation Institute, 2000.
- AVRAMI, Erica: Spatializing Values in Heritage Conservation: The Potential of Cultural Mapping. V: Erica Avrami in Randall Mason (ur.), *Values in Heritage Management: Emerging Approaches and Research Directions*. Los Angeles: Getty Conservation Institute, 2019, 35–49.

B. n. a.: *Prenova starega mestnega jedra Izole / Risanamento del centro storico della città di Isola*. Piran – Ljubljana – Izola: Medobčinski zavod za spomeniško varstvo Piran, FAGG – VTO Oddelek za arhitekturo, Samoupravna stanovanjska skupnost Izola, Skupščina Občine Izola, 1981.

B. n. a.: *Prenova vasi Goče*. Ljubljana: Oddelek za etnologijo Filozofske fakultete v Ljubljani, tipkopis, 1987.

BOGATAJ, Janez: Etnološki vidik pri prenovi mestnih in vaških naselij. *Sinteza* 58, 59, 60, 1982, 35–40, 153–154.

CHITTY, Gill: Introduction. Engaging Conservation – Practicing Heritage Conservation in Communities. V: Gill Chitty (ur.): *Heritage, Conservation and Communities: Engagement, Participation and Capacity Building*. Abingdon: Routledge, 2017, 1–14.

CLARK, Kate: Values-based management and the Heritage Lottery Fund in the UK. *APT Bulletin: The Journal of Preservation Technology* 45/2–3, 2014, 65–71.

COLWELL, Chip: Collaborative Archaeologies and Descendant Communities. *Annual Review of Anthropology* 45, 2016, 113–127.

COLWELL-CHANTHAPHONH, Chip in T. J. Fergusson (ur.): *Collaboration in Archaeological Practice: Engaging Descendant Communities*. Lanham: Altamira Press, 2008.

COURT, Sarah in Gamini Wijesuriya: *People-centred Approaches to the Conservation of Cultural Heritage: Living Heritage*. Rim: ICCROM, 2015.

ČEBRON LIPOVEC, Neža: "I'm Telling the Story of the Town": Places in a Contested Space. V: Katja Hrobat Virloget, Catherine Gousseff in Gustavo Corni (ur.), *At Home but Foreigners: Population Transfers in 20th Century Istria*. Koper: Univerzita Primorska, 2015, 189–207.

ČEBRON LIPOVEC, Neža: Post-war Urbanism along the Contested Border: Some Observations on Koper/Capodistria and Trieste/Trst. *Dve domovini* 49, 2019, 199–220.

ČEPAITYTE GAMS, Ona A.: Dediščina in vprašanje avtentičnosti: Kaj (re)konstruiramo? V: Božidar Jezernik (ur.), *Kulturna dediščina in identiteta*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2010, 109–136.

DE NARDI, Sarah: *Visualising Place, Memory and the Imagined*. London in New York: Routledge, 2020.

DEGNEN, Cathrine: Relationality, Place, and Absence: A Three-dimensional Perspective on Social Memory. *The Sociological Review* 53/4, 2005, 729–744.

DELAČ KOŽELJ, Zvezda: *Etnologija in varstvo naravne in kulturne dediščine*. Ljubljana: Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Slovenije, 2009.

EBBITT MCGILL, Alicia: Learning from Cultural Engagements in Community-based Heritage Scholarship. *International Journal of Heritage Studies* 24/10, 2018, 1068–1083.

ENGLISH HERITAGE. *Power of place*. London: English Heritage, 2000.

FAKIN BAJEC, Jasna: An Integrated Approach to the Revitalization, Safeguarding and Management of Cultural Heritage: How to Establish a Durable and Active Local Group of Stakeholders. *Annales: Series Historia et Sociologia* 30/2, 2020a, 285–300.

FAKIN BAJEC, Jasna: Vključevanje skupnosti v razvoj in upravljanje kulturne dediščine v aplikativnih evropskih projektih. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 60/1, 2020b, 90–100.

FISTER, Peter: Etnologija u revitalizaciji starih gradskih i seoskih jezgri. V: Ksenija Marković (ur.), *Etnologija i arhitektura: Zbornik radova sa simpozija održanog u okviru programa 12. internacionalnog kongresa antropoloških i etnoloških znanosti. Zagreb, 28. i 29. srpanj 1988*. Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, 1991, 21–24.

GLENNINDING, Miles: *The Conservation Movement: A History of Architectural Preservation: Antiquity to Modernity*. Abingdon: Routledge, 2013.

GOLOB, Tomaž: Participatory Management of Historic Urban Areas. V: Sonja Ifko in Jelka Pirkovič (ur.): *Management of Cultural Heritage Sites / Upravljanje območij kulturne dediščine*. Ljubljana: ICOMOS Slovenija, 2019, 69–88.

GRENVILLE, Jane: Conservation as Psychology: Ontological Security and the Built Environment. *International Journal of Heritage Studies* 13/6, 2007, 447–461.

HABINC, Mateja: Dediščina v skupnosti: Skupnost v dediščini. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 60/2, 2020, 70–81.

HARVEY, David: Heritage Pasts and Heritage Presents: Temporality, Meaning and the Scope of Heritage Studies. *International Journal of Heritage Studies* 7/4, 2001, 319–338.

HAWKE, Stephanie: Sense of Place in Changing Communities: The Plurality of Heritage Values. V: Elene Negussie (ur.), *Changing World, Changing Views of Heritage: Heritage and Social Change*, Proceedings of the ICOMOS Scientific Symposium. Paris: ICOMOS, 2012, 37–44.

HAZLER, Vito: *Podreti ali obnoviti: Zgodovinski razvoj, analiza in model etnološkega konservatorstva na Slovenskem*. Ljubljana: Založba Rokus, 1999.

HEPBURN, Anthony: *Contested Cities in the Modern West: Ethnic and Intercommunity Conflict*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2004.

HOHNEC, Tanja: *Etnološki vidiki metodologije upravljanja kulturnih spomenikov in spomeniških območij*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2013.

HOLLOWELL, Julie in George Nicholas: Using Ethnographic Methods to Articulate Community-based Conceptions of Cultural Heritage Management. *Public Archaeology: Archaeological Ethnographies* 8/2–3, 2009, 141–160.

HROBAT VIRLOGET, Katja: The "Istrian Exodus" and the Istrian Society that Followed it. *Dve domovini* 49, 2019, 163–180.

HROBAT VIRLOGET, Katja: Urban Heritage between Silenced Memories and "Rootles" Inhabitants: The Case of the Adriatic Coast in Slovenia. V: Sarah De Nardi, Hilary Orange, Steve High in Eerika Koskinene-Koivisto (ur.), *The Routledge Handbook of Memory and Place*. Abingdon, Oxon in New York: Routledge, 2020, 22–30.

HROBAT VIRLOGET, Katja: *V tišini spomina. Eksodus in Istra*. Koper in Trst: Založba Univerze na Primorskem in Tržaška založba, 2021.

- JONES, Siân: Wrestling with the Social Value of Heritage: Problems, Dilemmas and Opportunities. *Journal of Community Archaeology & Heritage* 17/1, 2016, 21–37.
- KALC, Aleksej: The other Side of the “Istrian exodus”: Immigration and Social Restoration in Slovenian Coastal Towns in the 1950s. *Dve domovini* 49, 2019, 145–162.
- KISIĆ, Višnja: *Governing Heritage Dissonance: Promises and Realities of Selected Cultural Policies*. Amsterdam: European Cultural Foundation, 2016.
- LABRADOR, Angela M.: *Shared Heritage: An Anthropological Theory and Methodology for Assessing, Enhancing, and Communicating a Future-Oriented Social Ethic of Heritage Protection*. Doktorska disertacija. Massachusetts: University of Massachusetts, 2013.
- LEDINEK LOZEJ, Špela: Collaborative Inventory – A Participatory Approach to Cultural Heritage Collections. V: Janez Nared in David Bole (ur.), *Participatory Research and Planning in Practice*. Cham: Springer Open, 2020, 121–131.
- LLEWELLYN, Mark: Polyvocalism and the Public: “Doing” a critical geography of architecture. *Area* 35/3, 2003, 264–270.
- LOGAN, William, Máiread Craith in Ullrich Kockel: The New Heritage Studies: Origins and Evolution, Problems and Prospects. V: William Logan, Máiread Craith in Ullrich Kockel (ur.), *A Companion to Heritage Studies*. Chichester: John Wiley & Sons, 2016, 1–25.
- LONČAR, Sanja in Saša Poljak Istenič: Local (Traditional) Knowledge as the Key for Sustainable Rural Development: Utopia or Reality? (Introduction to thematic section). *Studia ethnologica Croatica* 28, 2016, 11–20.
- LONČAR, Sanja: Obrazovanje u području regeneracije i razvoja graditeljskog nasljeđa – iskustva sa studija u Engleskoj. V: Viktorija Momeva Altiparmakovska in Krešimir Mijakovac (ur.), *Zbornik radova VIII. simpozija etnologa konzervatora Makedonije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Srbije i Slovenije*. Bitola: Zavod za zaštitu spomenika kulture, 2020, 1–29 (v tisku).
- LOW, Setha in Irwin Altman: *Place Attachment: A Conceptual Inquiry*. New York: Plenum Press, 1992.
- LOW, Setha: Anthropological-Ethnographic Methods for the Assessment of Cultural Values in Heritage Conservation. V: Marta de la Torre (ur.), *Assessing the Values of Cultural Heritage*. Los Angeles: Getty Conservation Institute, 2002, 31–49.
- MACDONALD, Sharon: *A Companion to Museum Studies*. Chichester: Wiley-Blackwell, 2010.
- MARASOVIĆ, Tomislav: *Aktivni pristup graditeljskoj baštini*. Split in Zagreb: Filozofski fakultet u Zadru, OOUR prirodoslovno-matematičkih znanosti i studija odgojnih područja Sveučilišta, Društvo konzervatora Hrvatske, Arhitektonski fakultet Sveučilišta – Zagreb in Postdiplomski studij graditeljskog nasljeđa, 1985.
- MARINČEK, Darja: Konservatorski načrt za prenovu v kontekstu modelov s področja ohranjanja kulturne dediščine v prostorskem načrtovanju. *Urbani izziv* 3, 2013, 13–22.
- MINISTRSTVO ZA KULTURO: *Strategija kulturne dediščine 2020–2023*. Ljubljana: Ministrstvo za kulturo RS Slovenije, 2020.
- MURATOVIĆ, Amir: Švicarija, dokumentarni film. Ljubljana: TV Slovenija, 2018–2019.
- NARED, Janez in David Bole (ur.): *Participatory Research and Planning in Practice*. Cham: Springer Open, 2020.
- PERKO, Verena: *Muzeologija in arheologija za javnost: Muzej Krasa*. Ljubljana: Kinetik, Zavod za razvijanje vizualne kulture, 2014.
- PESKAR, Robert in Borut Šantelj (ur.): *Kriteriji in merila za opredelitev VOD (varstvenih območij dediščine)*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Služba za kulturno dediščino, 2018.
- PIRKOVIČ, Jelka: *Osnovni pojmi in zasnova spomeniškega varstva v Sloveniji*. *Vestnik XI*, 1993.
- PIRKOVIČ, Jelka: Vrednotenje kulturne dediščine. *Varstvo spomenikov* 29, 1987, 29–39.
- PIRKOVIČ, Jelka: Uvod v sistematiko upravljanja arheološke dediščine. *Varstvo spomenikov (Razprave)* 50, 2018, 69–84.
- PIRKOVIČ, Jelka: Beyond Rules and Regulations: Exploring Innovative Horizons of Cultural Heritage Management. V: Sonja Ifko in Jelka Pirkovič (ur.), *Management of Cultural Heritage Sites / Upravljanje območij kulturne dediščine*. Ljubljana: ICO-MOS Slovenija, 2019, 9–26.
- POGAČAR, Martin, Jasna Fakin Bajec, Katarina Polajnar Horvat, Aleš Smrekar in Jernej Tiran: Promises and Limits of Participatory Urban Greens Development: Experience from Maribor, Budapest, and Krakow. V: Janez Nared in David Bole (ur.), *Participatory Research and Planning in Practice*. Cham: Springer Open, 2020, 75–89.
- POLJAK ISTENIČ, Saša: Dostopnost kulture in/ali inkluzija? Slep in slabovidni v slovenskih muzejih. *Etnolog* 25/76, 2015, 43–70.
- POLJAK ISTENIČ, Saša: Dwelling Participatory Style: Power and Empowerment in a Neighborhood: Renovation and Revitalization. *Journal of European Ethnology and Cultural Analysis*, special iss. 1, 2019a, 92–113.
- POLJAK ISTENIČ, Saša: Participatory Urbanism: Creative Interventions for Sustainable Development. *Acta Geographica Slovenica* 59/1, 2019b, 127–140.
- POLJAK ISTENIČ, Saša in Jani Kozina: Participatory Planning in a Post-socialist Urban Context: Experience from Five Cities in Central and Eastern Europe. V: Janez Nared in David Bole (ur.), *Participatory Research and Planning in Practice*. Cham: Springer Open, 2020, 31–50.
- PUKL, Adela: Kulturna dediščina gradov v Sloveniji: Stanje in potencial etnoloških prizadevanj. *Varstvo spomenikov (Razprave)* 50, 2018, 199–209.
- PURINI, Piero: *Metamorfosi etniche: I cambiamenti di popolazione a Trieste, Gorizia, Fiume e in Istria. 1914–1975*. Videm: Kappa Vu, 2010.
- SANOFF, Henry: *Community Participation Methods in Design and Planning*. New York – Chichester: Wiley, 2000.
- SCHOFIELD, John: Heritage Expertise and the Everyday: Citizens and Authority in the Twenty-first Century. V: John Schofield (ur.), *Who needs the Experts? Counter-mapping Cultural Heritage*. London: Routledge, 2014, 1–12.

- SEDEJ, Ivan: Metodološka izhodišča in etnološki vidiki preno-ve starih mestnih in vaških jeder. *Varstvo spomenikov* 22, 1980, 25–45.
- SEZNEVA, Olga: Architecture of Descent: Historical Recon-structions and the Politics of Belonging in Kaliningrad, the For-mer Königsberg. *Journal of Urban History* 39/4, 2012, 767–787.
- SMITH, Laurajane: *Uses of Heritage*. London in New York: Routledge, 2006.
- SMITH, Laurajane in Gary Campbell: “Nostalgia or the future”: Memory, Nostalgia and the Politics of Class. *International Jour-nal of Heritage Studies* 23/7, 2017, 612–627.
- SMITH, Laurajane, Margaret Wetherell in Gary Campbell: *Emo-tion, Affective Practices, and the Past in the Present*. London in New York: Routledge, 2018.
- ŠTEPEC, Dušan in Saša Roškar: O etnologiji v konservatorstvu ter o njeni vlogi pri varovanju in ohranjanju kulturne dediščine v 21. stoletju – izkušnje, vloga, izzivi. *Glasnik Slovenskega etno-loškega društva* 60/2, 2020, 130–137.
- TAYLOR, Ken: Cultural Mapping: Intangible Values and Engag-ing with Communities with Some Reference to Asia. *The His-toric Environment* 4/1, 2013, 50–61.
- TEUTONICO, Jeanne Marie in Frank Matero (ur.): *Managing Change: Sustainable Approaches to the Conservation of the Built Environment: 4th Annual US/ICOMOS International Sym-posium Organized by US/ICOMOS, Program in Historic Preser-vation of the University of Pennsylvania, and the Getty Conser-vation Institute, Philadelphia, Pennsylvania, April 2001*. Getty Conservation Institute Proceedings Series. Los Angeles: Getty Conservation Institute, 2003.
- TURK NISKAČ, Barbara: A Tale of Two Kindergartens: Visual Representations of Slovenian Children's Daily Lives in a Rural and an Urban Setting. V: April Mandrona in Claudia Mitchell (ur.), *Visual Encounters in the Study of Rural Childhoods*. New Bruns-wick (New Jersey): Rutgers University Press, 2018, 147–160.
- VAN DE PORT, Mattijs in Birgit Meyer: Introduction: Heritage Dynamics, Politics of Authentication, Aesthetics of Persuasion and the Cultural Production of the Real. V: Mattijs Van De Port in Birgit Meyer (ur.), *Sense and Essence, Heritage and the Cul-tural Production of the Real*. New York in Oxford: Berghahn, 2018, 1–39.
- WALTER, Nigel: Everyone Loves a Good Story: Narrative, Tra-dition and Public Participation in Conservation. V: Gill Chitty (ur.), *Heritage, Conservation and Communities: Engagement, Participation and Capacity Building*. Abingdon: Routledge, 2017, 50–64.
- WANG, Caroline in Mary Ann Burris: Photovoice: Concept, Methodology, and the Use for Participatory Needs Assessment. *Health Education & Behavior* 24/3, 1997, 369–387.
- WATES, Nick: *The Community Planning Handbook: How Peo-ple Can Shape their Cities, Towns and Villages in any Part of the World*. Abingdon, Oxon: Routledge, 2014.
- WELLS, Jeremy C: In Stakeholders We Trust: Changing the Ontological and Epistemological Orientation of Built Heritage Assessment through Participatory Action Research. V: Bogusław Szmygin, B. (ur.), *How to Assess Built Heritage? Assumptions, Methodologies, Examples of Heritage Assessment Systems*. Lublin: ICOMOS-Romualdo Del Bianco Foundatione, 2015, 249–265.
- WIJESURIYA, Gaimini, Jane Thompson in Christopher Young: *Managing World Cultural Heritage*. Rim in Pariz: ICCROM, ICOMOS in UNESCO, 2013.
- WIJESURIYA, Gamini, Jane Thompson in Sara Court: Peop-le-centered Approaches: Engaging Communities and Developing Capacities for Managing Heritage. V: Gill Chitty (ur.), *Heritage, Conservation and Communities: Engagement, Participation and Capacity Building*. Abingdon: Routledge, 2017, 34–49.
- WILLEMS, J. H. W.: Laws, Language, and Learnin: Managing Archaeological Heritage Resources in Europe. V: Phyllis Mauch Messenger in George. S. Smith (ur.), *Cultural Heritage Manage-ment: A Global Perspective*. Gainesville: University of Florida, 2010, 212–229.
- WINTER, Tim: Clarifying the Critical in Critical in Heritage Studies. *International Journal of Heritage Studies* 19/6, 2013, 532–545.
- WITCOMB, Andrea in Kristal Buckley: Engaging with the Fu-ture of “Critical Heritage Studies”: Looking Back in Order to Look Forward. *International Journal of Heritage Studies* 19/6, 2013, 562–578.
- ZUPANČIČ, Marko, Boris Deanovič in Mateja Kavčič: *Enotna metodologija za izdelavo konservatorskega načrta*. Ljubljana: ZVKDS, 2007.
- ZVKD-1 – Zakon o varstvu kulturne dediščine, *Uradni list RS* 16, 15. februar 2008.

Ethnographic Methods and the Conservation of Built Heritage

The article discusses the role of ethnographic methods in the process of conservation of built heritage, namely in the significance-assessment phase and in the identification of values for the community. The article is divided into four chapters. The first one presents an overview of the theoretical framework of heritage discourses (Smith 2006) and the recent scholarship on values in conservation (Avrami and Mason 2019) to outline the tension of the dual epistemology of conservation and heritage studies. The second chapter provides an overview of existing practices that adopted and developed ethnographic methods, namely the milestone practice by Setha Low (2002) with REAP (Rapid Environmental Assessment Process) as well as a set of recently developed approaches. Nevertheless, archaeology turns out to be the main field where community-centred approaches are developed, whereas conservation of built heritage is only slowly approaching them with methods such as cultural mapping, counter-mapping, experiential mapping etc. The third chapter presents the status of ethnology in the Slovenian conservation framework. In fact, the Slovenian conservation practice is marked by a particular profile of “conservator ethnologist”, although the field is still dominated by art historians, because of its tradition anchored in the 19th-century Viennese Central Commission. “Ethnological conservation” provided one of the most vanguard experiences in Slovenian conservation in the late 1970s, when, at the time of the “values turn”, it engaged in a series of interdisciplinary urban conservation projects, where ethnography played a central role. The latest developments towards concepts of participative governance in heritage offer an important platform for revising and building upon these past experiences so as to introduce the ethnographic perspective into the field. Chapter four presents an initiative launched a few years ago that adopted ethnographic methods to explore the heritage values and place attachment of the current inhabitants of historic urban centres in northern Istria. The region is an example of contested land due to its turbulent geopolitical and consequent population changes over the 20th century, and especially after WWII. The experience has shown that the ethnographic research provides insights in the heritageisation process and its values that are otherwise difficult to identify, while playing a key role in the self-awareness of the local community.

DRUŽBENE MEJE IN ODNOSI V ISTRSKI DRUŽBI PO POVOJNEM »EKSODUSU«

Izvirni znanstveni članek | 1.01
Datum prejema: 7. 1. 2021

Izveček: Članek obravnava posledice t. i. poveljnega »eksodus« v istrski družbi. Na podlagi individualnih spominov avtorica analizira razmerja v novo nastali družbi, v kateri so priseljenci iz Slovenije in južnih republik nekdanje Jugoslavije zamenjali v glavnem italijansko govoreče prebivalstvo istrskih mest, ki se je po »eksodusu« iz večine spremenilo v manjšino. Avtorica obravnava vzpostavitev družbenih meja med različnimi skupinami prebivalstva, pri čemer opazuje, da so se simbolne meje na podlagi etničnega elementa izpred »eksodusu« po njem spremenile na osnovi »primarnosti« bivanja v kraju.

Ključne besede: Istra, »eksodus«, družbene meje, migracije

Uvod

V članku se osredotočam na novo vzpostavljene družbene odnose po množičnem priseljevanju (glej Kalc 2019; Hrobat Virloget 2021) v Istro po t. i. poveljnem »istrskem eksodusu«¹, v katerem se je večina (v glavnem) italijanske-

1 Termin »eksodus« kljub njegovi spornosti in očitkom večine slovenskih zgodovinarjev, ki striktno uporabljajo besedo optiranje oziroma poveljne migracije in izseljevanje, uporabljam namerno. Spornost termina odraža različne nacionalne diskurze pri interpretaciji preteklosti. Vsaka nacionalna stran namreč zagovarja svojo paralelno zgodovino ter vzroke za migracije in s tem tudi različno število migrantov ter poimenovanj (Verginella 2000; Ballinger 2003: 42–45). Medtem ko Italijani in migranti sami sebe imenujejo *ezuli*, kar pomeni begunec, izgnanec (Ballinger 2003), je prevladujoči izraz v slovenskih in hrvaških diskurzih optant. Ta izhaja iz zakonske pravice do optiranja, izbire italijanskega državljanstva s posledično obveznostjo selitve v Italijo (Volk 2003: 47–50, Gombač 2005: 65; Pupo 2015). Medtem ko italijanski zgodovinarji govorijo o italijanskem »eksodusu« (Pupo 2015), slovenski in hrvaški raziskovalci poudarjajo, da je tok migracij pomešal tako prisilne kot prostovoljne migrante, tako italijanske kot slovenske in hrvaške. Termin »eksodus« uporabljam brez vsakih političnih ali mitskih konotacij, ne da bi s tem nakazovala mononacionalni proces (Ballinger 2003: 7), kar skušajo pogosto nakazati nekateri italijanski raziskovalci, pa čeprav gre za zelo kompleksen migracijski pojav. Izraz je tudi bolj znan v širši javnosti, uporabljajo ga tudi nekateri slovenski raziskovalci (Kalc 2019; Volk 2003), prav tako mednarodna literatura (Ballinger idr.). Po drugi strani pa si z njegovo uporabo ne zatiskam oči pred tem, da proces ni bil monumentalni, saj si je treba priznati, da je z določenega ozemlja skoraj izbrisal celotno etnično skupnost. Z njegovo uporabo postavljam pod vprašaj tudi tolikanj opevano »prosto izbiro«, optiranje, čeprav je ta s formalno-pravnega vidika obstajala, ne upošteva pa posrednih pritiskov (Hrobat Virloget 2021).

Abstract: The article is part of a broader study of the consequences of the so called "Istrian post-war exodus" in the Istrian society. Based on the individual memories, the author analyses the relations in the newly-formed Istrian society, wherein immigrants from Slovenia and the southern republics of former Yugoslavia replaced the mainly Italian-speaking population of Istrian towns, which changed from a majority to a minority after the "exodus". The article discusses the establishment of social boundaries that are formed between different groups of population, noting that symbolic boundaries based on the ethnic element from the time before the "exodus" have mainly changed thereafter on the basis of "primacy" of living in the place.

Keywords: Istria, "exodus", social boundaries, migrations.

ga etničnega prebivalstva izselila iz Istre, predvsem iz mest (Hrobat Virloget 2021). Iz spominov današnjih Istranov razbiram družbena razmerja med »eksodusom« in spremembo odnosov po njem, ko je zaradi izpraznitve istrskih mest in sočasnega priseljevanja nastala nova istrska družba, v kateri so priseljenci postali večinsko prebivalstvo.

V raziskavo sem vključila predstavnike vseh etničnih skupin, ki danes živijo v slovenskem delu Istre, od Slovencev, Italijanov, do Hrvatov, Bosancev, Srbov, Kosovarjev, od tistih, katerih družine izhajajo iz Istre, do tistih, ki so v Istro prišli med »eksodusom«. Največ sogovornikov je slovenske ali italijanske etničnosti. V nadaljnjem raziskovanju bo večji poudarek na zbiranju spominov sogovornikov iz južnih republik nekdanje Jugoslavije. Raziskava sloni na 45 transkribiranih intervjujih s 50 osebami, k čemer je treba prišteti tudi intervjuje študentov in netranskribirane intervjuje.² Večina intervjujev temelji na življenjskih zgodbah, v katerih se posredno odraža spreminjanje družbenih in političnih razmer. Dodatno so me zanimala mnenja o migracijah in družbenih razmerah. Ker je Istra moje delovno okolje, so v raziskavo vključeni tudi vsakdanji naključni neformalni pogovori, opazovanje z udeležbo, javne okrogle mize na temo Istre itd. Omejila sem se na urbani in neurbani del slovenske Istre, med etničnimi Italijani je nekaj sogovornikov priseljenih tudi iz hrvaškega dela Istre in Italije.

2 Zaradi onemogočenega snemanja je pri teh redkih navedbah izrecno navedeno, da gre za terenski zapis.

V glavnem gre za del sporne, mnogim tudi boleče preteklosti, s katero se v nasprotju z italijansko družbo v zadnjih desetletjih (Corni 2018) slovenska družba še ni odprto soočila niti na strokovni ravni niti v javnem diskurzu, zato se o tej temi v glavnem še vedno molči (Hrobat Virloget 2021, gl. tudi 2015a, 2019).

Po prvi svetovni vojni je Istra pripadla Kraljevini Italiji z njeno nasilno fašistično raznarodovalno ideologijo proti Slovanom. Po drugi svetovni vojni je postala del spornega ozemlja med jugoslovanskimi in italijanskimi zahtevami, zato je bila leta 1947 s pariško mirovno pogodbo začasno ustanovljena neodvisna državna formacija Svobodno tržaško ozemlje z dvema conama; cono A okrog Trsta pod zavezniško upravo, ki je z londonskim memorandumom leta 1954 pripadla Italiji, in cono B v delu današnje slovenske in hrvaške Istre pod jugoslovansko vojaško upravo, ki je bila priključena Jugoslaviji (Pirjevec 2007; Rogoznica 2011). »Istrski eksodus« se je začel po drugi svetovni vojni, ko so bili ti kraji še v italijanski Julijski krajini (it. *Venezia-Giulia*), oziroma po pariški mirovni pogodbi. Po množičnosti so izseljevanja dosegla vrh po aneksiji Svobodnega tržaškega ozemlja cone B Jugoslaviji (Gombač 2005: 10; Pupo 2015: 29; Kalc 2019: 146). Obe mednarodni pogodbi sta omogočali optiranje za italijansko državljanstvo. Optanti so se morali izseliti v Italijo, po tem roku so jih oblasti lahko izgnale. Znani so tudi primeri, ko so si optanti premislili glede odhoda (Gombač 2005: 65; Pupo 2015; Hrobat Virloget 2021). V slovenskih obalnih mestih, kjer je bilo pred drugo svetovno vojno okoli 90 odstotkov prebivalstva italijanske narodnosti, jih je leta 1957 v Kopru živelo le še 7,7 odstotka, v Izoli 8,15 odstotka in v Piranu 15,7 odstotka (Troha 1997: 58–59).³ Število migrantov iz celotne Istre se giblje med 200.000 in po mnenju Ballingerjeve pretiranih 350.000 (Ballinger 2003: 274). Po slovenskem štetju je med letoma 1945 in 1958 ozemlje, ki je bilo priključeno Sloveniji, zapustilo 49.132 oseb, med katerimi so tudi ilegalni prebežniki, ljudje s Krasa, iz Notranjske in Goriške. Od tega naj bi bilo pravih optantov 27.810 (Volk 2003: 51; Kosmač 2017: 193). Med njimi je bila večina Italijanov (70 odstotkov) ter tudi nekaj Slovencev in Hrvatov (Cunja 2004: 89; gl. tudi Volk 2003: 51).⁴

Jugoslovanske oblasti so praznino, ki je ostala za Italijani, zapolnile s spodbujanjem priseljevanja ljudi iz drugih regij Slovenije oziroma Jugoslavije, kar je povsem spremenilo

etnično, socialno in kulturno podobo Istre (Gombač 2005: 11). Posledica »eksodusa« iz Istre je bila tako po mnenju slovenskih kot italijanskih zgodovinarjev etnična homogenizacija spornih ozemelj v korist priključitve Italiji ali Jugoslaviji: italijanska denacionalizacija cone B (del Istre) in njena jugoslavizacija z imigracijo Jugoslovancev, poitalijančenje cone A (Trst z okolico) skupaj s priseljevanjem Italijanov in z odseljevanjem Slovencev (Pupo 2000: 203; Volk 2003: 289–301). Premiki prebivalstva so bili tudi drugod po Evropi pogosto orodje v »kolonizaciji« marginalnih etnično mešanih območij (Perron in Bazin 2018: 29; gl. tudi Corni 2018).

Družbene meje v novo nastali istrski družbi med ljudmi iste etnične pripadnosti

V istrskih mestih se je po »eksodusu« prebivalstvo skoraj popolnoma zamenjalo. Italijansko govoreči prebivalci so se iz večinskega spremenili v manjšinsko prebivalstvo (Hrobat Virloget 2015a; Hrobat Virloget idr. 2016), večinsko prebivalstvo pa so postali priseljenci najprej iz okoliških vasi ter širše Primorske, pozneje tudi iz preostale Slovenije (predvsem v zadnji fazi bolj množičnih izseljevanj v času pripojitve ozemlja Jugoslaviji leta 1954). Čeprav so bili med njimi tudi priseljenci iz drugih republik nekdanje Jugoslavije, so ti zaradi potrebe po novi delovni sili za Luko Koper in novo nastale industrijske obrate, kot so TOMOS, Delamaris itd., množično prihajali šele v 60. letih (Kalc 2019; Hrobat Virloget 2021).

V želji po gospodarski in družbeni obnovi Istre, predvsem njenih mest, so oblasti priseljence vabile v Istro z obljubo o nastanitvi, ki je bila v istrskih mestih zaradi splošnega degradiranja velik problem (Čebren Lipovec 2018; Kalc 2019). To je bil eden od vzrokov, da so domačini priseljence dojemali kot »privilegirane«. Odpor do priseljenec je bilo čutiti ne glede na to, da so bili v glavnem vsi slovenske etnične pripadnosti (Hrobat Virloget 2015b). V Istri je razširjena zgodba o »šopu ključev«, ki so jih priseljenci dobili v roke ob prihodu v istrska mesta in z njimi iskali nastanitev v stanovanjih, ki so jih zapustili Italijani (Hrobat Virloget 2017: 149, 2019: 165–166). Čeprav se zdi drugače, obstajajo tudi pričevanja, da niso imeli vsi teh privilegijev, predvsem ne tisti, ki so prihajali pozneje (Hrobat Virloget 2021). Iz komentarjev sogovornikov je razvidno, da so bonitete priseljenec, s katerimi so jih oblasti poskušale zvabiti na istrski »divji zahod«, domačinom šle močno v nos, kar kaže pripomba istrskega domačina slovenskih korenin: »Priseljenci so dobili zastonj stanovanja, cele kmetije! So jih kar naredli gospodarje! So delali kolektive. Tisti, ki niso bili vredni nič, so šli v kolektive. So šli s harmoniko in zastavo v njivo!!!« (zapis iz terenskega dnevnika)

Sorodne raziskave »izmenjav prebivalstva« hrvaških in srbskih ter turških in grških beguncev kažejo, da si priseljenci in »staroselci« iste nacionalne pripadnosti vzajem-

3 V Coni B Sto je bilo zabeleženih 46.350 prebivalcev, od tega 18.500 v mestih Koper, Izola, Piran. Število je začelo od leta 1949 upadati do 42.000 prebivalcev v letu 1956. Prebivalstvo je zatem začelo strmo naraščati, tako da je letu 1961 zabeleženih skoraj 50.000 prebivalcev (Kalc 2019: 149).

4 Preštevanje ljudi po etnični pripadnosti je v tej multikulturni obmejni regiji, kjer so identitete fluidne, hibridne, sporno (glej Pupo in Panjek 2004: 352; Volk 2004: 32–35; Ballinger 2006; D'Alessio 2008; Orlić 2019; Hrobat Virloget 2021 idr).

no začrtajo simbolno mejo (Hirschon 1989: 30–35; Čapo Žmegač 2010: 189–192; Čapo 2015). Renée Hirschon je pri »izmenjavi« prebivalstva med Grčijo in Turčijo po balkanskih vojnah kot prva antropologinja opozorila, da ista etnična pripadnost migrantov in gostiteljev ne olajša integracije, prevladajo namreč drugi elementi. Kljub isti etnični pripadnosti priseljenci ostajajo »drugi« (Hirschon 1989; Čapo 2015). Podoben odpor do priseljencev iste etnične pripadnosti je bil zaznan pri domačinih v Italiji v odnosu do t. i. *ezulov* (Fakin in Jerman 2004), to je razvidno tudi iz spominov o odnosu Slovencev v Kraljevini SHS do (slovenskih) prebežnikov iz Italije med fašizmom (Hrobat Virloget 2021). Stanje v povojni Istri je sicer še bolj kompleksno od zgoraj omenjenih raziskav, opraviti imamo z različnimi skupnostmi ljudi, ki so sobivale v istem prostoru: od domačinov slovenske in italijanske etnične pripadnosti, »povratnikov« z območja Trsta, ki so pred fašizmom zbežali v Jugoslavijo, priseljenih Italijanov iz Italije in Hrvaške, do priseljencev različnih etničnih identitet iz nekdanje Jugoslavije.

Tudi iz govora Štelia⁵, Istrana iz slovenskega zaledja, o izvoru priseljencev so razvidni ne le prezir in zaničevanje novega družbenopolitičnega okolja do njih, tako slovenskega kot italijanskega jezika, ampak tudi očitek o njihovi privilegiranosti.

Največ Štajercev je bilo v Piranu ... Zato ker v Piran je vozil iz Maribora, je vozil avtobus. Bosanci so prišli v Koper, ker je vlak vozil v Koper. Je rekel mož meni: »Sem se ustavil v Kopru, ker vlak ni šel naprej.« Prišli so iz povsod. Cilj je bil, da se tukaj spremeni okolje. Brkincev je bilo dosti. Take, ki so bili zares zagriženi ... So jim dali vse ... Če si ti rekel, da si iz Malije, nisi veljal nič. Jaz sem se dosti kregal, nisem šovinst, mi ne moraš reči. Zelo grdo so govorili proti nam. So nam pravili, »kaj si iz Malije?« ... Takrat je bilo tako tudi za Italijane.

Podobno kot zgoraj se rezerviran odnos domačinov do privilegiranih priseljencev iz notranjosti Slovenije odraža tudi v spominu slovenskega Istrana Claudia. Spominja se, da mu je njegov italijanski stanodajalec, mornar, ob migraciji v Italijo ponujal v ugoden odkup hišo v Piranu; sledeč partijskim navodilom jo je zavrnil. Na koncu z nelagodjem doda, da so vse nepremičnine v istrskih mestih pokupili priseljenci in z njimi zaslužili (Hrobat Virloget 2015b: 539). »No, in jaz, seveda, ker sem bil član partije, sem ubogal ... Ampak so prišli potem z notranjosti dol, so vse pokupili! Tudi tisto mojo. So kupili, pa prodali, pa zaslužili.«

Veliko o simbolnih mejah v novi istrski družbi pove pripoved Tonina, slovenskega Istrana iz Škofij: »Na Čevljarski v Kopru sta se dve Štajerki pogovarjali in sta slišali dve stari ženici, ki sta se pogovarjali po italijansko. In Štajerki sta rekli: 'Še imamo tujcev tuki.' One, ki so bile iz

Maribora, torej tujke, so smatrale, da so naše!!!« (zapis iz terenskega dnevnika)

Iz gornje pripovedi so – ob smehu vseh prisotnih – prepoznavne kar tri simbolne meje: da slovenski Istrani slovenskih priseljencev niso imeli za »svoje«, prav tako kot slovenski priseljenci istrskih Italijanov niso sprejemali za »svoje«, medtem ko so se slovenski in italijanski Istrani na »drugi« strani meje počutili kot »mi«. Slovenski Istrani so na priseljence iz notranjosti Slovenije pogosto gledali kot na privilegirane, hkrati pa so zaznavali, kot je razvidno iz njihovih govorov, da so priseljenci vzpostavili simbolno mejo med seboj in istrskimi Italijani. Kot so pripomnili v pogovoru v Domu starejših občanov v Kopru: »Prišleki so se naselili zastonj v te hiše noter ali za majhne solde.« (zapis iz terenskega dnevnika)

Ob migracijah Hrvatov iz Srbije na Hrvaško po zadnjih vojnah na Balkanu je Jasna Čapo (2010) problematizirala termin t. i. soetničnih migracij. Termin predvideva »vrnitev« v domovino in zaradi navidezno naravne povezave med človekom in etnično skupino oz. domovino njihovo neproblematično vključitev v družbo. Ti pogledi etnonacionalistično usmerjenih politikov pa se ne ujemajo z realnostjo migrantov, kljub temu da so to etnično privilegirani migranti, ki v novi domovini pridobijo vse pravice (državljanstvo, politične pravice, nimajo statusa begunca; v nasprotju z drugimi begunci se ne želijo vrniti). Izgubo doma le takoj po selitvi blaži ideja o skupni etnični pripadnosti z lokalnim prebivalstvom, vendar ta zanje ne pokaže zanimanja in jih sprejema na »hladen« način. Začetna etnična privilegiranost določa cilj, lajša pridobitev državljanstva, pomaga pri občutku prisiljenosti selitve; sčasoma pa etničnost ni več privilegij. Zaradi zavračanja »domačinov« se nacionalna predpostavka o neproblematičnosti integracije soetničnih migracij izkaže za iluzorno, migranti so še vedno ukoreninjeni drugje – v izgubljenem domu. Jasna Čapo pokaže, da migrantov ni mogoče etiketirati po zunanjih merilih, o njih je treba razmišljati glede na njihove vsakdanje izkušnje in prakse (Čapo 2010).

Prav tako so bili in so še vedno v Franciji negativno stigmatizirani alžirski priseljenci francoske narodnosti, ko so po alžirsko-francoskih vojnah morali množično bežati v Francijo kot »matično« domovino, kar državne oblasti imenujejo »repatriacija«. V očeh domačinov so t. i. *pieds-noirs* še danes negativno etiketirani, nanje gledajo kot na izkoriščevalce, nasilne, glasne, vulgarne, rasistične in odgovorne za svojo nesrečno usodo. Na njihova pleča se ni zvrnila le odgovornost za lastno usodo, ampak celo vsa teža kolonizacije s sramoto in krivdo vred. Ob vsej negativni stigmatizaciji je pri priseljencih iste narodnosti mogoče zaznati veliko vrzel med integracijo in bivanjskim občutkom tujstva. Tako so *pieds-noirs* ostali ujeti med dvema svetovoma, med Alžirijo kot lastno domovino, ki jih je pregnala, in Francijo, »matično domovino«, ki jih zavrača (Baussant 2002: 249–250, 252–256).

5 Vse sogovornike sem v želji po njihovi anonimnosti zaradi v družbi še vedno kočljivih podatkov poimenovala z izmišljenim imenom.

Družbene meje med ljudmi različnih etničnih identitet. Slovenci vs. Italijani

Ob zgoraj navedenem se postavlja vprašanje, kdo se v Istri počuti »na svoji zemlji« in kdo je iz te skupnosti izločen? Že iz zgornje šaljive pripovedi lahko sklepamo, da so se priseljenci počutili »na svoji zemlji«, kar je verjetno poudarjal dominanten jugoslovanski spomin, po katerem so Italijani, ki so jih ob prihodu srečevali (vendar z leti vedno manj), na slovenskem ozemlju tujci. To je razvidno iz pripombe, ki jo je mimogrede izrekla Roza, priseljena učiteljica slovenščine iz Ljubljane, da so se Italijani, ki jih hkrati imenuje domačini, izseljevali »nazaj« v Italijo. »So bili še domačini, ampak so se veliko izseljevali nazaj v Italijo od tukaj.« Priseljenci so jih dojemali kot le začasno prisotne, po prevladujočem mnenju zaradi priseljevanja v času fašizma.

Percepcija Italijanov kot tujcev na slovenskem ozemlju ustreza nacionalistični ideologiji, po kateri naj bi kulturne meje ustrezale političnim mejam, v državi naj bi živeli le ljudje »istega tipa« (Gellner 1983). Medetnično sovraštvo iz obdobja nasilnega fašizma in vojne je v Istri pustilo globoke posledice v medosebnih odnosih, kar je opazno v precej močni družbeni meji med Italijani in priseljenimi Slovenci. Vse večje etnične konflikte in vse močnejše italijanske ali slovenske etnične identifikacije je mogoče zaslediti že v 19. stoletju, ko so se ljudje omenjenih etničnih pripadnosti borili za nadzor nad javnim prostorom in politično prihodnostjo Istre (D'Alessio 2008: 46–51). Skupnosti, vsaka s svojimi zatrtimi spomini, druga mimo druge živijo še danes. Ko se srečajo, pride do konflikta, tako kot na javni prireditvi pripovedovanja spominov o Kopru »Pripovedujem zgodbo o mestu, urbane legende in anekdote« jeseni leta 2012 v organizaciji dr. Neže Čebtron Lipovec, dr. Maše Sakara in Zdenka Bombeka (Čebtron Lipovec 2015).⁶ Vzdušje na pripovedovalskem večeru, kjer je bilo tako slovensko kot italijansko lokalno občinstvo,⁷ se je naelektrilo, ko je slovenska priseljenka začela pripovedovati o javnem ponižanju zaradi etnične pripadnosti; sledil je odgovor o ponižanju z druge strani, tokrat z izkušnjo italijanske domačinke. »In jaz grem enkrat tam mimo [op. Loggie], verjetno sem šla v službo, in ena zasika za mano. Jaz sem v tistem, ko sem to zaslišala, sem ji tako klofuto primazala, da sem se samo sebe tako ustrašila, da sem se kar tresti začela.

⁶ V letih 2012 in 2013 je bilo organiziranih sedem javnih diskusij, ki so se končale z razstavo na to temo. Namen je bil razumeti mesto »od spodaj navzgor«, slišati osebne spomine in zgodbe o preteklosti Kopra (Čebtron Lipovec 2015).

⁷ Na teh večerih je bilo prisotno v glavnem slovensko in italijansko občinstvo, manjkali so pripadniki drugih etničnih manjšin, predvsem iz južnih republik nekdanje Jugoslavije. Udeležili so se le dveh pogovorov o delavstvu na temo Luke Koper in TOMOS-a.

Meni so pa rekli 'maledetta Italiana!' in sem jih v zid pritisnila.«

Na spomine slovenskih priseljenk je reagirala italijanska domačinka iz Kopra s poudarjanjem krivic, ki jih je prizadejal jugoslovanski socializem istrskim Italijanom, od odvzema lastnine, prisilnih šolanj italijanskih otrok v slovenskih šolah, do etikete »fašistov« v nasprotju s »privilegiranimi« priseljenci (Hrobat Virloget 2015b: 546).

Pa vendar, na primer Tomos, je bil zgrajen na zemlji, ki je bila ukradena mojemu dedku in nihče mu je nikoli ni vrnil. Ni bil niti fašist in niti komunist, bil je le kmet, ki je pošteno delal. In to je potrebno povedati, da so nekateri, ki so prišli v Koper, imeli srečo, delo in dom, ampak bilo je veliko krivic v odnosu do ljudi, ki sploh niso bili vpleteni v grde reči [...] Bili so prisilni premiki otrok v slovenskih šolah, ki niso znali slovenščine, saj doma je niso govorili nikoli. [...] Zelo pogosto samo zato, ker so Italijani, so bili definirani kot fašisti, tudi če so bili komunisti ali drugega političnega prepričanja ...

V napetem vzdušju na javni prireditvi je prišel na dan desetletja dolg konflikt zaradi superiornosti ene etnične skupine nad drugo. Med fašizmom so se Italijani kot predstavniki italijanske *civiltà*, »civilizacije«, v odnosu do *sciavov*, ki je bil in je še vedno italijanski slabšalni izraz za slovansko prebivalstvo, počutili večvredne in bolj »civilizirane«. Prezir oziroma ignoranca do razlik se izraža že v enačenju različnih slovanskih etničnih, nacionalnih skupin, slovenske in hrvaške, v eno samo, slovansko. Ta opozicija se enači z družbenim konfliktom med urbanim in ruralnim. Raziskovalci opozarjajo, da je ta konflikt treba brati tudi v luči socialnih, razrednih in ne le etničnih opozicij, pri čemer se tudi pokaže, da so te ukoreninjene predstave precej neosnovane in bazirajo na stereotipih. Predvsem italijanski raziskovalci so pri etnično-prostorski opoziciji spregledali vpliv fašizma na prekinitve porasta slovenskih in hrvaških etničnih elementov v urbanem okolju vse od srede 19. stoletja (Brumen 2000: 129; Baskar 2002; Ballinger 2003; D'Alessio 2008: 43–49, 2009; Verginella 2015; Wollf 2021). Odnos superiornosti se je v povojni družbeni realnosti z jugoslovanskega stališča obrnil na glavo; Italijane so kolektivno izenačili s fašisti in z okupatorji (Hrobat Virloget 2021). Vsaka stran se osredotoča le na koncept lastne žrtve, ki je ne priznava »drugemu«, kakor tudi nihče ne razmišlja o sebi kot »krvniku« (Assmann 2007; Hrobat Virloget in Čebtron Lipovec 2017).

V tem sporu je mogoče zaznati konflikt med priseljenci iz notranjosti Slovenije in italijanskimi domačini, medtem ko ga ni med slovenskimi in italijanskimi domačini. Slovenski Istrani celo menijo, da je bil konflikt med Italijani in Slovenci vnesen »od zunaj«. To v pogovoru nakažeta Tonin in Bepo iz Škofij in Roča (Hrobat Virloget 2015b).

So bežali stran. Ma 90 % od njih jih ni vedelo, kakaj! Politika je bila zaguljena. Politika je bila kriva, da si zapustil vse svoje imetje! Politika je pritiskala! Midva

sva bila takrat stara 15, 16 let, nismo razumeli, ma zdaj vidimo, razumemo. Bilo je sovraštvo. Če je govoril italijansko, je bil fašist. Kriva je Ljubljana in Zagreb!!!! Za izselitev! Politiki krivi. Da bi naselili nove. Istrijane niso imeli [op. niso šacali, niso spoštovali]. Prej pa je bilo podobno pod Italijo. (zapis iz terenskega dnevnika)

Sorodna študija Jasne Čapo Žmegač (2002: 117–130, 2007) o priseljevanju Sremskih Hrvatov iz Srbije na Hrvaško po jugoslovanski vojni v 90. letih ugotavlja, da begunci iz Srbije za etnične konflikte krivijo priseljence – nedavno prebegle Srbe iz Hrvaške. Tudi Barbaros Tanc (2001), ki piše o »izmenjavi« prebivalstva med Grčijo in Turčijo leta 1923, pokaže, da priseljenci tako ene kot druge strani ohranjajo spomin na harmonično sobivanje z etničnim »drugim«; konflikte naj bi spodbudili zunanji akterji, tudi v tem primeru priseljenci.

Družbena meja s priseljenci iz južnih republik nekdanje Jugoslavije

Na eni strani prepoznamo konflikt med italijanskimi domačini in priseljenci v Istri, predvsem slovenskimi, ki so prišli »na svojo zemljo« pod vplivom dominantnega kolektivnega spomina o Italijanih kot sovražnikih naroda. Na drugi strani pa se je z novimi priseljenci vzpostavila meja, kjer se »domačini« in zgodnji priseljenci postavijo nasproti pozneje priseljenim. Marko, ki je z antifašistično družino v Koper prišel kot povratnik iz Trsta, od koder je pred fašizmom pobegnil v Jugoslavijo, poudarja podobnost med sobivajočimi Italijani in Slovenci na Primorskem; pri njem je zaznan superioren odnos do priseljencev iz južnih delov nekdanje Jugoslavije.

Vdre ena druga kultura, ki dejansko ... Manj razlike je bilo, veliko manj med nami in Italijani, ki smo dejansko živeli na istem teritoriju, pač eden je bil Slovenec ... To se je vlekle že tisočletja. Oče je rojen v Trstu ... To je pa potem, ko ti udari ena čisto druga kultura. To so pobirali ljudi dol, po vaseh, razumeš, to so bli pastirji ... Pač, tle so nosili vreče in tako. To je bilo pa težje. Na nekem kulturnem nivoju.

V svojem orientalističnem diskurzu Marko podobno razmišlja o kmetih z »Balkana«, ki so naselili visoko urbanizirana istrska mesta. Znova trčimo v že omenjeni stereotipni diskurz o nizki kmečki in visoki urbani kulturi, tokrat v drugem družbenem kontekstu.

Zaradi tega je prihajalo do konfliktov, ker dejansko si pripeljal ljudi, recimo tako grobo – pastirje, si jih spravil v neko visoko razvito urbano okolje, se ni znašel on, seveda tudi on je bil tukaj v strahu in je reagiral samoobrambno [...]. Problem je bil že jezik. To so bli ljudje, ki si jih pripeljal iz hribov, ki niso bili navajeni tega. On je govoril svoj jezik in pika. Lahko je reči njemu »nauči se slovensko!«, še svoj jezik ni znal. Ne vem, če je znal brati ...

V nasprotju z zgornjim razmišljanjem je raziskava iz 80. let o priseljenicah iz južnih jugoslovanskih republik ovrgla splošno razširjeni stereotip o neizobraženih priseljenicah; med Slovenci in Neslovenci je pokazala le na majhne razlike. Izobrazbena struktura Slovencev je bila prav tako »nizka«, »čeprav je v zaposlovanju in napredovanju to v družbi manj vidno kot nizka izobrazba priseljencev« (Mežnarič 1986: 73–74). Na podobno superioren odnos do priseljencev iz nekdanjih južnih republik, ki naj bi prišli v visoko urbanizirano kulturo, naletimo tudi pri vprašanju odnosa priseljencev do dediščine in lokalnega okolja (Hrobat Virloget 2020, 2021) pri italijanskih Istranih, kot na primer pri Ornelli.

Ta prvi slovenski del [prvi slovenski priseljenci] je tisti, ki nas najbolj spoštuje. [...] Saj oni so prišli, ne morejo reči, »ni vas bilo«, saj so naleteli na nas. In so oni tisti, ki so prišli od zunaj, saj smo mi že bili tu. [...] Potem je prišel drug krog ljudi, ves ta del iz Bosne, iz tiste vojne. Z vsem spoštovanjem tudi do njih, ampak oni so zasedli to zemljo ... Zasedba in ... So prinesli s sabo, so prinesli seveda svoje tradicije, so prinesli svoj svet. So prinesli malo spoštovanja do teh krajev, kamor so prišli, ne veliko.

»Drugost« priseljencev iz južnih republik nekdanje Jugoslavije slovenski Koprčani ponazarjajo tudi z drugačno mentaliteto in njihovim nasilnim vedenjem, ki ne ustreza »domačim« normam. Gospa iz Istre, katere družina je vodila gostilno:

Ti ljudje so s seboj prinesli svojo kulturo, ki nam tu ni bila znana. Veliko so pili, razbijali, se preteпали in dejansko so v lokale prinašali nemir in nezadovoljstvo tako močno, da so se domači gostje umikali na račun njih. Tako so ti dobesedno preplavili mesto. [...] Ampak delati je bilo izredno težko, ker so bili ti ljudje ... Bilo je dosti alkohola, dosti nasilja, preteпов, policije.⁸

O balkanskem »drugem« v Istri govorijo tako Slovenci kot Italijani. Vsakdanje prakse v Istri in povsod po Sloveniji kažejo, da so priseljenci iz južnih republik nekdanje Jugoslavije »ultimativni drugi«. Kot pravi Ana Kralj, so priseljenci v slovensko družbo na sploh »nepovabljeni«, kar je tudi naslov njene knjige (Kralj 2008), čeprav so bili v Istri »povabljeni« z namenom gradnje nove družbene in gospodarske ureditve (Hrobat Virloget 2019).

V istrski družbi so raziskovalci že opazili močan regionalizem, to je navezovanje Slovencev in Italijanov na skupno hibridno istrsko identiteto. V nasprotju z italijanskimi *ezuli*, ki se v jeziku superiorne čistosti in avtohtone homogenosti dojemajo za edine istrske Italijane – pravih Istranov v Istri naj bi po »eksodusu« ne bilo več – se *rimasti*, tj. italijansko govoreči prebivalci, ki se niso odselili, prav tako kot drugi slovenski (in hrvaški) Istrani ponosno sklicu-

⁸ Intervju opravila Nikita Meden in Boris Meglič pri predmetu Praktikum dediščine 2016/17.

jejo na jezik avtentične hibridnosti. Nismo torej ne Hrvati ne Slovenci ne Italijani, ampak Istrani, vendar drugačni od ne-Istranov, predvsem tistih balkanskega tipa. Diskurz se vrtil okoli retorike »zgodovinskih pravic« do območja, poudarjanja avtohtonosti in kulturne superiornosti Istre v primerjavi z Balkanom. Ti stereotipi se odražajo v prostorskih terminih, na priseljence z Balkana se gleda kot na prebivalce zapuščenih stanovanj Italijanov v zapuščenih mestnih jedrih. Dojema se jih kot mafijo (Albance), očita se jim neznanje istrskega dialekta in zanemarjanje mestnega jedra z »neciviliziranimi« tradicijami – stari diskurz o kmetih, ki okupirajo center in ga degradirajo. Čeprav na prvi pogled bolj multikulturalna je tako tudi istrska hibridnost (italijanska – hrvaška – op. in slovenska) v svojem orientalizirajočem diskurzu izključujoča (Ballinger 2003: 245–273). Novejša raziskava hrvaške antropologinje Olge Orlič o tolikanj deklarirani istrski multikulturalnosti je pokazala, da se za njo – tako kot pri diskurzu o evropski multikulturalnosti, iz katerega so izključeni tisti iz ne-Zahodne Evrope in neavtohtoni – v resnici skriva izključujoči diskurz. »Sobivanje« (it. *convivenza*), tako proklamirano v Istri,⁹ se v resnici nanaša na sobivanje z Italijani kot avtohtono skupnostjo, medtem ko so iz njega izključene relativno novejšje manjšine, kot so Srbi, Bosanci, Albanci, Kitajci. Pripadnike teh manjšin in tudi hrvaške priseljence izza Učke (kar bi v slovenskem delu Istre danes vzporejali s priseljenci iznad Črnega Kala) imajo za »druge«, od katerih se pričakuje, da sprejmejo istrsko identiteto, lokalni govor, istrski način življenja in mentaliteto. Istrska multikulturalnost danes obstaja le na deklarativni ravni, v odnosu do avtohtonih, domačih Italijanov, v odnosu do novih priseljencev pa se kaže kot potreba po asimilaciji, kar je v nasprotju z idejo multikulturalnosti (Orlič 2008).

Z orientalizmom prežeto persistentno percepcijo vdora »ruralnega« z asociacijo »nekulture«, »nazadnjaštva« in »balkanskega« v »urbano« z etiketo »kulturnega« in »evropskega« Alenka Bartulović (2013) opaza tudi v povojnem Sarajevu. Navaja podobne raziskave drugih avtorjev o podobnih percepcijah v celotni jugoslovanski zgodovini. Po vojni naj bi v percepciji Sarajevčanov prišlo do umora »urbanega značaja« mesta z »invazijo nacionalistično orientiranih kmetov«. Koncept »ruralizacije mest« ni le jugoslovanska specifična, konflikt med urbanim in ruralnim je globoko zakoreninjen tudi drugod, še zlasti v Sredozemlju. Kategorija »urbanega podeželana« je prevladovala pri razlagi jugoslovanske zgodovine po letu 1944, ko je pospešena industrializacija v mesta privabljala množice iz podeželskega okolja; ti naj bi po selitvi ostajali v nevhvaležni liminalni poziciji. Problem percepcije »urbanega podeželana« leži tudi v pripisani homogenosti,

vsiljeni priseljenemu prebivalstvu, in zanemarjanju zgodovinskega konteksta. Za gradnjo socializma sta bili značilni pospešeni urbanizacija in industrializacija. Selitve ljudi s podeželja v mesta so bile podprte s socialističnimi težnjami po oddaljevanju od stigmatizirane nazadnjaške »kmečke družbe«. Beograd naj bi za »ruralne prišleke« nikoli ne postal pravi dom, zanje naj bi ostal prostor neudobja, ki naj bi ga s praksami domnevne podeželske preprostosti skušali udomaćiti. Ta liminalnost, »dvojnost življenja« »prišlekov, naj bi urbanizacijo in »napredno misel« zavrnila tudi zaradi pomanjkanja izobrazbe in odsotnosti motivacij za kulturno življenje (Bartulović 2013: 277–308). Te urbane stereotipe o »neprilagojenih ruralnih praksah v urbanem« je v Kopru mogoče poslušati že desetletja. O tem pričajo splošno razširjene povedke, da priseljenci »z Balkana« gojijo krompir ali prašiče v urbanih beneških palačah starega mestnega jedra. V nasprotju s študijami ruralnih priseljencev v Jugoslaviji, kjer je večina priseljencev pripadala isti etnični identiteti, »ruralni drugi« iz istrskih mestnih okolij niso iste narodnosti oziroma, bolje rečeno, tudi če so s podeželja prihajali ljudje iste etnične pripadnosti, slovenske, ta urbana folklor zanje ni veljala, veljala je izključno za »balkanske druge«. In to kljub temu da so tudi ti pripadali nekdanji skupni, očitno krhki jugoslovanski identiteti, ki je z razpadom Jugoslavije pokazala močno ločene etnične identitete, vse do t. i. »izbrisanih« (Zorn in Lipovec Čebren 2008).

Ne glede na fantazijsko podstat simbolnih meja so te priseljenci iz južnih republik nekdanje Jugoslavije internalizirali in jih v vsakdanjem življenju doživljali kot zelo realne. O odtujenosti, ki jo povzroči negativna stigmatizacija priseljencev z Balkana, priča sin v Koper priseljenih Makedoncev.

Nisem se družil z domačini, ampak s priseljenci drugih jugoslovanskih narodov. Takrat je še bila skupna država Jugoslavija. [...] Vedno se sprašujem, kaj sem zgrešil, da nisem bil tako sprejet, kot bi si želel, da bi bil. Zakaj domačini najprej pogledajo moje ime in priimek in potem niti ne vstopijo v mojo slaščičarno? Tujcev to ne zanima in tujci pridejo in kupijo. Ampak tujci pridejo enkrat in potem odidejo, domačini pa so tu [...] (Menih 2011: 67–68)

Lastne izkušnje priseljencev iz južnih republik nekdanje Jugoslavije, ki so kot nezaželeni v novem slovenskem okolju občutili »drugost« in »tujost«, se niso ujemale z uradnim diskurzom, ki je promoviral »bratstvo in enotnost« vseh jugoslovanskih narodov. Načeloma oziroma uradno iste narodnosti, jugoslovanske, pa vendar različne, saj je bila republiška identiteta očitno močnejša. Andrea L. Smith ta kontrast med javnim diskurzom na eni strani in lastnimi migrantskimi izkušnjami na drugi strani imenuje konverzijska ali kognitivna disonanca, opaza pa jo pri malteških priseljencih v Alžiriji in Franciji. Navaja malteško priseljenko, ki uradni diskurz o »talilnem loncu« migrantov odkrito sooča s svojo lastno izkušnjo »drugosti« (Smith 2006: 134–140). Ta zelo

⁹ Raziskava je bila sicer izvedena v hrvaškem delu Istre, jo je pa mogoče prenesti tudi na slovensko stran, kjer sem pogosto poslušala govore Istranov o »hibridnosti« (Hrobat Virloget 2021).

spominja na spomine o »odtujenosti«, nesprejetosti in hkrati sprejetosti Adele, albanske priseljenke s Kosova. Ves čas je poudarjala, kako so njeno družino istrski meščani lepo sprejeli, obenem pa tudi, da se je njena družina ves čas trudila, da ne bi izpadla drugačna od domačinov, zato so svoje tradicije ohranjali znotraj doma.

Da bi nas domačini tukaj slabo sprejeli ... Bi blo zelo nepošteno, kvečjemu so nam stali bolj ob strani. [...] Mi-slim, mi smo imeli bolj te pritiske iz Udbe, ki so se tukaj vršili pri nas. Drugače pa ni, a veš, z ljudmi, ki smo tako živeli, pa ne. So nas sprejeli. [...] Nam je bilo jasno dano vedet, da smo prišli tukaj, torej v en prostor, ki je prva dolžnost naša sprejeti ljudi, biti isti kot oni. Vse ostale stvari imaš pa v družini. Torej, naši obredi cerkveni, smo jih imeli pač doma. [...] Ker jaz pravim, če ti nekam prideš, je prav, da se ti asimilirraš, prilagodiš, ne oni tebi. Kar pomeni, prvo, kar je jezik, in vse ostalo. [...] Ja. Vse ostalo imaš ti doma. Dobro, js vem, da marsikdaj sem slišala to drugo zgodbo, da sem Albanka, pa da sem muslimanka. Pa preden so jim razložili, da ni res ... da sem kot katolik, je blo težko. Ok, so te malo čudno gledali, to ja, ampak da bi me pa odganjali, da ne bi prišla v družbo, to pa ne. A veš, je jasno, da če greš izven vsega, je jasno, da nisi njihov. Ampak spet ne toliko, da bi te sovražili al karkoli. To ne.

Tudi iz tega odlomka odseva, kar Andrea L. Smith opaža pri asimilaciji, pogosto zavestnem procesu posameznikov migrantskih korenin. Ko v svojem zunanem okolju, na ulici ali v šoli, opazijo, da so njihovi izvori percepirani kot manjvredni, se lahko distancirajo od okolja, iz katerega izhajajo, kar vodi v zanikanje njihovega identitetnega ozadja (Smith 2006: 138). Kot poudari Adela, »če greš izven vsega, je jasno, da nisi njihov«. V celotnem intervjuju je kognitivna disonanca opazna kot stalno, ponavljajoče se samoprepričevanje, da so bili sprejeti med domačini, pa čeprav so trudili, da ne bi bili »drugačni« od njih.

Raziskava priseljevanja v severnoistrska mesta je sicer šele v povojih, je pa že iz maloštevilnih intervjujev s priseljenci iz južnih republik nekdanje Jugoslavije hkrati z občutkom ločenosti zaznan tudi občutek sprejetosti v družbi. Gospa iz Bosne, ki se je v Izolo priselila leta 1955, je poudarila, da so italijanski domačini Bosance krivili za pomanjkanje dela, češ »in kad ni bilo dela, so govorili, naj idejo Bosanci proč, da so bili krivi Bosanci in da je to njihov dom in da oni rabijo delo, mi pa ne.«¹⁰ Po drugi strani pa sta ona in njen mož, Hrvat iz Dalmacije, ali so jih Slovenci sprejemali, oba večkrat pritrčila. Sprejetost v slovenski družbi gospa iz Bosne dokazuje s karaktarnima lastnostma zgolj nekaterih priseljencev, to je »pridnosti«, delavnosti, ki sta tako stereotipni za Slovence: »Mi nismo

nikoli imeli problemov, ker smo bili pridni in vse isto kot oni plačevali, pa so nas zaradi tega gledali kot svoje. Tvoja babica mi je vedno govorila, da mi smo njihovi in ne kot uni drugi leni Bosanci.«

Tudi v nekaterih drugih intervjujih na vprašanje o integraciji v novo družbeno okolje ni bilo opaziti močne simbolne meje, nekateri so se sklicevali na delavsko enakost, med njimi tudi sogovornica iz Bosne. Raziskava iz 80. let o Bosancih v Sloveniji kaže, da je treba pri vprašanju procesa družbene integracije razlikovati med priseljenci brez družin in z njo, zato je bila takrat bolj kot delitev na »Bosance« in »Slovence« poudarjena delitev na »mi, ta spodnji« in »oni gore«, s čimer je mišljena administracija. Ta razredna klasifikacija nacionalnega, etničnega elementa ni vključevala kot določujočega, ampak je nakazovala nenehak dostop do osnovnih virov in nadzora v družbi, torej razmerja moči v delavski vsakdanjosti (Mežnarič 1986: 13, 202–207). Izkušnje doživljanja etničnih meja niso bile enotne, čeprav je treba poudariti, da pogledi o enakosti delavstva, ki naj bi presejala etnične meje, izhajajo s stališča priseljencev iz nekdanjih južnih jugoslovanskih republik oz. »etnično drugih« slovenskih domačinov.

Družbena meja med domačini in najstarejšimi ter poznejšimi priseljenci

Ali je bil etnični element pri ustvarjanju družbenih meja vedno enako močan? Kot prikažem v nadaljevanju, je imel etnični element močnejšo vlogo pred »eksodusom«, ko se je družba ločevala na slovansko – kmečko in italijansko – urbano prebivalstvo. Lahko predvidevamo, da je bil bolj poudarjen po razpadu Jugoslavije v 90. letih, kar se ultimativno izkaže v pojavu »izbrisanih« (Zorn in Lipovec Čebren 2008). Že iz zgoraj navedenih spominov je mogoče zaslutiti, da novo »mi« skupino tvorijo italijanski Istrani in prvi, večinoma primorski priseljenci, ki so z Italijani »sobivali« že v medvojnih letih in so prihajali v prvi fazi »eksodusa«, ko so bila izseljevanja in priseljevanja le sporadična (Hrobat Virloget 2019). Ta skupina se očitno vzpostavi nasproti poznejšim priseljencem, ki so v bolj množičnem številu prihajali kot odgovor na množičnejša izseljevanja po pripojitvi Istre Jugoslaviji. Pri tem ni mogoče trditi, da gre le za orientalizirajoči diskurz v etničnem smislu do priseljencev iz južnih republik nekdanje Jugoslavije, predvsem do tistih, ki so v 60. in 70. letih prihajali zaradi potrebe Luke Koper, TOMOS-a in drugih industrijskih obratov po delavcih, temveč očitno za družbeno mejo do vseh priseljencev v valu množičnih migracij. Namesto vloge etničnega razlikovanja, ki je nekoliko popustila, je postala pomembna »sociološka« starost, primarnost bivanja v kraju, na kar sta prva opozorila sociologa Norbert Elias in John L. Scotson (1994). Kristina iz Brkinov, ki je osvoboditev Istre čakala v hiši kočevskih Nemcev, se spominja, da je bilo leta 1955 ob prihodu v Izolo prevladujoče okolje še vedno italijansko, se je pa z novimi množičnimi

¹⁰ Z gospo se je pogovarjal dijak Klemen Baronik v okviru svoje prakse na Gimnaziji v Piranu v sodelovanju s Fakulteto za humanistične študije Univerze na Primorskem, kjer sem mu bila (zunanja) mentorica.

selitvami izredno hitro sloveniziralo, tako da so poznejši priseljenci prihajali v že bolj slovenizirano okolje.

Torej, ob mojem prihodu sem bila sama. Potem pa se je vsulo mladih družin od vsepovsod. [...] Ampak, kot rečeno, zelo zelo hitro se je to območje polnilo s Slovenci. Tisti, ki so prišli malo kasneje, tega stika z italijansko kulturo niso imeli, takega kot jaz. [...] Mi smo ga že malo poznali. [...] o potrebi po učenju italijanščine, ki je bila večja v začetku kot v času množičnega priseljevanja. Ja, natančno tak, tudi med mojimi sošolci, ki so kasneje prihajali, ni bilo nobene nuje, jaz nisem prepoznala iste skrbi, kot sem jo imela, ko sem jaz prišla, meni se je zdelo, da sem bila popolnoma izgubljena, osamljena in da to nekako moram osvojiti, ampak to jaz pripisujem dejstvu, da smo bili Primorci, jaz nisem prišla kot popolni tujec v to okolje. Mi smo le prišli iz Primorske, ne čisto od tam ... In seveda s starši, ki so govorili italijansko, tako da jaz razumem ...

Iz govora se sluti ločevanje na »mi«, tisti, ki smo prišli prej v še italijansko okolje in znamo italijansko, in »oni«, »čisto od tam«, ne iz Primorske. Elias in Scotson (1994) sta pri preučevanju migrantske družbe opazila, da čeprav so priseljenci iste narodnosti in vsi iz delavskega razreda, se »stare družine«, prvi naseljenci, prepoznavajo za boljše, superierne in zavračajo kontakt s priseljenci, ki jih imajo za »outsiderje«. Njune raziskave so pokazale, da med priseljskimi skupinami ni objektivnih razlik, ni razlik v etničnosti, narodnosti, rasi, barvi, poklicni strukturi, dohodku, vzgoji, vsi pripadajo delavskemu razredu, edina razlika med njimi je v »starosti« bivanja v kraju. Stari rezidenti sami sebi pripišejo superiornost, priseljence pa vidijo kot grožnjo njihovem ustaljenemu načinu življenja. Ta odnos med uveljavljenimi in »outsiderji« ima povsem družbeni izvor, je kolektivna fantazija. Kvečjemu gre za nadzorovanje virov, ki jih »starejši« rezidenti zaradi večje skupinske kohezije, solidarnosti, uniformnosti in samodiscipline, ki so jo kot skupina vzpostavili v daljšem času sobivanja, bolje nadzorujejo, hkrati pa od teh virov izključujejo priseljence. Pri »ustaljenih« prebivalcih so pomembni njihovi skupna preteklost, skupni spomini, pripadnost, emocionalne vezi, skupinska kohezija, podrejanje skupinskim normam, vse to v nasprotju med »mi« in »oni«. Superioren odnos do »outsiderjev« je posledica stigme, ki se pogosto pri priseljenih tudi reificira. Priseljenci, ki morajo vedno vzpostaviti odnos z že vzpostavljenimi v kraju, dejansko ponotranjijo pripisani občutek manjvrednosti, k čemur še dodatno prispeva, da živijo »vsak zase«, nimajo vodstva in neke skupinske kohezije. Poleg tega se »outsiderji« ne podrejajo skupinskim normam, nimajo niti skupnih kolektivnih spominov, zaradi česar jih »starejši« prebivalci le še bolj zavračajo, stigmatizirajo, ponižujejo. S tem, da se od priseljenecv distancirajo z zavračanjem in s pripisovanjem nižjega statusa, starejši prebivalci obdrži-

jo svoja (»višji«) status in pozicijo moči (Elias in Scotson 1994; Čapo Žmegač 2007: 153).

Simbolnih meja je več. V Istri, sploh na podeželju, se Istrane še danes močno razlikuje od t. i. *foreštov*, »tujcev«, o čemer je pisal že Borut Brumen (2000). Glede na kontekst govora je opazil premično definicijo *forešta*, enkrat so to v vas Sv. Peter priseljeni vaščani iz sosednjih vasi, priženjeni, ljudje po opravkih v vasi ali obiskovalci iz obalnih mest, drugič pa so to ljudje, ki prihajajo v vas uradno kot turisti ali po službeni dolžnosti. Ko so ti percepirani kot predstavniki oblasti, se prvi, *šuperski forešti*, spremenijo v domačine. Od njih se pričakuje, da se bodo vedli po nenapisanem moralnim kodeksu, *krjanci* (razširjena beseda po širši Primorski), njihovo vedenje bo skupnost opazovala in neprimerno vedenje sankcionirala z govoricami, od njih se pričakuje zanimanje za vaške dejavnosti in vključevanje vanje (Brumen 2000: 379–384). Družbeno mejo so priseljenci, ne glede na čas njihovega prihoda, močno občutili predvsem v odnosu do »starih Istranov«, kar je še zlasti razvidno iz govorov, kjer si priseljenci navkljub več kot polstoletnemu bivanju v Istri ne upajo trditi, da so Istrani (Hrobat Virloget 2021).

Družbene meje med »domačimi« in priseljenimi Italijani

V severnoistrska mesta so se priseljevali tudi Italijani. Prva je prišla skupina večinoma italijanskih delavcev iz Italije, iz Tržiča in širše Furlanije, ki se je iz ideoloških in zaposlitvenih razlogov priselila v t. i. »kontraeksodusu«. V njem naj bi bilo 2000, tudi od 3000 do 3500, skupaj z vojnimi ujetniki pa nekateri slovenski viri navajajo 10.000 oseb. Po informbiroju, v katerem so se italijanski komunisti postavili na stran Stalina in ne Tita in so jugoslovanskim oblastem postali sumljivi, se je večina vrnila v Italijo (Purini 2010: 263–272; Pupo 2015: 33–34). Druga skupina so bili italijanski Istrani iz Hrvaške, ki so v severnoistrska mesta prišli iskat zaposlitev znotraj iste države. Med intervjuvanjem obeh sem več simbolnih meja opazila pri italijanskih priseljenih iz hrvaškega dela Istre. Tudi njih so domačini kategorizirali zgolj kot priseljence, pa čeprav iste etnične identitete. Izpovedna je misel Vittorie, Italijanke iz hrvaškega dela Istre, ki pravi, da so za Pirančane, stare italijanske meščane, vsi »prišleki«. Po njenih besedah so Italijani, kot je sama, ki so prišli od drugod, druge kategorije, Slovenci tretje, vsi drugi prišleki pa četrte kategorije. Različne kategorije družbenega rangiranja »italijanskih domačinov« so občutili tudi priseljenci iz južnih republik nekdanje Jugoslavije, kar je razvidno iz naslednjega intervjuja s priseljenecema iz Dalmacije in Bosne, ki sta v Istro prišla leta 1955.¹¹ Sogovornika ves čas poudarjata družbeno mejo in večvrednostni občutek istrskih Italijanov do priseljenecv, podobno, kot je bilo v odnosu Slovani-*Sciavi* in Italijani-*civiltà* pred »eksodusom«.

¹¹ Intervjuval ju je dijak Klemen Baronik.

Nona: Izselit so se morali. Uni ki so ostali tukaj ... Ko smo se začeli doseljavat sem, so se držali za bolj visoke.

K: To italjanski domačini?

Nona: Ja, da so bolj pametni kot mi.

K: So se imeli za več?

Nona: Ja, in ako si govoril hrvatsko ali srbsko, so te imeli za Bosanca. Ne glede, ali si bil iz Bosne, Srbije ali Hrvatske. I kad so prišli na občino, so govorili italjansko, da imajo prednost, da dobijo prej službo. Da bi imeli prednost, hotli so bit več. Ali pa če smo bili v službi. Mi od dole nismo znali italjansko, in oni, kad so nas hteli opravljat, so nas opravljali. [...]. Oni, ko so nas opravljali, so se držali, da so bolj razviti kot mi in da je to njihov kraj in da imajo večje pravice, da dobijo delo prej kot mi, da dobijo večje plače kot mi, tudi če delamo jednako delo. Ampak to se ni stvarjalo v Jugoslaviji, ker smo dobivali svi isto. In kad ni bilo dela, so govorili, naj idejo Bosanci proč, da so bili krivi Bosanci in da je to njihov dom in da oni rabijo delo, mi pa ne. E, to so ti te razlike, tako ti je to bilo.

[...]

Nono: Ne, Italjani so ostali male skupince in družili samo med sabo in se držali skupaj. Niso se dosti z drugimi nacijami družili.

Kako razumeti pripombe, da so se Italijani v odnosu do priseljencev držali sami zase, ločeno? Po eni strani to lahko razumemo z vidika tega, da niso razumeli novega večinskega jezika, po drugi strani pa sem že omenila njihovo samopripisano superiornost, načrtno vzdrževanja meja. Do superiornega odnosa Italijanov so še danes kritični tudi nekateri Italijani iz Istre sami. Kot pravi političarka in pripadnica italijanske manjšine, »dogaja pa se celo, da nekateri Italijani ne želijo, da bi njihova knjiga izšla v slovenščini. Zdi se mi, da še vedno vsi skupaj preveč vztrajamo pri miselnosti 'to je naše, to pa vaše', namesto da bi gradili skupno, odprto, zares dvojezično kulturo.« (Ivelja 2004)

Druga plat je jezik. Nerazumevanje jezika je bila velika ovira tudi za Italijane, priseljene iz hrvaškega dela Istre. Kot je pripomnila Vittoria, bo kot priseljena Italijanka iz hrvaškega dela Istre tudi ona v očeh italijanskih Istranov v slovenskem delu Istre ostala vedno le priseljenka. Ob prihodu v Piran je imela probleme tako z nerazumevanjem italijanščine kot z nelagodjem, kadar je govorila svoj drugi materni jezik, srbohrvaščino, ki se ga je naučila v izvornem okolju.

V šoli sem se počutila v redu, italjansko okolje. Težko pa v družbenih odnosih, v zunanjem življenju, nakupovati ... Takrat še nisem govorila slovensko, govorila sem italjansko, zelo je bilo težko. Natančno sem morala vedeti, v katero trgovino lahko grem, da mi odgovorijo v italijanščini. Tudi zato, ko sem namreč govorila v srbsčini, ki sem jo odlično znala, srbohrvaško, ki sem govorila odlično kot drugi jezik, so mi odgovarjali slabo.

Tudi Amalia, Italijanka iz hrvaške Istre, pripomni, da se je s preselitvijo v Piran že drugič počutila tujka med ljudmi, katerih jezika ni nič razumela. »Po univerzi. In spet nisem poznala jezika. Ponovno popolna tujka. In potem slovenščina in hrvaščina, še danes imam kakšno interferenco, ker so si nekatere stvari podobne, ampak slovnica je povsem drugačna. Izolirana, povsem izolirana [...].«

Sklep

Premakljive simbolne družbene meje v istrski družbi se konstruirajo glede na dolžino oziroma »primarnost« bivanja v kraju in so povezane z domišljijским družbenim rangiranjem. Čeprav je bil etnični element iz obdobja pred »eksodusom« pri vzpostavljanju skupin po »eksodusu« ovržen v prid novemu elementu, to je »primarnosti« bivanja v kraju, ni mogoče trditi, da je etničnost pri vzpostavljanju družbenih meja povsem odpadla. Pomemben »opredeljevalec« skupin – orientalizirajoči diskurz – vztraja v odnosu do balkanskega »drugega«. Meja je premična, vsaka skupina, ki pride prej, se čuti večvredna od tiste, ki pride za njo ... Prvi so slovenski in italijanski Istrani, ki na vse priseljence gledajo kot na nižjo kategorijo, sklicujoč se na svojo avtohtonost, natančneje, regionalno avtohtonost. Naslednja skupina »mi« je skupina italijanskih istrskih meščanov in prvih priseljencev, tistih iz neposrednega zaledja Istre in širše Primorske, Trsta in Gorice. Ti »mi« občutek ustvarjajo v nasprotju s tistimi »od tam«, s priseljenci iz drugih regij Slovenije, ki so prihajali pozneje in množičneje, in to ne več v italijansko, temveč v medtem slovenizirano okolje. Družbene meje so se vzpostavile tudi pri drugi etnični kategoriji, italijanski, ki se prav tako ločuje na »avtohtone« in priseljene. Najbolj izrinjena iz te istrske družbe, »ultimativna druga«, pa se zdi tretja skupina najpoznejših priseljencev iz južnih republik nekdanje Jugoslavije. Kot delovna sila ima največje pomanjkanje notranje kohezije v nasprotju s tistimi, ki so se kot družba vzpostavili pred njimi. V ozadju toliko opevane istrske multikulturalnosti, na kar so današnji Istrani tako ponosni, tiči izključevanje vseh »balkanskih drugih«. Vsi ti različni kolektivni spomini in družbene meje istrsko družbo opisujejo kot družbo »tujcev drug drugemu« oziroma *Strangers either way*, kakor odnose med soetničnimi domačini in priseljenci v hrvaški družbi ponazarja Jasna Čapo Žmegač (2007), in »tujcev, pa čeprav doma«, kot istrsko družbo po »eksodusu« opisujem v zborniku *At Home but Foreigners* (Hrobat Virloget, Gousseff in Corni 2015).

Zahvala

Članek je rezultat projekta Migracije in družbene spremembe v primerjalni perspektivi: Primer zahodne Slovenije po drugi svetovni vojni (J5-2571), ki ga vodi dr. Aleksej Kalc in sofinancira ARRS (1. 9. 2020–31. 8. 2023).

Literatura in viri

- ASSMANN, Aleida: Europe: A Community of Memory? *GHI Bulletin* 40, 2007, 11–25.
- BALLINGER, Pamela: *History in Exile: Memory and Identity at the Borders of the Balkans*. Oxford: Princeton University Press, 2003.
- BALLINGER, Pamela: Opting for Identity: The Politics of International Refugee Relief in Venezia-Giulia, 1948–1952. *Acta Histriae* 14/1, 2006, 115–140.
- BARTULOVIĆ, Alenka: »Nismo vaši!«: *Antinacionalizem v povojnem Sarajevu*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2013.
- BASKAR, Bojan: *Dvoumni Mediteran*. Koper: ZRS Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2002.
- BAUSSANT, Michèle: *Pieds noirs, mémoires d'exil*. Paris: Stock, 2002.
- BRUMEN, Borut: *Sv. Peter in njegovi časi: Socialni spomini, časi in identitete v istrski vasi Sv. Peter*. Ljubljana: Založba / *cf., 2000.
- CORNI, Gustavo: Private versus Public: The Memorialisation of the Exodus of the Istro-Dalmatians, 1945–2015. V: Anne Bazzin in Catherine Perron (ed.), *How to Address the Loss? Forced Migrations, Lost Territories and the Politics of History. A Comparative Approach in Europe and Margins in the Twentieth Century*. Bruselj: Peter Lang, 2018, 57–78.
- CUNJA, Leander: *Škofije na Morganovi liniji*. Koper: Lipa; Škofije: Krajevna skupnost, 2004.
- ČAPO ŽMEGAČ, Jasna: *Srijemski Hrvati: Etnološka studija migracije, identifikacije i interakcije*. Zagreb: Duriex, 2002.
- ČAPO ŽMEGAČ, Jasna: *Strangers either Way: The Lives of Croatian Refugees in Their New Home*. New York in Oxford: Berghahn Books, 2007.
- ČAPO ŽMEGAČ, Jasna: Refugees, Co-Ethnic Migrants, and Diaspora: Blurring the Categories. V: Jasna Čapo Žmegač, Christian Voß in Klaus Roth (ur.), *Co-Ethnic Migrations Compared: Central and Eastern European Contexts*. Berlin: Verlag Otto Sagner, 2010, 177–194.
- ČAPO, Jasna: Population Movements as Instances of “Co-ethnic” Encounters: A Critique. V: Katja Hrobat Virloget, Catherine Gousseff in Gustavo Corni (ur.), *At Home but Foreigners: Population Transfers in 20th Century Istria*. Koper: Univerzitetna založba Annales, 2015, 209–222.
- ČEBRON LIPOVEC, Neža: “I’m Telling the Story of the Town.”: Places in a Contested Space. V: Katja Hrobat Virloget, Catherine Gousseff in Gustavo Corni (ur.), *At Home but Foreigners: Population Transfers in 20th Century Istria*. Koper: Univerzitetna založba Annales, 2015, 189–208.
- ČEBRON LIPOVEC, Neža: *Izgradnja slovenskih obalnih mest v času po drugi svetovni vojni: Primer mesta Koper*. Doktorska disertacija. Koper: Fakulteta za humanistične študije UP, 2018.
- D’ALESSIO, Vanni: Dall’Impero d’Austria al Regno d’Italia. Lingua, stato e nazionalizzazione in Istria. V: Lorenzo Bertucelli in Mila Orlić (ur.), *Una storia balcanica: Fascismo, comunismo e nazionalismo nella Jugoslavia del Novecento*. Verona: Ombre corte, 2008, 31–71.
- ELIAS, Norbert in John L. Scotson: *The Established and the Outsiders: A Sociological Enquiry into Community Problems*. London in New Delhi: Thousand Oaks in Sage, 1994.
- FAKIN, Jasna in Katja Jerman: Istrski begunci. Gradivo in raziskovalni nastavki. *Traditiones* 33/1, 2004, 117–142.
- GELLNER, Ernest: *Nations and Nationalism*. Ithaca: Cornell University Press, 1983.
- GOMBAČ, Jure: *Ezuli ali optanti? Zgodovinski primer v luči sodobne teorije*. Ljubljana: Založba ZRC, 2005.
- HIRSCHON, Renee: *Heirs of the Greek Catastrophe: The Social Life of Asia Minor Refugees in Pireus*. Oxford: Clarendon Press, 1989.
- HROBAT VIRLOGET, Katja: The Burden of the Past: Silenced and Divided Memories of the Post-war Istrian Society. V: Katja Hrobat Virloget, Catherine Gousseff in Gustavo Corni (ur.), *At Home but Foreigners: Population Transfers in 20th Century Istria*. Koper: Univerzitetna založba Annales, 2015a, 159–188.
- HROBAT VIRLOGET, Katja: Breme preteklosti: Spomini na sobivanje in migracije v slovenski Istri po drugi svetovni vojni. *Acta Histriae* 23/3, 2015b, 531–554.
- HROBAT VIRLOGET, Katja: Šop ključev: spomini na eksodus in sobivanje prebivalstva v Istri po drugi svetovni vojni. V: Jakša Primorac in Sanja Holjevac (ur.), *Istarske i kvvarnerske teme: Radovi sa Znanstvenoga skupa Etnološke i folklorističke znanosti u Kvarnerskome primorju i Istri u 19. i 20. stoljeću, Rijeka, 11.–12. listopada 2013*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2017, 137–158.
- HROBAT VIRLOGET, Katja: The “Istrian Exodus” and the Istrian Society that Followed it. *Dve domovini* 49, 2019, 163–180.
- HROBAT VIRLOGET, Katja: Urban Heritage Between Silenced Memories and “Rootless” Inhabitants: The Case of the Adriatic Coast in Slovenia. V: Sarah De Nardi, Hilary Orange, Eerika Koskinen Koivisto, Danielle Drozdowski in Steven High (ur.), *Routledge Handbook of Landscape and Memory*. London: Routledge, 2020, 22–30.
- HROBAT VIRLOGET, Katja: *V tišini spomina: Eksodus in Istra*. Koper: Založba Univerze na Primorskem; Trst: Tržaška založba, 2021.
- HROBAT VIRLOGET, Katja, Catherine Gousseff in Gustavo Corni (ur.): *At Home but Foreigners: Population Transfers in 20th Century Istria*. Koper: Univerzitetna založba Annales, 2015.
- HROBAT VIRLOGET, Katja, Saša Poljak Istenič, Neža Čebρον Lipovec in Mateja Habinc: Abandoned Spaces, Mute Memories: On Marginalized Inhabitants in the Urban Centres of Slovenia. *Glasnik Etnografskog instituta* 64, 2016, 77–90.
- HROBAT VIRLOGET, Katja in Neža Čebρον Lipovec: Heroes we Love? Monuments to the National Liberation Movement in Istria between Memories, Care, and Collective Silence. *Studia ethnologica Croatica* 29, 2017, 45–71.
- IVELJA, Ranka: Porta mi le rokavice, prosim! *Dnevnik.si*, 14. 2. 2004; <https://www.dnevnik.si/73905>, 7. 1. 2021.
- KALC, Aleksej: The Other Side of the “Istrian Exodus”: Immigration and Social Restoration in Slovenian Coastal Towns in the 1950s. *Dve domovini* 49, 2019, 145–162.

KOSMAČ, Miha: »Etnično homogena Evropa«: Preselitve prebivalstva v Istri in Sudetih 1945–1948. Koper: Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales, 2017.

KRALJ, Ana: *Nepovabljeni: Globalizacija, nacionalizem in migracije*. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales in Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2008.

MENIH, Kristina: *Koprčani*. Piran: Mediteranum, 2011.

MEŽNARIČ, Silva: »Bosanci«: A kuda idu Slovenci nedeljom? Ljubljana: Republiška konferenca ZSMS in Univerzitetna konferenca ZSMS, 1986.

ORLIĆ, Olga: Mnogoznačje istarskog multikulturalizma. *Etnološka tribina* 31/38, 2008, 39–59.

ORLIĆ, Mila. Né italiani né slavi. State- e Nation-building jugoslavo nel secondo dopoguerra in Istria. *Contemporanea* 22/4, oktober–december 2019, 561–584.

PERRON, Catherine in Anne Bazin: Methodological Considerations in Addressing the Issue of Forced Migrations, Lost Territories and Related Politics of History: A Comparative Approach. V: Anne Bazzin in Catherine Perron (ur.), *How to Address the Loss? Forced Migrations, Lost Territories and the Politics of History. A Comparative Approach in Europe and Margins in the Twentieth Century*. Bruselj: Peter Lang, 2018, 11–36.

PIRJEVEC, Jože: »Trst je naš!«: Boj Slovencev za morje (1848–1954). Ljubljana: Nova revija, 2007.

PUPPO, Raoul: L'esodo degli Italiani da Zara, da Fiume e dall'Istria: Un quadro fattuale. V: Marina Cattaruzza, Marco Dogo in Raoul Pupo (ur.), *Esodi: Trasferimenti forzati di popolazione nel Novecento europeo*. Neapelj: Edizioni scientifiche italiane, 2000, 183–208.

PUPPO, Raoul: Italian Historiography on the Istrian Exodus: Topics and Perspectives. V: Katja Hrobat Virloget, Catherine Gousseff in Gustavo Corni (ur.): *At Home but Foreigners: Population Transfers in 20th Century Istria*. Koper: Univerzitetna založba Annales, 2015, 25–47.

PUPPO, Raoul in Aleksander Panjek: Riflessioni sulle migrazioni ai confine italo-jugoslavi (1918–60). V: Carlo Donato, Pio Nodari in Aleksander Panjek (ur.), *Oltre l'Italia e l'Europa. / Beyond*

Italy and Europe. Ricerche sui movimenti migratori e sullo spazio multiculturale. Trst: Edizioni Università di Trieste, 2004, 343–360.

PURINI, Piero: *Metamorfosi etniche: I cambiamenti di popolazione a Trieste, Gorizia, Fiume e in Istria. 1914–1975*. Videm: Kappa Vu, 2010.

ROGOZNICA, Deborah: *Iz kapitalizma v socializem: Gospodarstvo cone B Svobodnega tržaškega ozemlja 1947–1954*. Koper: Pokrajinski arhiv, 2011.

SMITH, Andrea L.: *Colonial Memory and Postcolonial Europe*. Bloomington: Indiana University Press, 2006.

TANC, Barbaros: Where Local Trumps National: Christian Orthodox and Muslim Refugees since Lausanne. *Balkanologie* 5/1–2, 2001; <http://balkanologie.revues.org/index732.html>, 16. 2. 2021.

TROHA, Nevenka: STO – Svobodno tržaško ozemlje. V: Slobodan, Valentinčič (ur.), *Zbornik Primorske – 50 let*. Koper: Primorske novice, 1997, 56–60.

VERGINELLA, Marta: L'esodo istriano nella storiografia slovena. V: Marina Cattaruzza, Marco Dogo in Raoul Pupo (ur.), *Esodi: Trasferimenti forzati di popolazione nel Novecento europeo*. Neapelj: Edizioni scientifiche italiane, 2000, 269–277.

VERGINELLA, Marta: Writing Historiography on the Istrian Exodus: New Interpretive Frameworks. V: Katja Hrobat Virloget, Catherine Gousseff in Gustavo Corni (ur.), *At Home but Foreigners: Population Transfers in 20th Century Istria*. Koper: Univerzitetna založba Annales, 2015, 49–70.

VOLK, Sandi: *Istra v Trstu: Naselitev istrskih in dalmatinskih ezulov in nacionalna bonifikacija na Tržaškem 1954–1966*. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper in Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2003.

ZORN, Jelka in Uršula Lipovec Čebren: *Once upon an Erasure: From Citizens to Illegal Residents in Republic of Slovenia*. Ljubljana: Študentska založba, 2008.

WOLFF, Larry: *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford: Stanford University Press, 2021.

Social Boundaries and Relations in the Istrian Society after the Post-War “Exodus”

The article indicates different kinds of social boundaries in the Istrian society after the post-war “exodus”, when the majority of the Italian-speaking inhabitants of Istrian towns migrated elsewhere. They were replaced by immigrants from all over Slovenia and later also from the southern republics of former Yugoslavia, which has totally changed the ethnical, social and cultural image of Istrian towns.

The discourse has revealed different kinds of social boundaries in the newly-formed Istrian society, which are all associated with an imagined social ranking. It seems that the boundaries before the “exodus”, which were formed on the basis of the ethnic element, between the Italian and Slavic cultures corresponding to the urban–civilised” vs. rural “barbaric” have changed after the “exodus” in accordance with the “primacy” of living in Istria. However, ethnicity has not totally lost its power, it has remained an important “identifier” of groups within the orientalisng discourse of the Balkans’ “other”. The boundary seems to be changing, every group that comes earlier feels superior to the groups settling there at a later time.

The first group is composed of Slovenian and Italian Istrians, who feel superior to all immigrants, referring to their regional “autochthonism”. The next “we” group is a group of Italian Istrian citizens and the first immigrants, those that are originally from the immediate hinterland of Istria and the wider Primorska, Trieste and Gorizia region. These create a “we” feeling in contrast to those “from there”, i.e. later immigrants from other regions of Slovenia who no longer migrated to the Italian environment, which had been “Slovenised”. It was shown that the same thing happens in the Italian society, where the immigrant Italians are perceived as “others” in the eyes of the local Italian population. The most excluded from this Istrian society, the “ultimate others”, seems to be the group of the immigrants from the southern republics of the former Yugoslavia, who came to this area last as the labour force and who have the greatest lack of internal social cohesion as opposed to “the established” citizens before them. In contrast to the much proclaimed Istrian multiculturalism, the exclusion of all “the Balkans’ others” lies behind it once again.

All these different collective memories and social boundaries indicate the Istrian society of *Strangers either way*, as the relations between co-ethnic locals and immigrants in the Croatian society have been illustrated by Jasna Čapo (2007), and as *At home but foreigners*, as the post-“exodus” Istrian society has been described by the author of the article in a monograph with this title (Hrobat Virloget, Gousseff and Corni 2015).

»KMETJE«, »SNOBI« IN »JEZIKOVNI FAŠISTI«: Položaj in podoba govorcev irščine na polotoku Corca Dhuibhne

Izvirni znanstveni članek | 1.01
Datum prejema: 19. 11. 2020

Izveček: Na podlagi etnografije irske jezikovne manjšine na polotoku Corca Dhuibhne v Republiki Irski članek predstavlja raznolike indeksikalne pomene, povezane z govorjenjem irščine, ter jih umešča v kontekst jezikovno ideoloških, družbenih, političnih in zgodovinskih razmer na Irskem. Posveča se tudi občutkom nelagodja in sramu, ki jih materni govorniki doživljajo ob uporabi irščine v javnosti. Prevladujoča jezikovna ideologija irščine kot narodnega jezika Ircev je prispevala k spremembam položaja in podobe govorcev irščine, vendar avtorica trdi, da se ti še vedno soočajo s stigmatizacijo.

Ključne besede: irščina, Irska, Gaeltacht, jezikovne ideologije, indeksikalnost, nelagodje

Abstract: Based on an ethnography of the Irish language minority on the Corca Dhuibhne peninsula, Republic of Ireland, the article presents the different indexical meanings connected with speaking Irish and situates them in a broader language-ideological, social, political and historical context in Ireland. It focuses also on the feelings of discomfort and shame that native speakers feel when using Irish in public. The dominant language ideology of Irish as the national language has led to changes in the Irish speakers' position and image, however, the article argues that they still face stigmatisation.

Keywords: Irish language, Ireland, Gaeltacht, language ideologies, indexicality, discomfort

It's a shame that it has to be the case that to speak Irish in Ireland is a source of discomfort, at least, for native Irish speakers. (Colm)

Colm¹ je doma iz vasice na polotoku Corca Dhuibhne na skrajnem jugozahodu Irske, kjer je irščina še prvi in vsakdanji pogovorni jezik precejšnjega dela prebivalstva, zato je to območje tudi uradno zaščiteno kot Gaeltacht. Ko sem ga spoznala, je 37-letni Colm poučeval irščino na jezikovnih tečajih za odrasle. Pravzaprav je bil najprej moj učitelj irščine, a je leta 2018, med mojim dvomesečnim bivanjem v Corca Dhuibhnu, kmalu postal eden mojih najdragocenejših sogovornikov. Med najinimi večurnimi pogovori mi je rad pripovedoval samoironične zgodbe o tem, kako so se še nedavno angleško govoreči prebivalci glavnega naselja na polotoku, Dingla, posmehovali irsko govorečim kmetom iz okoliških vasi. Njegov 70-letni oče se je spominjal, da so, ko je bil sam še otrok, nanje gledali zviška kot na kake »primitivce«. Medtem ko je Colmov oče ostal v svoji rojstni vasi, številni Colmovi sorodniki živijo v Dublinu, na vzhodni obali Irske in v tujini – Veliki Britaniji, ZDA in Avstraliji – kamor so se prebivalci Corca Dhuibhna množično izseljevali v 20. stoletju. Danes sicer ta najzahodnejši irski polotok, kjer se zelena pobočja spajajo s širnim oceanom, s svojimi presunljivimi razgledi privablja množice obiskovalcev, turizem pa je za domačine pomemben vir prihodka. Od srede 20. stoletja se je spremenil in ošibil tudi položaj irščine, ki so jo domačini postopoma opuščali v prid večinskega jezika, angleščine, tako da je prihodnost irske

jezikovne skupnosti v Gaeltachtu negotova (Ó Giollagáin idr. 2007). Colma je kot predanega govornika irščine jezilo, da irska država premalo vlaga v razvoj irsko govorečih območij, Gaeltachtov, in v zaščito jezika, ki ga irska ustava sicer opredeljuje kot narodni in prvi uradni jezik Republike Irske (Ó Laoire 2005: 251). O tem sem ga povprašala tudi med snemanjem najinega prvega pogovora. »*Mislim, da je pomembno ...*«, je začel, se prekinil in nato premišljuje, skoraj v zadregi pojasnil: »*no, smešno je, ker bi lahko rekli – a tega sploh ne morem reči, ne da bi zvenel kot kak elitnež – a bi lahko rekli, da je Gaeltacht inherenten del irske kulture in bi moral biti zaščiten.*«

Glede na to, da Colm prihaja s perifernega, do nedavno nerazvitega polotoka in govori jezik, zaradi katerega so njegovega očeta in druge prebivalce Corca Dhuibhna včasih zasmehovali, me je presenetilo, ko je rekel, da bi izpadel kot elitnež, če bi zagovarjal pomembnost zaščite Gaeltachta. Poleg tega je diskurz o irskem jeziku kot bistvenem elementu irske narodne identitete in Gaeltachtu kot nosilcu irske žive kulturne in jezikovne dediščine izredno razširjen in ga s svojo jezikovno politiko že vse od svoje ustanovitve v 20. letih prejšnjega stoletja podpira ter reproducira irska republika (Coleman 2003; Warren 2012; O'Rourke in Brennan 2019). Vendar Colm ni bil edini med mojimi sogovorniki, ki je izrazil podoben pomislek in bojazen, da bo zaradi takih nazorov ali uporabe irskega jezika negativno vrednoten. Do nedavnega so govorniki irščine veljali za revne in neotesane kmete – navsezadnje so prihajali iz nekaterih najbolj marginaliziranih predelov Irske (Coleman 2003: 178–179), sedaj pa moje sogovornike skrbi, da bi izpadli kot snobi, nacionalisti ali fanatiki. V članku

1 Colm in vsa druga imena sogovornikov v nadaljevanju so psevdonimi.

poskušam odgovoriti na vprašanji, ki si ju morda zastavlja kak bralec, tako kot sem si ju med pogovorom s Colmom tudi sama: kako so se govorci irščine v obeh tistih Ircev, ki govorijo le angleško, iz primitivcev prelevili v elitneže in zakaj jih tako skrbi, kako »zvenijo«?

Med etnografsko raziskavo² na polotoku Corca Dhuibhne (izg. Korca Rine) sem ugotavljala, kako različne jezikovne ideologije (Silverstein 1979; Kroskrity 2004) – prepričanja, verovanja in občutki o jeziku, njegovi rabi in njegovih govorcih – vplivajo na izkušnje, jezikovne prakse in diskurze maternih govorcev irščine iz Gaeltachta ter se v njih razkrivajo. Okrog irskega jezika, ki sicer velja za narodni jezik vseh Ircev, a ga dnevno uporablja le manjšina irskega prebivalstva (Spletni vir 2), se namreč sučejo nasprotujoče si jezikovne ideologije, ki tiste, ki ta jezik (še) govorijo, postavljajo v pogosto neprijetne in protislovne položaje. V pričujočem besedilu se osredotočam na posebni vidik jezikovnih ideologij, in sicer na percepcijo govorcev irščine v irski družbi, ter razpravljam o tem, kako sta se v zadnjem stoletju spremenila njihov položaj in podoba. Zanima me, kako »zveni« – kot pravi Colm – če govoriš irsko ali pa v njen prid izraziš odločnejše stališče. Z drugimi besedami, posvečam se indeksikalnim pomenom, povezanim z govorjenjem irščine.

Indeksikalnost je lastnost jezika, da lahko pokaže kontekstualne značilnosti govorcev, okoliščin, odnosov, naravnosti in stališč (Cavanaugh 2009: 9).³ V nasprotju z denotativnimi (slovarskimi) pomeni so indeksikalni pomeni dinamični in odvisni od konteksta, ki ga obenem tudi soustvarjajo (Jaffe 2016). Ker jezik lahko deluje kot indeks, ki kaže na lastnosti govorcev, lahko način, kaj in kako govorimo, označuje, kdo smo, in določa, kako nas dojemajo drugi. Razumevanje procesov, s katerimi ljudje posamezne jezikovne oblike povezujejo s (stereotipnimi) vedenjskimi, estetskimi, moralnimi in drugimi lastnostmi govorcev ter tako (po)ustvarjajo razločevanja med družbenimi skupinami (Gal in Irvine 1995), pa je zlasti zanimivo za lingvistično antropologijo.

Ob razbiranju »zvenov« irskega jezika se v članku posvečam tudi afektivnim vidikom jezikovnih ideologij. Sogovorniki so mi zaupali občutke sramu in zadrege, ki ju občutijo, ko pred angleško govorečimi (ne)znanci govorijo irsko. Tako Colm v začetnem citatu pravi, da je na Irskem govorjenje irščine za materno govorce vir nelagodja.⁴ Po-

zornost do občutkov, ki jih sogovorniki doživljajo ob uporabi irščine v javnosti, dopolnjuje naše razumevanje indeksikalnosti irskega jezika. Medtem ko se slednja nanaša na predsodke do govorcev irščine oziroma na podobo, ki jo ti z govorjenjem svojega jezika projicirajo v javnosti, nam njihovi občutki kažejo, kako je negativno vrednotenje irščine globoko zakoreninjeno in ponotranjeno. V članku nakazujem, da tudi tiste jezikovne ideologije in državne jezikovne politike, ki so stremele k izboljšanju položaja irščine, njeni zaščiti in uveljavljanju njene rabe v družbi, med govorci irščine v Gaeltachtu niso odpravile občutka nelagodja, temveč so posredno privedle celo do novih razlogov za nelagodje.

Na temo pričujočega besedila so v marsičem vplivale okoliščine in metoda raziskave, ki sem jo opravljala med enoletno študijsko izmenjavo na Irski nacionalni univerzi v Maynoothu. Čeprav je bilo moje delo na »terenu« v Corca Dhuibhnu časovno omejeno (po prvem dvotedenskem bivanju na polotoku februarja 2018 sem tam preživela junij in julij 2018), sem med študijem v Maynoothu z učenjem irščine, udeležbo na različnih dogodkih v/o tem jeziku in neformalnimi pogovori z ljudmi, ki irščine ne znajo ali se je učijo kot drugi jezik, spoznavala družbeni kontekst, ki mi je pomagal razumeti indeksikalnost irščine. V Corca Dhuibhnu sem poleg opazovanja z udeležbo s 25 maternimi govorci in govorkami irščine v angleščini posnela polstrukturirane intervjuje.⁵ Slabo poznavanje irščine me je po eni strani omejevalo pri raziskavi, po drugi strani pa so nekateri indeksikalni pomeni prišli do izraza prav zaradi intervjujev v angleščini. Ko bi se na primer s Colmom lahko pogovarjala v irščini (oz. v njeni lokalni različici), mi verjetno ne bi rekel, da zveni kot elitnež, saj bi moja možnost govorjenja v njegovem maternem jeziku zanj lahko indeksirala solidarnost, domačnost in pripadnost skupnosti govorcev s podobnimi vrednotami (Slavec 2019). Zaradi uporabe angleščine – jezika, v katerem se producirajo in krožijo negativne podobe govorcev irščine, o katerih pišem v članku – pa so bili sogovorniki bolj pozorni na to, kako jih dojemam in vrednotim.

V nadaljevanju najprej predstavim jezikovne ideologije in zgodovinski kontekst, v katerem se je na Irskem opuščalo irščino, pozneje pa se jo prevrednotilo v narodni jezik. V drugem poglavju opisujem, kako so se ruralni govor-

usvojile v zgodnjem otroštvu. Zavedam se problematičnosti tega izraza, namesto katerega v sociolingvistiki raje uporabljajo bolj nevtralen termin, kot je *first language speaker* ali *L1 speaker* oz. J1 govorec (glej npr. Grgič 2017: 92). Kljub temu uporabljam izraz materni govorci, ker je najzvestejša ustreznica izraza *native speakers*, ki so ga uporabljali moji sogovorniki, ter je lažje razumljiv in manj okoren od drugih navedenih terminov. Govorci irščine so danes sicer dvojezični govorci irščine in angleščine.

5 Nabor intervjuvancev je sestavljalo 12 sogovornic in 13 sogovornikov, starih od 18 do skoraj 80 let. Nekateri so bili zaposleni na delovnih mestih, povezanih z irskim jezikom, drugi so delali v gostinstvu in turizmu ali pa so bili študenti in kmetovalci.

2 Pričujoči članek povzema in razvija nekatere teme, o katerih sem pisala v svoji magistrski nalogi (Slavec 2019).

3 Za vpeljavo pojma indeksikalnosti iz Peirceve semiotične teorije v lingvistično antropologijo je zaslužen Michael Silverstein (1976). Indeksi so prisotni tako na ravni posameznih besed ali slovnicih oblik, na fonetični ravni (npr. naglas), na ravni povedi in diskurza kot tudi na ravni jezika kot celote (Silverstein 1976: 42). Slednjo raven obravnavam v članku.

4 Izraz materni govorci (*native speakers*) označuje osebe, ki so odrasle v irski jezikovni skupnosti in so irščino v družinskem okolju

ci irščine v preteklosti počutili manj vredni od govorcev angleščine, v tretjem pa današnja skrb sogovornikov, da jih drugi dojemajo kot »snobe«, »nacionaliste« in »jezikovne fašiste«. V četrtem poglavju pojasnujem izvor teh predsodkov, ki so v marsičem povezani s t. i. novimi govorcami irščine zunaj Gaeltachta. Krog sklenem tako, da se posvetim afektivnemu vidiku jezikovnih ideologij, sramu in nelagodju.

Irske jezikovne ideologije

Preučevanje jezikovnih ideologij, katerega začetnik je bil konec 70. let prejšnjega stoletja Michael Silverstein (1979), je izredno plodovito in razvejano raziskovalno polje lingvistične antropologije (glej npr. Schieffelin, Woolard in Kroskirty 1998; Kroskirty 2004).⁶ Kot je v pregledu tovrstnih raziskav zapisal Paul Kroskirty (2004: 497–498), jezikovne ideologije obenem problematizirajo zavedanje govorcev o svojem jeziku in diskurzih ter odstirajo vpliv situiranosti govorcev v različnih političnoekonomskih sistemih na njihovo vrednotenje jezikovnih oblik in diskurzivnih praks. Različne definicije jezikovnih ideologij se tako gibljejo med poudarjanjem zavedanja govorcev kot oblike tvornosti (kako akterji uporabljajo jezikovne ideologije za doseganje različnih namenov) in njihovo umeščenostjo v širše družbene in kulturne sisteme. Kroskirty podaja zelo splošno definicijo: jezikovne ideologije so »verovanja ali občutki o jezikih, kot se uporabljajo v njihovih družbenih svetovih« (Kroskirty 2004: 498). Z množino nakazuje mnogovrstnost jezikovnih ideologij v dani družbi; tako je tudi v primeru irskega jezika. Na podlagi študij politične zgodovine irskega jezika (Crowley 2005; Mac Giolla Chríost 2005; Doyle 2015), analiz jezikovne politike irske republike (Ó Riagáin 1997; Ó Laoire 2005) in sociolingvističnih raziskav (Ó hÍfearnáin 2007, 2014) pri irščini ločimo dve glavni zgodovinsko pomembni jezikovni ideologiji.

Zgodovina in politika irskega jezika sta, kot ugotavlja zgodovinar Tony Crowley (2005), tesno povezani s procesi kolonializma, antikolonializma in postkolonializma. Med angleško nadvlado nad irskim otokom, ki se je začela že v 12. stoletju, sta jezik in kultura prvotnega prebivalstva postopoma zamenjala jezik in kultura vladajočega razreda. Jezikovna asimilacija je bila zlasti izrazita v 19. stoletju, ob koncu katerega je irščino govorila manj kot četrtina irskega prebivalstva (Romaine 2008: 14), in še to le v najbolj odmaknjenih in marginaliziranih ruralnih območjih na zahodni obali Irske, daleč od središč politične in ekonomske moči v mestih in na vzhodni obali (Crowley

2005; Doyle 2015). Proces jezikovne zamenjave so spremljala prepričanja in diskurzi, da je angleščina ugleden jezik napredka, oblasti in družbenoekonomske mobilnosti, medtem ko je irščina le ničvreden jezik neotesanih, revnih in zaostalih kmetov (Crowley 2005: 120–128). Podobne jezikovne ideologije, ki ločujejo med podrejenim in nadrejenim, večvrednim in manjvrednim kodom, so v procesu zamenjave jezikov pogoste (glej npr. Cavanaugh 2009; McEwan-Fujita 2010).

Druga jezikovna ideologija, ki je pomembno zaznamovala razvoj irskega jezika v 20. stoletju in ga še danes, je nacionalna jezikovna ideologija, po kateri je irščina simbolni narodni jezik Ircev. Izoblikovala se je v drugi polovici 19. stoletja v sklopu irskega narodnega gibanja, ki se je zavzemalo za politično neodvisnost od angleške krone in je leta 1922 privedlo do nastanka neodvisne irske države (Severna Irska je ostala pod angleško oblastjo). Kot je bilo značilno tudi za sočasne procese drugod po Evropi, so irske (angleško govoreče) elite začele pozitivno vrednotiti irščino kot edini pristni izraz irskega naroda (Doyle 2015: 113–117). Gaeltachte, odročne in revne predele na skrajnem zahodu irskega otoka, kjer so irščino še govorili, pa so idealizirali kot še zadnje nosilce starodavne irske ljudske dediščine (Doyle 2015: 193–205). Irski jezik je tako igral ključno vlogo pri oblikovanju irske narodne identitete in razlikovanju od Angležev.

Novonastala irska država je pod vplivom omenjene jezikovne ideologije uvedla jezikovno politiko, s katero je v Gaeltachtih poskušala ohraniti irski jezik, drugod pa ga oživiti. Med njene ukrepe sodijo poučevanje irščine kot obveznega predmeta v vseh osnovnih in srednjih šolah, uporaba dvojezičnih poimenovanj krajev in dvojezičnih napisov ter poimenovanje nekaterih pomembnih državnih funkcij in inštitucij v irščini (tako se na primer predsednik vlade imenuje *An Taoiseach*) (Ó Riagáin 1997: 14–27). Polotok Corca Dhuibhne in druga območja, kjer je dobršen del prebivalstva še uporabljal irščino, so že sredi 20. let prejšnjega stoletja postali del uradno določenih Gaeltachtov. Tu je irščina edini učni jezik v osnovnem in srednjesholskem izobraževanju, za ekonomski razvoj teh krajev pa skrbi posebna državna agencija.

Irska država je med prvimi uvedla ukrepe za zaščito in spodbujanje rabe manjšinskega jezika, to je jezika, ki ima na danem območju manjše število govorcev in je podrejen drugemu, večinskemu jeziku (glej npr. Simpson 2001). Vendar ukrepi irščine ne obravnavajo kot manjšinski jezik, ki bi bil prvenstvena domena skupine njenih govorcev, temveč kot jezik, ki pripada vsem Ircem (Ó hÍfearnáin 2014; Ó Giollagáin 2014). Irska jezikovna politika predvsem reproducira nacionalno jezikovno ideologijo. Tako irska ustava navaja, da je irščina narodni in prvi uradni jezik Republike Irske, medtem ko je angleščina drugi uradni jezik, čeprav ta tako v javnem kot zasebnem življenju močno prevladuje. V zadnjem popisu prebivalstva leta

⁶ Na Slovenskem so o jezikovnih ideologijah na jezikovno in etnično mešanih območjih pisale Tanja Petrovič (2006), ki jih je preučevala v primeru zamenjave jezika med Srbi v Beli krajini, Mirna Buić (2011, 2020), ki jih raziskuje med govorcami različnih generacij in različnega porekla v slovenski Istri, ter Matejka Grgič (2016), ki jih razčlenjuje na podlagi diskurzivne analize časopisnih besedil Slovencev v Italiji.

2016 (Spletni vir 2) je skoraj 40 odstotkov prebivalcev navedlo, da zna irsko, vendar gre pri tem bolj za poudarjanje simbolne navezanosti na irščino kot pa za dejanske jezikovne zmožnosti (Punch 2008), kar kaže na vseprisotnost nacionalne jezikovne ideologije. Le 1,7 odstotka prebivalcev dejansko uporablja irščino v svojem vsakdanjem življenju (Spletni vir 2). Tudi Gaeltacht niso jezikovno homogeni. Leta 2016 naj bi v Gaeltachtu na Corca Dhuibhnu, kjer živi okrog 8800 ljudi, velika večina (71,2 odstotka) prebivalcev znala irsko, vendar jih je le nekaj več kot četrtina (28,7 odstotka) ta jezik uporabljala vsak dan (Spletni vir 3). Med njimi so bili tudi moji sogovorniki.

Kmeti, »primitivci« in *cábógi*

Za polotok Corca Dhuibhne sta bila vsaj do 60. let prejšnjega stoletja značilna ruralna ekonomija, ki je temeljila na majhnih družinskih kmetijah, in množično izseljevanje (Ó Riagáin 1997: 54–55). Vsakdanje življenje je bilo vpeto v lokalizirana družbena omrežja, v katerih so domačini, ki so imeli malo stikov z angleško govorečim zunanjim svetom, ohranjali irščino kot svoj pogovorni jezik (Ó Riagáin 1997: 79–142). Kljub temu na območju Gaeltachta prebivalci še danes prepoznavajo razliko med vaškim prebivalstvom in prebivalstvom glavnega naselja na polotoku, ki se imenuje Dingle/Daingean Uí Chúis. V Dinglu, ekonomskem središču polotoka, je (bila) glavni jezik angleščina, ne irščina. Starejši sogovorniki so se spominjali mučnih doživetij, ko so se v otroštvu in mladosti med nakupi v Dinglu s težavo sporazumevali v angleščini in se ob tem izogibali irščini, ki je razkrivala njihovo vaško poreklo. V odnosu do tamkajšnjega angleško govorečega prebivalstva so se počutili manj vredne. Tako je o tem premlevala 72-letna Cáit (izg. Kajt), ki je sredi 40. let prejšnjega stoletja odraščala v irsko govoreči družini v zaselku na zahodnem delu polotoka:

Smejali so se nam ... Gledali so nas zviška kot kake primitivce. Bili smo primitivci in klicali so nas »cábógs«, ki ne znajo govoriti angleško. Kdor ni znal govoriti angleško, je bil »cábóg«. Pomeni idiot. [...] Zdaj se mi zdi zelo čudno, a takrat so nas pošiljali v trgovine, kjer smo morali govoriti angleško. Mamo sem morala vprašati, kako se v angleščini reče »Koliko stane?« ali »Dajte mi to.« [...] V Dinglu so se posmehovali domorodcem.⁷ Res je, mi smo bili le domorodci, kot ameriški Indijanci ali aboridžini v Avstraliji. Zveni zelo mrko, a tako je pač bilo. Irščine se v Dinglu ni govorilo, Dingle ni hotel irščine. Je brezvezen jezik za posel, za vse.

Zanimivo je, da izraz *cábóg*, ki ga navaja Cáit, prihaja iz irščine, v kateri je prvotno označeval osebo s podeželja, v hiberno-angleščini (različici angleščine, kakršno govorijo na Irskem in ki ohranja vpliv prvotnega jezika prebival-

stva) pa ima slabšalno konotacijo in označuje neotesanega, nevednega in nerodnega podeželana, ki ne pozna mestnih manir. V antropologiji dobro znani dihotomiji med urbanim in ruralnim s spremljajočimi pari nasprotujočih si konotacij, kot so bogat-reven, izobražen-neizobražen, moderen-nazadnjaški ipd. (glej npr. Bartulović 2013: 277–286), se je na Irskem in celo v samem Gaeltachtu pridružilo še dihotomično razlikovanje med angleščino in irščino.

Cáit govorce irščine primerja z ameriški Indijanci in avstralski aboridžini, kar priključuje v spomin kolonializem, kontekst, v katerem se je na Irskem zamenjal jezikovni kod. Kot pravi Steve Coleman, so se ruralni govorce irščine s kolonialnimi razmerji moči in kolonialno tržno ekonomijo srečali »v enem paketu« z drugim jezikom – angleščino (Coleman 2003: 178). Tudi sogovorniki so družbene razmere, ki so privedle do revščine in posledičnega izseljevanja iz Corca Dhuibhneja, opuščanja irščine ter občutka sramu in manjvrednosti pri njihovih prednikih ali njih samih, opisali kot »kolonialne«.

Kljub temu da je bil polotok Corca Dhuibhne v Gaeltacht uradno vključen že leta 1925 (Ó Riagáin 1997: 51), je tam še vedno veljala jezikovna ideologija iz kolonialnih časov. Kot opozarja Tadhg Ó hÍfearnáin (2014), je med razlogi, da se je kljub posebnim državnim politikam za Gaeltacht proces opuščanja irščine tam še nadaljeval, prav neskladje med lokalno prevladujočimi jezikovnimi ideologijami, po katerih je bilo znanje angleščine pomembnejše od »brezvezne« irščine, in nacionalno jezikovno ideologijo. Ta je sicer irščini pripisovala velik simbolni pomen, a je bil ta na novo pridobljeni prestiž tako oddaljen od vsakodnevne realnosti prebivalcev Gaeltachta, da ni vplival na njihov odnos do jezika in njihove jezikovne prakse ter ni izboljšal njihovega družbenega položaja. Zlasti zaradi množične emigracije na angleško govoreča območja, ki je bila izražena še vsaj do srede 80. let prejšnjega stoletja (Ó Riagáin 1997: 117), so se govorce irščine, kljub sprejemanju nacionalne jezikovne ideologije, po kateri je bilo pomembno ohraniti irščino kot del irske dediščine, hoteli izogniti stigmatizaciji zaradi rabe irščine, slabega obvladovanja angleščine ali irskega naglasa.

65-letni Barry, ki se je kot mladenič odselil v večje mesto na Irskem, je odnos negovorcev irščine do govorcev označil za »neke vrste diskriminacijo«. V intervjuju je pripovedoval o svoji mladostni izkušnji selitve. »Ti negovorniki [irščine] v mestih, ko so nas slišali govoriti irsko, a veš, so te označili za – za 'c-culchieja',« je skoraj zajeceljal. *Culchie* je na Irskem zelo razširjen slabšalni izraz za označevanje ljudi s podeželja. »In potem je bilo nekaj ...,« se je obotavljaj, »veš, skorajda bi jo lahko imenovali diskriminacija.« Za Barryja je bil to velik šok. Usmeril se je v angleščino in si prizadeval za izboljšanje svojega znanja tega jezika, saj je pred tem doma govoril le irsko. Pozneje, »ko je bilo nelagodje mimo« in je po skoraj dveh desetletjih življenja

⁷ *Natives* v izvorniku. Namesto slovenske ustreznice staroselci uporabljam besedo domorodci, ker ta ohranja konotacije, ki jih je imel izraz *natives* za Cáit in druge sogovornike.

v tujini začel pogrešati domači kraj in jezik, pa se je začel posvečati promociji irščine, predvsem z namenom, da bi jo rešil »bremena kolonialne preteklosti«, ki ga tudi sam, kot je poudaril, še »globoko čuti«.

Podobno mi je povedala 50-letna Áine (izg. Onja). Zaposlena je bila v organizaciji, ki izvaja različne z irščino povezane dejavnosti, in si je močno prizadevala za ohranjanje in uporabo irščine v Gaeltachtu. Priznala mi je, da njenim staršem – pa tudi njej sami, ko je bila mlajša – »ni bilo lahko govoriti irsko.« »Gre za neke vrste psihološko oviro glede jezika,« je pojasnjevala med vračanjem iz trgovine v Dinglu, kjer je prodajalko nagovorila v angleščini, »ljudje so se počutili revni, počutili so se manj vredni od govorcev angleščine.« Áine je menila, da je govorcem irščine »sedaj na srečo laže«, v zadnjih desetletjih se je njihov družbeni položaj izboljšal. Še vedno pa je v Dinglu po navadi uporabljala angleščino. Povedala mi je, da se je nekoč odločila, da bo v neki trgovini s prodajalko (ki je imela osnovno znanje irščine, ni pa bila materna govorka) govorila irsko, a se je ob tem počutila zelo neprijetno, zato tega ni več poskušala.

Regionalni razvoj – zlasti z razmahom turizma, zaradi katerega je polotok Corca Dhuibhne postal prepoznaven – zmanjšanje emigracije, višja stopnja izobrazbe in delo v višje kvalificiranih poklicih so dejavniki, ki rahljajo indeksikalne povezave med irščino in revščino, zaostalostjo in nižjim, ruralnim družbenim poreklom. Kot kaže Áinin primer, pa kljub temu ekonomske in družbene spremembe same po sebi še ne spreminjajo jezikovnih praks in občutkov posameznikov glede njihovega jezika. Ključno vlogo imajo jezikovne ideologije, ki posredujejo med obema ravnema, med »družbenimi oblikami in oblikami govorenja« (Woolard 1998: 3). K temu se vračam v zadnjem poglavju.

»Nacionalisti«, »snobi« in »jezikovni fašisti«

Materni govorniki irščine v Corca Dhuibhnu so mi pogosto vneseno govorili o svoji veliki predanosti in ljubezni do irščine, potem pa to hitro omilili z dodatkom, da seveda »nimajo nič proti angleščini«, večinskemu jeziku irskega prebivalstva. Ob pivu v lokalnem pubu najraje klepetajo v irščini, a so mi zaupali, da jih ob tem skrbi, da bodo užalili in vznejevoljili tiste, ki tega jezika ne govorijo. Ko so izrazili odločnejše stališče v prid svojemu jeziku in Gaeltachtu, so velikokrat pojasnjevali, da nočejo izpasti kot elitneži, snobi, nacionalisti, fanatiki, ekstremisti ali jezikovni fašisti. Podobno kot Colm so svoje pomisleke o tem izražali tudi drugi sogovorniki. Med njimi je bila 29-letna Róisín (izg. Rošin), glasbenica in navdušena ljubiteljica ljudskih pesmi z irskimi besedili. Ko mi je povedala, da se ji zdi pomembno ohraniti irski jezik in kulturo, je obenem poudarila, da ni nacionalistka:

Ne vem, kako lahko dopuščamo, da jezik umira, [...] ko pa so se ljudje borili za našo pravico, da imamo svojo je-

zik in kulturo ... In ne vem, zvenim kot da sem zelo nacionalistična, a nisem. V naši – v tej državi je veliko stvari, ki so napačne in s katerimi se ne strinjam, tako da sploh nisem nacionalistka, a vendar verjamem v ohranjanje naše kulture in našega jezika ...

25-letni Níall, diplomant irskega jezika, zaposlen kot prodajalec v trgovini v Dinglu, je med razmišljanjem o tem, ali se večinsko angleško govoreče prebivalstvo lahko poistoveti z izkušnjami govorcev irščine, izrazil bojazen, da bi izpadel kot snob:

Zdi se mi, da če ljudje ne govorijo irščine in se je ne poskušajo naučiti, potem jim verjetno ni mar zanjo. No, mogoče se motim. Mislim pa, da lahko vseeno razumejo [izkušnje govorcev irščine] ... uh, a verjetno ne prav veliko. A nočem zveneti – ne vem, kako se reče, a nočem zveneti, kot da sem snob zaradi dejstva, da govorim irsko.

Cathala (izg. Kahal), nekdanjega športnika srednjih let in člana vodstva lokalnega amaterskega športnega kluba, ki naj bi omogočal športno udejstvovanje v irščini, je skrbelo, da se v klubu vse pogosteje uporablja angleščina. Želel si je, da bi govorniki angleščine, ki so se preselili v vasi v Corca Dhuibhnu in delujejo v klubu, spoštovali specifično tamkajšnje irske jezikovne skupnosti in se ji skušali prilagoditi. O tem je dejal: »Laže, veliko laže bi bilo, ko bi se naučili kaj irščine ali razumeli, da bi morali za to, da govorijo v javnosti [na sestankih in srečanjih kluba], poznati irščino. A zvenim – ne vem, zvenim kot Hitler ...«

Navedeni primeri kažejo, da so bili sogovorniki ob izražanju svojih mnenj in občutij pogosto apologetski. Opravičevanje sogovornikov in ob tem uporabljeni izrazi se umeščajo v širše jezikovno ideološko in indeksikalno polje irskega jezika ter družbeni kontekst, ki ju podrobneje opišem v nadaljevanju članka. Naj na tem mestu opozorim na specifično gornjih citatov: sogovorniki ne pripovedujejo, da jih drugi označujejo ali so jih kdaj označili za nacionaliste, snobe ali celo Hitlerja, temveč svoja pravkar izrečena stališča tako komentirajo sami, pa čeprav te oznake obenem tudi zavračajo (»sploh nisem nacionalistka«, poudarja Róisín). To nakazuje, da so govorniki mislili, da bi jih lahko zaradi njihovih izjav sogovornica (v tem primeru raziskovalka, ki sem predsodke do govorcev irščine pravzaprav šele spoznavala) imela za nacionaliste, snobe itd. Zato so raje sami vnaprej izustili negativni komentar o tem, kako zvenijo, in s tem pokazali, da se zavedajo možnosti, da jih drugi tako dojemajo. Tako so obenem tudi omilili svojo prvotno izjavo in njen »zven«.

Številni govorniki irščine iz Gaeltachta so mi potožili, da imajo govorniki angleščine do njih predsodke ali pa vsaj neresnično podobo o tem, kakšni naj bi bili. Ko govorijo irsko v javnosti oziroma kontekstih, kjer se navadno ne uporablja, ali zastopajo odločnejše stališče v prid svojemu jeziku in Gaeltachtu, se izpostavljajo tveganju, da bodo nanje letele neprijetne pripombe in očitki. Tadhg (izg. Tajg), vehementni 35-letni osnovnošolski učitelj, mi je

povedal, da poskuša irsko čim pogosteje govoriti v trgovinah, uradih in pubih v Dinglu in drugod.⁸ Obenem pa ob tem doživlja nelagodje, saj čuti, »da ne bi rad izstopal, ne bi rad, da me vzamejo na piko,« in mu očitajo: »oh, ti si irski jezikovni fašist, ti si pa tak prenapetež ...«

V kontekstu irskega jezika se oznaka irski jezikovni fašist ali nacist nanaša na govorce, ki naj bi v javnosti zelo dosledno uporabljali irščino in zahtevali, da se jim drugi prilagodijo tako, da iz angleščine preklopijo v irščino.⁹ Dejansko pa govorce irščine tako v Dinglu kot drugod v Gaeltachtu in zunaj njega večinoma govorijo angleško, razen kadar poznajo sogovornika (prodajalca, natararja itd.) in vedo, da prihaja iz tradicionalno irsko govorečih vasi oziroma govori irsko. Jezikovne prakse, v katerih ljudje v javnosti preklaplajo v dominantni jezik ali tako nagovarjajo neznanke, so zelo pogoste pri jezikovnih manjšinah (glej npr. McEwan-Fujita 2010 in tam navedene vire). Pomenljivo pa je, da so uporabo angleščine sogovorniki utemeljevali s tem, da ne bi radi, da bi drugi menili, da jim »grozijo« ali jih »ustrahujejo« z irščino. Razložili so mi, da bi drugače izpadli kot neke vrste skrajneži, izsiljevalci ali ustrahovalci (*bully*), ki druge posiljujejo s svojim jezikom.

Govorce irščine v Corca Dhuibhnu so že primerjali z islamskimi teroristi. Tako je bilo leta 2007, ko so nekateri angleško govoreči starši dijakov srednje šole v Dinglu protestirali glede učnega jezika in zahtevali, naj se njihovi otroci šolajo v angleščini namesto v irščini (Warren 2012). Vodstvo šole je vztrajalo, da pouk v Gaeltachtu poteka v irščini, tako kot določa zakon, saj mora otrokom omogočiti izobrazbo v jeziku tamkajšnje irsko govoreče skupnosti. Sogovorniki so mi ogorčeno povedali (glej tudi Warren 2012; Spletni vir 1), da je zato novinar enega vidnejših irskih časopisov šolo primerjal z mošejo v parku Finsbury v Londonu, v kateri so delovali radikalni islamisti. Večina govorcev irščine je omenjeni časopisni komentar, tako kot tudi drugo podobno označevanje s skrajneži, z jezikovnimi fašisti ipd., doživljala kot napad na svoje vrednote in prizadevanja – še več, kot napad na svoj način življenja.

Ko mi je pripovedoval o napetostih, do katerih je prišlo zaradi protestov o učnem jeziku v dinglski srednji šoli, je bil Cathal vidno prizadet in razburjen, čeprav je od dogodka minilo že več kot deset let:

Obtožili so nas, da smo kot tisti iz mošeje v parku Finsbury, da širimo sovraštvo do angleščine, kar ni res. Imenovali so nas talibani. A mi smo – ... to je samo naša kultura! Samo naša kultura je. To je vse. A za nas je pomembna ... Jaz sem eden od zadnjih ljudi, eden od tistih 60 ali 80 tisoč ljudi ... [ki še govorijo irsko]

Cathal poudarja, da skušajo govorce irščine v Gaeltachtu le ohraniti svojo kulturo in svoj jezik, ki ga govori vse manj ljudi. Sogovorniki so izražali bojazen glede prihodnosti svojega jezika in jezikovne skupnosti. Nekateri so omenjali sociolingvistične študije irskih jezikoslovcev (Ó Giollagáin idr. 2007), ki na podlagi raziskav o sedanjih rabi in medgeneracijskem prenosu irščine napovedujejo, da ta v Gaeltachtu že čez manj kot dvajset let ne bo več prvi in vsakodnevni pogovorni jezik. Govorce irščine zato menijo, da raba irščine v šolstvu in javnem življenju v Corca Dhuibhnu ter podobne prakse niso napad na govorce angleščine in jih ne izključujejo, temveč so le del nujnih ukrepov tako za ohranitev njihovega jezika kot jezikovne skupnosti.

Prebivalci vasi v Gaeltachtu svojega jezika večinoma ne govorijo iz ideoloških ali političnih razlogov, temveč preprosto zato, ker prihajajo iz družin in skupnosti, kjer je irščina še (bila) domači in vsakodnevni jezik. Med enim od pogovorov mi je Colm dejal, da v Corca Dhuibhnu »govorjenje irščine ni nikoli bilo modno. Enostavno se je govorilo irsko. Tako je bilo pač življenje. Vsi so govorili irsko in to je to.« Čeprav je Colm – kot sem navedla v uvodu – potrebo po zaščiti Gaeltachta utemeljeval z besedami, da je ta »inherenten del irske kulture«, torej z diskurzom, ki izhaja iz prevladujoče nacionalne jezikovne ideologije, je po drugi strani poudarjal, da irščine ne govori »zaradi nacionalne identitete«. Zanj, kot tudi za druge matere govorce, irščina ni (le) izraz nacionalne pripadnosti, temveč je »veliko bolj osebna«. Govorjenje irščine je bilo za moje sogovornike vsakodnevna danost, realnost, v kateri so odrasli in bi jo, kot pojasnjujejo, radi živeli tudi v prihodnosti. Zato jih je označevanje govorcev irščine kot fanatikov, teroristov itd. – torej z izrazi, ki imajo močan ideološki in politični naboj, kakršnega sami niso pripisovali svojemu maternemu jeziku in svojemu zavzemanju zanj – še zlasti razburilo, ogorčilo in prizadelo.

Novi govorce, novi predsodki

Irski jezikovni aktivist Colm Ó Broin (Spletni vir 1) je zbral številne izjave, ki so se v osrednjih irskih medijih pojavile med letoma 2006 in 2018 ter razkrivajo omalovažujoč odnos do irščine. Seznam izjav slikovito konča z raznolikimi oznakami, ki letijo na govorce irščine: »[...] če povzamem, nič nimam proti govorcem irščine – so le inferiorni, izumrli, mrtvi, revni, bogati, snobovski, nepošteni, fundamentalistični, divji, zlovesčji, rasistični, teroristični, Sinn Féin-IRA, komunistični, nacistični nadlegovalci otrok.« (Spletni vir 1) Med nekaterimi pridevniki, ki jih je Ó Broin zasledil v medijskih opisih, je izrazito protislovje: tako naj bi bili go-

8 Ker so se vsi tisti, ki so obiskovali šole v Gaeltachtu, šolali v irščini, uporaba te v Dinglu ne bi smela povzročati težav, saj so prebivalci večinoma t. i. polgovorce (Dorian 2014) irščine in (do določene mere) poznajo manjšinski jezik, čeprav ga navadno ne uporabljajo.

9 Tu torej ne gre za namigovanje na vpletenost govorcev irščine v kako (neo)fašistično ali (neo)nacistično skupino oz. na njihovo simpatiziranje s takimi ideologijami, temveč za rabo, ki je sorodna v angleščini popularnim izrazom *grammar fascist* ali *grammar nazi* (slovnični fašist ali nacist). Termina se uporabljata za označevanje posameznikov, ki so zelo natančni glede spoštovanja slovničnih pravil in druge opozarjajo na slovnične napake, ki jih zagrešijo med govorjenjem ali pisanjem (Spletni vir 4).

vorci irščine obenem revni in bogati, inferiorni in superiorni oziroma snobi. To kaže na sočasni soobstoj različnih jezikovno ideoloških vrednotenj irščine in njenih govorcev. Ideje, da so govorcev irščine inferiorni, izumrli, mrtvi, revni in divji, izhajajo še iz časov angleškega kolonializma. O skorajšnjem izumrtju irščine so na primer pisali že konec 18. stoletja (Romaine 2008: 12). Jezik je preživel, a se je našel še vseh drugih z elitizmom, nacionalizmom in ekstremizmom povezanih predsodkov, ki jih navaja Ó Broin. Da jih osmislimo, jih moramo postaviti v kontekst irskih družbenih in političnih razmer v 20. in 21. stoletju. Pri tem je ključna že omenjena nacionalna jezikovna ideologija.

Ker je bilo poudarjanje simbolnega pomena irščine kot narodnega jezika del narodotvornih politik in procesov že vse od konca 19. stoletja, ne preseneča, da govorcev irščine označujejo za nacionaliste. Crowley (2008: 156–157) opozarja, da je prav povezovanje irskega jezika z domoljubjem, s katoliško vero in konzervativno politiko, kar je značilnost irske zgodovine 20. stoletja, percepciji irščine v javnosti in njenemu položaju prej škodovalo kot pa ga utrjevalo. Ob tem je treba omeniti tudi konflikt na Severnem Irskem (od srede 60. let do konca 90. let prejšnjega stoletja), med katerim je za severnoirske katolike in republikance irščina spet stopila v ospredje kot simbol narodne pripadnosti in tudi kot način upora proti angleški oblasti (glej npr. Mac Ionnrachtaigh 2013). Tako je bila indeksikalnemu povezovanju irščine z nacionalizmom dodana še konotacija z radikalnim političnim aktivizmom in ekstremizmom. To na primer pojasnjuje Cathalovo pripoved o obdobju na začetku 21. stoletja, ko se je še športno udeleževal in vodil svoj klub do zmage na državnem prvenstvu. Kot kapetan ekipe se je odločil, da bo na podelitvi nagrad imel kratek govor v irščini, kar je imelo zanj poseben čustveni in simbolni pomen. Z uporabo svojega maternega jezika pa se je tudi izpostavil. Kot mi je povedal, se mu je ob koncu dogodka približal nekdo iz občinstva in ga vprašal, ali nemara pod posteljo skriva puške. S tem je namigoval na sodelovanje s paravojaško skupino IRA (Irsko republikansko armado), ki je med nemiri na Severnem Irskem izvajala atentate. Cathal je bil nad tem vprašanjem zaprepaden.

Presečišče med državnimi jezikovnimi politikami, ki jih navdihuje nacionalna jezikovna ideologija, in razredno pripadnostjo je ustvarilo razmere, v katerih lahko govorjenje irščine indeksira elitnost. Irska jezikovna politika je med angleško govorečo populacijo zunaj Gaeltachta privedla do pojava in porasta govorcev irščine kot drugega jezika. Ti novi govorcev,¹⁰ za katere se navadno uporablja izraz *Gaeilgeoirí* (izg. Gaelgijori), danes predstavljajo ve-

čino govorcev irščine. Pripadajo pretežno višjemu srednjemu sloju in živijo v urbanih okoljih, zlasti v glavnem mestu Dublinu (Ó Riagáin 2008: 59–60; Spletni vir 5). Ker se je glavnina jezikovnih politik udeležila v šolstvu in javni upravi, je bila najučinkovitejša predvsem med tem delom prebivalstva. V 20. stoletju so na univerzah, kjer je bil pogoj za vpis izpit iz irščine, študirali pretežno študenti iz višjega in srednjega sloja; prav tako pa so se pripadniki tega sloja zaposlovali kot javni uslužbenci (Ó Riagáin 1997: 275–276). Uslužbenci na določenih področjih javnega sektorja, predvsem v šolstvu, morajo imeti vsaj osnovno znanje irščine in se temu primerno izobražujejo. Posamezniki, ki prihajajo iz srednjega in višjega sloja in/ali so zaposleni v javnem sektorju, imajo torej več možnosti, da se naučijo irščino (Watson in Nic Ghiolla Phádraig 2011). Obenem je irščina za nove govorce postala vrsta družbenega in kulturnega kapitala. Paradoksalno pa materni govorcev iz Gaeltachta zaradi svojega marginaliziranega družbenega položaja tega »kapitala« dolgo niso mogli »unovčiti«.

V prejšnjem poglavju sem opozorila, da so Colm, Róisín, Níall in Cathal med pripovedovanjem o pomembnosti ohranjanja irskega jezika, posebnostih izkušenj govorcev irščine in potrebi po zaščiti Gaeltachta, rekli, da zvenijo oz. nočejo zveneti kot elitneži, nacionalisti ipd. Te metapragmatične komentarje lahko pojasnimo kot željo sogovornikov, da bi se, z ozirom na različne stigmatizacije govorcev irščine, ki se pojavljajo v diskurzih angleško govorečega prebivalstva, nekako zaščitili pred mojo morebitno negativno percepcijo njihovih trditev. Poleg tega pa lahko v njihovih opažanjih, kako zvenijo, prepoznamo tudi način distanciranja in razlikovanja od tistih, ki jih sami opredeljujejo za snobe itd. Njihova skrb, kako zvenijo, torej ne kaže le na to, da so tarče predsodkov drugih, temveč tudi da – vsaj deloma in implicitno – sprejemajo in še naprej tvorijo tovrstne predsodke, s tem, da jih razpoznavajo v drugih, in sicer v Gaeilgeoirih, od katerih se skušajo distancirati.

Odnos maternih govorcev iz Gaeltachta do novih govorcev je ambivalenten. Po eni strani jih veseli, da se njihovi angleško govoreči rojaki navdušujejo nad irščino in se jo trudijo uporabljati. Róisín je skoraj vzneseno opisovala, kako pomembna so zanje srečevanja z ljudmi, ki niso doma v Gaeltachtu, a jim je kljub temu mar za irščino. Dejala je, da ji ti posamezniki, ki ob svojih obiskih v Gaeltachtu dosledno govorijo irsko, »povzdigujejo srce«. Sogovorniki Gaeilgeoirom in jezikovnim organizacijam, v katerih so dejavni, priznavajo tudi ključno vlogo pri širjenju in promociji irskega jezika ter uveljavljanju irskih jezikovnih pravic.

Po drugi strani pa sogovorniki nove govorcev dojemajo kot povod za obtožbe in predsodke o elitizmu, nacionalizmu in fanatizmu, ki letijo tudi na materne govorcev iz Gaeltachta. Nekateri sogovorniki so bili do Gaeilgeoirom zadržani.

10 V študijah jezikovnih manjšin se z izrazom novi govorcev (*new speakers*) označujejo govorcev, ki se manjšinskega jezika niso naučili kot jezika okolja oziroma v družini, temveč v formalnih oblikah izobraževanja, in niso del tradicionalnih skupnosti maternih govorcev (za irščino glej O'Rourke in Walsh 2015; O'Rourke in Brennan 2019).

ni, saj ti po njihovem mnenju »mečejo slabo luč« na irski jezik, bodisi zaradi svojega družbenega porekla, ideoloških nadzorov, ki jih vodijo pri učenju in govorjenju irščine, ali celo zaradi (pre)velike angažiranosti in aktivizma. Glede tega je pomenljivo, da je Áine v najinem pogovoru poudarila, da ni aktivistka za irski jezik, čeprav je bila v Corca Dhuibhnu znana in cenjena prav zaradi svojega predanega dela za utrjevanje položaja irščine. Tudi v tem primeru sem imela občutek, da se mi opravičuje oziroma skuša zmanjšati pomen svojega delovanja. Sčasoma sem ugotovila, da Áine in drugi sogovorniki na jezikovni aktivizem gledajo predvsem kot na delovanje novih govorcev. Po mnenju nekaterih sogovornikov naj bi bili nekateri Gaeilgeoiri v svojih prizadevanjih za irski jezik »fanatiki« in »skorajda ekstremisti« ali celo »jezikovni fašisti«, medtem ko naj bi bili materni govorci »bolj sproščeni«. Áine so bile vsekakor pri srcu teme, kot so jezikovne pravice govorcev irščine, vendar je ni zanimalo, da bi zanje, tako kot nekateri Gaeilgeoiri, »marširala« in se udeleževala demonstracij. Skrbela jo je predvsem usoda jezika in skupnosti v Corca Dhuibhnu, torej lokalna raven delovanja. Nasprotno pa so na širši nacionalni ravni dejavni in vplivni predvsem novi govorci.

Jezikoslovec Aidan Doyle ugotavlja, da je z razvojem irskega narodnega in jezikovnega gibanja konec 19. stoletja odgovornost za irski jezik prešla iz rok maternih govorcev v roke govorcev angleščine, ki irščino govorijo kot drugi jezik (Doyle 2015: 8). Kljub temu da materni govorci irščine v Gaeltachtu glede svojega jezika niso (bili) pasivni, jih kot suverene akterje – tudi zaradi njihove zgodovinske družbenoekonomske marginalizacije – dolgo niso upoštevali (Coleman 2003). V 20. stoletju je obstoj Gaeltachtov služil predvsem za legitimacijo nacionalne jezikovne ideologije in narodotvornih diskurzov. Irska jezikovna politika je Gaeltachte in tamkajšnje skupnosti popredmetila, tako da so igrali vlogo pristnih nosilcev narodne dediščine, ki naj bi živeli in irščino ohranjali v nekakšnem predmodernem brezčasju (O'Rourke in Brennan 2019). Pozneje pa so tisti, ki se ne strinjajo z državno jezikovno politiko ali so kritični do položaja in stališč nekaterih novih govorcev irščine, nanje »prilepili« še druge, negativne oznake.

Nelagodje in sram

Po Kroskirtyovi definiciji jezikovnih ideologij, navedeni v poglavju o irskih jezikovnih ideologijah, te vsebujejo tako verovanja kot občutke. Z vključitvijo občutkov v definicijo je Kroskirty skušal nakazati druge analitske možnosti preučevanja jezikovnih ideologij. Te so raziskovalci večinoma obravnavali le kot eksplicitne artikulacije oz. diskurze ali so jih skušali razkrivati z analizami jezikovnih praks (Kroskirty 2004: 512). V pričujočem poglavju se posvečam občutkom nelagodja, zadrege in sramu, ki jih materni govorci irščine doživljajo predvsem takrat, ko svoj jezik uporabljajo v javnosti, pred neznanci oziroma

tistimi, katerih jezikovnih preferenc in veščin ne poznajo – torej takrat, ko so tudi najbolj izpostavljeni morebitni stigmatizaciji. Te občutke so med mojim terenskim delom v Corca Dhuibhnu največkrat razkrivali posredno, na primer s prizadetim tonom glasu ali s številnimi premori, ko so se starejši sogovorniki spominjali zasmehovanja iz mladosti. Medtem ko so številni starejši govorci o nelagodju govorili bolj na splošno (na primer »ljudi je bilo sram«) in se izogibali prvoosebne pripovedovanju,¹¹ so bili mlajši bolj odkriti in neposredni.

Posebno zgovoren je bil 26-letni študent Bréanainn (izg. Brenin), ki je odraščal na družinski kmetiji na zahodnem delu polotoka. Med klepetom mi je povedal, da pozna nove govorce, ki se trudijo dosledno uporabljati irščino in jo govorijo tako s prijatelji kot tudi »z drugimi ljudmi«. Dodal je, da se nekateri materni govorci iz Corca Dhuibhna izogibajo rabi svojega jezika v javnosti. »Nikoli, nikoli je ne uporabljajo, ker jih je sram,« je večkrat poudaril. Bréanainna sem vprašala, zakaj misli, da je ljudi sram govoriti irsko. Odgovoril mi je, da

zaradi vsega tega načina, kako so na irščino gledali nekoč ... Gledali so jo zviška, zaničevalno in ... ne verjamem, da smo to že preboleli ... [...] Spomnim se, da ko sem bil mlajši, sem enkrat dobil telefonski klic, ko sem bil na avtobusu, in me je bilo malo sram se oglasiti, ker bi moral govoriti po irsko, a veš, kar je noro. A tako se pač počutiš. [...] Nikoli nisem mogel razumeti, kako je to, da živim na Irskem in govorim irsko, moj prvi jezik je in na to sem zelo ponosen, a potem, če me vprašaš, naj ga govorim v javnosti, pred ljudmi, se počutim malo ... v zadregi. To nima smisla!

Bréanainn nakazuje, da občutek sramu izhaja iz časov, ko so na govorce irščine gledali zviška in zaničevalno, torej iz kolonialne jezikovne ideologije. Podobno je menil tudi Colm, ki mi je zaupal dogodek, ko se je počutil nelagodno, ker ga je znanka pred skupino drugih angleško govorečih znancev nagovorila v irščini. Bil je v zadregi, ker ji je moral kar pred vsemi odgovoriti po irsko, obenem pa je bil jezen sam nase, češ da ni dovolj ponosen na svoj jezik. Colmu se je zdelo, da z uporabo irščine v javnosti izstopa in se izpostavlja, zato je ob tem vedno čutil nekaj nelagodja. V tem je prepoznal »kolonialno zapuščino«.

Tako Bréanainnu kot Colmu je soočenje z zadrego in nelagodjem dodatno oteževal simbolni položaj irščine kot narodnega jezika Ircev. Glede na nacionalno jezikovno ideologijo ob njenem govorjenju ne bi smela občutiti sramu, temveč, ker govorita narodni jezik, prej ponos. Ko

11 Prvi pogoj za pogovor o tako neprijetnih osebnih občutkih je vzpostavitev zaupnega odnosa s sogovorniki, kar je bilo zaradi omejenega časa, ki sem ga imela za terensko delo, težko. V neosebnem pripovedovanju pa lahko nemara prepoznamo tudi željo sogovornikov, da se izognejo podoživljanju negativnih občutkov iz preteklosti. K večji zgovornosti mlajših govorcev je pripomoglo tudi to, da sem bila njihova sovrstnica.

Bréanainn pravi, da ne more razumeti, kako je mogoče, da je na Irskem v zadregi ob govorjenju irščine v javnosti, se navezuje prav na to neskladje med sedaj prevladujočo jezikovno ideologijo in ponotranjenimi negativnimi občutki, ki izhajajo iz starejših vrednotenj jezika. Naj spomnim še na uvodni citat pričujočega članka, v katerem Colm pravi, da je sramotno, da je govorjenje irščine za materno govorce na Irskem vir nelagodja. V teh besedah lahko prepoznamo Colmovo nezadovoljstvo in razočaranje nad tem, da v državi, katere narodni jezik naj bi bila irščina – kar tudi sam verjame – prav govorce tega jezika doživljajo stigmatizacija. Sogovorniki se torej soočajo s konfliktom med nacionalno jezikovno ideologijo, ki se med drugim udejanja in reproducira prav v posebni zaščiti območij Gaeltachta, kjer živijo, ter lastnimi občutki, ki tej ideologiji nasprotujejo.

Emily McEwan-Fujita (2010), ki se je posvetila govorcem škotske gelsčine na otočju Uist ob zahodni obali Škotske, piše o »etiketi prilagoditve«, po kateri govorce škotske gelsčine ob prisotnosti tujcev in ljudi, ki gelsčine ne govorijo, preklaplajo v angleščino. Etiketa prilagoditve naj bi se najprej razvila kot oblika samoobrambe govorcev pred napadi in stigmatizacijo s strani govorcev angleščine, nove generacije govorcev škotske gelsčine pa se vanjo socializirajo že v otroštvu (McEwan-Fujita 2010: 47–48). To ponotranjeno, »utelešeno afektivno-ideološko pravilo sociolingvistične interakcije« lahko usmerja in določa vedenje govorcev tudi takrat, ko bi se želeli obnašati drugače in namesto angleščine uporabiti škotsko gelsčino (McEwan-Fujita 2010: 48–49). V zadregi in nelagodju, ki sta ju opisala Bréanainn in Colm, prepoznamo delovanje tovrstne afektivno-ideološke jezikovne norme. Naj spomnim tudi na Áineino pripovedovanje o psihološki blokadi, ki naj bi izvirala iz občutkov manjvrednosti govorcev irščine. Pri tem je ključno, da so ti negativni občutki od (post)kolonialnega obdobja, ko so irsko govoreči kmetje veljali za primitivce in *cábóge*, ostali skoraj nespremenjeni. Kljub spremenjenim družbenim okoliščinam, vrednotenju irščine kot narodnega jezika in novim oblikam njenega »zvenenja«, do katerih je posredno privedla državna jezikovna politika, tudi mlajši sogovorniki še vedno doživljajo sram in nelagodje, podobno, kot so ju nekoč občutili njihovi stari starši.

Kot sem že omenila, govorce irščine svojo etiketo prilagoditve osmišljajo z besedami, da ne bi radi izpadli kot jezikovni fašisti, fanatiki, ustrahovalci ipd., torej s termini, ki se skladajo z novejšimi načini »zvenenja« irskega jezika. V teh razlagah sogovorniki sprejemajo zorni kot tistih, ki stigmatizirajo govorce irščine; ne prilagajajo se le njihovem jeziku (angleščini), temveč tudi njihovim negativnim oznakam. Medtem pa sta sram in nelagodje, ki sta v sami srži omenjene jezikovne norme, največkrat zamolčana. Lahko bi se celo vprašali, ali ne gre pri tem za nekakšno nadaljevanje kolonialnih razmerij moči in kolonialnega odnosa do irščine in njenih govorcev, saj ti v svojih jezikovnih praksah (preklapljanju) ostajajo podrejeni

govorcem angleščine, le da jih slednji sedaj označujejo z različnimi termini – za jezikovne fašiste namesto *cábóge*. Kot je predlagal Kroskirty in sta v svojih študijah govorcev manjšinskih jezikov že nakazali tudi Jillian Cavanaugh (2009) in Emily McEwan-Fujita (2010), preučevanje občutkov sogovornikov dopolnjuje naše razumevanje indeksikalnosti. V tej luči v metapragmatičnih komentarjih sogovornikov, da ob pogovarjanju z mano zvenijo kot snobi, nacionalisti in skrajneži, prepoznavam povezavo z nelagodjem in s sramom, ki izhajata iz starejših izkušenj stigmatizacije s strani govorcev angleščine. Pozornost sogovornikov na to, kako jih dojemajo drugi, njihovo opravičevanje in omiljevanje lastnih stališč niso le odziv na sedanje negativne konotacije, ki jih angleško govoreči Irci pripisujejo govorcem irščine, temveč tudi odraz delovanja iste afektivno-ideološke norme, ki ureja njihove jezikovne prakse v javnosti. Dejstvo, da je Colma pred angleško govorečimi znanci sram govoriti irsko, obenem pa meni, da zveni kot elitnež, je tako le na prvi pogled paradoksalno.

Afektivna dimenzija jezikovnih ideologij nam pomaga osmisлити tudi dvoumni odnos maternih govorcev irščine do Gaeilgeoirov. Ti novi govorce in jezikovni aktivisti s svojim zavzetim delovanjem – »*marširanjem in demonstracijami*«, kot bi rekla Áine – a tudi z doslednim nagovarjanjem neznancev v irščini med svojimi obiski Gaeltachta, glasno afirmirajo prisotnost irščine v javnosti. To si po eni strani želijo tudi moji sogovorniki, po drugi strani pa tako vedenje krši njihovo implicitno afektivno-ideološko normo. Medtem ko je maternim govorcem ob tem neprijetno, Gaeilgeoiri zaradi drugačnega družbenega porekla s tem nimajo težav, saj v tovrstno etiketo prilagoditve niso bili socializirani. Zato pa se govorcem v Corca Dhuibhnu njihove jezikovne prakse in aktivizem zdijo neprimerni ali »skrajni« ter jih včasih celo opisujejo tako, da reproducirajo negativna označevanja iz prevladujočih diskurzov angleška prebivalstva o govorcih irščine. Na dvoumni odnos sogovornikov do Gaeilgeoirov torej ne vplivajo le razlike v družbenem položaju in v motivacijah pri govorjenju irščine, temveč tudi notranje neskladje med željami in prizadevanji maternih govorcev irščine za ohranjanje svojega jezika na eni ter ponotranjeno starejšo jezikovno ideologijo na drugi strani.

Sklep

Jillian Cavanaugh (2009: 9) pravi, da so indeksi »kot delikatna sidra, ki nereferencialne jezikovne oblike povezujejo s kontekstom [...]. Ta sidra niso nikoli statična, temveč so vedno na novo vržena in zasidrana.« V pričujočem članku opisujem, kako je v 20. stoletju irski jezik svoja indeksikalna sidra pomnožil in premaknil z geografskega in socialnega obrobja Irske v urbano okolje srednjega in višjega sloja, nacionalizma in jezikovnega aktivizma. Novejši indeksi-kalni pomeni, povezani z govorjenjem irščine, izhajajo iz

prepleta nacionalne jezikovne ideologije, jezikovnih politik Republike Irske, razrednih razlik in političnega dogajanja (na Severnem Irskem). Materni govorci irščine v Gaeltachtu niso neposredno vplivali na njihovo oblikovanje, a se z njimi pogosto soočajo, jih prevzemajo ter jih v odnosu do novih govorcev deloma tudi reproducirajo. Ob tem se soočajo tudi z lastnimi občutki nelagodja, sramu in zadrege, ki kažejo na obstojnost ponotranjene jezikovne ideologije oziroma afektivno-ideološke norme iz kolonialnih časov. Pripisovanje simbolne vrednosti irščini kot narodnemu jeziku Ircev ter državni ukrepi za njeno ohranitev in promocijo niso bistveno pripomogli k odpravi omenjenih negativnih občutkov, temveč prej ustvarili kompleksne družbene razmere in jezikovno ideološko polje, v katerem se stara negativna označevanja govorcev irščine mešajo in prekrivajo z novimi, različnimi, a prav tako negativnimi. Najsi obvelja za primitivca in *cábóga* ali za snoba in jezikovnega fašista, kdor govori irsko in se zanjo zavzema v javnosti, v vsakem primeru tvega stigmatizacijo.

Zahvala

Članek je nastal v okviru podiplomskega raziskovalnega usposabljanja mlade raziskovalke Nastje Slavec (54762), ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna. Za natančno branje in komentarje se zahvaljujem doc. dr. Nataši Gregorič Bon, urednicama in anonimnima recenzentoma.

Literatura in viri

BARTULOVIC, Alenka: »Nismo vaši!«: *Antinacionalizem v povojnem Sarajevu*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2013.

BUIĆ, Mirna: »Šrajati« ali govoriti: Jezikovne ideologije in govorne prakse dveh generacij v Izoli. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 51/3–4, 2011, 5–13.

BUIĆ, Mirna: Kodno preklapljanje v luči jezikovnih ideologij govorcev v slovenski Istri. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 60/1, 2020, 78–89.

CAVANAUGH, Jillian R.: *Living Memory: The Social Aesthetics of Language in a Northern Italian Town*. Chichester: Wiley-Blackwell, 2009.

COLEMAN, Steve: The Centralised Government of Liquidity: Community, Language and Culture under the Celtic Tiger. V: Colin Coulter in Steve Coleman (ur.), *The End of Irish History: Critical Approaches to the Celtic Tiger*. Manchester in New York: Manchester University Press, 2003, 175–191.

CROWLEY, Tony: *Wars of Words: The Politics of Language in Ireland, 1537–2004*. Oxford in New York: Oxford University Press, 2005.

CROWLEY, Tony: Language Endangerment, War and Peace in Ireland and Northern Ireland. V: Alexandre Duchêne in Monica Heller (ur.), *Discourses of Endangerment: Ideology and Interest in the Defence of Languages*. London: Continuum, 2008, 149–168.

DORIAN, Nancy: Defining the Speech Community to Include its Working Margins. V: Nancy Dorian, *Small-language Fates and Prospects: Lessons of Persistence and Change from Endangered Languages – Collected Essays*. Leiden: Brill, 2014 [1982], 156–166.

DOYLE, Aidan: *A History of the Irish Language: From the Norman Invasion to Independence*. Oxford: Oxford University Press, 2015.

GAL, Susan in Judith T. Irvine: The Boundaries of Languages and Disciplines: How Ideologies Construct Difference. *Social Research* 62/4, 1995, 967–1001.

GRGIČ, Matejka: *Jezik: sistem, sredstvo in simbol: Identiteta in ideologija med Slovenci v Italiji*. Trst in Gorica: SLORI in SLOV. I. K., 2016.

GRGIČ, Matejka: Italijansko-slovenski jezikovni stik med ideologijo in pragmatiko. *Jezik in slovnost* 62/1, 2017, 89–98.

JAFFE, Alexandra: Indexicality, Stance and Fields in Sociolinguistics. V: Nikolas Coupland (ur.), *Sociolinguistics: Theoretical Debates*. Cambridge: Cambridge University Press, 2016, 86–112.

KROSKRITY, Paul V.: Language Ideologies. V: Alessandro Duranti (ur.), *A Companion to Linguistic Anthropology*. Malden, Oxford in Victoria: Blackwell Publishing, 2004, 496–517.

MAC GIOLLA CHRÍOST, Diarmait: *The Irish Language in Ireland: From Goidel to Globalisation*. London in New York: Routledge, 2005.

MAC IONNRACHTAIGH, Feargal: *Language, Resistance and Revival: Republican Prisoners and the Irish Language in the North of Ireland*. London: Pluto Press, 2013.

MCEWAN-FUJITA, Emily: Ideology, Affect, and Socialization in Language Shift and Revitalization: The Experiences of Adults Learning Gaelic in the Western Isles of Scotland. *Language in Society* 39, 2010, 27–64.

Ó GIOLLAGÁIN, Conchúr: From Revivalist to Undertaker: New Developments in Official Policies and Attitudes to Ireland's "First Language". *Language Problems and Language Planning* 38/2, 2014, 101–127.

Ó GIOLLAGÁIN, Conchúr, Seosamh Mac Donnacha, Fiona Ní Chualáin, Aoife Ní Shéaghdha in Mary O'Brien: *Staidéar cuimsitheach teangeolaíoch ar úsaid na Gaeilge sa Gaeltacht: Príomhthátal agus moltaí/ Comprehensive linguistic study of the use of Irish in the Gaeltacht: Principal findings and recommendations*. Dublin: Stationery Office, 2007.

Ó HIFEARNÁIN, Tadhg: Raising Children to be Bilingual in the Gaeltacht: Language Preference and Practice. *The International Journal of Bilingual Education and Bilingualism* 10/4, 2007, 510–528.

Ó HIFEARNÁIN, Tadhg: Paradoxes of Engagement with Irish-language Community Management, Practice, and Ideology. *Proceedings of the British Academy* 199, 2014, 29–52.

Ó LAOIRE, Muiris: The Language Planning Situation in Ireland. *Current Issues in Language Planning* 6/3, 2005: 251–314.

Ó RIAGÁIN, Pádraig: *Language Policy and Social Reproduction: Ireland 1893–1993*. Oxford: Clarendon Press, 1997.

Ó RIAGÁIN, Pádraig: Language Policy in Ireland 1922–2007. V: Caoilfhionn Nic Pháidín in Seán Ó Cearnaigh (ur.), *A New View of the Irish language*. Dublin: Caois Life, 2008, 55–65.

O'ROURKE, Bernadette in John Walsh: New Speakers of Irish: Shifting Boundaries Across Time and Space. *International Journal of the Sociology of Language* 231, 2015, 63–83.

O'ROURKE, Bernadette in Sara C. Brennan: Regimenting the Gaeltacht: Authenticity, Anonymity, and Expectation in Contemporary Ireland. *Language & Communication* 66, 2019, 20–28.

PETROVIĆ, Tanja: *Ne tu, ne tam: Srbi v Beli krajini in njihova jezikovna ideologija v procesu zamenjave jezika*. Ljubljana: Založba ZRC, 2006.

PUNCH, Aidan: Census Data on the Irish Language. V: Caoilfhionn Nic Pháidín in Seán Ó Cearnaigh (ur.), *A New View of the Irish Language*. Dublin: Caois Life, 2008, 43–54.

ROMAINE, Suzanne: Irish in the Global Context. V: Caoilfhionn Nic Pháidín in Seán Ó Cearnaigh (ur.), *A New View of the Irish Language*. Dublin: Caois Life, 2008, 11–25.

SCHIEFFELIN, Bambi B., Kathryn A. Woolard in Paul V. Kroskrity (ur.): *Language Ideologies: Practice and Theory*. New York in Oxford: Oxford University Press, 1998.

SILVERSTEIN, Michael: Shifters, Linguistic Categories, and Cultural Description. V: Keith H. Basso in Henry A. Selby (ur.), *Meaning in Anthropology*. Albuquerque: University of New Mexico Press, 1976, 11–55.

SILVERSTEIN, Michael: Language Structure and Linguistic Ideology. V: Paul Clyne, William Hanks in Carol Hofbauer (ur.), *The Elements*. Chicago: Chicago Linguistic Society, 1979, 193–248.

SIMPSON, J. M.: Minority Languages. V: Rajend Mesthrie (ur.), *Concise Encyclopedia of Sociolinguistics*. Oxford: Elsevier, 2001, 579–580.

SLAVEC, Nastja: *"To have" Irish in Corca Dhuibhne: Language Ideologies and Practices in a Minority Language Community*. Magistrsko delo. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo FF UL, 2019.

Spletni vir 1: Ó BROIN, Colm, »I've nothing against Irish speakers, but ...«, 13. 6. 2018; <https://www.broadsheet.ie/2018/06/13/ive-nothing-against-irish-speakers-but/>, 23. 2. 2019.

Spletni vir 2: Press statement Census 2016; <https://www.cso.ie/en/csolatestnews/pressreleases/2017pressreleases/pressstatementcensus2016resultsprofile10-educationskillsandtheirlanguage/>, 3. 11. 2020.

Spletni vir 3: Cainteoirí laethúla ina mionlach; <https://tuairisc.ie/cainteoiri-laethula-ina-mionlach-i-21-den-26-ceantar-pleanala-teanga-sa-ghaeltacht-figiuiiri-nua-daonairimh/>, 3. 11. 2020.

Spletni vir 4: All about grammatical fascism; <https://www.hIGHLANDERNEWS.org/16888/all-about-grammatical-fascism/>, 10. 11. 2020.

Spletni vir 5: Census of Population 2016; <https://www.cso.ie/en/releasesandpublications/ep/p-cp10esil/p10esil/ilg/>, 3. 11. 2020.

WARREN, Simon: The Making of Irish-speaking Ireland: The Cultural Politics of Belonging, Diversity and Power. *Ethnicities* 12/3, 2012, 317–334.

WATSON, Iarfhlaith in Máire Nic Ghiolla Phádraig: Linguistic Elitism: The Advantage of Speaking Irish Rather than the Irish-speaker Advantage. *The Economic and Social Review* 42/4, 2011, 437–454.

WOOLARD, Kathryn A.: Introduction: Language Ideology as a Field of Inquiry. V: Bambi E. Schieffelin. Kathryn A. Woolard in Paul Kroskrity (ur.), *Language Ideologies: Practice and Theory*. New York in Oxford: Oxford University Press, 1998, 3–47.

“Farmers”, “Snobs”, and “Language Fascists”: The Position and Image of Irish Speakers on the Corca Dhuibhne Peninsula

The article is based on two-month-long ethnographic fieldwork among the Irish language minority in the *Gaeltacht*, a traditionally Irish-speaking area on the Corca Dhuibhne peninsula in Ireland. It discusses the indexical meanings connected with speaking Irish, which are revealed through the research participants’ concern about how they “sound” when using Irish in public or voicing opinions in favour of their language and the *Gaeltacht*. The rich indexicality of Irish and the different prejudices against Irish speakers are analysed in the light of a broader linguistic, social, political and historical context in Ireland, as well as of the more intimate feelings of discomfort native speakers experience when they speak Irish in public.

Two main sets of prejudices against Irish speakers are identified. First, the older research participants recalled how on account of speaking Irish they used to be labelled as primitive and uncultured farmers. They felt inferior to the English speakers. Today, however, the research participants are concerned about sounding as elitists, nationalists, extremists or language fascists. This second set of labels has formed from the intersection of the prevailing language ideology (here understood to include both beliefs and feelings about language) of Irish as the national language, the state linguistic policies, politics and class.

Despite the national linguistic ideology and the changes in the condition of the *Gaeltacht* Irish speakers, the later still feel shame and discomfort when using their language in public. These feelings are indicative of the continuing impact of an affective-ideological rule or internalized linguistic ideology from the colonial times when Irish was subordinated to English. The article argues that this can explain the native speakers’ concern with how they “sound”, as well as their ambivalent stance towards the more activist new speakers. Despite the shift in the indexicality of the Irish language, native speakers still feel stigmatized.

VZGOJA MLAJŠIH OTROK V LJUBLJANI IN OKOLICI V PRVI POLOVICI 20. STOLETJA DO DRUGE SVETOVNE VOJNE

Izvirni znanstveni članek | 1.01

Datum prejema: 3. 12. 2020

Izveček: Prispevek temelji na ustnih in pisnih virih, ki so bila kvalitativno analizirana in interpretirana z etnološkim, s sociološkim in psihoanalitičnim pojmovnikom. Vzgojna praksa, ki jo razkrivajo terenske pripovedi in vzgojni diskurz ter se je v prvi polovici 20. stoletja v Ljubljani in njenih predmestjih pokazala kot avtoritarna in sadistična, je bila priprava za poznejši vstop na trg delovne sile. Nasprotno naj bi vzgojne intervencije sledile otrokovemu telesnemu in duševnemu ustroju, s čimer bi pridobil dostojanstvo in družbeno avtonomijo, za kar se je že leta 1900 zavzemala Ellen Key.

Ključne besede: vzgoja, 1. polovica 20. stoletja, Ljubljana, sadizem, kapitalistično gospodarstvo

Abstract: The paper is based on oral and written sources that have been qualitatively analysed and interpreted with an ethnological, sociological and psychoanalytic vocabulary. Field narratives and educational discourse revealed the upbringing practise in Ljubljana and its suburbs in the first half of the 20th century to be authoritarian and sadistic. It was preparation for later entry into the labour market. In contrast, educational interventions were supposed to follow the children's physical and mental structure, thereby giving them dignity and social autonomy, which was advocated by Ellen Key as early as 1900.

Keywords: upbringing, first half of the 20th century, Ljubljana, sadism, capitalist economy

Uvod

Prispevek temelji na več poglavjih doktorske disertacije *Gmotna kultura otrok v Ljubljani in okolici od začetka 20. stoletja do druge svetovne vojne* (2020), v kateri sem, kot razkriva naslov, obravnavala materialno kulturo otrok. Viri raziskave so bili ustni, pisni, slikovni in predmetni. Pogovarjala sem se z desetimi ljudmi, rojenimi med letoma 1916 in 1937. Pri izboru sogovornikov sem bila pozorna na družbeni status njihovih staršev, spolno različnost in lokacijo preživljanja otroštva. Diapazon pripovedi je bil širok: od barakarskega do meščanskega otroštva višjega sloja in od Saveļ do Galjevice. Poleg terenskih pripovedi so bili raziskovalno gradivo še tedanji priročniki za nego in vzgojo otrok, bontoni, vedež, različni članki in knjige, tudi leposlovne. V pomoč so mi bili tudi družinski filmski posnetki, fotografski otroški in družinski portreti, stalne in tematske razstave ljubljanskih muzejev in galerij. Analiza gradiva je bila kvalitativna; z dekonstrukcijo, s segmentiranjem in z rekonstrukcijo, ki je nastajala v dialogu z znanstvenimi besedili, se je postopoma izrisala materialna kultura predšolskih otrok v prvi polovici 20. stoletja v Ljubljani in okolici. Sinteza je pokazala, da je bilo v prvi polovici 20. stoletja do druge svetovne vojne v Ljubljani in okolici to, kakšno bo v gmotnem smislu njihovo zgodnje otroštvo, odvisno predvsem od gospodarske (premoženje), družbene (mreženje) in kulturne (izobrazba) moči staršev oz. njihove razredne pripadnosti skupaj z zanje primernimi kulturnimi praksami.

V članku pišem o tem, kako so Ljubljančani tedanjega časa vzgajali otroke do vstopa v šolo. Zakaj? Sogovorniki

na terenu so osnovno tematiko, tj. kulturo prehranjevanja, oblačenja in osebne higiene, bivanja in higienskih razmer svojih otroštev razširili še na druga področja kulture in s tem odprli možnosti raziskave. Tudi moj raziskovalni eros je, da bi okreplil pretekle in sedanje glasove otrok ter pokazal na manj raziskano kulturno dediščino, tj. vzgojo, ki ljudi v zgodnjih letih temeljno oblikuje v poznejše odrasle, že več desetletij pripet na raziskovanje razmerja med otrokom in staršem. Etnologija je pri tematiziranju vzgoje majhnih otrok skopa. Družinsko življenje in šolanje 19. in 20. stoletja na Slovenskem se nam sicer razkriva v mnogih etnoloških topografijah, a brez poudarka na vzgojnih postopkih, namenjenim majhnim otrokom. Izjeme so etnologinje Mojca Ravnik z raziskavami ljubljanskega predmestja Galjevica (1981), ki je že z *Vprašalnicami ETSEO* (1976) vzgojo tematizirala kot sestavino vsakdanjega življenja, Mojca Ramšak z raziskavami koroškega podeželja (1999) in Bernarda Potočnik z raziskavo plemiške družine z gradu Hmeljnik (1994). Vse to ne preseneča, saj na Slovenskem otroci in otroštvo nikoli niso bili v središču zanimanja etnoloških in antropoloških raziskav.¹ In vendar, tedanji otroci so naše babice in naši dedi, njihova vzgoja pa naša zapuščina; vedenjski vzorci in kulturne vrednote ter norme se namreč prenašajo medgeneracijsko. Moj namen je, tudi s pritegnitvijo psihoanalitičnega pojmovnega

¹ Izjema so folkloristi. A je bilo raziskovanje npr. izštevank, nagajvk, otroških iger in plesov namenjeno iskanju ostankov starodavnih obredij. Za izčrpne kronološke preglede etnološkega in antropološkega preučevanja otroštva na Slovenskem glej Ramšak 2007; Turk Niskač 2016; Močnik Vogelink 2016.

* Vanja Huzjan, dr. slovenskih študij, tajnica in knjižničarka, ZRC SAZU, Inštitut za slovensko narodopisje; vanja.huzjan@zrc-sazu.si.

aparata, osvetliti samoumevnost njihove vzgoje. Kljub poznavanju teoretskih zagat, ki jih poudarjajo nekateri avtorji (glej npr. zbornik *Vzgoja med gospostvom in analizo* 1992), analiza prakse (gradiva) na področju vzgoje namreč ne more ponuditi resnejših interpretacij brez poznavanja koncepta nezavednega, ki je v središču psihoanalitične teorije.

Raziskovanje zgodnjega otroštva je težavno zaradi poza-be. Skelet pričujoče etnološke študije so terenske pripovedi, v tem primeru spomini na otroštvo. Pripovedovalčevi spomini na otroštvo konstruirajo otroštvo, s katerim se pripovedovalec identificira, za poslušalca. Gre za »retrospektivno utvaro« (Milharčič Hladnik 2015) oz. narativno konstrukcijo,² ki nam s kvalitativno analizo gradiva približa resnico. Vemo, da začetek življenja prekriva pozaba. Majhni otroci so še sposobni pomniti posamične dogodke iz prvih dveh, treh let svojega življenja, vendar začnejo ti spomini bledeti z otrokovim odraščanjem. Sigmund Freud to pozabo imenuje otroška amnezija (1995). Spominske zmožnosti so v otroštvu velike, pozneje se kvečjemu zmanjšajo, pomenljivo pa je, kako spomin na zgodnje otroštvo zbledi. S psihoanalitičnega stališča so prva leta življenja, prav tista, ki izpadejo iz spomina, konstitutivna za poznejše mišljenje/delovanje. V tem smislu je sugestivni naslov priročnika Alenke Rebula-Tuta *Globine, ki so nas rodile: Zgodnje otroštvo v otroku in odraslem* (1998). Z drugimi besedami: tisto, kar je pozabljeno (potlačeno), je odločujoče. Ali drugače: kar je v nezavednem, tega ljudje ne vedo, a je ves čas tu in bistveno vpliva na bivanje posameznika, motivira odločitve in ravnanja. Nezavedno je tisto, kar ljudje ne vedo, da vedo.

Ta neznana vednost oblikuje vso generacijo, saj je posamično družbeno posredovano; vzgoja poteka v vsakokratni družbi. Je del socializacijskega procesa z namenom reprodukcije obstoječih produkcijskih razmerij (Althusser 1980) oz. obnavljanja prevladujoče ideologije. Ta se obnavlja s povezovanjem nacionalne identitete in kulture, s širjenjem ugleda prevladujoče religiozne doktrine, s krepitvijo domoljubne vrednote, z vbijanjem moralne discipline in vcepljanjem političnih in ekonomskih prepričanj vladajočega razreda. S temi vsakdanjimi jezikovno-materialnimi praksami, z disciplino duševnosti in telesa, skuša vzgoja ustvariti »odgovornega« državljana, »marljivega« delavca, »voljnega« davkoplačevalca, »odgovornega« starša itn. In »odgovorni« starši socializirajo otroka po normativih danega odnosa oblastnih struktur do državljana. Razmerje med otrokom in odraslim je torej asimetrično, vendar tudi komplementarno, na kar nas opozori foucaultovsko gledišče, da namreč oblast ni zgolj repre-

sivna, omejujoča in nadzirajoča, temveč hkrati »producira stvari, uvaja uživanje, formira znanje, proizvaja diskurz in, navsezadnje, je tudi subjekt učinek oblasti« (Foucault 1991 v Hrženjak 2002: 389). Teoretski pristopi h konceptu vzgoje so raznovrstni,³ vendar bi težko oporekali trditvi, da se dejavnosti, kakor so prehranjevanje, oblačenje, umivanje, izločanje itn., po nujnosti ponujajo kot obče mesto civiliziranja, nadzorovanja afektov (Elias 2000) oz. discipliniranja telesa (Foucault 2004). Te vsakdanje dejavnosti so, pa čeprav umanjajo, družbeno uravnane ne glede na časovni ali prostorski kontekst. So najprimernejši medij medgeneracijskega prenosa vrednotnega sistema.

V ospredju vrednotnega sistema srednjega meščanskega sloja obravnavanega časa sta bili kategoriji dela in varčnosti, pogonski kategoriji kapitalistične proizvodnje na Slovenskem (npr. Hudales 2008). Prislovi, ki jih najdemo v vzgojni publicistiki in ki naj bi oblikovali otroka, so bili: varčno, čisto, urejeno, preprosto, trpežno, lično, funkcionalno in dostojno, to pa v okviru delavnosti in poštenosti. Željene lastnosti naj bi pri otroku dosegli z zgledom, ne s strahospoštovanjem. Kot prikazem v prispevku, terenske pripovedi razkrivajo, v nasprotju z omenjenim pedagoško-pediatričnim diskurzom priročnikov, kaznovalne metode tepeža, osamitve in prikrajšanosti za katero od materialnih sestavin, največkrat hrano. Kaznovalni načini so bili mučilni. Sadizem vključuje »obvladovanje, mučenje (povzročanje bolečine) in poniževanje« objekta, mazohizem pa izpostavljenost subjekta mučenju in poniževanju (Lešnik 2009: 199). Otrok je vsaj nekaj let v odvisniškem, asimetričnem razmerju z odraslim. Tak odnos imenujemo odnos med gospodarjem in hlapcem s potencialno sadističnimi in mazohističnimi sestavinami. V tem razmerju ni ne ekonomskega ne seksualnega dogovora, otrokova podreditev je izsiljena. Odslikava širšo družbeno resničnost kapitali-

3 Pedagogika, kakor humanistične znanosti sicer, še vedno tematizira in problematizira predmet svojega preučevanja – vzgojo – (npr. Kodelja 1988; Medveš 2000) in skuša npr. na temelju analize koncepta avtoritete (Kroflič 1997) ali analize predšolske institucionalne vzgoje (Batistič Zorec 2003) sistematizirati vzgojne modele in prakse v preteklosti in ponuditi sodobnejše. Omenila sem že, da analiza vzgojne prakse ne more ponuditi resnejših interpretacij brez poznavanja koncepta nezavednega, prenosa in protiprenosa, ki so v središču psihoanalitične teorije. Vzgoja v najširšem pomenu besede (Medveš 2000), če noče slediti sprevrženi logiki »Ne glej me, kaj delam, ampak poslušaj, kaj ti govorim«, pomeni razmerje med otrokom in odraslim, v katerem pa se na odraslega nenehoma »lepijo« njegove otroške nezavedne fantazije, ki jih spodbudi odnos do otroka (Lapanche 2008). Profilaksa in hkrati emancipatorni intelektualni potencial odraslega, ki vzgaja, je v psihoanalitični obravnavi (Freud 1981: 255), s čimer, ko otroku skuša slediti in mu z vprašanji interpretirati svet, omogoči razvoj otrokove miselne zmožnosti. Pedagogika »nevednega učitelja« (Rancière 2005) in Sokratova majevtiška metoda točno povzemata psihoanalitično spoznanje o posameznikovi miselni emancipaciji kot stranskemu proizvodu psihoanalitične klinike. Interpretacijsko orodje, ki ga ponuja psihoanaliza, mi je, kot raziskovalki in nekdanji vzgojiteljici, vedno odpiralo prostor mišljenja in z njim delovanja (npr. Borovičanin in Huzjan 2006; Huzjan 2008).

2 Spomini na otroštvo niso otroški spomini. Otroški spomini, ki so večinoma prekrivajoči, so zakodirani in jih je treba interpretirati kot sanje, tj. upoštevati je treba premestitve in zgostitve. Pravzaprav sploh ne obstajajo. So fantazije, ki se luščijo in nizajo, da bi služile sedanjosti ali prihodnosti; nekaj hočemo zvedeti v sedanjosti ali prihodnosti. (Spletni vir 1)

stičnega sistema, ki temelji na obvladovanju in izkoriščanju ljudi in narave, na uživanju v nadvladi in podreditvi. Ohranja se z reprodukcijo sadistične in mazohistične gonske zadovoljitve posameznikov, pri čemer se, kot razlaga psiholog in skupinski psihoanalitik Bogdan Lešnik, »pri mazohizmu jaz identificira z objektom sadističnih vzgibov, pri sadizmu pa libido [seksualna energija] zasede zahteve nadjaza«. Kadar je cilj mazohističnega gona zavrt, se ta izrazi neseksualno kot »moralni (ali psihični) mazohizem« (Lešnik 2009: 199), ki ga zelo dobro poznajo vedno vestni in zanesljivi otroci in pozneje delavci / starši s prekomernimi odgovornostmi, ki jih je iz dneva v dan več in jim ni videti konca.

Pedagoško-pediatrični diskurz tedanjih vzgojnih priročnikov je starše opozarjal, da morajo »ustvariti ugodne pogoje« za »trd življenjski boj«, da otroci ne bi »utonili v življenjski reki«. Ker je »boj za obstanek vsak dan trši«, uspe le tisti, »ki stopi v življenje zdrav na duši in telesu, ki se loti dela za vsakdanji kruh z močno roko in krepko voljo« (Stupan 1932: 7–9). Uporaba darvinističnega govora v humanistiki vedno meri na preživetje na trgu dela. Posameznik, ki je »zdrav na duši in telesu« ter ima »močno roko in krepko voljo«, je lahko dolgo produktivno in kakovostno orodje kapitalskega dobička. V nadaljevanju predstavim, kako je inštitucionalno in družinsko vzgajanje majhnih otrok v Ljubljani in okolici v prvi polovici 20. stoletja s sadističnimi kulturnimi praksami ustvarjalo željeno družbeno razporeditev.

Inštitucionalna vzgoja

Inštitucionalna vzgoja, v nasprotju z domačo, poudarja posebne cilje. Med obema vojnama je bil npr. namen vrta »zaposliti na primeren način otroke in jih vzgajati tako, da postanejo stanovitejši in vztrajnejši pri delu« (Stupan 1932: 33), in sicer zato, da bi se tudi slovenski narod pridružil drugim »kulturnim narodom« (Uhlir 1932: 180). Vendar ustne pripovedi o ljubljanski inštitucionalni vzgoji v preteklosti in lastno opazovanje v sedanosti razgrinjajo, da vzgoja učinkuje mimo procesa usvajanja teh ciljev, in sicer nezavedno in zato nereflektirano. Prav kakor domača vzgoja.

V prvi polovici 20. stoletja so za majhne otroke v Ljubljani delovala (dnevna) zavetišča s sirotišči in z vrtci. Namen zavetišč je bil nuditi zavetje pred nevarnostmi pomanjkanja in kvarnimi zgledi odraslih oz. nadomeščati domačo vzgojo delavskih in beraških otrok, tudi dojenčkov. Vrtci, ki so bili dostopni meščanskim otrokom nižjega in srednjega sloja, pa naj bi domačo vzgojo dopolnjevali oz. otroke pripravili na šolo. Namen vrtčevske vzgoje ni bil zgolj disciplinirati otroka, mu priučiti delovne navade in ga uvesti v bonton, temveč tudi z »učnimi« nalogami pripraviti na šolo ter povezati domačo in inštitucionalno vzgojo. Majhne otroke višjega meščanskega in plemiškega sloja so vzgajale vzgojiteljice in guvernante.

Ko skušamo razumeti skrbstvene ustanove tedanjega časa, jih ločiti ene od drugih in razumeti njihovo delovanje, da bi morda spoznali, kako so otroci v njih preživljali čas, naletimo na voz, v katerega so bile zavožlane tovrstne ustanove. Včasih je težko ločiti zavetišča od vrtcev, drugič sirotišnice od zavetišč. Težava ni zgolj na ravni označevalca, temveč tudi označenca, oziroma, kakor je zgodovinar Branko Šuštar komentiral na primeru otroškega varstva v Spodnji Šiški, »tudi sodobniki so imeli težave s tem, saj to ni bilo jasno niti deželnemu, niti okrajnemu šolskemu svetu [npr.] leta 1911« (Šuštar 1996: 243). Evropski sodobniki so ločili med zavetišči (za revne otroke), ki sta jih na Slovenskem pogosto financirala plemstvo in Cerkev, pozneje tudi mestna občina, in (Fröblnimi⁴) vrtci; ti naj bi bili v očeh cerkvene in aristokratske avtoritete »nevarni in škodljivi« (Selišnik 2012: 354). Na Slovenskem ni bilo tako: oba vzgojna koncepta, zavetiškega in vrtčevskega, so vzgojne ustanove spojile v nekakšen kompromis: »kurikuli« so se ukvarjali predvsem z vzgojo telesa in nrvstveno vzgojo, kamor sta sodila privajanje k čistoči, delu in krepostnemu vedenju. V ospredju sta bila telesni in moralni razvoj otroka pod behavioristično taktirko strahospoštovane avtoritete.

Vrtčevska vzgoja naj bi bila »podaljšek« domače vzgoje, so svetovali priročniki za nego in vzgojo otrok meščanskim materam srednjega razreda,⁵ zato naj ga otrok »poseča, seveda če ima priliko« (Stupan 1932: 33). Takšnim navodilom je sledila tudi izučena vzgojiteljica, mama gospoda T. (r. 1931), ki ni nikoli zaposlena v vrtcu. Gospod T.⁶ je od petega leta obiskoval nemški vrtec (*Kindergarten*) na Mirju, v stavbi, kjer je danes Zavod za slepo in slabovidno mladino. Vodile so ga Šolske sestre de Notre Dame. Poudarek njihovega na krščanskih vrednotah temelječega pedagoškega dela je bil duhovni in moralni razvoj otroka. Gospod T. se je spominjal:

Najprej me je mama nekajkrat peljala, potem sem šel sam čez Rožno dolino, čez železniško progo po Tržaški do vrta. V vrtec sem rad hodil, ker me je imela rada

4 Nemški pedagog Friedrich Fröbel (Spletni vir 2) je bil učenec znanejšega švicarskega pedagoga Johanna Heinricha Pestalozzija. Fröblom je koncept na otroka osredinjenega vrta s petjem in plesom, z vzgojo rastlin in domišljijko igro s t. i. vzgojnimi igračkami oz. Fröblnimi darovi (Spletni vir 3). Vrtčevska vzgoja naj bi družinski dodala vrstniško druženje ob igri in predšolske otroke postopoma vpeljala v šolsko delo, tj. učenje (Pavlič 1991).

5 Priročniki o vzgoji otrok standardizirajo otroka in odraslega skladno z normativnim redom vsakokratne družbe. Standardizacija je vidna že v strukturi kazal, ki strnjeno razkrivajo duh časa in prostora. Vzgojni priročniki pravzaprav vzgajajo starše k družbeni primernosti. Več o tem Huzjan 2010.

6 Gospod T. se je rodil v meščanski družini na Hilšerjevi, današnji Gregorčičevi ulici v razširjeno družino svoje matere. Z enoletnim gospodom T. se je družina preselila v Rožno dolino, kjer so do druge svetovne vojne najemali stanovanje pri štirih različnih najemodajalcih. Mama gospoda T. je končala triletno šolanje za otroške vzgojiteljice. Oče je bil najprej bančni uslužbenec, nato trgovski potnik in podjetju Malina.

Nemka tante Terezina, pripravnica za nuno, ki niti ni dobro govorila slovensko. Slovenka Marija pa me ni marala in me je včasih z roko oplazila po obrazu. Takole: čof, čof. Otrok nas je bilo okrog 25.

V šolo na Vrtači je začel hoditi s šestimi leti. V prvem razredu jih je poučevala

pošast učiteljica Marija Jeglič, ki nas je tepla, otroke. Vprašala je: »Hočeš imet cukar al' fige?« Odgovor »sladkor« je pomenilo, da je z ravnilom tepla po rokah, odgovor »fige« pa z bambusovo palico po ritki. Ali pa si moral za kazen po pouku eno uro ostati v šoli in opraviti nalogo, ki ti jo je dala. Tudi klečali smo na polenih, s katerimi so sicer kurili v peči, med odmorom. [...] Bil sem tudi pri prvem svetem obhajilu, ker sem moral hoditi k verouku. Imel nas je takrat zelo znan, dober katehet Ignacij Zaplotnik. Pri spovedi sem povedal, kaj sem počel s klapo po Rožni dolini in sem se moral 10-x plaziti po kolenih okrog oltarja. Tega se nisem povsem držal in sem šel le 2-x okrog, pa ni kompliciral. Bil je pa še pater z Viške cerkve, ki je kloftal. Vsi so kloftal.

Že razsvetljenski mislec 17. stoletja, škof Jan Amos Komenský, je nasprotoval discipliniranju z ustrahovanjem in s telesnim kaznovanjem (Batistič Zorec 2003), čeprav se ni zavedal, da pušča sadistično vedenje odraslih na otrocih, poleg vzgojnega sporočila, ki ga prejme otrok, tudi nezbrisljive seksualne sledi. Gre za fantazijske nasledke doživetja aktivne (sadistične) in pasivne (mazohistične) zadovoljitve, pri čemer ima mazohizem v seksualnem kontekstu prvenstvo (Freud 1989). Takole piše psihoanalitik Viktor Mazin:

Odrasli vzgajajo, kot je rekel Jean-Jacques Rousseau, s svojo »oblastjo bronamernosti«. V *Izpovedih* se Rousseau začudeno spominja, kako ga je nekoč kaznovala vzgojiteljica, ki ji je bilo ime gospodična Lambersier, njega pa je poleg bolečine in sramu zajel sladostrastno-čuten občutek, ki je v njem vzbudil nezadržno željo, da bi ga spet kaznovala. Od takrat je Rousseau čutil potrebo, da ga dame, ki so mu včas, bičajo à la Lambersier. »Kdo bi si mislil,« piše Rousseau, »da je ta kazen, ki jo je tridesetletna ženska izvedla nad osemletnim otrokom, opredelila moj okus, moje želje, moje strasti, mene samega za vse preostalo življenje, in to prav v smeri, nasprotni tisti, po kateri bi morale iti stvari po naravni poti?« (Mazin 2011: 91)

Gospod T. je odraščal v meščanski družini nižjega sloja, ki si ni mogla privoščiti služinčadi, a njegovi materi ni bilo treba delati za plačilo. Kaj pa otroci iz delavskih družin, ki niso obiskovali ne vrta, ki je bil predrag, in ne zavetišča, ki tudi ni bil zastoj? S sovrstniki so se družili na ulici, okoliških vrtovih ali dvoriščih in pohajkovali. Varovali so jih starejši sorojenci ali druge matere, ki so si medsebojno pomagale, nadzorovala pa vsa soseska, kar sta Slavko Kremenshek ob raziskavi Zelene jame (1970) in Mojca Ravnik ob raziskavi Galjevice (1981) poimenovala »skupna

skrb za otroke«. Ti otroci so rasli kot »plevel na njivi«: mestni so se »potikali po mestnih ulicah« in kmečki po »vaških cestah« (Stupan 1932: 54). Nekaj pa je bilo otrok, za katere ni (z)mogel poskrbeti nihče. Ti so bili nastanjeni v sirotišču.

Otroško zavetišče in sirotišče na Viču, Mladinski dom, je bilo ustanovljeno leta 1911 na pobudo Vincencijeve konference sv. Antona Padovanskega (Spletni vir 4). Zgradba Mladinskega doma je stala ob prostornem travniku na današnji Zavetiški ulici 5, prav tam, kjer je danes Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete UL. Življenje otroškega zavetišča in sirotišča je okušala gospa I. (r. 1926), ki se je leta 1926 rodila v Sv. Ani, v zelo revnih viničarskih Slovenskih goricah. Družina s sedmimi otroki je živela v šoli, kjer je bila mama učiteljica, dokler ni čez noč oslepela. Gospa I. se je spominjala tistega jutra, ko je mama vprašala: »Kako? Kdaj bo pa dan?« Oče je odšel v Novo mesto, mamu pa so odpeljali v ljubljansko bolnišnico, kjer je preživela osem mesecev. Tistih osem mesecev leta 1934 je osemletna I. skupaj s starejšo sestro Z. preživela v otroškem zavetišču na Viču, lučaj od viške župnije sv. Antona Padovanskega. Tam so za otroke skrbele sestre usmiljenke, ki so sicer delale v tedanjih bolnišnicah in so nosile značilna naglavna pokrivala (t. i. kornete). Gospa I. se je spominjala, da so bile njihove temnomodre gosto tkane uniforme s temnimi predpasniki trde na otip: »Sestra Antonija je pobrala naju in jerbasa ter šla po Viču prosit za hrano. Na teh obhodih sem jo držala za široko trdo krilo. Pogosto sem bila izbrana za obhode, saj sem bila drobcena z velikimi očmi.«

Nekoč legitimno prosjačenje z otrokom je danes prepovedano in opredeljeno kot zloraba. Gospa I. si je kot otrok dobesedno »prislužila« nastanitev v zavetišču, ki ga je opisala z naslednjimi stavki:

Fasada zavetišča je bila siva, obkrožala ga je železna ograja, za katero sva se s sestro pogosto držali in čakali, ali naju bo kdo prišel obiskat. Prišla pa je včasih mama mačeha – klicali smo jo omica – ki je živela na Hrenovi ulici v Ljubljani. Hrana je bila uborna. Največkrat zajemalka polente v Kneipp kavi. Kruha med tednom ni bilo. Ob sobotah smo dobili kruh, včasih celo šarkelj z narezanimi suhimi figami. Obute sem imela črne čevlje z vezalkami. Imeli smo svoje obleke, le predpasnike so nam dali; naramnice so šle zadaj na križ.

Otroci so bili po starosti razdeljeni v tri skupine. Dan je bil močno strukturiran z jasnim urnikom. Obvezen obisk cerkve je bil vsak dan ob 7. uri. Za prvo skupino, od drugega do četrtega leta starosti, je skrbela sestra vzgojiteljica: hranjenje, kopanje, preoblačenje, igranje, učenje pravilne izgovorjave itd. Dan druge skupine, od četrtega do sedmega leta, je bil strukturiran z otrokom primerno zaposlitvijo, igro in počitkom. Čas tretje skupine šoloobveznih otrok do 14. leta starosti je bil po pouku razdeljen na učenje, delo, odmor, razvedrilo, sprehode in počitek. Vsaka skupina je

imela svoje povsem ločene prostore in svoje nadzorno in vzgojno osebje (Spletni vir 4). Vsako leto so v zavetišču pripravili gledališko predstavo, a gospa I., kljub temu da je dobila glavno vlogo, ni mogla nastopiti, ker je zbolela za luskavico. Pesmice, ki naj bi jo pela, in dogodka se je odlično spominjala:

Uboga sem Ciganka, / ime mi je Ivanka. / Po celem svet' moj dom, / sirota sem in bom. / Ko zjutraj zgodaj vstanem, / si citre v roke vzamem. / Ker drugega ne vem, / si brenkati začnem. Za tolažbo sem dobila zelen mentol bonbon z odtisnjanim križem, ki sem ga takoj po prihodu iz sobe prednice, ki mi je povedala, da ne bom nastopila, izpljunila, ker me je tako peklo.

Sestre usmiljenke so otroke za kazen teple po prstih z leskovo šibo, predvsem fante pa v pralnici po zadnji plati. »Otroci smo jokali, ker je to zelo bolelo.« Otroci odraslim niso bili odveč, nasprotno: omogočali so jim sadistični užitek (Freud 1987, 1989). In otrok je bilo veliko.⁷ Gospa I. je pripovedovala, da je bila spalnica dolga, z morda 20 posteljami, otroci so bili stari do 15 let. Dvanajstletna deklica, ki je spala poleg gospe I., ji je nekega večera rekla: »Boš ti že videla, boš ti že videla, ko boš stara 12 let, kaj se ti bo zgodilo!«⁸ Ko so zvečer molili Angela varuha, ga je gospa I. še posebej prosila, da ne bi dobila tistega, ko bo stara 12 let. »Otroci smo bili sami sebi družina«, je sklenila svojo tragično pripoved in s tem sporočila, da je duševno preživetje otrok v zavetišču omogočala zgolj linearna po/na-vezava (Bowly 1998). Kaj so odrasli s svojim ravnanjem sporočali zavetiškimi otrokom? Siva fasada, temnomodra gosto tkana uniforma, trda na otip, borna hrana, mentol bonboni, veliki prostori brez zasebnosti so monokrone in hladne sestavine materialne kulture, ki so jih otroci dnevno ponotranjali. Spoznavali so, da so med zadnjimi v družbeni hierarhiji in da so taki dobrodošli, saj askeza, zadržanje od užitka, ni le bistveni označevalec ustanov, lahko je tudi »predigra« v seksualni užitek (Freud 1995).

Iz opisanega je jasno vidno, da se vzgoja dogaja na »politični anatomiji« telesa (Foucault 2004: 36, 154). Kultura je posamezniku nelagodna, ker zahteva potlačitve nepriemernih predstav, nadzor nad goni (več o tem Freud 2001) in disciplino telesa, a vendar dobrodošla, da posameznik zmore biti v družbi. Prehod iz predmoderne v moderno

družbo, ki smo mu priča tudi v obravnavanem času na Slovenskem, je zaznamovan z vzponom discipliniranja, kajti v kapitalističnih produkcijskih odnosih je krotka telesa lažje nadzirati in uravnavati (Elias 2000; Foucault 2004). Misel učiteljice in piske vzgojnega priročnika Milice Stupan (1904–1986) je v tem oziru revolucionarna:

Visoki cilj človeških prizadevanj bi moral biti tak družabni red, v katerem bi bila kazni v družini in šoli⁹ prav tako kakor v državi sploh popolnoma nepotrebna in neznanca. V okviru današnjega družabnega reda pa kazni še dolgo ne bo mogoče odpraviti ne v zakonodaji in ne pri vzgoji otroka, zato bo treba upoštevati kazni kot potreben ovinek za doseg cilja še dolgo časa pri vzgojnem postopanju doma in v šoli. (Stupan 1932: 113)

Discipliniranje h krotkosti telesa, vztrajnosti pri delu in brezprizivni avtoriteti odraslega je bilo značilno tudi za t. i. domačo vzgojo, kar lahko razberemo v diskurzivnih in nediskurzivnih praksah tedanjega časa. Primerjajmo vzgojne priročnike, bontone in pripovedi tedanjih otrok

Domača vzgoja

Milica Stupan je v svojem priročniku poudarjala, da vzgoja poteka s ponotranjenjem »napisanih in nenapisanih pravil«, ki jih mora otrok spoznati »že v najnežnejši mladosti [...], preiti mu morajo v meso in kri«, še več, »vsrkati jih mora takorekoč že v materinem telesu« (Stupan 1932: 83). V nasprotnem primeru gre za odklonsko vedenje npr. »ječlavca« (Stupan 1932: 84), »levičnega človeka« (Stupan 1932: 87) ali »lenuha« (Stupan 1932: 85). Nasproti »delu« stoji »lenoba«, ki je subverzivna kategorija: »Lenoba je nesocialna lastnost, napaka v otrokovi duševnosti« (Stupan 1932: 37), je zadrega neuspele socializacije: ko človek »še ni z duhom objel smisla dela« in se še »ne zaveda važnosti in pomena dela v človeški družbi« (Stupan 1932: 85). V taki naraciji – lenoba in igra stojita nasproti delu in zaposlitvi (več o tem Turk Niskač 2016) – se razkriva visoko vrednotenje delovne etike kot temelja razvijajoče se kapitalistične produkcije. Paradokсно je, da je bilo delo pedagoška kategorija tam, kjer je bilo doma brezdelje (zadržanje od produktivnega dela), in eksistenčna tam, kjer je življenje obvladovalo produktivno delo. Ob koncu 19. stoletja, ko je začel veljati Zakon o zaščiti otrok pred plačanim delom,¹⁰ je otrok izstopil s trga dela. Otroci so sicer še naprej delali, delavski v domačem, kmečki pa tudi v tujih gospodarstvih, a v idejnem smislu se je v srednjem

7 Podatek za leto 1929: 63 otrok v sirotišču in 70 otrok v dnevnem zavetišču (Spletni vir 4). Koliko otrok je bilo v obravnavanem času vključenih v ljubljanske predšolske ustanove, nisem uspela izvedeti, se je pa v ljubljanska občina leta 1938 v Beogradu na mednarodni razstavi II. balkanskega kongresa za zaščito otrok in mladine lahko pohvalila s »7 otroškimi zavetišči, 7 otroškimi vrtci, 11 zavodi, v katere je oddajala svoje oskrbovance, dalje 13 šolskimi kuhinjami, 5 otroškimi igrišči in eno gozdno šolo« (Jagodič 1938: 236).

8 Med deklicami se je bohotila domišljija v zvezi z menstruacijo, saj so jo odrasli tabuizirali in tudi instrumentalizirali (več o tem glej Žnidaršič-Žagar 2003b).

9 Barbara Turk Niskač me je opozorila, da je bila v šolah telesna kazni prepovedana že leta 1870 (Zupančič 1904).

10 Prvi zaščitni odlok, ki se je nanašal izključno na otroško delo, je cesar Jožef II. izdal že leta 1786. Leto pozneje so določili starost za zaposlovanje otrok. Šele leta 1842 so določili delovni čas otroškega dela. Obrtni zakon iz leta 1859 je urejal tudi otroško delo, vendar še ni vseboval določb o varstvu in zaščiti delavcev. Te so se v njegovih novelah pojavile v letih 1883 in 1885 (Stariha 2012; Pešak Mikec 2017).

in višjem meščanstvu otrokova ekonomska vrednost spremenila v čustveno. Zato se je bilo treba začeti z otroki »ukvarjati«.

Omenila sem, da je bilo treba brezdelje pri otrocih zatreti, a najhujši prekršek zoper avtoriteto ni bila lenoba, temveč samostojno mišljenje in ravnanje: »Jezikovost in trmo pa izbij otroku zgodaj in če ne gre drugače, ju zlomi s palico!« (Govekar 1926: 92). Iz slovenskih etnoloških del, ki so se dotikala pretežno otroštva na podeželju (gl. npr. Makarovič 1986; Destovnik 2002; Ramšak 2003; Sok 2003), je razvidno, da sta bila vsak ugovor ali nepokorščina v drugih oblikah dosledno kaznovana s tepežem (Turk Niskač 2016: 152). Plemiški otroci so svojega očeta večinoma srečevali z bičem v roki.¹¹ Kako pa je potekala domača vzgoja v mestu in na njegovem robu? Terensko gradivo je razkrilo, da otroci premožnih meščanov večinoma niso bili telesno kaznovani, predmestni pa, ne glede na starost ali spol. Pripoved gospe M. (r. 1925), ki je otroštvo preživljala v kočarski družini v okolici Ljubljane,¹² nariše naslednjo sliko:

Mama je ves čas poudarjala, da morajo otroci biti pri-dni, da morajo ubogati. Ko so prišle stranke k očetu, smo morali biti tiho. Oče je bil bolj strog; ne toliko do deklet kot do fantov. Če se je razjezil, je bilo hudo in mama ga je skušala ustaviti: »Saj ga boš še ubou!« je rekla mama, ko je oče npr. tepel brata, ker je strašil deklice.¹³ Mama pa ni nikoli nobenega otroka udarila.

Brat gospe M. je v svojih spominih zapisal drugače, da je namreč mama »videla, kaj sem naredil, me položila preko kolena in me našgala po riti. Bolj ko je topla, bolj so letele kocke [sladkorja] iz obeh žepov« (Dolničar 2014: 9).

Gospod J. (r. 1937), ki je otroštvo preživljal v galjeviškem barakarskem naselju,¹⁴ se je spominjal, da ga je mama

natepla samo, če sem prišel domov krvav. Tepla je z roko po riti. Oče pa ne; on me je samo pogledal s svojimi ostrimi sivimi očmi in sem že imel polne hlače. Samo enkrat me je udaril, in sicer zato, ker mu nisem voščil za rojstni dan. To pa zato ne, ker sem bil sila sramežljiv.

Gospod T. iz Rožne doline je bil bolj šaljiv:

Mat' ni hodila v službo, je pa na men' vežbala vzgojne prijeme.¹⁵ Včasih je tudi kuhalnica pela; kot gre stara študentska: »Včasih je šiba pela lepš' ko fagot, polena so po r't letela, včasih pa še hlod.« Ko sem bil starejši, mi je ukazala: »Zvečer, da si doma!« Če me ni bilo pravi čas domov, naslednji dan nisem smel na Rožnik. Oče me je kaznoval tako, da sem klečal v kotu. Redko me je kaznoval »po vojaško«, pri drugih otrocih je bilo tega več. Če s'm kej ... velike afne guncal, je reku: »Boš pa brez večerje šel spat!«

Gospa K. (r. 1932), otrok trgovca iz predmestja,¹⁶ je razložila, da je bilo

treba starše brezpogojno ubogat, sicer je sledila kazen: klečanje na kolenih, včasih tudi na polenih, ali pa sva s sestro dobili po riti, tudi z gajžljo [bič], da se je kar okoli navijala. Potem so veliko grozili: »Boš spala v šupi!«, »Ne boš šla na [nedeljski] izlet!« Sestra je bila bolj trmasta in je bila velikokrat kaznovana, jaz sem bila pa že bolj prestrašena.

Gospa F. (r. 1924) iz zelo revne družine iz predmestja,¹⁷ se je spomnila dogodka iz obdobja, ko je družina najemala borno stanovanje:

Ob nekem dežju je brat napravil na »prepovedanem dvorišču«¹⁸ kepo iz blata in jo zalučal proti meni, ki sem se ji umaknila, kepa pa je zadela fasado hiše. Mama naju je natepla po riti, Severjeva mat' je pa zraven stala in govorila: »Le dejte j'h, le dejte j'h!«

11 »Ko smo bili majhni, je imel oče v svoji garderobi leseno podkev in na njej so viseli biči. Zahteval je, da sami izberemo bič in mu ga prinesemo.« je pripovedoval sin Philippa Huga, rojenega barona Wambolta von Umstadt, z gradu Hmeljnik (Potočnik 1994: 60).

12 Gospa M. se je na Šujici pri Ljubljani rodila v številčno kočarsko družino s 15 otroki; dva sta majhna umrla. »Ven smo hodili ko iz šole«, je gospa Minka komentirala mamino zaporedno rojevanje. Mama je redila prašiča in kravo ter kokoši, oče je bil krojač s stalnimi naročili pri nekaterih trgovinah v Ljubljani, stranke pa so hodile tudi na dom. Mama in otroci so hodili v gozd nabirat borovnice in jagode za prodajo na viški tržnici. Tako so se preživljali do gospodarske krize ob koncu 20. let, ko je oče izgubil delo in so se morali iz Šujice preseliti v Dobrovo, kjer se je oče zaposlil kot mežnar.

13 Tudi pripoved gospe I., da so sestre usmiljenke fante teple drugače kakor deklice, namreč v pralnici po zadnji plati, kaže ne le na morebitno fantovsko (falično) nastopaštvo z manj smisla za ubogljivost, temveč tudi na druge vrste vzgojni smoter in večji seksualni užitek odraslega. Z eno besedo: v fantka se je investiralo več.

14 Galjeviško zemljišče je mesto dalo revežem zastonj, ti pa so si z močno medsosedsko pomočjo postavili barake. Baraka družine gospoda J. je bila poslednja, postavljena leta 1936. Večina moških na Galjevici, tudi oče gospoda J., je bila železničarjev z mizerno mesečno plačo 700 dinarjev, vendar je bila to državna služba z rednimi prihodki. Mama gospoda Janeza je do prve nosečnosti delala v

Učiteljski tiskarni (1931), a se je potem močno poškodovala in zato dobivala majhno rento (nadomestilo za invalidnost).

15 Mama je bila po poklicu vzgojiteljica.

16 Gospa K. se je v Savljah rodila v hiši, ki sta jo leta 1904 zgradila njena stara starša; v njej živi še danes. Starša gospe D. pa sta imela podeželsko trgovino z mešanim blagom (otrobi za živino, apno, moka, petrolej itn.) in nekaj obdelovalne zemlje s štirimi kravami in konjem. Družina je bila dovolj premožna, da se je gospa K. smela družiti s Šternovo Rozi, katere starši so bili lastniki gostilne in kopaljšča.

17 Mama gospe F., služkinja pri bogatem ljubljanskem trgovcu, in oče gospe F., nekvalificirani zidar, sta se spoznala na plesu. Gospa F. se je rodila v eni od barak pred gradbiščem, ki jih je za svoje delavce postavil gradbenik. Pozimi 1927 je zaradi gospodarske krize odpustil delavce in hkrati najemnike barak. Gradbeno podjetje je barako podrlo, pohištvo in posteljnino so zapakirali v lesena kovčka ter delavce izselili čez cesto na travnik. Ker oče poceni stanovanja ni mogel hitro dobiti, je mama z otrokoma odšla k svojim staršem, oče pa je ostal pri pohištvo in tam tudi spal, da pohištva ne bi ukradli. 16. februarja 1927 je pritisnil strašen mrz, bilo je minus 16°C, zato je oče prespal pri prijatelju, in tisto noč so kovčka ukradli. Oče je v Šmartnem pod Šmarno goro končno našel opuščeno lesenjačo, kamor se je družina začasno preselila.

18 Otroka se nista smela igrati na dvorišču.

Stanodajalka je sadistično uživala ob opazovanju tepeža, tj. ob trpljenju drugega, saj si je, kakor izvemo iz vsebine in čustvenega zvena pripovedi, želela podaljška.

V nadaljevanju pripovedi je skušala gospa F. podati splošno občutje tedanjega strahospoštovanja odraslih: »*Otroke je bilo strah staršev, drugih odraslih, šole ..., zato so bili ubogljivi in hvaležni,*« a je takoj za tem spet prešla na posamično:

Na primer: če sem se po šoli zadržala s sošolko v igri, sem se bala, da bom kregana; če sem po nesreči kaj raztrgala ali razbila, pozabila ali izgubila, sem se bala, da bom tepena. Za materialno škodo je bila kazen tepež. Mama z očetom ni grozila; čez kolena in po ritki mi je dala sama.

Gospa D. (r. 1916), ki je zgodnje otroštvo preživljala v gostaški družini iz predmestja,¹⁹ se je živo spominjala naslednjega dogodka:

V kleti v kotu je imela naša družina krompir v zaboju, v drugem kotu pa je imela gospodinja [stanodajalka] krompir v kupu. Mama me je večkrat poslala po krompir in sem ga nekajkrat vzela iz napačnega kota, ker je bila tema v kleti in sklanjanje v zaboj je bilo težje. In me je gospodinja zatožila mami, da ji kradem krompir. In me je mama natepla s šprudlom po riti. Tako močno, da se je šprudel zlomil. Morda sem bila takrat stara pet let. No, mama se je te gospodinjje bala, ker bi nas vedno lahko deložirala. Sicer smo kdaj, položeni čez kolena, otroci dobili po riti, če smo kaj razbili ali kaj umazali ...

Naj strnem spoznanja iz terenskih pripovedi: majhni otroci tedanjega časa so poleg groženj poznali naslednje kaznovalne metode: tepež, z ali brez pripomočka, klečanje, osamitev, grožnje, odrekanje hrane ali druženja z družino ali vrstniki, kar je prav tako svojevrstna osamitev. Mojca Ravnik je poročala, da so bili podobnim kaznovalnimi načinom podvrženi tudi galjeviški otroci. Npr.: »Odgovarjati nisem smela, tudi lagati ne. Za odgovor sem jih dobila po ustih. Mama je bila bolj stroga. Oče me je vsega trikrat natepel, mama pa velikokrat mimogrede.« Ali: »Če so otroci kaj razbili ali če so odgovarjali, so šli klečat v kot« itn. (Ravnik 1981: 90). Ob tako izrazitem nasilju so otroci razvili strahospoštovanje do odraslih. Telesno kaznovanje otrok je bilo dejstvo, ki ga je lahko opazovala Milica Stupan in ki je zmotil njen liberalni duh. Zanj je telesna kazen »skrajno in zadnje vzgojno sredstvo« (Stupan 1932: 113). Sramotna je za žrtev in nasilneža: »Telesna kazen

ponižuje človeka [...]: vzgojiteljico ravno tako kakor kaznovalca«, poleg tega je »matere nevredno in nedostojno tudi, ako vedno grozi otroku, da ga bo kaznoval oče ali kdo drug« (Stupan 1932: 116). Milica Stupan (1932: 112) in Fran Govekar (1871–1949) (1926: 87) sta bila prepričana, da je najpomembnejše vzgojno sredstvo zgled. Zahteva po vzornosti materinega vedenja je zapisana v praktično vseh medvojnih priročnikih za nego in vzgojo otrok.

Iz bontonskih navodil (Govekar 1926: 86–87) materam lahko razberemo ženske vrline, ki so opredeljevale materski ideal v službi vzora narodovemu prirastku. Materino vedenje naj ima naslednje značilnosti: vztrajnost, strogost, doslednost, vzornost in zadržanost v izražanju ljubezni in empatije, sicer bo otrok prevzel »vodstvo« in zmagal v »vzgojnem boju«: »Ako pa se ti zasmili in odnehaš, pride hitro čas, ko otrok ne bo imel nikakega usmiljenja s teboj ter te bo trpinčil tako, da se boš smilila sami sebi« (Govekar 1926: 89–90)! Vzgoja je bila razumljena kakor boj med enakovrednima nasprotnikoma, olikan otrok pa stvar vojaške pokorščine. Zgled, po katerem naj bi se otrok ravnal, je bila nasilna, neempatična odrasla figura. Empatije, ki je sposobnost, se ne da naučiti, kakor se ne da naučiti spoštovanja otrokovih pravic. Nujni pogoj spoštovanja otroškega bitja je, da so bili odrasli v svojem otroštvu spoštovani. Morda nekdanjim staršem ni manjkalo ljubezni, temveč le potrebne čustvene zrelosti, ki odraslim omogoča otroka videti kot osebnost. Ta težava tare še današnje starše in ni le stvar preteklosti (več o tem Borovičanin 2016). Vzgojni priročniki so od ženske zahtevali matersko ljubezen, čustvo, ki ga otroci ne smejo čutiti, niti o njem nič vedeti, saj ga mati ne sme izraziti. Otroci so se še toliko manj lahko oprli na očete. Terenske pripovedi razkrivajo, da je bila večina očetov od druge polovice 19. do srede 20. stoletja telesno in duševno distanciranih preskrbovalcev družine.²⁰ »Otroško življenje se je vrtelo okrog mame, očeta ni bilo doma,« je pripovedovala hči zidarskega delavca iz predmestja. »Očeta je vedno čakalo kosilo ali večerja, skupaj z mamo, ob peči, ne glede na to, kdaj je prišel domov, in ni bilo redko, ko se je zadržal v gostilni,« se je spominjala hči revnega krojača. V premožni meščanski družini je oče zjutraj zapustil dom in se vrnil ob kosilu. Sin ljubljanskega industrialca se je spominjal, »da je bila miza tako dolga, da nisem videl očeta na drugi konec, ko sem bil še majhen« (Hribar 2006: 219). Vir očetovske avtoritete je bila materska, v meščanskih družinah višjega sloja služabniška vzgoja otrok, ki jo je uravnal patriarhalni oblastni diskurz. Skupaj z materjo naj bi otroci srednjega meščanskega sloja skrbeli za očetovo dobro počutje, za njegovo »čustveno regeneracijo in počitek« svojega »z delom preokupiranega očeta« (Stupan 1932: 28) in s tem ponotraljali njegovo nepogrešljivo vlogo v družini in družbi.

19 Oče in mama gospe D. sta se srečala v družbi trgovskih pomočnikov. Februarja 1914 se jima je rodil sin, oče pa je bil vpoklican v vojsko. Na dopustu sta se mama in oče poročila, da je mama v času vojne lahko dobivala državno finančno podporo. Gospa D. se je rodila v delavskem naselju Stožice, v hiši poleg Ruskega carja. Prvo leto je šola še obiskovala na Ježici, potem pa v Ljubljani, saj je očetov delodajalec zanje uredil dvosobno stanovanje v središču mesta. Oče gospe D. je bil takrat trgovski potnik in je zaslužil 3.500 dinarjev mesečno.

20 Nedelje in prazniki so se danes odraslim vtisnili v spomin tudi zaradi očetove navzočnosti (Huzjan 2020: 201–220).

Patriarhalni diskurz je ustvaril značajske dualizem, ki je mdr. ženskam onemogočal javno delovanje. Ženskam so bile pripisane čustvenost, iracionalnost, kaotičnost, krhkost, nemoč in pasivnost, moškim pa racionalnost, intelektualna premoč, samozadostnost, avtonomnost, sposobnost jasnega presojanja. (Milharčič Hladnik 1995; Švab 2001; Leskošek 2002; Žagar Žnidaršič 2003a, 2013; Burcar 2007) Za otrokov poznejši razvoj je bil tako odločilen očetov vpliv, ki »naj dopolnjuje materino vzgojo«, žensko »čustvenost« naj »uravnovesi očetova odločnost«, da bo otrok sposoben »za trdi življenjski boj«. Otroka naj »z besedo in zgledom usposobi za življenje« (Stupan 1932: 9). Kako se je pedagoški ideal čustvene, a zadržane matere, in racionalnega, a odsotnega očeta dotikal resničnosti? Gospa D. je razložila, »da ne vzgaja beseda, temveč zgled. Oče nikoli ni šel skozi sobo, kjer sem spala, brez zgornjih hlač, vedno sem ga videla urejenega. Odnos starši – otrok je bil drugačen [kot danes], brez telesnega stika, le tako se je lahko rodilo spoštovanje. Razdalja mora biti! To je bila ljubezen, ki ni poznala objemanja in poljubljanja.«

Vendar je pozneje v pogovoru povedala, da je »mami sama zlezla v naročje.« Očetu je prinesla copate, ko je prišel domov. »Ko se je sklonil, sem mu zlezla za vrat na hrbet in oče se je smejal ... dokler ni bil čas za večerno spanje. Le včasih me je pobožal po glavi: ›Ej, Dane, Dane!‹ Gospod T. je trdil, da »naročja se pa čist' n'č ne spomnim,« gospa F., da »poljuba in objema ni bilo,« gospa K., da »fizične topline in bližine ni bilo, saj je naša mama rekla za poljubček: ›To se sam boleznj prenašajo!‹«

Sklep

Prav na začetku 20. stoletja, leta 1900, je švedska socialistka Ellen Karolina Sofija Key objavila programsko besedilo *Barnets århundrade*, ki se je čez devet let v angleškem prevodu glasilo *The Century of the Child*, slovenski javnosti pa sta ga leta 1905 predstavili Minka Govekar (1874–1950) (1905) in Ana Sladkova (1905, 1906). Ellen Key je v njem 20. stoletje razglasila za stoletje otroka, v katerem naj bi vzgoja bolj ustrezala otrokovi posebni naravi. Pri tem se je sklicevala na Rousseaujevo misel, da mora biti študij otrokove narave in razvoja izhodišče za oblikovanje ustreznih pedagoških prijemov.

Z odstranitvijo otroka s trga delovne sile in z interpelacijo ženske v mater in gospodinjjo (Milharčič Hladnik 1995; Švab 2001; Leskošek 2002; Žnidaršič-Žagar 2003a, 2013), ki naj bi bila zastojniški podporni del družinskega življenja, se je v srednjih in višjih meščanskih plasteh otrokova ekonomska vrednost (vsaj) deklarativno spremenila v čustveno, oziroma, kakor se je izrazil avtor *Bon ton*: »Otroci so blagoslov božji in sreča ter edina radost in uteha roditeljem« (Govekar 1926: 81). Toda vzgajati jih je bilo treba brez izražanja ljubezenskih čustev: nikoli jih ne objemi ali poljubi, nikoli jih ne pestuj, so bili nasveti. Otroci naj bi se utrdili za tekmovanje na neizprosni trgu

dela. Pomembni so bili samonadzor, ubogljivost in strahospoštovanje avtoritete. To naj bi starši dosegli z rednimi navadami, s pohvalo in kaznijo. Njihova raznolikost (tepež, klečanje, osamitev, odrekanje hrane ali druženja z družino ali vrstniki ipd.), ki jo razkrivajo pripovedi tedanjih otrok, zajema raznolikost mučilnih metod sadizma.²¹ V ozadju nediskurzivnih in diskurzivnih, domačih in inštitucionalnih vzgojnih praks, ki jih obravnavam v prispevku, lahko zaslučimo tedaj prevladujoči represivni trening. Kot je opozoril Hugh Cunningham (1996: 176), so ga pedagogi šele konec 30. let prejšnjega stoletja, tudi zaradi razcveta psihoanalitičnih spoznanj o psihoseksualnem razvoju otroka, povezali s fašizmom in se začeli zavzemati za bolj demokratično vzgojo otroka. Fašizem pa je Max Horkheimer (1895–1973) že leta 1939 povezal s kapitalizmom: »Kdor ne mara govoriti o kapitalizmu, naj molči tudi o fašizmu« (Horkheimer 2005: 226).²²

Novega človeka naj bi po prvi svetovni vojni ustvarila »nova vzgoja«, vizija, ki se je namenila vzgojiti »otroka čim bolj prirodno in resnično« (Stupan 1932: 126). Visoko vrednoteni zgled je bil kot vzgojno sredstvo za doseganje »novega človeka«²³ šibak, kot prenašalec sadističnih sporočil pa močan. Paradoks je namreč naslednji: če bi zgledi delovali, preostalih vzgojnih posegov ne bi potrebovali. Zgled kot vzgojni pripomoček za približevanje konstruiranemu idealu človeka vsakokratne družbe deluje šele, kakor je ugotovil Siniša Borovičanin (2016), ko odrasli zmorejo misliti svoja ravnanja in se ne, preden obsodijo otrokova, nanje zgolj odzivati. Vzorci starševskega vedenja se namreč na otroke prenašajo z nezavednim procesom ponotranjenja, najprej z inkorporacijo, nato z introjkcijo in nazadnje z identifikacijo (Freud 1987, 1995, 2007; Klein 1998). Pri gradnji identitete / osebnosti torej bistveno sodeluje generacijski prenos družbenih razmerij, ki so bila v prvi polovici 20. stoletja hierarhično slojevita in patriarhalno urejena. Med vzgojnimi intervencijami ter zgledom in med podobo otroštva, ki naj bi bilo zaščiteno in dolgo, ter njegovo resničnostjo, ko je bilo to nemalokrat ogroženo in kratko, je v prvi polovici 20. stoletja zeval prazen prostor. Otroštvo naj bi bila vrednota, vendar njegove vrednosti tedanji odrasli niso uspeli spoznati.

21 Na pojmu sadizem vztrajam. Ko se na dejanje telesnega ali duševnega nasilja pripne gonska zadovoljitev, je to sadizem. O tem, da je vzgoja povezana s seksualnim užitkom, se moramo, dokler obstaja besedna zveza »pedagoški eros«, strinjati.

22 Fašizem je totalitarni del kapitalizma. Kapitalist za doseganje kapitalistkih ciljev ne razmišlja o demokraciji ali človekovih pravicah, pač pa ob pogostih krizah, ki so kapitalizmu imanentne, uporabi najbolj avtoritarna sredstva. Temu smo priča prav zdaj.

23 Besedna zveza »novi človek« se je po prvi svetovni vojni v vsakdanjem publicističnem, umetniškem in znanstvenem govoru pojavila kot odgovor na tragedijo vojne, hitri razvoj znanosti in tehnike ter življenje brez vere v Boga v zavedanju svoje posamičnosti in enkratnosti. Več o tem Huzjan (2020: 86–89).

Zahvala

Prispevek je nastal na podlagi doktorske disertacije *Gmotna kultura otrok v Ljubljani in okolici od začetka 20. stoletja do druge svetovne vojne*, ki sem jo pod mentorstvom red. prof. dr. Maje Godine Golija novembra 2020 zagovarjala na Podiplomski šoli ZRC SAZU. Napisala sem ga v sklopu raziskovalnega programa Etnološke in folkloristične raziskave kulturnih prostorov in praks (P6-0088), ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

Literatura in viri

- ALTHUSSER, Louis: *Ideologija in estetski učinek*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1980.
- BATISTIČ ZOREC, Marcela: *Razvojna psihologija in vzgoja v vrtcih*. Ljubljana: Inštitut za psihologijo osebnosti, 2003.
- BOROVIČANIN, Siniša: *Psihoanalitična kultura v javnem vrtcu*. Diplomsko delo. Ljubljana: Oddelek za pedagogiko in andragogiko in Oddelek za sociologijo FF UL, 2016.
- BOROVIČANIN, Siniša in Vanja Huzjan: Razmislek o seksualnih zapletih in kastracijski tesnobi petletnega fantka. V: Roman Korenjak (ur.), *Seksualnost*. Zbornik prispevkov 10. Bregantovih dnevov, Rogaška Slatina 2006. Ljubljana: Združenje psihoterapevtov Slovenije, 2006, 99–112.
- BOWLBY, John: *Separation: Anger and Anxiety* [Attachment and Loss, vol. 2]. London: Pimlico, 1998.
- BURCAR, Lilijana: *Novi val nedolžnosti v otroški literaturi: Kaj sporočata Harry Potter in Lyra Srebrusta?* Ljubljana: Sophia, 2007.
- CUNNINGHAM, Hugh: *Children and Childhood in Western Society since 1500*. London: Longman, 1996.
- DESTOVNIK, Irena: *Moč šibkih: Ženske v času kmečkega gospodarjenja*. Celovec: Drava, 2002.
- DOLNIČAR, Alojz: *Spomini na otroška in partizanska leta*. Šmarje pri Jelšah: [A. Dolničar], 2014.
- ELIAS, Norbert: *O procesu civiliziranja: Sociogenetske in psihogenetske raziskave*. 1. zv. Ljubljana: Založba /*cf., 2000.
- FOUCAULT, Michel: *Vednost – oblast – subjekt*. Ljubljana: Krt, 1991.
- FOUCAULT, Michel: *Nadzorovanje in kaznovanje: Nastanek zapora*. Ljubljana: Krtina, 2004.
- FREUD, Sigmund: *Autobiografija / Nova predavanja za uvodenje u psihoanalizu*. Novi Sad: Matica srpska, 1981.
- FREUD, Sigmund: *Metapsihološki spisi*. Ljubljana: ŠKUC in Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1987.
- FREUD, Sigmund: »Otrok je tepen«: Prispevek k poznavanju nastanka seksualnih perverzij. *Razpol* 5, 1989, 324–345.
- FREUD, Sigmund: *Tri razprave o teoriji seksualnosti*. Ljubljana: ŠKUC in Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1995.
- FREUD, Sigmund: *Nelagodje v kulturi*. Ljubljana: Gyrus, 2001.
- FREUD, Sigmund: *Spisi o družbi in religiji*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo, 2007.
- GOVEKAR, Fran: *Bon ton: Knjiga o lepem vedenju, govorjenju in oblačenju v zasebnem in javnem življenju*. Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1926.
- GOVEKAR, Minka: Ellen Keyeva. *Slovenska gospodinja* 1/5, 6. maj 1905, 34.
- HORKHEIMER, Max: The Jews and Europe. V: Eduardo Men-dieta (ur.), *The Frankfurt School on Religion: Key writings by the Major Thinkers*. New York: Routledge, 2005, 225–241.
- HRIBAR, Angelika: Strmolški graščak Rado Hribar in njegova rodbina. V: Miha Preinfalk (ur.), *Iz zgodovine gradu Strmol na Gorenjskem*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2006, 213–232.
- HRŽENJAK, Majda: Interpretacija simbolnega: Trije semiološki projekti. *Časopis za kritiko znanosti* 30/209–210, 2002, 379–397.
- HUDALES, Jože: Olikan meščan – olikan Slovenec. V: Jože Dežman, Jože Hudales in Božidar Jezernik (ur.), *Slovensko meščanstvo od vzpona nacije do nacionalizacije (1848–1948)*. Celovec: Mohorjeva založba, 2008, 99–112.
- HUZJAN, Vanja: Podoba otroka v slovenski ljudski pripovedni pesmi: Psihoanalitične vinjete. *Traditiones* 37/1, 2008, 113–133.
- HUZJAN, Vanja: Kako vzgojim svojo deco? Primarna socializacija deklic na primeru vzgojnega priročnika Milice Stupan (1932). *Šolska kronika* 19/1, 2010, 29–60.
- HUZJAN, Vanja: *Gmotna kultura otrok na Slovenskem od začetka 20. stoletja do druge svetovne vojne*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Podiplomska šola ZRC SAZU, 2020.
- JAGODIČ, Vojko: Mladinsko skrbstvo in zdravstvo mesta Ljubljane. *Kronika* 5/4, 1938, 235–241.
- KLEIN, Melanie: *Zavist in hvaležnost: Izbrani spisi*. Ljubljana: ISH, Fakulteta za podiplomski humanistični študij, 1998.
- KODELJA, Zdenko: Ali je vzgoja predmet pedagoške znanosti? V: *Problemi – šolsko polje*. Ljubljana: RK ZSMS, 1988, 59–70.
- KROFLIČ, Robi: *Avtoriteta v vzgoji*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1997.
- KREMENŠEK, Slavko: *Ljubljansko naselje Zelena jama kot etnološki problem*. Ljubljana: SAZU, 1970.
- LAPLANCHE, Jean: *Seksualnost in enigma*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo, 2008.
- LESKOŠEK, Vesna: *Zavrnjena tradicija: Ženske in ženskost v slovenski zgodovini od 1890 do 1940*. Ljubljana: Založba /*cf., 2002.
- LEŠNIK, Bogdan: *Temelji psihoanalize: Opombe h konceptom*. Ljubljana: Založba /*cf., 2009.
- MAKAROVIČ, Marija: *Črna in Črnjani: Narodopisna podoba koroškega delavskega naselja do druge svetovne vojne*. Črna na Koroškem: Krajevna skupnost, 1986.
- MAZIN, Viktor: Ko sem bil majhen, so se mi realni pacani zdeli veliki. *Emzin* 21/1–2, 2011, 91–92.
- MEDVEŠ, Zdenko: Legitimnost vzgoje v javni šoli. *Sodobna pedagogika* 51/1, 2000, 186–197.
- MILHARČIČ HLADNIK, Mirjam: *Šolstvo in učiteljice na Slovenskem*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1995.

MILHARČIČ HLADNIK, Mirjam: Otroci v migracijskih kontekstih. V: Janja Žitnik Serafin (ur.), *Slovensko izseljenstvo v luči otroške izkušnje*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2015, 13–31.

MOČNIK VOGELNIK, Teja: *Predadolescenti iz Reteč: Antropološka raziskava o inkulturaciji*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo FF UL, 2016.

PAVLIČ, Slavica: *Predšolske ustanove na Slovenskem: 1834–1945*. Ljubljana: Zavod republike Slovenije za šolstvo in šport, 1991.

PEŠAK MIKEC, Barbara: Razvoj obrtniškega zdravoslovja in odvrčanja nezgod: Skrb za varno delo na naših tleh s poudarkom na gradbeništvu. *Delo + varnost* 62/1, 2017, 22–31.

POTOČNIK, Bernarda: *Hmeljnik: Način življenja plemiške družine Wamboldt von Umstadt med prvo in drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1994.

RAMŠAK, Mojca: »Mati, Bog, domovina« ali o vzgoji otrok. *Koledar Mohorjeve družbe v Celovcu* 1999, 89–93.

RAMŠAK, Mojca: *Portret glasov: Raziskave življenjskih zgodb v etnologiji – na primeru koroških Slovencev*. Ljubljana: Društvo za proučevanje zgodovine, antropologije in književnosti, 2003.

RAMŠAK, Mojca: Etnološko preučevanje otrok v slovenski etnologiji in folkloristiki. *Etnolog* 17/68, 2007, 31–41.

RANCIÈRE, Jacques: *Nevedni učitelj: Pet lekcij o intelektualni emancipaciji*. Ljubljana: Zavod En-knap, 2005.

RAVNIK, Mojca s sod. Duše Krnel-Umek idr.: Vzgoja. V: *Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja: Vprašalnice VI*. Ljubljana: Raziskovalna skupnost slovenskih etnologov, 1976, 87–105.

RAVNIK, Mojca: *Galjevica*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1981.

REBULA-TUTA, Alenka: *Globine, ki so nas rodile: Zgodnje otroštvo v otroku in odraslem*. Celovec, Ljubljana in Dunaj: Mohorjeva družba, 1998.

SELIŠNIK, Irena: Vrtci – med starorežimsko vzgojo in novimi pedagoškimi prijemi. V: Aida Škoro Babič idr. (ur.), *Zgodovina otroštva*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2012, 349–357.

SLADKOVA, Ana: Ellen Key. *Slovenska gospodinja* 1/12, 9. december 1905, 89–91.

SLADKOVA, Ana: Nazori Ellen Keyeve o vzgoji. *Slovenska gospodinja* 2/2, 3. februar 1906, 9–10.

SOK, Jasna: *Družina skozi življenjsko zgodbo: Pričevalnost gradiva s Kozjanskega*. Magistrsko delo. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo FF UL, 2003.

Spletni vir 1: Adam Philips and Paul Holdengräber in Conversation. Serpentine Galleries Park Nights, 26. julij 2013; <https://vimeo.com/71982310>, 8. 1. 2014.

Spletni vir 2: Friedrich Fröbel; https://en.wikipedia.org/wiki/Friedrich_Fr%C3%B6bel, 17. 7. 2019.

Spletni vir 3: Froebel Gifts; https://en.wikipedia.org/wiki/Froebel_gifts, 17. 7. 2019.

Spletni vir 4: ŠINKOVEC, Pavel: Mladinski dom Malči Beličeve, 1998; <http://www2.arnes.si/~mdljmb1s/zgodovina.html>, 30. 4. 2015.

STARIHA, Gorazd: Izkoriščanje otrok in njih pravna (ne)zaščita v 19. stoletju. V: Aida Škoro Babič idr. (ur.): *Zgodovina otroštva*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2012, 231–242.

STUPAN, Milica: *Kako vzgojim svojo deco? Za meščanske, kmečke in proletarske matere*. Maribor: Ljudska Tiskarna, 1932.

ŠUŠTAR, Branko: *Spodnja Šiška – pušelj Ljubljane: Arhivski zapiski s poti vasi v predmestje: 1885–1914*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 1996.

ŠVAB, Alenka: *Družina: Od modernosti k postmodernosti*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 2001.

TURK NISKAČ, Barbara: *Med igro in delom: Etnografska raziskava učenja v zgodnjem otroštvu*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo FF UL, 2016.

UHLIŘ, Hugo: *Domači vedež: Zlata knjiga naših družin z nasveti iz vseh panog domačega gospodarstva, rodbinskega in družabnega življenja*. Ljubljana: Umetniška propaganda, 1932.

ZUPANČIČ, Anton: *Pedagogika*. Ljubljana: [samozaložba], 1904.

ŽNIDARŠIČ-ŽAGAR, Sabina: Novo materinstvo: Novi pogledi na matere in njihovo materinjenje od konca 19. stoletja do druge svetovne vojne. *Annales: Series historia et sociologia* 13/2, 2003a, 327–338.

ŽNIDARŠIČ-ŽAGAR, Sabina: Menstruacija postane javni problem. *Časopis za kritiko znanosti* 31/212, 2003b, 67–81.

ŽNIDARŠIČ-ŽAGAR, Sabina: *Ženski so pa vzrasle svetlejše dolžnosti nego kuhati in prati: Podoba in pojavnost žensk na Slovenskem: Slovenke od sredine 19. stoletja do 2. svetovne vojne*. Ljubljana: Pedagoški inštitut, 2013 [e-knjiga].

Ustni viri

GOSPA D., intervju, Ljubljana, 22., 24. februar, 2., 4. marec 2015.

GOSPA F., intervju, Ljubljana, 22., 30., 31. marec, 7. april 2015.

GOSPA I., intervju, Ljubljana, 20., 29. april 2015.

GOSPA K., intervju, Ljubljana, 5., 13., 20. april 2015.

GOSPA M., intervju, Ljubljana, 3. avgust 2015, 22. april 2016.

GOSPOD J., intervju, Ljubljana, 12. julij 2015, 31. marec 2016.

GOSPOD T., intervju, Ljubljana, 24. marec 2015.

Upbringing of Young Children in Ljubljana and the Surrounding Area from Early 20th Century until the Second World War

The article on the upbringing of Ljubljana's young children in the first half of the 20th century is based on oral and written sources used in the doctoral dissertation *Material Culture of Children in Slovenia from the Beginning of the 20th Century to the Second World War* (2020). The analysis of field narratives, educational manuals and etiquette was qualitative, and the interpretation was made with the ethnological, sociological, and psychoanalytic conceptual apparatus. In the first half of the 20th century, in Ljubljana and its suburbs education in the sense of all kinds of behaviour, i.e. the transfer of cultural patterns and social functions, which takes place in a relationship between adults and children, proved to be authoritarian and sadistic. With the removal of children from the labour market and the interpellation of women into mothers and housewives, the children's economic value in the middle and upper-middle classes declaratively changed into an emotional value. However, they had to be brought up without empathy in order to make them stronger, so they could compete in the job market. Self-control, obedience, and awe of authority were important. Parents were supposed to achieve this through regularity of habits, with praise and punishment. The latter (beating, kneeling, isolation, giving up food or socializing with family or peers, etc.) included a variety of torturous methods of sadism, as revealed by the stories of the children of that time. Against the background of non-discursive and discursive, domestic and institutional, educational practices, which are discussed in this article, reveal a repressive training prevalent at the time, which educators connected only at the end of the 1930s, in part due to the flourishing of psychoanalytic knowledge about children's psychosexual development, with fascism, and began to advocate for a more democratic upbringing of children. Between educational interventions and the so-called exemplary behaviour of adults and between the image of childhood, which was supposed to be protected and long, and its reality, when it was often threatened and short, in the first half of the 20th century yawned an empty space. Childhood was supposed to be valuable, but the people of Ljubljana at the time failed to realize its value.

»O SEKSU PA NIKOL NISO GOVORIL«

Ženske spolne vloge, spolni odnosi in spolne prakse v Celju z okolico od sredine 20. stoletja do danes

Izvirni znanstveni članek | 1.01

Datum prejema: 27. 3. 2019

Izveček: Članek povzema raziskavo o ženskih spolnih vlogah, spolnih odnosih in spolnih praksah v Celju z okolico med letoma 1950 in 2018. Temelji na pogovorih o spolnosti, spolnem odnosu, menstruaciji, samozadovoljevanju in spolnih pripomočkih s 17 ženskami, starimi od 22 do 89 let. Do bistvenih sprememb pri spolnih praksah je prišlo pri sogovornicah, rojenih po letu 1970, torej v drugi polovici 80. let 20. stoletja, ko so postale spolno aktivne. Te so o spolnosti govorile bolj odkrito kot starejše in z manj zadržki, pri spolnem odnosu pa so začele več eksperimentirati, tudi z različnimi spolnimi pripomočki.

Ključne besede: spolnost, ženske, spolni odnos, menstruacija, fetiš, Celje

Abstract: The article summarises research on female sexual roles, sexual relations and sexual practices in Celje and the surrounding area between 1950 and 2018. It is based on interviews about sexuality, sexual intercourse, menstruation, masturbation and sexual toys with 17 women aged 22 to 89 years. Significant changes in sexual practices occurred among interviewees born after 1970, i. e. in the second half of the 1980s, when they became sexually active. They spoke about sexuality more openly and with fewer reservations than older interviewees, and they began to experiment more with sexual intercourse, including various sex toys.

Keywords: sexuality, woman, intercourse, menstruation, fetish, Celje

Uvod

Zanima me, kaj si misliš o ženski? Še bolj me zanima, kaj si misliš o njeni vagini? A je tam, ker je ženska padla z razkrečenimi nogami, pa se je ranila in tista rana je postalo mednožje? In se še vedno celi in včasih celo krvavi. Je tam zate, dragi moj, da si jo vzameš, ko ti zapaše? Je tu zame? [...]¹

V 21. stoletju vedno glasnejši boj za enakopravnost spolov se povezuje z zgodovinskimi boji za pravice manjšin ali družbeno »šibkejših«. Kot najstnica, ki so jo vedno zanimala tabu teme, sem slišala veliko dobrih in slabih zgodb o spolnem življenju. Iz njih sem razbirala pomanjkanje tako biološkega kot kulturnega znanja o spolnem odnosu. To je bil razlog za odločitev, da raziščem najintimnejše dele naših življenj. Z raziskavo sem želela ugotoviti, kakšne izkušnje s spolnostjo in odnos do spolnosti imajo ženske različnih generacij, ki živijo v Celju in njegovi okolici.²

V prispevku predstavljam del raziskave, in sicer spolno življenje heteroseksualnih žensk, v katerem se osredinjam na žensko spolno vlogo in žensko dojetje lastne spolnosti v heteroseksualnem odnosu. Analizo sem razdelila na tri teme: prva menstruacija in prve spolne izkušnje, ženske pri spolnem odnosu ter samozadovoljevanje in spolni pripo-

močki. Predstavljam odnos med moškim in žensko v spolnosti in analiziram, ali sta se partnerja o tem pogovarjala, kako je potekal spolni odnos, kako odkrito so sogovornice govorile o spolnosti in v kolikšni meri so bile odprte za spremembe in eksperimentiranje pri samem spolnem aktu. S primerjavo sogovornic glede na leto rojstva pa nakazujem, kako sta se spolnost in odnos do nje v času spreminjala.

Spreminjanje odnosa do spolnosti v 20. stoletju

Zaradi pomanjkanja literature na začetku 20. stoletja so seksologi v Veliki Britaniji, med njimi Henry H. Ellis, menili, da morajo strokovnjaki, če želijo novo znanje o spolnosti razširiti med populacijo, začeti pisati v razumljivem jeziku; začelo se je novo obdobje izobraževanja in pisanja o spolnosti. Pisci so bili ljudje s predhodnim znanjem psihologije ali psihoanalize (Jackson 1987: 59). Psihoanaliza in antropologija sta v 20. letih 20. stoletja prispevali k splošnemu gibanju, ki je sprožilo razprave o spolnosti (Spencer 2002: 684). Leta 1930 je zdravnica Helena Wright izdala seksualni priročnik in v njem poudarila pomen klitoris pri ženskem vznurjenju in orgazmu (Jackson 1987: 67). Takrat je nastal tudi moderni seksualni priročnik urednika Havelocka Ellisa, ki je ženske učil, kako uživati v zakonski spolnosti (Jackson 1987: 59). Hkrati je antropologinja Margaret Mead izdala raziskavo o spolnosti in značaju v treh različnih družbah Papue Nove Gvineje, kjer je preučevala kulturno določenost značajskih seksualnih razlik (Mead 1962).

1 Maja Zupanc, *A boš dala?* (2018) – Neobjavljena poezija na kratko povzema vsebino moje raziskave.

2 Ožja opredelitev raziskovalnega območja je v poglavju Metodologija.

* Sara Krajnc, dipl. etnologinja in kulturna antropologinja, študentka 2. letnika magistrskega študija, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo; sara.krajnc1@gmail.com.

Na Slovenskem je spolna vzgoja postala glavna tema razprav v 30. letih 20. stoletja, ne iz skrbi za izobraževanje mladih, temveč zaradi posledic gospodarske krize, ki je v družbi povzročila kaos. Gospodarsko in moralno moč države so slabili naraščajoča prostitucija in spolne bolezni, zmanjšana plodnost moških in žensk ter naraščanje števila nezakonskih rojstev, splavov in kontracepcije; v ozadju skrbi so bili ekonomski, politični in demografsko-nacionalistični razlogi. Z željo po omejitvi omenjenih pojavov so intelektualci – vsak na svoj način – začeli poudarjati pomen spolne vzgoje. Vzpostavila sta se dva tabora – tabor katoliških in tabor liberalnih intelektualcev. Cilj spolne vzgoje obeh je bil zatreti spolni nagon mladih in jih odvrti od predporočne spolnosti (Rožman 2001: 108–110).

Osrednji cilj spolne revolucije leta 1968, ki je zahtevala popolno osebno svobodo ter zavrnila telesno in erotično zatiranje žensk, je bil napad na vnaprej določene spolne vloge (Turner 1994: 34). Najpomembnejša družbena vloga ženske pa je vedno ostalo materinstvo. Podporniki tedanjega t. i. drugega vala feminizma so trdili, da je treba – če želimo žensko odrešiti te vloge – rodnost ločiti od spolnosti, iz slednje pa narediti prostor zabave, ki nima vpliva na osebni razvoj ali življenjske načrte. Pri tem je največjo vlogo igrala kontracepcija (Spletni vir 1). Sočasno so se razvijale genetske teorije o ženski manjvrednosti kot posledici ekonomske krize v zgodnjih 70. letih in ženskih gibanj med letoma 1960 in 1970 (Shilling 2003: 43). Po letu 1960 sta William Masters in Virginia Johnson izdala nov seksualni priročnik, ki podpira in utemeljuje primat penisa. Po njenem mnenju penis omogoča sprostitvev seksualne napetosti obeh spolov in prinaša spolno zadoščenje (Jackson 1987: 73).

Osvobajanje se je nadaljevalo tako v antropološkem raziskovanju kot med širšim prebivalstvom. Med antropologi in antropologinjami je zavel nov veter. V razvijajoči se feministični antropologiji v 70. in 80. letih je bila subjekt preučevanja ženska. Postopoma so osrednja tema raziskav postali tudi »moški« in »moškost«. ³ Številni so proučevali tudi mladostnike. V Zahodni Nemčiji so seksologi in medicinski psihologi objavili dve raziskavi o spolnem (seksualnem) obnašanju mladostnikov – prvo leta 1970 in drugo leta 1990. Ugotovili so, da so mladostniki leta 1990 spolnost bolj povezovali z ljubeznijo in razmerjem kot leta 1970, dekleta pa so v spolnosti prevzemala več pobud kot pred dvema desetletjema (Schmidt idr. 1994: 489). ⁴

Raziskavam spolnosti so se v tem obdobju pridružile raziskave o dojetanju menstruacije. Sociologinja Janet Lee je leta 1994 raziskovala telo in prvo menstruacijo med okoli 40 ženskami različne narodnosti in veroizpovedi, starimi od 18 do 80 let. Ženske so trdile, da so imele zaradi menstruacije mešane občutke o svojem telesu, menstruacija pa je bila označena negativno, pogosto tudi kot prekletstvo. Večina žensk je sledove menstruacije na spodnjem perilu ali oblačilih skrivala (Lee 1998: 83–85).

V raziskavi sem se želela opreti tudi na raziskave slovenskih etnologov in etnologinj. Čeprav teme tega prispevka ne obravnavajo neposredno, pa nekatere z njo vsaj deloma sovpadajo. Prvi zametki etnološkega raziskovanja spolnosti so bile vprašalnice o spolnem življenju v sklopu *Etnološke topografije slovenskega etničnega ozemlja* (Križnar 1976). Obravnavajo tri glavna področja: širše manifestiranje erotike, spolne odnose in higieno, vsako od njih pa vsebuje še nekaj podtem. Pet let zatem je etnolog Marko Terseglav izdal prvo slovensko erotično zbirko ljudskih pesmi *Klinček lešnikov*, ki omogoča dober vpogled v nekdanje pojmovanje spolnosti (Terseglav 1981). V naslednjem desetletju je Božidar Jezernik izdal monografijo *Spol in spolnost in extremis* (Jezernik 1993). Ena izmed ključnih slovenskih raziskovalk tega področja, Irena Rožman, je leta 1997 napisala prispevka *Spolno življenje v ljudskem jeziku* (1997a) in *Intervju o neizrekljivem* (1997b), v naslednjih letih pa še več besedil o kulturi rojstva (Rožman 2002, 2003, 2011, 2013, 2015). Eno njenih obširnejših del je doktorska disertacija s kratkim pregledom prepovedanih spolnih praks in spolne vzgoje (Rožman 2001). V njej je opisala kulturo rojstva v kraju Velika Brusnica na Dolenjskem od druge polovice 19. stoletja do druge svetovne vojne. Tri leta pozneje je izdala knjigo *Peč se je podrla!: Kultura rojstva na slovenskem podeželju v 20. stoletju* (Rožman 2004). Polona Sitar je raziskovala ženske vloge v spolnosti; v svoji monografiji obravnava potrošnjo, tehnološki razvoj in emancipacijo žensk v socialistični Sloveniji (2017a), v članku pa piše o dojetanju menstruacije (2017b).

Privlačnost raziskovanja spolnosti razkriva tudi bibliografski sistem Cobiss. Kot kaže izpis kataloga, se je od konca 90. let do začetka novega tisočletja število etnoloških in antropoloških diplomskih in magistrskih nalog o spolnosti povečalo. Največ del, med njimi o spolni moralii v cerkvenih besedilih, mitologiji spolnosti na Slovenskem, oglaševanju spolnosti, materinstvu, aseksualnosti, masturbaciji in fetišizmu, je izšlo med letoma 2007 in 2012. Po letu 2012 je etnološko oz. antropološko zanimanje za spolnost, vsaj glede na vpise v sistem Cobiss, uplahnilo.

spolna praksa, temveč tudi samo seksualno telo zgodovinsko in kulturno strukturirano. Janice Boddy je v raziskavi v Sudanu razpravljala o dojetanju nedolžnosti. Ugotovila je, da infibulacija »ustvari« nedolžnost, reinfibulacija pa lahko iz seksualno izkušene ženske znova ustvari devico. Nedolžnost je tako socialna »dodelava« ženskega telesa namesto naravnega stanja (Boddy v Pine 2002: 396).

3 O tej temi so pisali Peter Loizos in Evthymios Papataxiarchis v knjigi *Contested Identities* (1991), Andrea Cornwall in Nancy Lindisfarne pa v *Dislocating Masculinity* (1994). Obe knjigi sta pomembni za preučevanje moške seksualnosti. Tako moškega kot žensko predstavljata kot kompleksno in spreminjajočo se simbolno kategorijo, moškost je zanj enako problematična kot ženskost (Pine 2002: 396).

4 Z dekonstrukcionizmom 90. let je razlikovanje med seksom in spolom postalo nejasno. Antropološke študije o spolu in spolnosti, ki se opirajo na Foucaultove teorije, so vse bolj dokazovale, da je ne le

Omenjena dela slovenskih etnologov in antropologov so mi pomagala oblikovati lastno raziskovalno področje in oblikovati raziskovalna vprašanja.

Metodologija

Spolnost sogovornic sem raziskovala z ustno biografsko metodo, ki spodbuja spontanost sogovornikov ali sogovornic in omogoča, da povedo, kar se jim zdi pomembno, o svojem življenju pa razmišljajo na emski način (Ramšak 2002: 94–95). Metodo sem dopolnjevala z nestrukturiranimi in s polstrukturiranimi pogovori.

Za območje raziskovanja sem izbrala Celje z okolico, kjer sem kot domačinka hitreje in enostavneje navezovala stike. Sogovornice sem izbirala glede na njihovo samoopredeljevanje – ali se imajo za Celjanke oz. prebivalke okolice Celja. Sogovornice živijo ali pa so preživljale otroštvo v Celju in njegovih naseljih, Šempetru v Savinjski dolini, Velenju, Štorah in Šmarju pri Jelšah. Mlajše sogovornice sem pridobivala z metodo snežne kepe, s starejšimi sogovornicami pa sem se pogovarjala v domu upokojencev Dom ob Savinji Celje. Večine svojih sogovornic prej nisem poznala. Sogovornice sem po starosti razdelila na tri generacije: ženske, rojene pred letom 1970, ženske, rojene po letu 1970, in ženske, rojene po letu 1990. Med raziskavo sem določene izsledke žensk, rojenih po letu 1970, in žensk, rojenih po letu 1990, združila z namenom dopolnjevanja.

Med decembrom 2017 in majem 2018 sem se pogovarjala s 17 ženskami, rojenimi med letoma 1929 in 1995, ki so bile v času raziskave stare med 22 in 89 let. Z njimi sem se srečala enkrat, dvourne pogovore sem snemala in jih pozneje transkribirala. Citatov nisem spreminjala, so pa pogosto združeni, ker so se sogovornice vračale k določenim vprašanjem ali temi. V njih so njihovi lastni izrazi, besedilo je zapisano v njihovem pogovornem jeziku, zato je ponekod tudi manj jasno oz. je dvoumno. Ni povsem jasno, kaj se je dogajalo med določeno spolno aktivnostjo, sogovornice so namreč uporabile nejasne izraze, kot npr. »sem ga potem zrihtala«.

Ob klasični obdelavi podatkov, tj. analizi odgovorov po generacijah in temah, sem nekaj pozornosti namenila tudi subjektivnemu, skriteму delu pogovorov. Med pogovori sem zapisovala odzive sogovornic na določena vprašanja ali teme, ob ponovnem poslušanju posnetkov sem vanje dopisovala različne nebesedne odzive, npr. tišino, smeh, opazno nelagodje ali enostavno izogibanje temi. Veliko neizrečenega je bilo za samo raziskavo zelo povedno. Vsak razgovor sem začela z vprašanjem oz. s spodbudo: »Povejte mi kaj o svojem otroštvu in odnosu vaših/tvojih staršev.« Načeloma sproščeni pogovori so postali malce neprijetni ob podrobnejših vprašanjih o njihovi lastni spolnosti (npr. o spolnem aktu ali predigri). Dve sogovornici sta se med pripovedovanjem o svojih življenjskih in spolnih izkušnjah tudi razjokali.

Starejšim sogovornicam, rojenim pred letom 1970, sem morala o spolnosti zastavljati veliko neposrednih vprašanj. O svojem otroštvu, odnosu staršev in življenju (delu, otrocih) so se razgovorile, o spolnosti pa raje molčale. Mlajšim sogovornicam, rojenim po letu 1970, sem postavljala dodatna vprašanja samo, če niso vedele, kaj bi še povedale. Mlajše so se bistveno bolj razgovorile kot starejše. Razloge iščem v spremenjeni vzgoji⁵ in družbeni detabuizaciji spolnosti (mediji, šola, pop kultura itd.). Sem spada tudi vpliv, ki ga je imela seksualna revolucija iz 60. let na ženske, ki so svoje prve spolne izkušnje doživljale v naslednjih desetletjih. Seksualna revolucija je bila začetek ženske spolne avtonomije. S kontracepcijo so spolnost lahko ločile od reprodukcije⁶ (Dolar po Arsenjuk 2004: 23).

Za podatke, ki jih med pogovorom nisem uspela pridobiti, ne morem trditi, da ne obstajajo. Tudi med raziskovanjem na domačem terenu nam sogovorniki in sogovornice občutljive in zasebne skrivnosti razkrijejo šele, ko nas bolj spoznajo in nam bolj zaupajo (Muršič 2011: 78–79).

Sogovornice niso povedale, zakaj so pri določenih temah obmolknile ali določenih podatkov niso želele deliti z menoj. Po njihovih odzivih sklepam, da je spolnost zanje z nenapisanimi pravili povezan tabu. V njihovem kulturnem okolju se o spolnosti niso pogovarjali, o njej niso vajene govoriti, težko ubesedujejo svoje občutke in izkušnje. Kot primer navajam pogovore o samozadovoljevanju in analnem spolnem odnosu pri ženskah, rojenih pred letom 1970. Sogovornica Ivanka (roj. 1946, Podčetrtek) je ob tem vprašanju utihnila in samo zmajala z glavo, kot da tega – ker je vedela, da se pogovor snema – ne bi želela niti izreči. To ne pomeni, da se ženske niso samozadovoljevale, a niti, da so se. Ko sem Rozi (roj. 1937, Maribor) vprašala o njenem prvem spolnem odnosu, je rekla: »*Mislim, da nedolžnosti z mojem nisem izgubila, ampak veste, to je težko vprašanje, ne spomnim se, smo bile tudi me navihane, tako kot so danes.*« Čeprav je govorila o svoji izkušnji, ji je bilo ob opisovanju vidno neprijetno, način njene ubeseditve pa je izražal, kako težko prizna, da nedolžnosti ni izgubila s svojim mo-

5 Več o tem v poglavjih Prva menstruacija in prve spolne izkušnje ter Ženske pri spolnem odnosu.

6 V javnosti se je več govorilo o spolnosti, mediji so začeli objavljati nasvete, v nekatere šole so uvedli spolno vzgojo. V slovenskih osnovnih šolah so trenutno obvezne vsebine o spolnosti vključene k uram biologije, ni pa enotnega programa oz. je ta odvisen od posamezne šole. Nacionalni inštitut za javno zdravje in učitelji biologije so v ta program poleg naravoslovnih skušali vključiti tudi sociološke in psihološke teme (Hudobivnik 2016).

7 Zaradi občutljivih izpovedi in želje po anonimnosti sem imena sogovornic spremenila. V oklepaju navajam leto rojstva in kraj, kjer so preživljale otroštvo. V seznamu literature in virov za imenom navajam kraj bivanja. Ob sogovornicah, ki jih v članku dobesedno navajam in so vključene v seznam virov, sem svojo analizo utemeljila tudi na pogovorih z naslednjimi sogovornicami iz Celja: Jožefo (intervju 8. 12. 2017), Marto (5. 12. 2017), Miro (12. 9. 2017), Gogo (23. 4. 2018), Lučko (16. 4. 2018), Loti (25. 4. 2018) in Eriko (19. 4. 2018).

žem. Starejše sogovornice so se neposrednim izrazom (npr. penis, vagina, seks) izogibale in so nanje namignile bolj posredno. Sogovornicam, rojenim po letu 1970, pa ni bilo (vedno) neprijetno podrobneje govoriti o analnih spolnih odnosih ali samozadovoljevanju. Uporabljale so tudi bolj »domače« izraze, kot so *seks, fafati, lulek* itd.

Veliko o teh zagatah pove tudi odziv ene od starejših sogovornic, ki je po koncu najinega pogovora pripomnila, da še nikomur ni povedala toliko podrobnosti o svojem spolnem življenju kot meni – po mojem mnenju pa je bil najin pogovor zelo splošen in površinski.

S spodnjo tabelo povzemam spoznanja o opravljenih pogovorih.

SOGOVORNICE, ROJENE PRED 1970	SOGOVORNICE, ROJENE PO 1970	SOGOVORNICE, ROJENE PO 1990
Več govorile o otroštvu in odnosu staršev, manj o lastni spolnosti.	Veliko govorile tako o svojem otroštvu in odnosu staršev kot o lastni spolnosti.	Več govorile o svoji spolnosti kot o otroštvu in odnosu staršev.
O spolnosti govorile posredno (bolj opazni tabuji).	Večina uporabljala »domače« izraze za spolnost (<i>seks, fuk, fafati ...</i>).	Uporabljale »domače« izraze za spolnost (<i>seks, fuk, fafati ...</i>).
Bile bolj zadržane.	Bolj odprto govorile.	Bolj odprto govorile.

Tabela 1: Način govora o spolnosti glede na starost sogovornic (lastna raziskava).

Prva menstruacija in prve spolne izkušnje

Med raziskovalnimi temami sta bili tudi prva menstruacija in prve spolne izkušnje. Moje sogovornice, ne glede na starost, opisujejo podobne izkušnje z menstruacijo, s prvim spolnim odnosom in z odsotnostjo pogovora s starši. Trdim lahko, da so šele dekleta, rojena okoli leta 1970 in po njem, dobile informacije o menstruaciji. Njihovi starši so se vsaj približno zavedali – čeprav nekateri pri tem niso bili najbolj spretni – da je treba o tem podrobneje govoriti. Večina staršev je sogovornicam razložila, da bodo menstruacijo imele vsak mesec in da se morajo umivati; priskrbeli so jim tudi vložke ali blago. Marija, najstarejša sogovornica, je o svoji izkušnji z menstruacijo povedala:

Več sem govorila s sestrama, mama je bila bolj zaprta glede teh stvari, takrat se o tem ni govorilo, starejša sestra mi je razložila, ni bilo vložkov, tamponov, mama je šivala blago, gumb pa flikce, potem smo jih oprali. O

menstruaciji se ni velik govorilo, so skrivali, to je bil bolj tabu, ne vem, ali je bila vzgoja taka, časi taki, o tem se niso pogovarjali. Ne vem, kak je danes, ti otroci prosto povejo, to je pametno, neizmerno bolj pametno, da se ve, za kaj se gre. (Marija, roj. 1929, Kranj)

Franckina izkušnja je bila podobna – menstruacijo je dobila relativno pozno, pri 15 letih. Kaj je to, ji je povedala sosedica. Mama ji vnaprej ni ničesar razložila; ko jo je dobila, ji je le rekla, da bo tako vsak mesec in da ji bo naredila vložke. Vložki so bili iz blaga in so jih prali (Francka, roj. 1947, Kompolje). Ivanka pa je svojo izkušnjo takole opisala:

Ko sem prvo menstruacijo dobila, sem govorila s štiri leta starejšo sestro, ni bilo vložkov, js ne vem, kak je blo v mestu, v vasi jih ni blo. Sestra je cote sušila, pa si je cote med noge dala. Eno leto v šoli so nam povedal o menstruaciji, kaj je to, da včasih boli, da je treba vložek met. O seksu pa nikol niso govoril. (Ivanka, roj. 1946, Podčetrtek)

O podobnih izkušnjah z informatorkami, starimi 60 let in več, piše tudi Irena Rožman. Sodeč po njihovih izpovedih je bila spolna vzgoja večji tabu kot spolnost sama. Govoriti o spolnosti je pomenilo govoriti o neizrekljivem. Ena izmed posledic pretirane sramežljivosti staršev je bila nevednost odraščajočih deklet o spolnem razvoju in njegovih manifestacijah. Zato je mnoge prva menstruacija popolnoma presenetila (Rožman 1997a: 142).

Shirley Weitz (1977: 30–31) piše, da so na ameriški televiziji v zadnjih 30 letih zasledili le sem in tja kakšno omembo menstruacije. Z izogibanjem temi so dekletom posredno sporočali, da je menstruacijo treba skrivati pred vsem pred moškimi. Dokaz o tabuiziranju menstruacije je bil način govora o njej; redke ženske so jo v javnosti pomenovale, namesto tega so uporabljale izraze, kot so: »na obisku imam prijateljico«, »sem bolna« ipd. Irena Rožman (2001: 276) opisuje, kako izrazi oz. besedne zveze, kot so »bolna sem« in »ženska bolezen«, odsevajo zakoreninjeno predstavo ljudi o nečistosti ženske med menstruacijo.

Taja takole opisuje svojo izkušnjo: »V šoli ni bilo spolne vzgoje, punce smo se bolj med sabo pogovarjale. Starejša sestra se je pogovarjala z mami o menstruaciji, zato sem že slišala in sem že takoj vedla. Z mami se nisima, ker sem preko pogovora sestre pa mami vse slišala« (Taja, roj. 1977, Velenje). Barbara je menstruacijo dobila zelo zgodaj – že pri desetih letih. Mama ji je razložila, kaj to je, kako vzdrževati higieno in da potrebuje vložke (Barbara, roj. 1977, Celje). Tudi druge mlajše sogovornice izkušnje s prvo menstruacijo opisujejo podobno kot Barbara.

Po zbranih podatkih sklepam, da generacije, rojene pred letom 1970, niso bile dobro informirane o menstruaciji in da dekleta o njej niso veliko vedela. Ob ugotavljanju razlogov ne smemo zanemariti niti verskih niti političnih dejavnikov. Polona Sitar ugotavlja: »Spolne norme v socialistični Sloveniji so bile namreč tudi ostanki krščanskega družbenega nadzora nad spolnostjo in vrednot, ki so po-

udarjale žensko pasivnost, idealizirale čistost in ubogljivost do moških« (Sitar 2017b: 317). Nadaljuje: »V krščanski religiji menstruacijo razumejo kot nekaj negativnega, nečistega in kužnega ter kazen za izvirni ženski greh. Krščanska religija je ločila ženske od njihove reproduktivne moči, utišala matriarhalne tradicije in ženska telesa prikazovala kot demonska« (Sitar 2017b: 317–318). Po pogovorih z mlajšimi sogovornicami se zdi, da se je generacija njihovih staršev že bolj zavedala, da mora o tem podrobneje govoriti.

Izkušnji prve menstruacije je bila podobna izkušnja prvega spolnega odnosa. Vse sogovornice so podčrtale, da se doma o spolnosti niso veliko pogovarjali, da nikoli niso razpravljali o podrobnostih spolnega odnosa ali pa o tem enostavno niso govorili. Starejše so podrobnosti izvedele iz knjig ali pogovorov s prijateljicami, mlajše generacije, rojene po letu 1990, pa tudi na spletu.

Pri starejši generaciji, rojeni pred letom 1970, se doma o spolnosti sploh niso pogovarjali. Lilijsini mami je bilo o tem neprijetno govoriti, o spolnosti niti ona niti oče nista nikoli spregovorila:

Če se je kaka stvar glede spolnosti ali rojstva vrtela po televiziji, je mami ugasnila televizijo. Se prav spomnim, da je bila ena oddaja na televiziji glede spolnosti, je mama ugasnila televizijo in smo mogli it molit, pa nismo bili pobožna družina, ampak je bila za nas to tabu tema, sestra, ki je bla sedem let starejša od mene, ni dovolila tega, češ kaj nam zdaj ti prikrivaš, če vsi vemo, za kaj se gre. (Lilija, roj. 1964, Črna na Koroškem)

Ivankina izkušnja je bila podobna: »Nič nam niso povedali ne o menstruaciji ne o spolnosti. To jih je blo itak sram. Če si moji mami kej reku o spolnosti, je rekla: 'Bedak, tiho bodi!'« (Ivanka, roj. 1946, Podčetrtek).

Mlajša generacija, rojena po letu 1970, se je pogovarjala o začetkih spolne aktivnosti in zaščiti. Manca je pripovedovala: »Z mami sma o spolnosti govorile v srednji šoli, ko sem že zgubila nedolžnost, vprašala je sam, če me je kej bolelo. Ati je bolj zaščitniški, ne pogovarjama se veliko o tem, postane živčen. Noben mi ni nikoli razložil, kako poteka spolni odnos« (Manca, roj. 1993, Celje). Kljub temu da se pri Mojci (roj. 1973, Celje) doma veliko in odkrito pogovarjajo o najrazličnejših temah, so v povezavi s spolnostjo govorili samo o zaščiti.

V generaciji sogovornic, rojenih po letu 1970, je v spolnosti že prišlo do (manjših) sprememb. Njihovi starši so se že začeli pogovarjati o določenih temah, na primer o zaščiti. Radikalne spremembe pa tudi v tej generaciji še ni bilo. Sogovornice, rojene med letoma 1970 in 1985, so mi zaupale svoje starševske izkušnje in poudarile, da so same s svojimi otroki bolj odkrito govorile o spolnosti. Po njihovem pripovedovanju so se z otroki o tem vsaj enkrat odkrito pogovorile. Prav zaradi pomanjkanja informacij, ki so ga doživele same, želijo svojim otrokom povedati več. Zaradi razvoja tehnologije in dostopnosti informacij

(predvsem na spletu) mlajše generacije o spolnosti lahko hitreje izobrazimo. Špela mi je zaupala svojo izkušnjo:

Jaz imam dve punčki, s katerima se od nekdaj pogovarjamo o tem, saj so tut prizori v filmih, ko se dva poljubljata pa zlezeta pod rjuhe, pridejo vprašanja, pojasniš na njima razumljiv način. Me smo glih ta nova generacija, ki se zavedamo pasti spolnosti in se odkrito pogovarjamo o tem. (Špela, roj. 1981, Celje)

Izkušnje s prvim spolnim odnosom so pri vseh podobne. Pri vseh ga je vodil moški, pobudo zanj pa sta dala ali oba ali eden od njiju. Ženske so bile navadno v razmerju, moški pa je bil starejši. Po besedah sogovornic prvi spolni odnos ni bil nič posebnega, nekatere je bolelo, druge ne, vse pa se strinjajo, da je bil neroden in neprijeten. Stanka je pripovedovala: »Od začetka se spomnem, da ni bilo nič kaj lepo, on je bil prijazen, to je bila tut taka butasta vzgoja: kot da se bojiš spolnosti, da se ne bi kaj zgodil [namig na možnost zanositve, op. a.]« (Stanka, roj. 1943, Šmarje pri Jelšah).

Prvi spolni odnos se je začel brez predigre, nobena ni doživela orgazma. Sogovornice so bile stare med 14 in 21 let. Večina žensk, ki je nedolžnost izgubila med 14. in 17. letom, je pripadnic mlajše generacije, rojene po letu 1970, medtem ko so bile ženske starejše generacije pri prvem spolnem odnosu stare med 17 in 21 let. Pravijo tudi, da niso vedele, kaj točno morajo početi, zato so se prepustile moškemu, ki naj bi bil nežen in pozoren. Nobena ni bila prisiljena v prvi spolni odnos.

Pričakovala sem, da bodo ženske mlajše generacije o samem spolnem aktu vedele več. Prav tako nobena ni vedela, kaj mora početi, in je zaupala moškemu, ki tega (v večini primerov) prav tako ni vedel. Ženske so se jim prepustile, ker so bile prepričane, da so kot starejši o spolnosti bolj poučeni. »Punce bi velik bolj mogle bit seznanjene. Če bi več vedla takrat, bi tut se mal drgač pripravila, sem bolj romantičen človek. On je takrat prevzel pobudo, jaz sem sledila« (Barbara, roj. 1977, Celje). Ženske si niso niti predstavljale, kako izgleda penis, kar je še en dokaz, kako malo so vedele o spolnosti. Maruša, ki je imela prvi spolni odnos pri 16 letih, ga je takole doživela: »Men je blo prvič ful smešn, da lulek stoji, sej sem vedla, da stoji, sam si nisem znala predstavlat, to mi je blo še parkat potem fascinantno« (Maruša, roj. 1995, Celje).

Ženske mlajše generacije, rojene po letu 1970, so po prvem spolnem odnosu šle na pregled h ginekologinji in poskrbele za kontracepcijske tablete ali drugo zaščito. Jana (roj. 1995, Celje) v zvezi s tem pravi: »Jemljem tabletko, menim pa, da si bolj potreben, če nisi na tabletkah, vsaj pri men je tak. Kondoma ne uporabljama veliko, saj njemu sploh ne paše, saj pravi, da nič ne čuti. Potem pa tudi ženski vse pol dol pade, ker nekdo ne uživa.« Ženske, rojene pred letom 1970, so bile med prvim spolnim odnosom in še nekaj let po njem nezaščitene. Za zaščito so poskrbele šele v svojih srednjih letih. Ivanka (roj. 1946, Podčetrtek) je povedala: »Zaščita je bila, sem imela tablete, po Suzaninem rojstvu [po 1970].

Prej nisem imela zaščite.« Tudi Stanka (roj. 1943, Šmarje pri Jelšah) sprva ni bila zaščiten: »*Od začetka še ni bilo zaščite, me je bilo zmerom strah, sem imela zelo malo od seksa, kasneje sem se zaščitila z obročkom.*«

Ženske med spolnim odnosom

S sogovornicami sem spregovorila tudi o samem spolnem odnosu in ne le o njihovi prvi izkušnji. V mladosti je bil skoraj pri vseh enak. Od začetka zveze do okoli 30. leta njihove starosti ga je vodil partner. Vodilno ali delno vodilno vlogo (ta se je izmenjevala) so zelo zgodaj prevzemale ženske, rojene po letu 1990, in to že po nekaj spolnih odnosih oz. v manj kot letu dni. Sogovornice, rojene po letu 1970, so začele vodilno vlogo v spolnosti prevzemati po rojstvu otrok oz. po svojem 30. letu. Tudi same so postale pobudnice, bolj enakopravno so sodelovale, povedale, kaj jim ustreza, kaj si želijo, in tudi predlagale popestritve. Pravijo, da so v srednjih letih spolnost začele doživljati drugače in da se te ne da primerjati s spolnostjo pri 20. letih. Mojca (roj. 1973, Celje) je ena od žensk, ki so v spolnosti začele bolj uživati v srednjih letih. Pravi:

Ko smo na pijači s kolegicami, pa kira reče: »Joj, dans mu pa morm dat, da ne bo tečn, pa komi čakam da mine.« Tega pri meni ni. Če se meni ne da, ne boma, on normalno sprejme, ni jezen ali namurkan [užaljen], v teh letih, kar sva skupaj, se še ni zgodil, oziroma redko, da mi ne bi pasal.

In nadaljuje:

Pri spolnem odnosu so bili dominantni bolj oni [spolni partnerji], sem se prepustila, ker sem se še učila, pol pa nekoč pride. Potem sem pa že jaz tudi prevzela vodilo, bolj ko sem stara, bolj je, s tem je bilo vedno bolj dolgočasno, ni bilo akcije, bolj rutinsko, razen če smo kej spili, v primerjavi s tem zdej je čist drugače [kot s prejšnjim partnerjem].

Partnerja ima že 16 let, starejša kot je, bolj uživa: »*Doživljam orgazme, bolj pri predigri s ščegetavčkom, tudi med spolnim odnosom, pred tem partnerjem sem ga tudi, ampak ne toliko pogosto. Velikokrat tudi berem o spolnosti in slišim, da je po 40. letu najboljša spolnost, men je čedalje bolj všeč.*«

Starejše sogovornice so dominantno vlogo prepuščale moškemu, prav tako je bil on pobudnik. Stanka (roj. 1943, Šmarje pri Jelšah) je po ločitvi od moža alkoholika spoznala novega partnerja. Spolnost z nekdanjim možem je ni zadovoljevala. O spolnosti z novim partnerjem je pripovedovala: »*Jaz nikoli nisem vodila spolnega odnosa. Orgazem sem doživela, je bil mož pozoren, pri bivšem možu ne, je bilo prekratko pa premalo sva bila skupaj.*«

Po mnenju sogovornic imajo moški večje spolne potrebe in so jih zato le redko zavrnil. Razlogov je več – nekatere zaradi nasilnega partnerja niso imele izbire, druge so to

naredile iz ljubezni in ker so mu želele ustreči, nekaj pa se jih je s provolitivijo izognilo »*nerganju*«.

Moj mož je bil lovec, veliko je hodil domov čez vikende, precej začel pit, delal je v Cinkarni, tam so vsi pili, že zjutraj na vlaku so šnops pili, je prvo šel v gostilno, potem šele domov. Tudi ko je pil, sem mu dala, če ne sem pa focn [klofuto] dobila. Po navadi sva zjutraj seksala, ker zvečer je bil že pjani, men je pa tut pasal, da sem lahka zvečer spala, nisem rekla ne, ker potem bi rekel, da sem šla drugam, da sem kurba, bil je ljubosumen. (Ivanka, roj. 1946, Podčetrtek)

Starejše sogovornice, rojene pred letom 1970, so trdile, da so imeli v spolnosti vodilno vlogo moški in da so jim bile vedno na voljo. Na to je vplivalo veliko dejavnikov, od kulturnih, družbenih, prostorskih in časovnih do političnih in verskih.

Pri obravnavani temi ne smemo zanemariti vpliva katoliške cerkve. »*Krščanstvo povečuje tradicionalne 'ženske' lastnosti, kot je dobra in žrtvujoča se mati, v nasprotju z žensko kot seksualnim bitjem in njenim telesom*« (Sitar 2017b: 318).

V nekdanji socialistični Jugoslaviji se je patriarhalni sistem kljub sprejetju številnih zakonov, ki naj bi zagotovili enakopravnost žensk v gospodarskem in družbenopolitičnem življenju, ohranil. Socializem, ki je razkrojil ekonomsko odvisnost žensk od moških, je temeljil na sistemski in vsebinsko razdelani emancipaciji žensk (Burcar 2015: 43–44). V dejanskem življenju pa so številne ženske, med njimi tudi moje sogovornice, še zmeraj sprejemale podrejeno spolno vlogo. Niso znale prevzeti pobude, mogoče si tega niso niti želele niti upale; prevzemale so prakse, ki so jih opazovale pri starših in iz katerih je bilo razvidno, da nadrejena vloga pripada moškemu.

K podrejeni vlogi žensk je prispevalo tudi pomanjkanje spolne vzgoje v izobraževanju, kar je tesno povezano s tabuizacijo spolnosti. Na to so začeli v 30. letih 20. stoletja opozarjati slovenski krščanski in liberalni intelektualci. Katoliški intelektualci so bili proti javni spolni vzgoji, v želji, da se o spolnosti javno še naprej molči, so zagovarjali individualno spolno vzgojo otrok, pri katerih je spolni nagon že prebujen in ga ne morejo več nadzorovati. Liberalni intelektualci so bili, prav nasprotno, proti prikrivanju in so zagovarjali preventivno spolno vzgojo, ki naj bi se izvajala v šoli, o intimnejših vprašanjih pa tudi individualno. Opozarjali so na posledice nespoštovanja ženskega spola. Menili so, da se mora mladim vcepiti spoštovanje do spolov in zlasti do drugega spola. Katoliški intelektualci so še vedno podpirali idejo, da so moški razumnejši, agresivnejši itd., ženske pa bolj čuteče, nežne, da je deklince treba vzgajati za izpolnjevanje njihovega poklica – materinstva (Rožman 2001: 108–109).

Prva velika izjema med sogovornicami je Taja (roj. 1977, Velenje), ki se ima za bolj seksualno od partnerja, zaradi večje potrebe po spolnosti je v postelji vedno dominantna.

Druga izjema je Manca (roj. 1993, Celje) z doslej okoli 40 spolnimi partnerji. Pravi, da jo ljudje zaradi tega obsojajo, zaveda pa se, da bi jo, če bi bila moški, dojemali kot »legendo«.⁸

Spodnja tabela prikazuje, kako so se v času spreminjale spolne vloge moških in žensk med samim spolnim odnosom.

SOGOVORNICE, ROJENE PRED 1970	SOGOVORNICE, ROJENE PO 1970	SOGOVORNICE, ROJENE PO 1970
Partner vodil spolni odnos in dajal pobudo zanj.	Partner spolni odnos vodil do njenega cca 30. leta.	Vnašanje sprememb že v prvem letu spolne aktivnosti.

Tabela 2: Potek spolnega odnosa glede na starost sogovornic (lastna raziskava).

Samozadovoljevanje in spolni pripomočki

Samozadovoljevanje oz. masturbacija je po definiciji »katerakoli stimulacija dela telesa z rezultatom vzburjenja genitalij. Vključuje dotikanje, drgnjenje spolnih organov ali pa stik spolnih organov s tujim objektom« (Ford idr. 1952: 153). Po raziskavah Alfreda Kinseya, Wardella Pomeroya in Clyda Martina so Američani v 50. letih prejšnjega stoletja samozadovoljevanje zavračali. Kljub trditvi, da se tega ne sme početi, je 92 odstotkov moških masturbiralo vsaj enkrat v življenju (Ford idr. 1952: 153). Raziskava ginekologa Roberta Dickinsona iz 50. let 20. stoletja kaže, da je od 526 poročenih ameriških parov samo deset parov spolni odnos začelo s predigro, drugi so vse razen spolnega odnosa dojemali kot perverzijo (Ford idr. 1952: 40). Sogovornice starejše generacije, rojene pred letom 1970, so zanikale, da bi se kdaj samozadovoljevale. Marija (roj. 1929, Kranj) je pripovedovala: »Niti slučajno nisem bila taka, da bi kaj eksperimentirala. Ko sva otroke mela, so bile druge skrbi.« Lilija (roj. 1964, Črna na Koroškem) je ena izmed redkih, rojenih pred letom 1970, ki se je samozadovoljevala: »Tudi samozadovoljevala sem se, to še zdaj kdaj naredim, ker je prav fajn, to je bila pa prav tabu tema, še danes je, o tem se ne govori.« Spolnih igračk ne uporablja, kaj je dildo, ji je razložila odrasla hčerka. Vse starejše ženske so zanikale uporabo spolnih igračk in pripomočkov. Prav tako so zanikale analni spolni odnos ali pa o njem niso govorile.

⁸ Novinarka Rachel Hills se je v štirih državah z ljudmi pogovarjala o spolnosti in spolnem življenju. Njeni sogovorniki so bili rojeni med letoma 1980 in 1990. Vsi so se strinjali, da se je v 21. stoletju pojavil nov način govora o spolnosti, da je »nekaj narobe« v zgodbah, ki jih govorimo o spolnem življenju, in z načinom, kako spolnost hkrati povzdiguje in demoniziramo. Ugotovila je, da smo v 21. stoletju »umazani«, če nimamo dovolj spolnih odnosov, medtem ko so bili včasih »umazani«, če so jih imeli (Hills 2015: 7–8).

Večina žensk, rojenih po letu 1970, se je začela samozadovoljevati takrat, ko je začela bolj uživati v spolnosti – oboje je bilo povezano. Med samozadovoljevanjem so bolj spoznale svoje telo in ugotovile, kaj jim ustreza. Vse so v srednjih letih začele uporabljati spolne igračke in pripomočke. Prakticirale so tudi analni spolni odnos, večina zaradi partnerjevega zanimanja oz. želje. Vse so v postelji tudi eksperimentirale. Naštele so naslednje spolne igračke: umetni penis, različne vibratorje, metuljčka, vaginalne kroglice, vibro jajčka in obročke. Uporabljale so tudi lisice ali vrv, sadje, led, svilen rutko, prevezo za oči, za popestritev pa so s partnerjem ali brez njega gledale tudi pornografske filme.

Ženskam, ki ne gledajo pornografskih filmov, se zdijo spolni odnosi v njih preveč umetni. Biba (roj. 1980, Celje) pravi, da je v prejšnjem razmerju gledala pornografske filme in se samozadovoljevala z vibratorjem ali s prsti. Zdaj te potrebe nima, vse, kar si želi, ji daje novi partner. Sta zelo odprta in v postelji uporabljata spolne igračke: »Niso nama tuji pripomočki, ne vibrator ne kroglice in tako. Vibrator na primer mi da v rit, mi paše analni seks, kroglice so pri predigri. Pogledama porno film tut skupaj.« Mojca (roj. 1973, Celje) pripoveduje: »Brala sem 50 odtentkov. Ko sem to knjigo brala, sem ga ponoči zbuja [partnerja], sem bila čist nora, on pa bil takoj pripravljen. Od takrat naprej sem hotla, da me zveže, in je blo fajn« (Mojca, roj. 1973, Celje). Poskusila sta tudi z uporabo svilene rutke. »Enkrat sem brala, da moški najbolj uživa, če mu med seksom daš en robček noter v anus pa mu ga pol počasi ven vlečeš, ampak moj ni užival.« Taja svojo izkušnjo takole opisuje:

Al pa uporabiš kakšne dodatke. Sem uporabljala te kroglice, fajn je, da maš te kroglice noter in da tut greš kam, ne rabiš jih ven devat, metuljček se da na prst pa noter in tudi umetni penis [dildo], ta je še najboljši. Če imaš partnerja pa dildo pa domišljijo, imaš lahko občutek, da si z dvema naenkrat. Lisic nisem uporabljala, ruto pa, nimam rada preveč agresije, pa jaz rada vodim igro, nisem rada zavezana. Ne da hočem, ampak se zgodi. Ko sem začela seksat, sem tudi dost hitro se začela samozadovoljevati, z roko ali umetnim pa s porno filmi. Še zdej se samozadovoljujem. (Taja, roj. 1977, Velenje)

Vse sogovornice, rojene po letu 1990, se samozadovoljujejo že od najstniških let. Igračk nimajo, uporabljajo druge pripomočke. Z ženskimi spolnimi igračkami, pripomočki ali obojim si popestrijo tako samozadovoljevanje kot sam spolni odnos. Tako kot sogovornice, rojene po letu 1970, so tudi najmlajše sogovornice že prakticirale analni spolni odnos, večina iz lastnega zanimanja ali partnerjeve želje. Sogovornica Manca (roj. 1993, Celje) je imela istospolni odnos z dominantno partnerko, s katero sta uporabljali pet različnih spolnih igračk ali pripomočkov; analni spolni odnos je prakticirala z več partnerji in ob tem doživljala orgazem. Med njenimi spolnimi igračkami so dildo, vibrator, vaginalne kroglice, med pripomočki pa lisice, s partnerjem

skupaj gleda pornografske filme. Izkušnje druge najmlajše sogovornice so podobne njenim.

Igračk nisva nikoli uporabljala. Sma improvizirala kdaj, sva si roke zavezala, pokrila oči (menjavala vloge), da sva z ledom drug drugega po telesu. Menim, da so različne spolne prakse razširjene bolj med mladimi, ker se seks šele zdaj odpira, je še zmeraj malenkost tabu tema, me ne moti, da ljudje določene spolne prakse prakticirajo, če njim paše. Jaz sama nerada govorim o njih, ker se mi zdi, da je to stvar med nama s partnerjem. Sva se tudi probala davit in šeškat, ampak meni to ni všeč, sem bila »kaj to delaš, ka je fajn pr tem« [smeh]. To je sam zaradi tega, ker neki slišiš od svojih kolegov, da ful paše, in probaš, ampak vsem ljudem isto ne paše. Sma v fori poskusila, da me je z lulekom po obrazu, pa je bilo smešno. Mene načeloma neke seks igre pa pripomočki ne vzburijo, nisem še probala, ampak mi ni do tega, me plastika ne zanima, imam rada pravo meso. Seksala sma tudi na različnih lokacijah. (Jana, roj. 1995, Celje)

Tabela prikazuje, kako so ženske različnih starosti govorile o lastni spolnosti.

SOGOVORNICE, ROJENE PRED 1970	SOGOVORNICE, ROJENE PO 1970	SOGOVORNICE, ROJENE PO 1990
Zanikajo samozadovoljevanje, dve izjemi (najmlajši, začeli po 40. letu).	Samozadovoljevanje so se začele po 30. letu.	Samozadovoljevanje so se začele v najstniških letih.
Zanikajo uporabo spolnih igračk, pripomočkov.	Občasna uporaba spolnih igračk, pripomočkov.	Spolnih igračk večinoma ne uporabljajo, pripomočke pa.
Zanikajo analni spolni odnos.	Practiciranje analnega spolnega odnosa.	Practiciranje analnega spolnega odnosa.
Redko doživele orgazme.	Pozneje doživljale orgazem.	Orgazme začele doživljati po nekajletni spolni aktivnosti.

Tabela 3: Spolne preference in orgazem glede na starost sogovornic (lastna raziskava).

Sklep

Glede na pridobljene informacije lahko za sklep nanizam le nekaj splošnih dejstev. Med pogovori s starejšimi sogovornicami sem se srečala s številnimi tabuji. S starši se niso pogovarjale o menstruaciji ali spolnih odnosih. Zani-kale so tudi samozadovoljevanje, analni spolni odnos in rabo spolnih igračk; starejše sogovornice so se na nela-

godje odzvale z odkritim odgovorom, da se tega ne počne, če pa se že počne, se o tem ne govori. Vse to bi lahko opredelili kot tabuje nečistosti. Ženske niso nikoli dobile jasnih navodil, da se o spolnosti ne govori zaradi posledic (nevarnosti), vendar pa se ljudje navadno bojimo posledic kršenja tabujev. Tem ženskam so informacije prikrivali oz. jih le posredno podajali. Tudi mlajše sogovornice so pre-pričane o obstoju tabujev. Še vedno menijo, da ženska ne sme imeti veliko spolnih partnerjev, čeprav bi to tudi zanje nesmiselno stališče rade opustile.

Iz zbranih pripovedovanj žensk je razvidno, da so se večje spremembe v spolnosti pri ženskah, rojenih po letu 1970, začele ob vstopu v srednja leta. Še izraziteje pa so se pokazale pri generaciji, rojeni po letu 1990. Če so se pri ženskah, rojenih po letu 1970, bistvene spremembe začele dogajati po njihovem 40. letu, so se pri deset let mlajših po 30. letu, v konkretnem primeru torej okoli leta 2010. Glavne spremembe so bile povezane z večjim zanimanjem za lastno spolnost, s pogovori o spolnosti in z raziskovanjem svojega in partnerjevega telesa. Bolj odprtim sogovornicam niso tuje niti spolne igračke in pripomočki. Ob tem glavno vlogo nemalokrat prevzamejo tudi same.

Generacija žensk, rojena po letu 1990, ima podobne poglede in izkušnje kot ženske, stare med 35 in 55 let. Do spolnosti so še bolj odprte, o njej lažje govorijo tako s partnerjem kot s prijateljicami in za lastni užitek več eksperimentirajo, uporabljajo spolne igračke in pripomočke. Prav tako pri spolnem odnosu prevzemajo glavno besedo oz. se pri tem izmenjujejo z moškim, občasno pa se še podredijo njegovim željam.

Večina žensk, rojenih pred letom 1970, je glavno vlogo v postelji prepuščala moškim, v spolnosti niso eksperimentirale, tudi samozadovoljevale naj se ne bi. Govoriti o spolnosti je zanje še vedno tabu, pogosto pa so omenjale, da so vedele, kaj je njihovo »delo«, in so ga, čeprav jim ni bilo do spolnosti, tudi opravile.

Čeprav se zdi, da so ženske v zadnjih letih v spolnosti naredile velik korak k večji enakopravnosti, pa sta spolna avtonomija in odločanje o spolnosti še vedno na strani moških. Iz zbranega gradiva lahko sklepam, da imajo v spolnosti moški še vedno glavno besedo. Rezultati dokazujejo žensko (ne)enakopravnost tako v preteklosti kot sodobnosti.

Za bolj poglobljene informacije bi bilo treba povečati vzorec žensk in pod drobnogled vzeti prebivalstvo celotne Slovenije; pridobljeni podatki so lahko uvod v nadaljnje raziskovanje. Zanimivo bi bilo raziskati repatriarhalizacijo družbe (Burcar 2015), vpliv vere, političnega sistema in kulturnih vzorcev na spolnost, vlogo žensk (tako splošno kot seksualno) in (ne)učinkovitost spolne vzgoje, vse to pa podkrepiti z raziskavami o moški spolnosti. Le tako bi dobili širšo predstavbo o spolnosti žensk v Sloveniji.

Zahvala

Članek je nastal na podlagi raziskave za diplomsko nalogo z naslovom »A boš dala?«: Primerjava ženskih spolnih vlog, spolnih odnosov in spolnih praks v Celju z ruralno okolico od sredine 20. stoletja do danes, ki sem jo napisala pod mentorstvom dr. Mateje Habinc in leta 2018 zagovarjala na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo FF UL. Iskreno se zahvaljujem urednicama glasnika Daši Ličen in Saši Poljak Istenič za vso pomoč pri pisanju prispevka ter anonimnim recenzentom za komentarje in napotke. Zahvaljujem pa se tudi sogovornicam, ki so bile pripravljene z mano deliti najintimnejše dele svojih življenj.

Literatura in viri

- BURCAR, Lilijana: *Restavracija kapitalizma: Repatriarhalizacija družbe*. Ljubljana: Sophia, 2015.
- DOLAR, Nina: *Spolnost v postmoderni družbi*. Diplomsko delo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, 2004.
- FORD, Clellan S. in Frank A. Beach: *Patterns of Sexual Behavior*. London: Eyre & Spottiswoode, 1952.
- HILLS, Rachel: *The Sex Myth: The Gap between our Fantasies and Reality*. New York: Simon and Schuster, 2015.
- HUODOBIVNIK, Tjaša: *Spolna vzgoja v slovenskih osnovnih šolah*. Diplomsko delo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, 2016.
- JACKSON, Margaret: Facts of Life or the Eroticization of Women's Oppression?: Sexology and the Social Construction of Heterosexuality. V: Pat Caplan (ur.), *The Cultural Construction of Sexuality*. London in New York: Routledge, 1987, 52–82.
- JEZERNIK, Božidar: *Spol in spolnost in extremis: Antropološka študija o nemških koncentracijskih taboriščih Dachau, Buchenwald, Mauthausen, Ravensbrück, Auschwitz 1933–1945*. Ljubljana: Borec, 1993.
- KRIŽNAR, Naško: Spolno življenje. *Etnološka topografija slovenskega etičnega ozemlja* 5, 1976, 107–125.
- LEE, Janet: Menarche and the (Hetero)sexualization of Female Body. V: Rose Weitz (ur.), *The Politics of Women's Bodies: Sexuality, Appearance and Behavior*. New York in Oxford: Oxford University Press, 1998, 82–100.
- MEAD, Margaret: *Sex and Temperament in Three Primitive Societies*. New York: The New American Library, 1962.
- MURŠIČ, Rajko: *Metodologija preučevanja načinov življenja: Temelji raziskovalnega dela v etnologiji ter socialni in kulturni antropologiji*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2011.
- PINE, Frances: Deconstructing Difference. V: Alan Barnard in Jonathan Spencer (ur.), *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. London in New York: Routledge, 2002, 394–397.
- RAMŠAK, Mojca: Znanost med objektivnostjo in grožnjo subjektivnosti: Vloga terenskih dnevnikov in empatije pri zapisovanju življenjskih zgodb. *Traditiones* 31/2, 2002, 93–114.
- ROŽMAN, Irena: Spolno življenje v ljudskem jeziku. V: Helena Rožman (ur.), *Raziskovalna delavnica Podsreda '95 in Mednarodna raziskovalna delavnica Podsreda '96*. Podsreda in Ljubljana: Zavod Spominski park Trebče – Kozjanski park in Zveza organizacij za tehnično kulturo Slovenije, Gibanje znanost mladini, 1997a, 141–150.
- ROŽMAN, Irena: Intervju o neizrekljivem. *Vrednotenje življenjskih pričevanj* 8, 1997b, 52–69.
- ROŽMAN, Irena: *Spolno življenje in kultura rojstva na Dolenjskem od 2. polovice 19. stoletja do 2. svetovne vojne*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, 2001.
- ROŽMAN, Irena: *Analiza dejavnikov tveganja za mladostniške nosečnosti v Sloveniji v zadnjih tridesetih letih: Zaključno poročilo o rezultatih raziskovalnega projekta v letu 2001*. Raziskovalno poročilo. Ljubljana: Inštitut za medicinske vede ZRC SAZU, 2002.
- ROŽMAN, Irena: Demografski trendi s poudarkom na zunajzakonski mladostniški rodnosti v Sloveniji med letoma 1900 in 1998. *Traditiones* 32/2, 2003, 193–209.
- ROŽMAN, Irena: *Peč se je podrla: Kultura rojstva na slovenskem podeželju v 20. stoletju*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 2004.
- ROŽMAN, Irena: *Humanizacija obporodnega zdravstvenega varstva. Porod na domu: Nevarnost, alternativa ali pravica?* Raziskovalno poročilo. Novo mesto, 2011.
- ROŽMAN, Irena: Nevidna reproduktivna hendikepiranost žensk. *Annales: Anali za istrske in mediteranske študije* 23/2, 2013, 415–422.
- ROŽMAN, Irena: Dominantna porodna zgodba: Ali so ženske zadovoljne s svojo porodno izkušnjo? *Etnolog* 25/76, 2015, 181–198.
- SCHMIDT, Gunter, Dietrich Klusmann, Uta Zeitzschel in Carmen Lange: Changes in Adolescents' Sexuality between 1970 in 1990 in West-Germany. *Archives of Sexual Behavior* 23/5, 1994, 489–513.
- SHILLING, Chris: *The Body and Social Theory: Second edition*. London: Sage, 2003 [1993].
- SITAR, Polona: Modernizacija pranja, potrošnja in gospodinjstvo: Vpliv nakupa pralnega stroja v individualnem gospodinjstvu na uvajanje javnih pralnic v socialistični Sloveniji. *Zgodovinski časopis* 69/3–4, 2017a, 448–473.
- SITAR, Polona: »Ne le kruh, tudi vrtnice!«: Potrošnja, tehnološki razvoj in emancipacija žensk v socialistični Sloveniji. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2017b.
- SPENCER, Jonathan: Psychoanalysis. V: Alan Barnard in Jonathan Spencer (ur.), *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. London in New York: Routledge, 2002, 684–685.
- Spletni vir 1: CAMBRONERO, Marcelo López in Feliciano Merino Escalera: *Je bila »spolna revolucija« res najboljša pot za resnično osvoboditev žensk?* 30. 5. 2018; <https://si.aleteia.org/2018/05/30/je-bila-spolna-revolucija-res-najboljsa-pot-za-resnicno-osvoboditev-zensk/>, 10. 3. 2019.

TERSEGLAV, Marko: *Klinček lešnikov*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1981.

TURNER, Terence: *Bodies and Anti-bodies: Flesh and Fetish in Contemporary Social Theory*. V: Thomas J. Csordas (ur.), *Embodiment and experience: The Existential Ground of Culture and Self*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994, 27–48.

WEITZ, Shirley: *Sex Roles: Biological, Psychological and Social Foundations*. New York: Oxford University Press, 1977.

Ustni viri

BARBARA, Celje, intervju, 16. 4. 2018.

FRANCKA, Celje, intervju, 8. 12. 2017.

IVANKA, Celje, intervju, 12. 9. 2017.

JANA, Celje, intervju, 15. 5. 2018.

LILIJAJA, Šempeter v Savinjski dolini, intervju, 11. 9. 2017.

MANCA, Celje, intervju, 21. 4. 2018.

MARIJA, Celje, intervju, 11. 12. 2017.

MARUŠA, Celje, intervju, 15. 5. 2018.

MOJCA, Celje, intervju, 23. 4. 2018.

ROZI, Celje, intervju, 4. 12. 2017.

STANKA, Celje, intervju, 5. 12. 2017.

ŠPELA, Celje, intervju, 25. 4. 2018.

TAJA, Velenje, intervju, 15. 9. 2017.

“But They Never Talked about Sex”: Female Sex Roles, Sexual Relations and Sexual Practices in Celje and the Surrounding Area from the Mid-20th Century until Today

The paper summarises the research on women’s sexual roles, sexual relations, and sexual practices in Celje and the surrounding area from the 1950s to 2018. The research was conducted between December 2017 and May 2018. During this period, a total of 17 conversations were conducted with heterosexual women aged between 22 and 89, all of whom live in Celje or its surrounding area. The themes described in the paper refer to women’s sexuality, intercourse, menstruation, masturbation and various sex toys.

The theoretical framework consists of the findings and research on sexuality and related practices by anthropologists, ethnologists, sociologists, psychologists and sexologists from Slovenia and other countries. Their works show that in the context of sex roles women are often submissive and that there is a wide range of cultural, social, spatial, temporal, political and religious factors affecting them.

The research demonstrates that big changes in women’s sexuality began with middle-aged women born in the 1970s, and were later observed also in women born after 1990. Women born after 1970 faced significant changes in their 40s, compared to women 10 years younger, whose changes started to happen in their 30s. Generations born after 1990 have similar views about sexuality to those of women who are now aged between 35 and 55. The main changes of these women compared to women born before 1970s are as follows: younger women became more interested in their own sexuality and started talking about it more often, they also started exploring their own and their partner’s bodies. Moreover, they became more open about sexuality, using sex toys and accessories, and even started taking the lead in sexual intercourse. Women born before the 1970s revealed that men generally took the lead in bed, that they did not experiment in sexual intercourse, and that they did not masturbate. They considered talking about sexuality a taboo; they also mentioned that they knew what their expected sexual role was and that they fulfilled it even if they did not want to have sexual intercourse in that specific moment.

Based on the information gathered, it is not possible to offer more than generalised facts, however, the obtained information can be used as a start, as a means of educating younger generations and as a basis for further work on this topic.

POMEN HRANE V KULTURI ROJSTVA 19. IN PRVE POLOVICE 20. STOLETJA

Pregledni znanstveni članek | 1.02

Datum prejema: 10. 9. 2020

Izveček: Avtorica v članku kulturo rojstva obravnava kot kompleksen družbeni pojav, ki združuje skrb za žensko med nosečnostjo in po porodu ter za telesno in psihično zdravje njenega še nerojenega otroka. Poudari, da je bilo med nosečnostjo in po porodu v želji po zdravem otroku veliko pravil povezanih s hrano, zato se v članku posveča predvsem nekdanjim prehranjevalnim priporočilom, zapovedim, prepovedim in tabujem. Do sedaj še nepovezano gradivo, ki so ga o obravnavanem obdobju 19. in prve polovice 20. stoletja raziskovalci zbrali na Slovenskem, v članku analizira, interpretira in ponovno ovrednoti.

Ključne besede: hrana, tabuji, kultura rojstva, nosečnost, otroštvo

Abstract: The author discusses the birth culture as a complex social phenomenon that combines the care for a woman during pregnancy and after childbirth, and for the physical and mental health of her unborn child. She points out that in the past during pregnancy and after childbirth, the desire for a healthy child was mostly related to food, so the article focuses mainly on former dietary recommendations, commandments, prohibitions and taboos. The hitherto unrelated material collected by researchers in Slovenia about the period of the 19th and the first half of the 20th century is analysed, interpreted and re-evaluated.

Keywords: food, taboos, birth culture, pregnancy, childhood

Uvod

Hrana je tako sredstvo za zadovoljevanje ene od osnovnih človeških potreb kot kulturni element, okoli katerega se spleta različni rituali, prepovedi in omejitve. Ne samo praznovanja, v slovenskem prostoru še zlasti božič in velika noč, ampak tudi različni življenjski mejniki, kot so poroke, krsti, pogrebi, so bili in so še močno povezani s hrano. S hrano se praznuje in žaluje ter preprečuje in zdravi bolezni (glej Lysaght 2002; Keber 2016). Kot kažejo viri, je hrana močno povezana tudi z nosečnostjo in s poporodnim obdobjem.

Kljub njeni vsakodnevni prisotnosti se je hrano začelo poglobljeno etnološko in antropološko raziskovati šele v drugi polovici 20. stoletja. V svetovnem merilu je nastalo več etnografij posameznih živil oz. živilskih skupin (mesa, mlečnih izdelkov, krompirja, sladkorja, kave ...) pa tudi raziskav o preskrbi s hrano, povezavah med hrano in identitetami, v 60. in 70. letih 20. stoletja pa je nastalo več raziskav, ki hrano obravnavajo kot odraz različnih procesov, od navezanosti družbe na tradicijo, družbenih in ekonomskih sprememb, kakor tudi bolj simbolnih družbenih ravni (Godina-Golija 2000: 227–228; Mintz in Du Bois 2002).¹

Raziskovalci so ugotavljali, da je hrana pomemben element različnih ritualov, med njimi tudi obredov prehoda. Hrana se pogosto obravnava ob raziskavah praznovanj oz. ritualov življenjskega kroga, kot na primer porok in pogrebov, pa tudi med nosečnostjo, ob porodu in v poporodnem obdobju (npr. Godina-Golija 2014; Saritas 2015).²

Do 70. let 20. stoletja so tako tuji kot domači etnologi porod oz. rojstvo ter vse z njima povezane šege in navade preučevali v sklopu rojstnih šeg in ljudskih verovanj.³ Kot je ugotavljala etnologinja Irena Rožman, je bila kultura rojstva do takrat v slovenskem prostoru obravnavana v sklopu drugih

prehrane ukvarjala Maja Godina-Golija (npr. Godina-Golija 1996a, 2006, 2020).

2 Ameriška antropologinja Robbie Davis-Floyd je ugotavljala, da sta v zahodni družbi – kljub navideznemu manku ritualov, ki bi določali posebnost tega obdobja za žensko, tako kot je to praksa v bolj tradicionalnih družbah – nosečnost in porod prav tako obred prehoda in je v njem ritualizacija še kako prisotna, in to v »standardnih postopkih za normalen porod« (angl. *standard procedures for normal birth*). Porodniške standardizirane preglede razume kot »racionalne ritualne odzive na skrajni strah naše tehnokratske družbe pred naravnimi procesi«, ki jih kljub razviti medicini ne moremo povsem nadzirati (Davis-Floyd 2003: 2).

3 Izid knjige Brigitte Jordan *Birth In Four Cultures: A Crosscultural Investigation of Childbirth in Yucatan, Holland, Sweden and the United States* leta 1978 pa je v svetu spodbudil nove raziskave in s tem tudi antropologijo rojstva (Jordan 1978; Van Hollen 1994; Rožman 2004: 13). Omenjene študije preučujejo družbene, kulturne in biološke razsežnosti poroda ter odstirajo zapleten pogled na kulturo. Rojstvo umeščajo v specifične kontekste političnih in gospodarskih situacij ter ga obravnavajo kot prizorišče, na katerem se kultura proizvaja, reproducira in ohranja (Van Hollen 1994).

¹ Temeljna besedila o prehrani na Slovenskem so napisali Rajko Ložar, Vilko Novak in Angelos Baš, nematerialnim vidikom preučevanja prehrane, to je vprašanjem prehrane kot kulturne dediščine, se je med prvimi posvečal Janez Bogataj (Bogataj 1992; Godina-Golija 2000: 231; Ledinek Lozej in Šrimpf Vendramin 2020). S simbolnimi pomeni, ki jih ima hrana v kontekstu identitet, se v zadnjih letih ukvarja Jernej Mlekuž (glej 2008, 2017, 2020). Najintenzivneje, predvsem z zgodovinskega in dediščinskega stališča, pa se je s preučevanjem

tematik in ne samostojno, pri čemer so raziskovalci največkrat poudarjali le »prežitke ljudskega verovanja z apotropijskim darovanjem« (Rožman 2004: 15–16). Fanči Šarf je leta 1979 objavila prvo samostojno etnološko razpravo o kulturi rojstva *Porod in nega dojenčka v luči socialno-higienskih razmer*. V njej je opisala družbene, gospodarske in higienske razmere v vaških skupnostih, v katerih so ženske v 50. letih 20. stoletja rojevale in negovale dojenčke. Tudi ona je ugotavljala, da »[je] preganjanje urokov in more poleg krstnih šeg v naši strokovni literaturi še najbolj obdelano. Nihče pa ob vsem tem ni opisal vsakdanjosti, tiste, ki nam pokaže življenje!« (Šarf 1979: 348)

V slovenskem prostoru se je sodobnim praksam med nosečnostjo in ob porodu med prvimi in najbolj poglobljeno posvečala Irena Rožman, avtorica knjige *Peč se je podrla: Kultura rojstva na slovenskem podeželju v 20. stoletju* (2004). V zadnjih letih vedno več etnologov in kulturnih antropologov preučuje sodobne prakse, povezane z nosečnostjo in s porodom.⁴

Tako kot vsako historično gradivo ima tudi gradivo o kulturi rojstva svoje posebnosti. Obravnavana tema je bila zaradi nekdanjih specifičnih družbenih razmer pogosto parcialno raziskovana. Rojstvo je bil in je še vedno zelo intimen dogodek, v preteklosti pa moški raziskovalci do tega izključno ženskega sveta niso imeli dostopa. Tema tudi ni bila v ospredju poglobljenih raziskav. Razloga sta dva: prvič, glavnino moških raziskovalcev tema ni zanimala, drugič, kot moški pogosto niso imeli dostopa do informacij in opazovanja. Slovenski etnologi, med njimi Boris Orel, Vilko Novak, Jože Lekše in Lojze Golobič, ki so se tej temi še zlasti posvečali, so rojstne šege in verovanja obravnavali le z dostopnimi informacijami (Šarf 1979: 348; Rožman 2004: 16). Iz tega razloga je historično gradivo smiselno ponovno analizirati, interpretirati in ovrednotiti. Kljub zavedanju, da ponuja omejen uvid v pretekle prakse kulture rojstva, lahko fokusirane analize zbranega gradiva, kot je pričujoča, prispevajo nova spoznanja.

V prispevku se posvečam prehranjevalnim priporočilom, zapovedim, prepovedim in tabujem v nosečnosti, ob porodu in v prvih mesecih otrokovega življenja, kakor jih na Slovenskem razkriva različno gradivo; ob tem se posvečam tudi vlogi hrane. Prispevek temelji na analizi zelo razpršenega gradiva in izbranih del, v katerih so etnologi, etnologinje, ljubiteljski zbiralci in zbiralke objavljali gradivo z različnih koncev slovenskega etničnega ozemlja.

4 Leta 2016 je bila v Slovenskem etnografskem muzeju na ogled razstava *Rojstvo: Izkušnje Rominj*, ki je predstavila prakse in prepričanja med nosečnostjo, ob porodu in poporodni negi dojenčka ter izkušnje in refleksije o vlogi romskih žensk (Spletni vir 1). Leta 2019 je mednarodno konferenco *Porodne in poporodne prakse v Sloveniji in na Portugalskem* organiziral Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. V zadnjih letih je bilo na to temo objavljenih več člankov (glej Drglin 2003, 2007; Janko Spreizer 2012).

Ker gradivo izbranega območja kljub nekdanji politični razdeljenosti kaže podobne prakse, šege in navade ter verovanja, ga obravnavam kot bolj ali manj koherentno celoto. Nabor gradiva odraža verovanja – v glavnem v kmečkem okolju – iz obdobja od 2. polovice 19. do srede 20. stoletja.⁵ Glavni vprašanji, na kateri s pomočjo gradiva odgovarjam v pričujočem prispevku, sta: prvič, kakšne so značilnosti gradiva o hrani, ki so ga zbrali slovenski etnologi in etnologinje v zvezi s kulturo rojstva; na kaj so se osredotočali in kje je njihov manko, in drugič, katera hrana se je v preteklosti pojavljala v skrbi za mater in otroka in kako lahko s pomočjo verovanj, ljudske medicine in splošne skrbi za žensko in njenega otroka v predporodnem in poporodnem obdobju razberemo njeno funkcijo. Vsi pregledani viri s podatki o nekdanjih šegah in navadah v zvezi s kulturo rojstva omenjajo specifične jedi, živila in zelišča, njihovo pripravo in vpetost v navade, šege in rituale v pred- in poporodnem obdobju. V nadaljevanju predstavljam tako izbrane primere in kontekste, v katerih je hrana igrala pomembno vlogo, kakor tudi kratek, a do neke mere kritičen pregled nekdanjega zbiranja in objavljanja gradiva.

Zaznamovanje »drugega stanu«

Otrok z rojstvom vstopi v svet živih, nato zapusti svet otrok in vstopi v svet odraslih, zatem izstopi iz sveta samecev, da bi vstopil v svet poročenih, navsezadnje pa zapusti svet živih, da bi vstopil v svet mrtvih. Francoski sociolog in antropolog Jean Canzeneuve je zapisal, da se prehod iz enega stanja v drugega zgodi z »intervencijo numinoznega« (1986: 98). S prehajanjem družbenih kategorij se ravnovesje poruši tako v kategoriji, ki jo človek zapušča, kot v kategoriji, v katero vstopa. V eni zaradi izgube nastane vrzel, v drugi pa pretres zaradi novega člana. V času prehoda človek ne pripada nobeni kategoriji, »lebdi zunaj vseh pravil, je »na robu« (Cazeneuve 1986: 97). Ljudje so verjeli, da so prav ta vmesna stanja še zlasti občutljiva za različne anomalije, zato so jih poskušali preprečevati z različnimi rituali, prepovedmi in zapovedmi (Gennep 1960; Turner 1987: 3–19).

V nosečnosti kot vmesnem stanju ženska prehaja iz ene družbene vloge v drugo. V večini družb se z rojstvom prvega otroka vloga in položaj ženske spremenita. Materinstvo, in to ne glede na njeno starost, naredi iz dekleta zrelo žensko, je zapisala antropologinja Sheila Kitzinger (1994: 1). Ženska z materinstvom pridobi spoštovanje skupnosti, obenem pa je njena vloga matere postavljena na piedestal občudovanja in tudi opazovanja, kajti otroci so v vsaki družbi nosilci prihodnosti.

Pred drugo svetovno vojno so v slovenskem in tudi evropskem prostoru otroci zagotavljali nadaljevanje rodu, ohra-

5 Časovni razpon odraža pojavnost obravnavanih praks, kakor je mogoče to razbrati iz navedb zapisovalcev in raziskovalcev v izbranih publikacijah.

njanje rodbinske moči, premoženja, zemlje ter tudi družinske dejavnosti. Pomembna naloga žensk je zato bila, da rodijo naslednika in za njegovo dobrobit poskrbijo že v maternici (Kitzinger 1994: 39-49; Žagar 1997: 2; Kofol 2003: 214). Nosečnost in rojstvo otrok so zato spremljala različna priporočila in tabuji, s katerimi se je poskušalo vplivati na biološke procese.

Po prevladujočem mnenju je nosečnost eno najlepših obdobj v življenju ženske, je pa obenem povezano tudi s strahom in z negotovostjo. To nakazujejo tudi številna verovanja in prakse, v preteklosti spletene okoli nosečnosti, ki se, da bi se rodil zdrav otrok, v določeni meri ohranjajo še danes (glej Rožman 2004; Šrampf Vendramin 2011). Tabuji ne razkrivajo samo praks, strategij in verovanj, s katerimi so poskušali »zagotoviti« rojstvo zdravega otroka. Razkrivajo tako skrb skupnosti za posameznika kot tudi skrb posameznika, da za skupnost stori vse, kar je v njegovi moči. Na drugačne otroke se še danes gleda kot na anomalijo, zato si skupnost želi zdrave otroke, ki ji bodo zagotovili nadaljnji obstoj in »normalno« delovanje (Rožman 1999: 288; Ramšak 2001: 109). V skrbi za rojstvo zdravega otroka je morala mati med celotno nosečnostjo in tudi pozneje upoštevati vrsto različnih priporočil, ukrepov in tabujev ljudske medicine in verovanj določenega okolja.

Po ugotovitvah raziskovalcev so se nekatere tabujske prakse razvile iz prepričanja, da počutje nosečnice, njena čustva, želje in dejanja vplivajo na telesno in duševno zdravje ter značaj še nerojenega otroka. Predpisi so nosečnicam nekatere dejanja zapovedovali, druga prepovedovali, nanašali so se na obnašanje, prehranjevanje, stike z določenimi ljudmi, živalmi, rastlinami in določenimi kraji. Kot del ljudske medicine so temeljili na predsodkih in mističnih predstavah ter tudi izkušnjah in intuiciji (Zablatnik 1990: 54; Žagar 1997: 6; Ramšak 2001: 109; Rožman 2004: 30). Del verovanj in praks izhaja tudi iz uradne medicine; to so (bile) predstave in prakse, ki jih je splošna medicina že opustila, med ljudmi pa so ostale žive (Weiser-Aall 1967: 459–460). Ta verovanja je v obsežni študiji o otroštvu na Norveškem raziskala avstrijsko-norveška etnologinja in folkloristka Lily Weiser-Aall. Ugotovila je, da se verovanja, ki poskušajo prirojene napake na zarodku preprečiti z uživanjem določene hrane ali njenemu izogibanju, delijo na dve skupini. V prvo sodijo verovanja, da lahko neka nadnaravna sila zarodek poškoduje že v maternici, v drugo pa, da materina dejanja in čutenja vplivajo na otrokov razvoj. Verovanja naj bi izvirala iz staroindijskih medicinskih nasvetov, ki so se iz medicinskih knjig in babiških priročnikov prenesli med ljudi ter ostali v izročilu tudi potem, ko jih je uradna medicina že zavrгла (Weiser-Aall 1967: 460–494).

Nosečnost in hrana

Prehranski tabuji⁶ so stalnica vseh družb. Večina religij določeno hrano predpisuje kot primerno ali neprimerno za uživanje. Zapovedi, ki muslimanom in judom zapovedujejo uživanje svinjine, hindujcem pa govedine, so splošno znane. Stalne prepovedi uživanja določene hrane se nanašajo na določeno družbeno skupino, začasne prepovedi oz. tabuji pa so povezani z določenimi obdobji, kot so menstruacija, nosečnost, otroštvo, dojenje, ali s posebnimi dogodki, kot so priprava na lov, vojskovanje, poroka, pogreb itd. (Den Hartog 2003; Meyer-Rochow 2009; Knight 2010: 382–384).⁷ Z uživanjem ali neuživanjem določene hrane se ustvarjajo tudi identitetne razlike (Godina-Golija 1996: 212; Baskar 2004: 59). S prepovedmi in z omejitvami uživanja določene hrane ali pijače posamezniku ali celotni socialni skupini se lahko oblikujejo segregacije glede na starost in razredno ali kastno, versko, etnično, spolno ali nacionalno pripadnost (Godina-Golija 1996: 212).

Nekateri prehranski tabuji so se razvili kot poskus nadzora človekove usode, drugi, ki temeljijo na religijskih verovanjih, pa so povezani z zdravjem ljudi. Omejevanje nekaterih živil lahko odraža razlike med spoloma oz. prevlado enega spola nad drugim. V ozadju številnih prehranskih tabujev – tudi z na videz verskim oz. duhovnim izvorom – so ekološki, zdravstveni, ekonomski ali prehranski razlogi (Harris 1985; Baskar 2004; Meyer-Rochow 2009). Številni prehranski tabuji v nosečnosti in poporodnem obdobju izhajajo iz domnevno slabega vpliva na zdravje (Meyer-Rochow 2009: 8). Po Mary Douglas se družbe s tabuji odzivajo na nejasne, mejne, dvoumne ali izjemne dogodke, in to tako, da jih opredelijo, podvržejo pravilom in tabujem, s čimer jih postavijo v jasen družbeni kontekst in ponovno vzpostavijo red (Douglas 2010 [1966]). Ne glede na to, ali je kot mejno, tabujem podvrženo nevarno stanje dojeta nosečnost, ali neugoden razplet povzročata hrana, sta tako nosečnica kot hrana podvržena številnim verovanjem, pravilom in tabujem. Da so ti precej dolgoživi, razkriva tudi leta 1480 objavljeni *Evangiles des Quenouilles*, ki je zabeležil okoli 250 ljudskih verovanj iz francoskih provinc Pikardija in Flandrija (Garay in Jeay 2006: 10). Nekatera v njem opisana verovanja so poznali v širšem evropskem prostoru, tudi na Slovenskem.

V *Evangiles des Quenouilles* med drugim beremo, da je na otrokov videz lahko vplivala tudi med nosečnostjo zaužita hrana. Če bi na primer ženska jedla zajčje glave, bi se

6 Beseda tabu v Polineziji označuje nekaj, kar je po eni »strani sveto, posvečeno, z druge strani pa strašno, nevarno in nečisto. Izvirno označuje moment svetega, ki še ne ločuje med svetim in nečistim« (Freud po Rožman 1999: 285). V antropologiji se je termin uporabljal, kadar se je skliceval na prepoved v sklopu rituala (Knight 2010: 382).

7 Prehranski tabuji se pojavljajo tudi ob obredih prehoda, lahko pa tudi v času suše, poplav, luninih in sončnih mrkov in ob drugih posebnih dogodkih (Meyer-Rochow 2009: 6–7).

otrok rodil s preklano ustnico (zajčja ustnica), če bi jedla ribje glave, bi se otrok rodil z ribjim podobnimi usti, sir naj bi vplival na videz reproduktivnih organov – majhen penis ter široko in globoko vulvo (Garay in Jeay 2007: 429). Epilepsija oz. bolezen sv. Janeza naj bi bila posledica hranjenja z ovčjo glavo, s petelinovim grebenom ali z jeguljo (Garay in Jeay 2007: 434). V omenjenem delu je tudi zapoved, da je z nosečo ali s poročeno žensko v reproduktivnem obdobju prepovedano govoriti o težje dosegljivi hrani. Če ženska te hrane ne bi mogla zaužiti takoj, ko bi si jo poželega, bi se otrok lahko rodil s telesnim znamenjem v obliki zaželenene hrane (Garay in Jeay 2007: 429). Znamenja na otrokovem telesu bi se lahko pojavila tudi, če bi kdo v obraz noseče ženske vrgel češnje, jagode ali jo polil z rdečim vinom (Garay in Jeay 2007: 430).

V slovenskem prostoru so raziskovalci in zbiralci že zgodaj začeli beležiti šege življenjskega cikla. Že v Valvasorjevi *Slavi Vojvodine Kranjske* beremo o krstnih šegah pri Gorenjcih in skrbi za porodnico na Vipavskem, pri čemer se omenja tudi hrana (Valvasor 2017 [1877–1879]: 116, 132). Podatke o hrani so beležili tudi poznejši raziskovalci rojstnih šeg in navad (npr. Orel 1944). Temu ob verovanju največkrat omenjenemu podatku je bilo do sedaj namenjeno premalo pozornosti.

Predporodno obdobje

V slovenskem kmečkem okolju je bilo razširjeno prepričanje, da bo pri hiši toliko otrok, kolikor jih bo dal Bog. Pri poročenih parih so bili otroci, še zlasti prvi, pričakovani in zaželeni. Zakon brez otrok je bil v očeh okolice sramota. Če zakonski par ni mogel imeti otrok, je ženska veljala za »jalovo«. Te ženske so se trudile, da bi s pomočjo zeliščnih pripravkov in magijskih praks prišle do zelenega otroka. Prenekatera mati s številčno družino pa si je želela, da bi imela kakšnega otroka manj (Žagar 1997: 3–4).⁸ Pri pričakovanih in zaželenih otrocih so na različne načine vplivali na njegov videz, karakter in tudi spol. Ko še ni bilo mogoče vnaprej izvedeti otrokovega spola, so z magijskih praksami napovedali ali celo čarali spol otroka; nekatere

8 Do uvedbe kontracepcijskih sredstev, ki so ženskam omogočala učinkovito nadzorovanje reprodukcije, so si ob neželenih nosečnostih pomagale z rastlinskimi pripravki. Na Koroškem so ženske v ta namen uživale ržene rožičke (Oder 1992: 297). Za rastline, ki povzročajo splav, so veljali tudi oleander, vinska rutica, peteršiljeva korenina, navadni vratič idr. (Bohinc 1985). Za odpravo mrtvega plodu ali splav »je bilo treba piti zavrelico rdečega vina in rdeče metlike, zelišče pa po lagati med noge in piti zavrelico vina in korenin bele čemerike (Veratrum album L.) in seme luštreka [...] Tak pripomoček je bil tudi obliži na trebuh iz vodne zavrelice vijolic.« je pisal Möderndorfer (1964: 314). V krajih v okolici Kobarida so za spodbujanje menstruacije pripravljali pripravke iz rutice, vina in sladkorja. Verjeli so, da menstruacijo spodbuja izogibanje kisli hrani in uživanje mlečnin (Sosič 2000: 232–233). V Savinjski dolini so ženske verjele, da bodo, če bodo pile ovčje mleko, nosile toliko časa kot ovce, nato pa bodo splavile (Möderndorfer 1964: 313).

so bile povezane z določenimi živili. V Kobaridu je bilo razširjeno prepričanje, da če hoče nosečnica roditi fantka, mora v jamo vreči zlato jabolko, če si je želela deklico, je morala v jamo vreči navadno jabolko. Podobno verovanje so poznali tudi v Logu pri Breginju, kjer je morala ženska, ki je želela roditi deklico, v vodo vreči jabolko, za dečka pa nož krivec (Šarf 1979: 351).

Rojstva v vasi so napovedovali tudi lešniki. Tako so v Ljubinju na Tolminskem dobro letino lešnikov tolmačili kot znamenje, da bo v vasi veliko rojstev (Rutar 2000: 165). V Podjuni na Koroškem pa so celo poznali pregovor: »Veliko lešnikov, veliko grešnikov.« Lešniki so lahko razkrili tudi otrokov spol. Ob dobri letini lešnikov se je mati lahko nadejala fanta, ob dobri letini jabolk pa deklice, je zapisal Pavel Košir v delu o ljudski medicini na Koroškem (Košir 1922: 21–22).

Na Koroškem se nosečnice niso smele igrati z zajci ali jih celo gledati, da se otrok ne bi rodil z zajčjo ustnico (Möderndorfer 1964: 209). Nekoliko drugače je bilo to zapisano že v delu *Evangiles des Quenouilles*. Razširjeno je bilo tudi verovanje, da na otrokov značaj vpliva stik nosečnice s krvjo, zato ni smela jesti krvavic in mesa, iz katerega kri še ni popolnoma odtekla, prav tako pa ni smela klati perutnine ali prestrezati krvi pri kolinah, da otrok ne bi postal krvoloč, sadist ali morilec (Rožman 1999: 287). Podobno lahko razumemo tudi verovanje, ki so ga poznali v Brdih, in sicer, da nosečnica ne sme gledati klanja živine, ker bo otrok iznakažen (Sirk 2009: 112).

Verovanja o znamenjih, ki se pojavijo zaradi želja nosečnice po določenih hrani, so znana že iz srednjega veka in razširjena po vsem svetu: v Mehiki, med potomci afriških priseljencev v Ameriki ter v Nemčiji in še kje (Tolksdorf 1975; Phillips 2005; Forestell in Mennella 2008: 56). Skupno tem verovanjem je, da otrok dobi znamenje, če se nosečnica ob tem dotakne dela svojega telesa; znamenje se pojavi prav na tem mestu. Möderndorfer v knjigi *Ljudska medicina pri Slovencih* piše, da je to verovanje živo na celotnem »slovenskem območju«: »zaradi tega je noseča mati vedno pazila, da ni segla tedaj, kadar si je česa poželega, v obraz, da otrok ni dobil znamenja na tem vidnem mestu« (Möderndorfer 1964: 209). Tudi na evropskem območju so verjeli, da ima materino znamenje obliko in podobo zaželenega sadeža. Če si je mati zaželela sliv, je otrok dobil bulo; če si je zaželela češenj ali fižola, je bilo znamenje te oblike in velikosti (Möderndorfer 1964: 209). Materino znamenje je otrok lahko dobil tudi v primeru, da nosečnica ni imela v mislih še nerojenega otroka, ko je uživala hrano, ki si jo je zaželela.⁹ Takšnim znamenjem so v okolici Vrbskega jezera rekli »malik« (Košir 1922: 21).

9 Tudi sama sem leta 2011 na terenu v občini Rogaška Slatina zbrala nekaj pripovedi o nosečniških željah in znamenjih. Ta verovanja so bila prisotna vsaj še v 90. letih 20. stoletja in so jih poznale tako mlajše kot starejše ženske (Šrampf Vendramin 2011).

Kožna znamenja naj bi povzročala tudi nepotešena želja po pijači. Na Blokah so verjeli, da je črna lisa na otrokovem telesu posledica nepotešene želje nosečnice po črnem vinu (Möderndorfer 1964: 209). V Brdih pa, da je otrok postal pegast, ker se je nosečnica polila z vinom (Sirk 2009: 112). Ker so kožna znamenja nekaj, kar ostane, so v Dolenjem Zemonu pri Ilirski Bistrici vzrok za nastanek poskušali odpraviti že pri izvoru, to je pri skominah oz. materinih željah. Spomladi so, takoj ko so jo prvič zagledali, utrgali mlado praprot, jo trikrat pregriznili in rekli: »Mlada mladina, ne bod' mi skomina!« (Möderndorfer 1964: 210) Kot kažejo spletne objave in lastna raziskava (Šrmpf Vendramin 2011: 11), opisana verovanja niso stvar preteklosti. Če so v preteklosti raziskovalci, predvsem s področja medicine in sorodnih ved, vzrok za nosečniške prehranske želje iskali v biologiji in fiziologiji, pa v zadnjih letih vse več raziskovalcev upošteva kulturni vpliv. Vedno bolj se zavedajo, da so nosečniške želje biološko dejstvo s kulturnimi posledicami, kot sta se izrazili klinični in zdravstveni psihologinji Natalia C. Orloff in Julia M. Hormes (2014). Kot je med prvimi ugotavljal nemški etnolog Ulrich Tolkendorf, so nosečniške želje kulturno programirane in strukturirane (1975: 98). Vse skomine po hrani naj bi bile družbeno determinirane, saj si nosečnice v različnih okoljih želijo različno hrano (Orloff in Hormes 2014).¹⁰ Izjemno stanje nosečnic okolica prepozna, sprejme z vsemi posebnostmi in jih obravnava kot nekaj naravnega. Pri sprejemanju nosečniških želja po določeni, včasih nenavadni hrani, imajo pomembno vlogo nauki in verovanja iz njenega kulturnega okolja. Ti že v jedru nosijo sporočilo, da je treba vsaki nosečniški želji po hrani ustreči in jih ne poskušati preprečevati.¹¹ Čeprav nosečniške želje odstopajo od siceršnjih prehranskih navad, so bile te tako v preteklosti kakor danes družbeno sprejemljive. Nosečniške želje so danes celo pričakovane in dojete kot nekaj samoumevnega in naravnega.

Rojstvo otroka

Fanči Šarf piše, da je še v začetku 20. stoletja porod na slovenskem podeželju veljal za nekaj neprijetnega, nekaj, kar je treba skriti in za njim zakriti sledi (Šarf 1979: 345). Šega, da je bilo treba med porodom zatamniti okna, da ne bi zli duhovi škodovali porodnici in otroku, je bila odsev tega, da je bil porod skriv(nost)en dogodek, katerega izid ni bil vedno srečen (Orel 1944: 226; Rožman 1997: 242;

Puhar 1998: 95). Da bi novorojenemu otroku zagotovili srečo v življenju, so ponekod tik pred porodom na mizo nastavili kruh in vino. Z njima so želeli pridobiti naklonjenost sojenic in rojenic, da bi po okrepcilu novorojencu dobro sodile (Orel 1944: 266).

Hrana ni bila povezana samo z vero v sojenice in rojenice, ponekod je imela aktivno vlogo tudi med porodom. Podatki iz časov, ko so ženske večinoma rojevale doma,¹² nakazujejo, da so pri porodu pomagale lokalne ženske, babice, ki za to pomoč niso bile formalno izučene (Kovačič 1997; Rožman 1997). Kljub manku (medicinskega) znanja pa različni viri o ljudski medicini kažejo, da so ljudje poznali tehnike, za katere so verjeli, da lahko z njimi lajšajo porod. Predvsem so uporabljali zelišča, ponekod pa so porodnice jedle hrano, za katero so verjeli, da olajša porod. Na Kranjskem so verjeli, da pomaga, če nosečnica pred porodom poje večje količine jabolk in drugega sadja. V Apačah na Koroškem pa, da za lažji porod pomaga pražena čebula, zato so jo nosečnice jedle dlje časa pred porodom. Ob Pesnici so v začetku 19. stoletja nekatere ženske na večer pred božičem pekle »kockruh«; v moko so primešale divji grah ali bob, beli lokvanj in pernični koren. Med polaganjem kruha v peč so izmolile molitvico za srečo vseh, ki bodo ta kruh jedli, in za srečen porod (Möderndorfer 1964: 309). Na Gornjegrajskem so nosečnicam svetovali, naj že šest mesecev pred porodom vsak dan pojedjo ščepec soli in ga poplaknejo z mrzlo vodo, da bo otrok imel bolj drobne kosti in bo manj rejen (Lekše 1956: 79).

Porod so lajšali tudi z različnimi zeliščnimi in drugimi pripravki, v Ziljski dolini s čajem iz kresne praproti. Ponekod so posušili ribja jetra in žolč, jih zdrobili in prašek zamešali v vino (Möderndorfer 1964: 311). Spet drugje so na trebuh porodnice polagali obkladke iz vode, v kateri so kuhali česen s kito vred. Na Koroškem so porodnicam noge mazali z vinom (Möderndorfer 1964: 311–312). V okolici Kobarida so porod spodbujali s kamiličnimi kopelmi in pitjem sirotke (Sosič 2000: 21–23).

Tudi poporodne krvavitve so ustavljali z različnimi čaji ali zeliščnimi pripravki. V Ziljski dolini so krvavitve ustavljali s »cimtovim gajstom«,¹³ pomešanim z medom; dajali so jim tudi sok rdečega »črivca«, sok drobnih kopriv ali pa čaj iz ob kresu nabrane praproti. Na Cerkljanskem so krvavitve ustavljali tako, da so ženski dali za »en lešnik v prah zdrobljenih križev«, tj. sten, ki ločijo orehova jedra (Möderndorfer 1964: 314–315).

¹⁰ Glede na raziskave si ženske npr. v Nigeriji največkrat zaželelyo sadje, zelenjavo in kosmiče, medtem ko v Tanzaniji ženske ob sadju in zelenjavi hrepenijo še po mesu, ribah, žitih. V Kanadi in ZDA se nosečnice največkrat želijo sladko hrano (Orloff in Hormes 2014).

¹¹ Odras tega je mogoče najti tudi v pripovednem izročilu. Motiv nosečniških želja je vključen v nekatere pravljice – v Grimmovo pravljico o Motovilki (Grimm 1999: 88). Omenjena pravljica je v pravljicnem tipnem indexu klasificirana pod oznako ATU 310, različice tega pravljicnega tipa pa so razširjene po celem svetu – v Evropi, Aziji, Severni Afriki in Severni Ameriki (Uther 2004: 190–191).

¹² Prvi porodnišnični oddelek je Ljubljana dobila leta 1789, vendar je še po sto letih v porodnišnicah rodilo zelo malo žensk. Te so bile bolj kot ne namenjene ženskam s socialnega dna (Puhar 1998: 95). Trend povečevanja porodov v porodnišnicah se je začel zviševati šele po drugi svetovni vojni skupaj z razvojem zdravstva in zdravstvenega sistema (Sapač 2016: 18).

¹³ Najverjetneje je to bilo žganje s cimatom.

Poporodna dieta

Skrb za porodnice se ni končala ob porodu. Kazala se je v zagotavljanju počitka in poporodni dieti, sestavljeni iz jajc, belega kruha in vina, o čemer je pisal že Valvasor.¹⁴ Vera, da naj bi vino porodnici vrnilo moč, je bila splošno razširjena (Šarf 1979: 347). Podatki iz Kranjske pred letom 1845 opisujejo, da je bilo pol vedra vina za porodnico malo in da se je ženska, ki je dobila le toliko ali manj, čutila nesrečno oz. prikrajšano. Tudi v Ziljski dolini, kjer je bilo vino drago, je bila navada, da si je morala mati za porod vino kupiti sama. Če tega ni zmogla, je morala prodati del premoženja, tudi lastne kite (Möderndorfer 1964: 316). Vino je bilo sestavni del prehrane ob in po porodu. Velikih količin vina porodnice pogosto niso popile same. Za Ljubljano je bilo zapisano, da je »mož po porodu kupil ženi eno vedro (56 litrov) vina, vendar je običajno večino popil kar sam« (Pajsar in Židov 1991: 170).

Krepčilne naj bi bile tudi jedi za porodnico. Kot hrana, ki vrača moč, so veljala jajca in mesne juhe (Möderndorfer 1964: 316; Balkovec Debevec 1994: 230; Rožman 2004: 128). Še zlasti naj bi moč dajala kokošja juha, ki so jo priporočali še v začetku 90. let 20. stoletja (Oder 1992: 250), ponekod pa še danes.¹⁵ Zbiralka lokalnega izročila Darinka Sirk je opisala poporodni jedilnik v Brdih. Porodnica je najprej dobila šamado, posebno pijačo, ki so jo po naročilu v lekarni pripravili iz mandljevega olja in aromatičnih dodatkov. Nosečnice so jo pile nekaj dni pred porodom in po njem. V jedilnik je obvezno sodila kokošja juha, zakuhana z zdrobom ali vlivanci; mesa ni smela uživati. Kokoš, belo ali črno, za prvo juho je morala prinesiti porodničina mati. Poleg kokošje so pripravljali še juho iz posušenega naribanega kruha (ribanico), kruhovo jed (hrvatico), porodniško omleto (letvano ali oltvano frtaljo), prepečenec, oblit s črnim vinom, ocvrte kruhove rezine (šnite), redko tudi šodo (šoto). Običajno hrano je porodnica začela uživati po čiščenju, približno trideset dni po porodu. Takrat je bila sposobna za normalno življenje in je začela opravljati vsa dela (Sirk 2009: 14-15). Za okolico Brusnic pa je Irena Rožman zapisala, da je bila porodna dieta v »glavnem sestavljena iz nemastne kokošje juhe, trijeda, to je v jajcu popečenem belem kruhu in namočenem v sladkanem rdečem vinu, kokošjega mesa, maslene zabele, mlečnega belega kruha, vina in kamiličnega čaja« (Rožman 2004: 128).

Kot je pokazala lastna raziskava, pa so pripravo krepčilnih jedi še v 90. letih – ponekod pa še danes – ohranjale predvsem mame, babice in tašče, ki so skrbele za mlajše ženske v družini (Šrampf Vendramin 2011).

¹⁴ Valvasor navaja, da so botri na Kranjskem za botrinjo, osem ali štiri-najst dni po krstu, prinesli velik kos kruha, nekaj jajc, masla in vina (Valvasor 2017 [1877–1879]: 116).

¹⁵ Tudi meni je tašča leta 2018 po porodu skuhalo kokošjo juho.

Obeležitev prihoda novega člana

Zaradi velike umrljivosti otrok so se ljudje bali, da bi ta umrl nekrščen, zato je bil krst pomemben del obreda ob rojstvu. Kljub številčnim družinam sta bila krst in gostija po krstu svečan dogodek, s katerim so novorojenega otroka sprejeli v krščansko občestvo in vaško skupnost (Žagar 1997: 9). S hrano so ustvarili svečanost dogodka, z darovi pa so ženski po porodu prihranili pripravo hrane. Po krstnem obredu so na novorojenčkovem domu pripravili slavnostno kosilo, lahko pa so se med potjo ustavili tudi v gostilni, kjer so »zapili otroka«; zgodilo se je tudi, da so se domov vrnili brez njega (Kuhar 1972: 184).

V Strojni so h krstu nosili »krajc«, dar iz peciva, klobase in denarja. Zatem so ga podarili prvemu, ki so ga srečali, ta pa je otroku zaželel srečo. Če niso srečali nikogar, so »krajc« podarili župniku ali mežnarju. Po krstu so na novorojenčkovem domu pripravili pojedino, kjer so postregli z juho, mesom, s hrenom, pečenko in z ocvrtim belim kruhom, šnitami (Makarovič 1982: 288–289).

Tudi v Brdih so krst na novorojenčkovem domu proslavili s slavnostnim kosilom. Darinka Sirk je zapisala, da je bil jedilnik podoben prazničnemu ob osebnih praznikih. Poleg drugega peciva niso smele manjkati »šnite«:

Pripravili so jih tako, da so kruhove rezine najprej namočili v osladkanem vinu (otrokom v osladkanem mleku), nato v stepenem jajcu, jih ocvrli na maslu in ocvrte potresli s sladkorjem. Po prvi svetovni vojni so Brici prevzeli italijansko navado (ki se je obdržala do danes), da so za krst kupili konfete. Modre za dečka, rožnate za deklico. (Sirk 2009:17)

Tudi v predmestju Maribora so ob krstu postregli z govejo juho, ocvrtimi piščanci, s svinjsko pečenko, krompirjem, solatami, kompotom, potico in z drobnim pecivom. To svečano kosilo je pripravila mati sama (Godina-Golija 1992: 109), v Cerknici pa so za ta namen najeli kuharico, najpogosteje sosedo, ki je pomagala pripraviti kosilo (Čeplak 1990: 134).

Obvezen del krsta je bilo botrino obdarovanje porodnice. Na Tolminskem je ob krstu botra materi krščenca prinesla liter vina in tri ali štiri bele »pogače«, ki so bile navaden, kvašen, toda bel kruh. Botra je otroke v hiši lahko obdarovala tudi z do 20 cm dolgimi štručkami, domači pa so jo v zahvalo pogostili s »šnitami« (Rutar 2000: 57, 157). V Škofji Loki je botra porodnico obdarovala s pogačo, z litrom vina, lahko je dodala malo masla, sladkorja in jajc (Sterle 1984: 158). V Cerknici sta nekaj dni po rojstvu porodnico obiskala otrokova botra in boter in ji prinesla pogačo, »ki je bila ob strani pletena v kito, na sredini pa je imela križ ali znak IHS. Drugi družinski člani so dobili manjše okrašene pogače« (Čeplak 1990: 134).

Teden ali dva po porodu, ponekod tudi po krstu, se je obhajala botrinja, to je pojedina in priložnost, da botra obdaruje porodnico. To dvojno obdarovanje so poznali v Tolminu,

kjer je pred prvo svetovno vojno botra ob krstu porodnici podarila bele hlebce kruha, ob botrinji, po enem tednu, pa še pogače, riž, sladkor in olje. Novorojenčkovi starši so takrat botrom ponudili potico in ocvrte šnite (Miklavčič-Brezigar 1996: 280). V Brdih je bila botrinja pogosto košara, polna dobrot, ki pa je morala biti pokrita, da sosedje ne bi videli, kaj je v njej, sicer bi hrana lahko porodnici škodovala. V njej je bil hleb »finega« kruha, potica, jajca, štručka masla, steklenica pikolita ali dobrega črnega vina. Mesnina ni sodila v botrinjo, ker porodnici niso priporočali mesa vse do čišče oz. vpeljevanja, cerkvenega obreda, s katerim je ženska spet postala del skupnosti. Po enem tednu naj bi dar prinesla tudi porodničina mati, od katere se je pričakovalo, da hči spet obdari s kokošjo (Sirk 2009: 17–18).

Na darove v obliki hrane, ki so jih matere dobivale po rojstvu otroka, ne smemo gledati samo kot na darilo, s katerim so ob tem dogodku počastili matere. Irena Rožman je ugotovila, da je pomen pogače oz. kruha smiselno ocenjevati tudi glede na spolno delitev dela in pomanjkanje hrane. Ženske so, če so le uspele, poskrbele, da je družina prvi teden po porodu še jedla kruh, ki ga je v ta namen spekla dan ali dva pred porodom. Pogača, ki jo je mati dobila od botrov, je otročnico še za dodatni teden razbremenila peke kruha, enega najnapornejših gospodinjstvih opravil (Rožman 2008: 402). Da je bila botrinja več kot le dar, razkrivajo podatki s Škocjanskih hribov, kjer so botrinjo obhajali takoj po krstu. Zanj so morali prispevati tudi drugi, ne samo botri. Porodničina mati je teden po porodu prinesla pogačo, jajca, sladkor, maslo, kokoš in cikorijo. Mož je moral kupiti »en strajh«, to je 60 litrov vina. Vsak od porodničnih sorojencev je moral prinesiti dve pogači, za vsakega družinskega člana, razen očeta, pa potico. Tudi moževi bratje in sestre so morali prispevati, darovali so sladkor, maslo in kavo (Kuhar 1972: 185–186). Tako velik dar v obliki hrane kaže, da je bil namenjen razbremenitvi matere po porodu. Šega darovanja pogače oz. botrinje je bila pomembna tudi zato, ker so jo ne glede na socialni status dobile vse ženske, tudi tiste, ki so živele v pomanjkanju (Rožman 2008: 402).

Otrokova prehrana

Materino mleko naj bi bila osnovna hrana novorojenega otroka. Pomanjkanje mleka so odpravljali z različnimi jedmi in pripravki. Ena takšnih jedi je bila kurja juha, v kateri so kuhali šentjanžve korenine. Količino mleka doječe matere naj bi povečevalo tudi pitje žganja iz šmarnic in prevretka iz srčenke in sladkega janeža ter vina in hrenovih semen. V isti namen so uporabljali tudi različna mazila: »Matere so si mazale prsi z vodno zavrelico sladkega janeža in fajgel novega semena, ali pa z oljem, v katerem se je kuhal sladki janež in kuminovo seme. [...] To je odprlo materi mlečne žile« (Möderndorfer 1964: 317).

Ponekod so verjeli, da mati s svojim mlekom vpliva na otrokov značaj. Pavel Košir je o verovanju na Koroškem

zapisal: »Vso skrb mora mati posvečati dojenju, zato naj se tudi varuje vsake nečiste misli, ker bi to uplivalo na otroka; krotiti mora svojo poželjivost, ker bi v nasprotnem slučaju postal otrok poželjiv. Zato ne sme piti med dojenjem vode ali vina, ozir. zavživati sadja idr.« (Košir 1922: 30).

Materino mleko pa ni imelo samo hranilne vrednosti, pripisovali so mu lepotilne, predvsem pa zdravilne moči. Na Cerkljanskem so vnete oči zdravili z »ženskim mlekom«, verjeli so, da pomaga pri napenjanju (»hrast«) (Sosič 2000: 239). V Ponikvah na Krasu so pravili: »Če ujeta koga v ušesu, je dobro, da mu zlijejo noter malo mleka porodnice« (Matičetov 2019: 178).

Ko so otroke začeli navajati na gosto hrano, so tudi tej posvečali veliko pozornosti. S hrano so poskušali lajšati otrokove zdravstvene težave, ga pomiriti ali vplivati na njegov razvoj. Za pomiritev otrok so matere namesto dud, ki so se začele množično uporabljati šele v drugi polovici 20. stoletja, uporabljale krpe, v katere so zavile košček sladkorja, kumino, janež, lahko tudi mak ali kruhovo sredico; dude so pomakale v vino ali žganje (Šarf 1979: 347), kar je otroka še dodatno pomirilo.

Za lajšanje bolečin ob rasti prvih zob je otrok grizel koren v med namočenega rumenega šeboja. V Apačah na Koroškem so otroku ponudili v vino namočeno žemljo. Da je otroku, ki mu rastejo prvi zobje, treba dajati vino, so menili tudi v Ljubljani, Savinjski dolini in Trebiji (Möderndorfer 1964: 321). V Brkinih in v Žvabeku na avstrijskem Koroškem so otroka po licih mazali z brinovim oljem, v ljutomerski okolici pa so mu čeljusti natrli s čebulo (Möderndorfer 1964: 321; Sosič 2000: 241).

Ponekod so verjeli, da hrana vpliva na otrokov razvoj. V Mengšu so otroku takoj po krstu dali v usta tri zrna soli, v veri, da bo imel močne zobe. Na Koroškem so poznali navado, da sta boter in botra na poti h krstu vsakega, ki sta ga srečala, v želji, da bi otrok prej spregovoril, obdarila z denarjem ali žemljo »žlobudrico« (nem. *Prodelkreuzer*, *Plappersemmel*). V Veliki Nedelji so otroku v isti namen ob prvi kopeli v usta dali tri kapljice vode. V Beli krajini je botra otroku, ki dolgo ni spregovoril, spekla hlebček in mu ga na loparju molče podala skozi okno. V Savinjski dolini, na Robu pri Velikih Laščah in na Koroškem so otroka po glavi gladili s toplim hlebčkom. Verjeli so, da lahko hrana in zelišča odpravijo govorne hibe. Na Ravnah so jeclja-jočemu otroku na glavo privezali meto, na Pohorju pa so mu ponudili kruh s surovim maslom (Möderndorfer 1964: 323–324).

Specifičnost gradiva

Iskanje gradiva za pričujoči prispevek je razkrilo, da je zelo razpršeno po različnih publikacijah, ki se ne posvečajo predvsem kulturi rojstva in ritualom življenjskega kroga, temveč načinu življenja na sploh. Že Fanči Šarf in pozneje Irena Rožman sta ugotavljali, da je objavljeno gradivo pogosto dokumentiralo prežitke (Šarf 1979: 348; Rožman

2004: 16). Največ gradiva o kulturi rojstva in podatkov o povezavi hrane s pred- in poporodnim obdobjem je v delih, ki obravnavajo (pogosto pretekli) način življenja v posameznih krajih (npr. Makarovič 1975, 1982; Kozar-Mukič 1988). Pomemben vir informacij o kulturi rojstva so tudi knjige iz zbirke *Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja – 20. stoletja* (ETSEO) (npr. Čeplak 1990; Oder 1992; Miklavčič-Brezigar 1996). V sklopu raziskave, ki se je začela v 70. letih 20. stoletja, je bilo objavljenih 13 topografskih obravnav po občinah, skupaj z devetimi zvezki vprašalnic pa so nastale metodološke in tematske usmeritve za nadaljnje etnološke topografske in monografske raziskave (Hazler 2012: 66). V poglavju o razkroju tradicionalne kulturne podobe so avtorji opisom šeg vedno dodali tudi opise šeg in navad ob rojstvu otroka. Ti pogosto kratki opisi dokumentirajo različna verovanja in obrambna dejanja ter šege ob rojstvu in krstu, ne ponujajo pa kompleksne podobe pojava, kar po niti ni bil njihov namen.¹⁶ Podobno, kot kratke opise nekdanjih izstopajočih šeg in navad, verovanj in ritualov, to tematiko popisujejo tudi ljubiteljski zbiralci v izdanih knjigah o nekdanjem načinu življenja svojih krajev (npr. Sirk 2009).

Druga skupina virov, ki se delno dotika kulture rojstva, so raziskave ljudske medicine. Največ podatkov za celotno današnje slovensko etnično ozemlje ponuja Vinko Möderndorfer v knjigi *Ljudska medicina pri Slovencih* (1964). Čeprav je bilo delo deležno mnogih kritik (Ramšak 2016: 293–294), nam v poglavjih o ženskih in otroških boleznih odstira del kulture rojstva v 19. in začetku 20. stoletja, še zlasti o lajšanju poroda in »medicinski« skrbi za porodnico in otroka, tudi v povezavi s hrano (Möderndorfer 1964: 299–365). Nekaj uporabnega gradiva je tudi v delih Pavla Koširja (1922) in med terenskimi zapiski Slovenskega etnografskega muzeja (Sosič 2000).

Gradivo o kulturi rojstva na slovenskem etničnem ozemlju do druge svetovne vojne je razpršeno po različnih publikacijah. Vsebujejo ga tako opisi rojstnih šeg kot ljudske medicine in verovanj. Popisani so le posamezni za raziskovalce in zapisovalce ali zanimivi elementi ali tisti, ko so jih razumeli kot prežitek. Kljub obsežnosti pa je, še zlasti pri ljubiteljskih zbiralcih (npr. Sirk 2009), le redko časovno in družbenozgodovinsko umeščeno. Pogosto obtiči pri navajanju podatkov, manjkata pa mu interpretacija, kontekstualizacija, primerjalni vidik in tudi analiza posameznih elementov. Zelo malo prispevkov se s kulturo rojstva ukvarja samostojno in z različnih zornih kotov. Delo Irene Rožman (2004) je tako še vedno najbolj poglobljena študija kulture rojstva v prvi polovici 20. stoletja. Čeprav obravnava samo območje Velike Brusnice na Dolenjskem, zbrani podatki odstirajo takratno stanje tudi na drugih območjih slovenskega etničnega prostora. Celovite študije

obravnavane teme pa kljub veliki množici parcialnih podatkov še vedno nimamo.

Sklep

Kultura rojstva je kompleksen družbeni pojav, ki združuje skrb za nosečnico, pozneje mater in njenega otroka, porod in porodno pomoč, verovanja in druge varovalne rituale, praznovanja, ločitev ženske od skupnosti itn. Verovanja, šege, navade in prakse pred in po rojstvu otroka razkrivajo kulturne vzorce (Van Hollen 1994).

Pričujoči prispevek se posveča nekdanjim prehranjevalnim priporočilom, zapovedim, prepovedim in tabujem med nosečnostjo, ob porodu in v prvih mesecih otrokovega življenja ter razkrivajo skrb skupnosti za nosečnico, porodnico in dojenčka. Kot ugotavlja Irena Rožman, priporočila, zapovedi in tabuji razkrivajo, da je bilo v preteklosti to obdobje na neki način – čeprav drugačen kot danes – tudi medikalizirano. Nosečnost je veljala za nevarno, porušila je fizično ravnovesje in psihično vedenje žensk ter zato zmotila tudi družbeni red. Za uravnavanje porušenega ravnovesja so se ljudje zatekali k tabujem, katerih namen je bil dobrobit otroka, in katere lahko razumemo tudi kot prve oblike higienskih in medicinskih priporočil in zapovedi (Rožman 2012: 305). Vsem priporočilom in prepovedim je bila skupna želja po rojstvu zdravega otroka.

Med nosečnostjo in po porodu je bilo največ prepovedi in pravil povezanih prav s hrano. Pričujoča raziskava je pokazala, da so prehranski tabuji pred anomalijami in nevarnostmi štiti predvsem mater in otroka. S hrano so želeli vplivati na dober izid poroda in »pričarati« zdravega otroka. Ponekod je bila tudi sredstvo prerokovanj ali čaranj za izbiro spola še nerojenega otroka. Razširjena so bila tudi verovanja, da se s hrano, ki jo nosečnica zaužije ali jo pozneje ponudi otroku, vpliva na zaželene in nezaželene otrokove fizične in psihične lastnosti. Hrana je bila tudi zdravilo, s katerim so blažili ali odpravljali zdravstvene težave porodnice in otroka. S prazničnimi jedmi sta družina in sorodstvo obeleževala rojstvo novega člana skupnosti. Prav tako so skrb skupnosti za žensko in njenega otroka odražali darovi in poporodna dieta porodnice.

S pravili in tabuji o hrani so v preteklosti poskušali regulirati predvsem njene neželene vplive na otroka, obenem je bila hrana tudi zdravilo in krepčilo. Hrana z vsemi svojimi pomeni razkriva specifičnosti kulturnega okolja, ki se zrcalijo tako v izboru živil kot v njihovi pripravi in uporabi.

Zahvala

Članek je nastal v okviru raziskovalnega programa Etnološke in folkloristične raziskave kulturnih prostorov in praks (ARRS, P6-0088, 2015–2020), ki ga financira Agencija RS za raziskovalno dejavnost.

¹⁶ Podobno velja tudi za raziskovalce, ki niso pisali v sklopu ETSEO (npr. Kuhar 1972; Rutar 2000).

Literatura in viri

- BALKOVEC DEBEVEC, Marjetka: *Občina Metlika: Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja – 20. stoletje*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1994.
- BASKAR, Bojan: Prehranjevalne prepovedi in tabuji: Fragmenti iz antropologije prehranjevanja. *Emzin: Revija za kulturo* 14/3–4, 2004, 57–60.
- BOGATAJ, Janez: *Sto srečanj z dediščino*. Ljubljana: Prešernova družba, 1992.
- BOHINC, Pavle: *Slovenske zdravilne rastline: Vodnik za nabiranje in pripravo zdravilnih zelišč*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1985.
- CAZENEUVE, Jean: *Sociologija obreda*. Ljubljana: Založba ŠKUC in Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1986.
- ČEPLAK, Ralf: *Občina Cerknica: Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja – 20. stoletje*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1990.
- DAVIS-FLOYD, Robbie: *Birth as an American Rite of Passage*. Berkeley, Los Angeles in London: University of California Press, 2003.
- DEN HARTOG, Adel P.: Taboos. V: Solomon H. Katz (ur.), *Encyclopedia of Food & Culture*. New York: Scribner, 2003, 384–386.
- DOUGLAS, Mary: *Čisto in nevarno: Analiza konceptov nečistosti in tabuja*. Ljubljana: Študentska založba, 2010 [1966].
- DRGLIN, Zalka: *Rojstna hiša: Kulturna anatomija poroda*. Ljubljana: Delta, 2003.
- DRGLIN, Zalka (ur.): *Rojstna mašinerija: Sodobne obporodne vednosti in prakse na Slovenskem*. Koper: Znanstveno-raziskovalno središče, 2007.
- FORESTELL, Catherine A. in Julie A. Mennella: Food, Folklore and Flavor Preference Development. V: Carol J. Lammi-Keefe, Sarah C. Couch in Elliot H. Philipson (ur.), *Handbook of Nutrition and Pregnancy*. Totowa: Humana Press, 2008, 55–64.
- GARAY, Kathleen in Madeleine Jeay: *The Distaff Gospels: A First Modern English Edition of Les Évangiles des Quenouilles*. Peterborough in Ontario: Broadview Press, 2006.
- GARAY, Kathleen in Madeleine Jeay: Advice Concerning Pregnancy and Health in Late Medieval Europe: Pesant Woman's Wisdom in The Distaff Gospels. *Canadian Bulletin of Medical History* 24/ 2, 2007, 423–443.
- GENNEP, Arnold van: *The Rites of Passage*. Chicago: University Press, 1960.
- GODINA-GOLIJA, Maja: *Iz mariborskih predmestij: O življenju in kulturi mariborskih delavcev v letih od 1919 do 1941*. Maribor: Obzorja, 1992.
- GODINA-GOLIJA, Maja: *Prehrana v Mariboru v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja*. Maribor: Obzorja, 1996.
- GODINA-GOLIJA, Maja: Teoretična izhodišča etnološkega preučevanja prehrane. *Traditiones* 25, 1996a, 211–221.
- GODINA-GOLIJA, Maja: Sodobna prizadevanja v etnološkem raziskovanju prehrane. *Traditiones* 29/1, 2000, 227–233.
- GODINA-GOLIJA, Maja: *Prehranski pojmovnik za mlade*. Maribor: Aristej, 2006.
- GODINA-GOLIJA, Maja: Hrana in praznovanja: Meso in mesne jedi v prazničnih jedilnih obrokih na Slovenskem. *Etnolog* 24/75, 2014, 59–79.
- GODINA-GOLIJA, Maja: Zgornjesavinjski želodec: Pripoved o prostoru, prehrani in ljudeh. *Traditiones* 49/3, 2020, 35–52.
- GRIMM, Jakob: *Pravljice*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1999.
- HARRIS, Marvin: *Good to Eat: Riddles of Food and Culture*. New York: Simon and Schuster, 1985.
- HAZLER, Vito: Na Gorenjskem je fletno!: Pogledi na Gorenjsko in Kranjsko iz Spodnje Savinjske doline in drugih krajev. V: Tita Porenta in Mojca Tercelj Otorepec (ur.), *Gorenjska: Etnologija in pokrajine na Slovenskem na primeru Gorenjske ali kaj lahko etnologi in kulturni antropologi doprinesemo h kulturni podobi in razumevanju pokrajin na Slovenskem*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 2012, 57–79.
- JANKO SPREIZER, Alenka: Rodnostno vedenje, spolnost in ženskost v naraciji sogovornic iz raziskave o rodnostnem vedenju prebivalk Slovenije: Študij izbranih/ega primerov/a. Fertility Behaviour, Sexuality and Femininity in the Narrations of Interlocutors in Research on the Fertility Behaviour of Female Inhabitants of Slovenia: A Study of Selected Examples. V: Tvrdko Zebec (ur.), *Kultura, identitet, politika: Znanstveni skup u čast Dunji Rihtman-Auguštin. Culture, Identity, Politics: A Scholarly Conference in Honour of Dunja Rihtman-Auguštin: Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 25.–27. 10. 2012*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2012, 36–37.
- JORDAN, Brigitte: *Birth In Four Cultures: A Crosscultural Investigation of Childbirth in Yucatan, Holland, Sweden and the United States*. Prospect Heights: Eden Books, 1978.
- KEBER, Katarina: Hrana, ki zdravi: Varovalna in zdravilna vloga hrane v času epidemij kolere. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 56/1–2, 2016, 5–13.
- KITZINGER, Sheila: *Me, matere*. Ljubljana: Ganeš, 1994.
- KNIGHT, Chris: Taboo. V: Alan Barnard in Jonathan Spencer (ur.), *The Routledge Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. London in New York: Routledge, 2010, 382–384.
- KOFOL, Karla: Zasebno življenje družin v preteklosti. V: Boško Čušin, Damjana Fortunat Černilogar, Karla Kofol, Radovan Lipušček in Sašo Šturm (ur.), *Trebuški zbornik: Alpski mladinski raziskovalni tabor; Dolenja Trebuša, 1996–1998*. Tolmin: Tolminski muzej, 2003, 195–232.
- KOŠIR, Pavel: Ljudska medicina na Koroškem: Donesek h koroški slovenski folklori. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 17, 1922, 20–32.
- KOVAČIČ, Kristina: Porodna babica Šantla Ana iz okolice Trsta in njena zapuščina. *Etnolog* 7/58, 1997, 71–85.
- KOZAR-MUKIČ, Marija: *Felsőszölnök: Gornji senik*. Szombathely in Ljubljana: Savaria Múzeum in Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1988.
- KUHAR, Boris: *Odmirajoči stari svet vasi: Poljudno znanstvena razprava*. Ljubljana: Prešernova družba, 1972.

- LEDINEK LOZEJ, Špela in Katarina Šrampf Vendramin: Dediščinijenje prehrane med Alpami in Jadrantom. *Food Heritage-making between the Alps and the Adriatic. Traditiones* 49/3, 2020, 7–16.
- LEKŠE, Jože: Običaji ob rojstvu. V: France Kotnik in Vlado Novak (ur.), *Kotnikov zbornik: Narodopisni zapiski z Gornjegrajskega in Kozjanskega*. Celje: Mestni muzej v Celju, 1956.
- LYSAGHT, Patricia (ur.): *Food and Celebration: From Fasting to Feasting: Proceedings of the 13th Conference of the International Commission for Ethnological Food Research, Ljubljana, Preddvor, and Piran, Slovenia, June 5–11, 2000*. Ljubljana in Dublin: Založba ZRC, Department of Irish Folklore, University College, 2002.
- MAKAROVIČ, Marija: *Kostanjevica in okolica: Narodopisni oris*. Kostanjevica na Krki: Dvajseti Dolenjski kulturni festival, 1975.
- MAKAROVIČ, Marija: *Strojna in Strojanci: Narodopisna podoba koroške hribovske vasi*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1982.
- MATIČETOV, Milko: *Bedenice: Kraški šopek Milka Matičetovega iz Koprive*. Ljubljana: Založba ZRC, 2019.
- MEYER-ROCHOW, Victor Benno: Food Taboos: Their Origins and Purposes. *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine* 5/18, 2009, 1–10.
- MIKLAVČIČ-BREZIGAR, Inga: *Občina Tolmin: Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja – 20. stoletje*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1996.
- MINTZ, Sidney W. in Christine Du Bois: The Anthropology of Food and Eating. *Annual Review of Anthropology* 31, 2002, 99–119.
- MLEKUŽ, Jernej: *Burek.si?!: Koncepti, recepti*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2008.
- MLEKUŽ, Jernej: *Kranjsko klobasanje: Slovenska zgodovina, kot jo pišejo packe kranjske klobase na časopisnem papirju*. Ljubljana: Beletrina, 2017.
- MLEKUŽ, Jernej: Pijača z zaslugami za narod: Slivovka in banalni nacionalizem v izbranem časopisju socialistične Jugoslavije. *Traditiones* 49/3, 2020, 115–134.
- MÖDERNDORFER, Vinko: *Ljudska medicina pri Slovencih*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1964.
- ODER, Karla: *Občina Ravne na Koroškem: Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja – 20. stoletje*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1992.
- OREL, Boris: Slovenski ljudski običaji. V: Rajko Ložar (ur.), *Narodopisje Slovencev I*. Ljubljana: Klas, 1944, 263–349.
- ORLOFF, Natalia C. in Julia M. Hormes: Pickles and Ice Cream! Food Cravings in Pregnancy: Hypotheses, Preliminary Evidence, and Directions for Future Research. *Frontiers in Psychology* 5, 2014, 1–15.
- PAJSAR, Breda in Nena Židov: *Občina Ljubljana Bežigrad: Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja – 20. stoletje*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1991.
- PHILLIPS, Wendy: Cravings, Marks, and Open Pores: Acculturation and Preservation of Pregnancy-Related Beliefs and Practices among Mothers of African Descent in the United States. *Ethos: Journal of the Society Psychological Anthropology* 33/2, 2005, 231–255.
- PUHAR, Alenka: Porod na slami, rojstvo v temo: Iz zgodovine rojevanja na Slovenskem. *Delta: Revija za ženske študije in feministično teorijo* 4/3–4, 1998, 95–108.
- RAMŠAK, Mojca: Zgodbe z obroba: Vloga koroških podeželskih žensk v prvi polovici 20. stoletja. *Etnolog* 11/62, 2001, 91–126.
- RAMŠAK, Mojca: Prispevek k ljudski medicini pri Slovencih. V: Ingrid Slavec Gradišnik in Jože Hudales (ur.), *»Kar ustvariš ostane. Svetu cvet. Tebi rane«: Vinko Möderndorfer – učitelj, politik in raziskovalec*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2016.
- ROŽMAN, Irena: Zgodovinski oris babištva na Slovenskem in porodna pomoč v fari Velike Brusnice na Dolenjskem od 1840 do 1945. *Etnolog* 7/58, 1997, 241–288.
- ROŽMAN, Irena: Odnos do smrti z zgledom homeopatskega tabuja med nosečnostjo. *Etnolog* 9/60, 1999, 285–294.
- ROŽMAN, Irena: *Peč se je podrla!: Kultura rojstva na slovenskem podeželju v 20. stoletju*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 2004.
- ROŽMAN, Irena: Šege ob krstu v kontekstu družbenih sprememb ali: »O šegi in njeni spremenljivosti«. V: Ingrid Slavec Gradišnik (ur.), *Čar izročila: Zapuščina Nika Kureta (1906–1995)*. Ljubljana: Založba ZRC, 2008, 387–406.
- ROŽMAN, Irena: Eugénisme et croyances populaires: Le dépitage des infirmités dans le passé. *Ethnologie française* 42/2, 2012, 301–312; <https://www.cairn.info/revue-ethnologie-francaise-2012-2-page-301.htm>, 8. 3. 2021.
- RUTAR, Marija: *Tolminska je pesem: Zbrana objavljena in neobjavljena dela učiteljice, muzealke in etnologinje Rutar*. Tolmin: Tolminski muzej, 2000.
- SAPAČ, Blažka: *Porod nekoč in danes*. Diplomski naloga. Maribor: Univerza v Mariboru, Fakulteta za zdravstvene vede, 2016.
- SARITAS, Suheyla: The Aspects of Food in The Rites of Passage in Turkish Culture. *TOJET: The Turkish Online Journal of Educational Technology*, August 2015; <http://dspace.balikesir.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12462/9042/suheyla-saritas2.pdf?sequence=2&isAllowed=y>, 8. 3. 2021.
- SIRK, Darinka: *Ivanov venec: Briške šege in navade*. Dobrovo: samozal. D. Sirk, 2009.
- SOSIČ, Barbara: Gradivo o ljudski medicini v zapisih terenskih ekip Slovenskega etnografskega muzeja. *Etnolog* 10/61, 2000, 213–254.
- Spletni vir 1: Rojstvo: Izkušnje Rominj; <https://www.etno-muzej.si/sl/razstave/rojstvo-izkusnje-rominj>, 4. 1. 2021.
- STERLE, Metka: *Občina Škofja Loka: Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja – 20. stoletje*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1984.
- ŠARF, Fanči: Porod in nega dojenčka v luči socialno higienskih razmer. *Traditiones* 5-6, 1979, 345–352.
- ŠRAMPF VENDRAMIN, Katarina: *Prehranjevalne zapovedi, prepovedi in tabuji: Nosečnost, rojstvo, otroštvo*. Seminarska naloga. Ljubljana: Univerza Nova Gorica, Podiplomska šola ZRC SAZU, 2011.

TOLKSDORF, Ulrich: Schwangerschaftsgelüste (Picae gravidarum). *Kieler Blätter zur Volkskunde* 7, 1975, 81–106.

TURNER, Victor: Betwixt and Between: The Liminal Period in Rites de Passage. V: Louise Carus Mahdi, Steven Foster in Meredith Little (ur.), *Betwixt & Between: Patterns of Masculine and Feminine Initiation*. La Salle: Open Court Publishing, 1989, 3–19.

UTHER, Hans-Jörg: *The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography, Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson; Part I. FFC 284*. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia. Academia Scientiarum Fennica, 2004.

VAN HOLLEN, Cecilia C.: Perspectives on the Anthropology of Birth: A Review. *Culture, Medicine, and Psychiatry* 18, 1994, 501–512.

VALVASOR, Janez Vajkard: *Slava vojvodine Kranjske: Izbrana poglavja*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2017 [1877–1879].

WEISER-AALL, Lily: Gelehrte Tradition über angeborene Fehler in der Volksmedizin. V: Elfriede Grabner (ur.), *Volkmedizin: Probleme und Forschungsgeschichte*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1967, 459–495.

ZABLATNIK, Pavel: *Od zibelke do groba: Ljudska verovanja, šege in navade na Koroškem*. Celovec: Mohorjeva družba, 1990 [1982].

ŽAGAR, Janja: *Vrata kroga: O rojstvu in zgodnjem otroštvu na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 1997.

Food in the Context of the Birth Culture in the 19th and First Half of the 20th Century

Food is a means of satisfying one of the basic human needs and a cultural element with which various rituals, prohibitions, and restrictions were entwined in the past. It is also closely associated with pregnancy and the postpartum period. The article focuses on dietary recommendations, commandments, prohibitions, and taboos related to pregnancy, childbirth, and the first few months of children's life in the Slovenian ethnic area. An analysis of various written sources reflecting the period from the 19th to the mid-20th century is used to illuminate the connection between food, beliefs, and folk medicine related to mother and child care in the prenatal and postpartum periods.

Nutritional taboos had the function of protecting the mother and especially the child from abnormalities and dangers. Food was used to influence a successful outcome of birth and to “conjure up” a healthy child. In some places, food was also a means of magical practices used to predict or even conjure up the child's sex. There was also a widespread belief that the child's physical and mental characteristics, both desirable and undesirable, could be influenced by the food a pregnant woman would eat. Food also played the role of medicine used to alleviate or eliminate the mother's and child's health problems. Despite the lack of (medical) knowledge, people knew various techniques they believed could facilitate labour. Herbs, in particular, were used for this purpose. There were also some dietary rules regarding children. Breast milk was a staple food for the newborns. However, it was also believed that a mother could influence her child's character through her milk. Not only did breast milk have nutritional value for the baby, it was also believed to have beauty and, most importantly, healing powers. As children became accustomed to solid food, they started paying a lot of attention to it. Food was also an integral part of any celebration. The family and the extended kin celebrated the birth of a new member of the community with festive dishes. In particular, the gifts and the postpartum diet that mothers received after giving birth or after baptism reflected the community's concern for the woman and her child.

Based on the ethnographic material from the Slovenian lands presented in the article, it can be concluded that food had several birth culture roles. However, the main role was to regulate the supposed adverse effects on the child. Although the specificity of the material gives only a partial insight into the past practices related to the birth culture, the data nevertheless reveal that they were a part of daily life.

»NI PODATKOV, NI PROBLEMOV« Soočanje z onesnaženim zrakom v Sarajevu

Izvirni znanstveni članek | 1.01
Datum prejema: 14. 11. 2020

Izveček: Prispevek se osredotoča na strategije soočanja z onesnaženim zrakom v Sarajevu, glavnem mestu Bosne in Hercegovine. Tematiko osvetli z družbenopolitične perspektive in okoljska vprašanja umešča v sodobno, povojno družbo. Dotakne se zgodovinske dimenzije in poudarja težavno politično okolje daytonske ureditve. Ljudje so pri soočanju z onesnaženim zrakom v veliki meri prepuščeni sami sebi. Okoljski aktivizem je odziv na neaktivnost oblasti in kritika politične situacije. Članek omenja tudi sodobne načine drugačenja Balkana in vpliv, ki ga ima na stanje okolja vpetost v mednarodne odnose moči.

Ključne besede: onesnaženost zraka, strategije soočanja, okoljski aktivizem, povojna transformacija, drugačenje Balkana

Abstract: The paper focuses on the strategies for dealing with air pollution in Sarajevo, the capital city of Bosnia and Herzegovina. It approaches the topic from a socio-political perspective and places it within the context of a modern, post-war society. It examines the historical dimension and highlights the difficult political reality of the Dayton arrangement. The citizens have to deal with the issues of pollution by themselves. Environmental activism is a response to the authorities' inactivity and a critique of the political situation. The analysis of the current processes of balkanisation shows the impact that the involvement in international power relations has on the state of the environment.

Keywords: air pollution, coping strategies, environmental activism, post-war transformation, othering of the Balkans

Uvod

Sarajevski zrak je – vsaj v hladnejšem delu leta – med najbolj onesnaženimi v Evropi, po nekaterih podatkih celo na svetu (Spletni vir 3). Onesnaženost zraka je že desetletja posledica neugodne kombinacije okoljskih danosti in človekovih dejavnosti. Reševanja te pereče težave so se oblasti v preteklosti že lotile. Pomembni so bili zlasti ukrepi, ki so se začeli konec 60. let prejšnjega stoletja in so kulminirali z velikim mednarodno podprtim projektom okoljske prenove v začetku 80. let, tik pred izvedbo zimskih olimpijskih iger leta 1984. Ker so bile v mesto uprte oči svetovne javnosti, se je to (pa tudi celotna država) trudilo prikazati se v najboljši luči (Ličina Ramić 2017). Vojna v 90. letih je tovrstna prizadevanja začasno ustavila in uničila nekaj že zgrajene infrastrukture, ki naj bi v mestu omogočila kvalitetnejše bivanje. Zdi se, da se Sarajevo zdaj sooča z enakimi okoljskimi problemi kot pred desetletji. Mesto se v zimskih mesecih še vedno – ali celo bolj – duši v smogu in megli.

Kljub pomembnosti vpliva ekoloških vprašanj na kvaliteto življenja v povojni družbi se te teme redko pojavljajo v mednarodni javnosti. Bosna in Hercegovina¹ je največkrat predstavljena kot problematična država, politični in tudi znanstveni diskurz pa se osredotočata zlasti na od-

nose med bosansko-hercegovskimi narodi in povojno rekonstrukcijo ali spravo (Bartulović 2012; Bădescu 2014; Jansen 2015; Dorondel 2016; Kurtović 2020). Tudi uradne politike rekonstrukcije in ukvarjanja s povojnim (in podaytonskim) stanjem so v veliki meri usmerjene v soočanje s preteklostjo, namesto da bi spodbujale razmislek o viziji prihodnosti (Bădescu 2014; 2015). Tematike, ki jim je antropološko pisanje o BiH namenilo največ pozornosti, često poudarjajo oziroma vzpostavljajo razlike med ljudmi glede na njihovo narodno pripadnost. Ob obravnavi kolektivnih čustev neredko omenjajo skupinsko »averzijo« do uradne politike, ko ljudje postanejo žrtve konfliktne preteklosti in ne dejavni akterji družbenih sprememb (Bartulović 2013: 216).

K pisanju pričujočega članka naju je pritegnil manko pozornosti, namenjene temam, ki združujejo in poudarjajo skupne probleme vseh prebivalcev BiH in so usmerjene v prihodnost, ter nezanimanje za pomembna oziroma pereča okoljska vprašanja.² Piševa o okoljskem aktivizmu in načinih soočanja z naraščajočo onesnaženostjo okolja. Osebnost in samonikle strategije soočanja z onesnaženim zrakom osvetljujeva z antropološkega in etnološkega stališča. Zanimalo naju je, na kakšne načine si skušajo ljudje v Sara-

2 Članek je nastal na podlagi raziskovalne naloge pri vajah iz Etnologije Balkana (študijsko leto 2019/2020) pod mentorstvom doc. dr. Alenke Bartulović.

1 V nadaljevanju BiH.

* Lea Anclin, dipl. etnologinja in kulturna antropologinja, magistrska študentka etnologije in kulturne antropologije, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo; anclinlea@gmail.com.

** Maruša Kosi, dipl. etnologinja in kulturna antropologinja, magistrska študentka programa KREOL, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo; fp6.marusa.kosi@gmail.com.

jevu sami olajšati vsakdanje življenje, kako onesnaženost zraka doživljajo in kako se z njo spoprijemajo.

S sogovornicami in sogovorniki iz Sarajeva smo izvedle³ šest daljših polstrukturiranih intervjujev. Trije med njimi so vključeni v aktivistično delovanje in javno diskutirajo o obravnavani problematiki. Pogovarjale smo se s predsednikom nevladne okoljske organizacije Eko akcija Anesom Podićem, z administratorjem in enim izmed ustanoviteljev Facebook skupine »Građani Sarajeva za čist zrak«⁴ Vladimirjem Marićem in s predsednico Združenja pacientov z alergijami, astmo in atopijskim dermatitisom Vildano Begić Mujkić. Drugi trije sogovorniki,⁵ Boris, Emin in Haris, se ne ukvarjajo z okoljskim aktivizmom, z nami pa so spregovorili o svojem osebnem doživljanju onesnaženega zraka. Terensko delo smo izvajale med 5. in 27. majem 2020. Zaradi epidemije koronavirusa smo intervjuje s pomočjo spletnih orodij in aplikacij za (video)konferenčne klice opravile na daljavo.⁶ Osredotočile smo se na Sarajevo kot na prestolnico BiH, ki je ob drugih večjih bosansko-hercegovskih mestih eno najbolj onesnaženih, zanimivo pa je tudi zaradi vztrajanja omenjene problematike in (ne)ukvarjanja z njo.

V raziskavi se nisva mogli izogniti niti omembi vzrokov in posledic onesnaženosti niti njenim širšim družbenopolitičnim okoliščinam. Brez omenjenega konteksta izkušenj življenja v onesnaženem okolju ni mogoče dobro razumeti (Auyero in Swistun v Little 2012: 448). Škodljivi okoljski vplivi so pogosto neposredna nevarnost za zdravje prebivalcev in prebivalcev ogroženih krajev, zato lahko trdimo, da je njihova percepcija tako čutna kot čustvena (Mitman idr. v Little 2012: 432). Nekaj obrisov tovrstnih doživljanj okoljskih problemov predstavlja tudi v članku, predvsem pa opozarja na pomen raziskovanja okoljskih tem tudi v kontekstu Jugovzhodne Evrope.

Raziskovanje okoljske problematike v antropologiji

V zadnjih letih se v antropologiji vedno več govori o okoljskih problemih (Ayer 2007; Gamlin 2016; John 2017; Eriksen 2018; Jovanović 2018). Živimo v svetu, ki mu preti globalno segrevanje in v katerem smo priča okoljskim katastrofam. Te so posledica tako moči narave kot delovanja človeka. Antropocena doba (doba človekove dominacije) (Dorondel 2016: 17) nove izzive prinaša tudi antropologinjam in antropologom. Zaradi svojega razume-

vanja delovanja družbe in človekove kulturne adaptacije na spremembe lahko k raziskovanju odnosa med človekom in naravo prav mi veliko doprinesemo (gl. Descola 1996). Pričujoči članek tako sledi t. i. »okoljski morali« (Kottack v Dorondel 2016: 16), ki jo antropolog Štefan Dorondel (2016: 17) razlaga kot »dolžnost, da se opredelimo, ko se zgodi krivica, in s svojim znanjem javno podpremo žrtve nepravilnih politik ter tako pomagamo pri oblikovanju dobrih praks«.

Onesnaženost zraka ni bila v ospredju raziskav slovenskih antropologin in antropologov, kar pa ne pomeni, da so bili okoljski problemi v celoti spregledani. Nekateri avtorji so se posvečali bolj splošnim temam ekološke antropologije, denimo sladkornim zadrugam (Simonič 2013) in premisleku o varovanih območjih narave (Kozorog 2015). Precej pozornosti so namenjali ravnanju z odpadki (Gregorič Bon 2007; Bajuk Senčar 2020; Podjed in Polajnar Horvat 2020), trajnostni mobilnosti (Bajuk Senčar 2017) in politikam varovanja okolja (Poljak Istenič 2018; Kozina, Poljak Istenič in Komac 2019).⁷

Antropološke raziskave, ki obravnavajo vsakdanje življenje v onesnaženem okolju, se pogosto osredotočajo na mesta ali kraje, ki gospodarsko temeljijo na industriji in kjer je le-ta glavni vir onesnaženja (Jovanović 2018). Pogosto obravnavajo ljudi, ki se morajo za preživetje prilagajati zdravju škodljivemu življenjskemu ali delovnemu okolju (Gamlin 2016). Nekatere se osredotočajo na negativne okoljske vplive multinacionalnih ali drugih močnih zasebnih korporacij, ki pogosto izkoriščajo pomanjkljivo okoljevarstveno zakonodajo gospodarsko in politično šibkejših držav (Ayer 2007). Industrijski izpusti niso glavni onesnaževalci sarajevskega zraka, zato je tudi percepcija onesnaženosti v najini študiji primera precej bolj negativna kot v drugih (postjugoslovanskih) okoljih. Sarajevo je namreč v času vojne in divje privatizacije izgubilo veliko število tovarn, nastalih v času socializma.

V srbskem mestu Bor, za katerega je značilna monostrukturna ekonomija, temelječa na RTB Bor, ki je daleč največji onesnaževalec zraka, dim, ki se vali iz dimnikov topilnice bakra, ni le zdravstvena grožnja, temveč predstavlja tudi upanje na boljšo prihodnost in finančno obilje (Jovanović 2018). Ljudje pogosto posvojijo fatalističen pogled na svet, ko so se z uničevanjem naravnega okolja prisiljeni soočiti zaradi ekonomskih ciljev, kar vpliva tudi na drugačno doživljanje onesnaženosti (Pálsson 1996: 69). Menijo, da je to cena, ki jo je treba plačati za nemoten gospodarski razvoj in materialno blaginjo (Pálsson 1996: 69). Po najinih ugotovitvah to za Sarajevo ne velja. Zdi se, da najine sogovornice in sogovorniki v onesnaženosti in onesnaževanju ne vidijo prav nič dobrega. Onesnažen zrak

3 Terensko delo sva izvedli s kolegico študentko Evo Žgajner, zato pri njegovem opisu uporabljamo množino.

4 V nadaljevanju uporabljamo slovenski prevod imena skupine: »Meščani Sarajeva za čisti zrak«.

5 Te v članku navajamo zgolj z imenom.

6 Zavedava se, da bi bilo raziskavo dobro dopolniti tudi z obiskom Sarajeva, ki bi omogočil spremljanje dogajanja na terenu, opazovanje z udeležbo ter tudi čutno doživljanje okolja. Tega zaradi epidemije žal nisva mogli izvesti.

7 Nabor del slovenskih avtoric in avtorjev, ki so se ukvarjali z okoljskimi temami, je precej obsežnejši; dolžina članka ne dovoljuje njihove poglobljene obravnave.

je po njihovem mnenju le eden izmed mnogih (razvojnih) problemov, s katerimi se sooča država, hkrati pa je vpet v številne druge politične, družbene in strukturne dejavnike in je od njih odvisen.

Povojna transformacija Sarajeva

Za razumevanje strategij soočanja z onesnaženim zrakom je nujno poznavanje njihove umestitve v širši družbenopolitični in zgodovinski kontekst. Nesporno je na življenja prebivalcev in prebivalcev Sarajeva v 90. letih močno vplivala vojna, po njej pa sta tako mesto kot bosansko-hercegovaška družba doživela številne transformacije. V uradnem (mednarodno) političnem diskurzu in antropoloških raziskavah je bilo veliko pozornosti namenjene ideji sprave, zlasti med narodi v BiH (Bošnjaki, Hrvati in Srbi), pa tudi spravi med bolečo preteklostjo in vizijami prihodnosti. Diskurz sprave se povezuje z idejo sprijaznjenja in pomiritve s preteklostjo, kar pa pogosto implicira boleče (in problematično) podoživljanje travmatičnih izkušenj. Želja po (vrnitvi nekdanje) »normalnosti« je obenem usmerjena v sedanost in v gradnjo vizije prihodnosti. V to perspektivo se uvrščata tudi ukvarjanje z ekološkimi temami in reševanje okoljske problematike, ki ostajata na robu političnega zanimanja.

Vojna v BiH, ki je trajala dobra tri leta (april 1992–december 1995), je bila specifična po tem, da so bili v njej udeleženi domači in tuji akterji. Mednarodna skupnost je v njej s svojimi (ne)intervencijami igrala ključno vlogo, ki jo na različne načine nadaljuje še četrto stoletje po koncu vojne. Ta se je s podpisom daytonskega mirovnega sporazuma končala 14. decembra 1995. V skladu z njim je bila BiH razdeljena na dve entiteti, Federacijo Bosne in Hercegovine ter Republiko Srpsko in distrikt Brčko. Federacijo sestavljajo kantoni, ki se delijo na občine, v Republiki Srpski pa ni vmesne enote med entiteto in občino (torej kantona). Po vojni se je glavno mesto tako rekoč razdelilo na dva dela oziroma na »dve Sarajevi«; eden je pripadel Federaciji Bosne in Hercegovine, drugi pa Republiki Srpski (Bădescu 2014; 2015). Tako Sarajevo kot Vzhodno Sarajevo sta razdeljena na številne manjše občine. Nekatere državne institucije obstajajo na ravni entitete, druge na ravni države. Ustvarjena je bila tudi funkcija »visokega predstavnika«, ki nadzoruje upoštevanje določil daytonskega sporazuma (Bădescu 2015: 43). Alenka Bartulović (2012: 129) opozarja na problematičnost sporazuma, ki ni zares omogočil nastanka nove stabilne države in je še dodatno prispeval k njeni delitvi, ob tem pa je »legitimiziral politiko etničnega čiščenja«. »Podaytonska« politična organizacija BiH je vplivala tudi na ideje o rekonstrukciji in vizijo prihodnosti (Bartulović 2012: 130). Prebivalke in prebivalci Sarajeva so si želeli premika iz ukvarjanja s preteklostjo proti oblikovanju vizije prihodnosti. Kot je ugotovil antropolog Stef Jansen, so si njegovi sogovorniki želeli »normalnega življenja – ničesar več in predvsem ničesar manj od tega«

(Jansen 2015: 1). Ideja o normalnosti se pogosto povezuje z življenjskimi razmerami v predvojnem obdobju in ni vsebinsko enotna, je pa kljub pogledu v nekdanjo Jugoslavijo v veliki meri usmerjena v prihodnost.

Povojne transformacije Sarajeva so se odražale tako na fizični (urbanizem, mestne politike) kot na ideološki in miselni ravni. Prizadevanja za »normalno« življenje ovirata predvsem neurejenost in nefunkcionalnost delovanja države kot značilnosti povojne stvarnosti (Bartulović 2012: 130). Uspeh državnih oblasti se lahko meri prav v skrbi za dobrobit državljanov in v omogočanju svetleše prihodnosti (Kurtović 2020: 2). S tem lahko podkrepimo tezo, da podaytonska organizacija BiH hromi prizadevanja prebivalcev in prebivalcev za boljši vsakdan, usmerjen v urejeno in varno bodočnost. Načini (ne)soočanja s krizo, tudi s krizo onesnaženosti, povedo veliko o razmerjih moči v družbi (Dorondel 2016: 15). Onesnaženost sarajevskega zraka odseva politično nezrelost podaytonske države. Neustrezni načini reševanja omenjene problematike oziroma njihovo pomanjkanje povzročajo občutke tesnobe, frustracije, dvoma in nezaupanja v uradno politiko, »neprijetne epizode v vsakdanjem življenju [...] pa so pogosto povod za kritiko celotnega družbenega sistema« (Bartulović 2013: 192). Prebivalke in prebivalci Sarajeva se morajo znajti sami, kakor znajo in zmorejo. V nasprotju s socialistično preteklostjo, ko naj bi državljani zaupali v državo, so danes strategije soočanja z onesnaženostjo individualizirani boji z globalnim problemom.

Doživljanje onesnaženosti zraka in njegova zgodovina

Sogovornice in sogovorniki priznavajo, da je onesnaženost Sarajeva zgodovinska stalnica. Vildana pojasnjuje, da »Sarajevčani niso nevajeni smoga. [...] Sarajevo je poznano še iz bivše Jugoslavije po smogu in po megli«. Zaradi svoje onesnaženosti je mesto v preteklosti dobilo vzdevke, kot so »balkanski London«, »Karakazan« in »najbolj onesnaženo mesto Evrope« (Ličina Ramić 2017: 123). Medtem ko nekatere prebivalke in prebivalci poudarjajo predvsem hudo poslabšanje zraka med postsocialistično tranzicijo, se drugi spominjajo tudi težav v preteklosti. Posledično nekateri onesnažen zrak dojemajo kot nekaj normalnega in se z njim niti ne obremenjujejo, kljub temu pa morajo zlasti pozimi, ko je onesnaženost najhujša, temu prilagoditi svoje vsakdanje prakse.

Ko se je v večini držav Zahodne Evrope, ki so se začele hitro industrijsko razvijati že v drugi polovici 19. stoletja ali vsaj v začetku 20. stoletja, v desetletjih po drugi svetovni vojni začelo opozarjati na okoljske težave, se je pospešena industrializacija v Jugoslaviji šele dobro začela (Ličina Ramić 2017: 116). Zaradi ideološkega poudarka na industrializaciji in napredku SFR Jugoslavije, ki se je kazal tudi v specifičnem odnosu med tehnologijo in državnimi institucijami, je bilo morda v preteklosti lažje to-

lerirati neugodno stanje ozračja (Jancar-Webster v Ličina Ramić 2017: 116; prim. Jovanović 2018). Mestne oblasti namreč kljub obstoječi (četudi pomanjkljivi) okoljski zakonodaji pogosto niso izvajale inšpekcijskega nadzora in kaznovale kršiteljev, saj bi sankcije ustavile produkcijski proces (Ličina Ramić 2017: 119). Včasih je prihajalo do konflikta interesov med cilji občinske politike in predstavniki industrije, ki so bili nosilci gospodarskega razvoja (Ličina Ramić 2017: 131). To ilustrira izjava predstavnika sarajevskega FAMOS-a,⁸ ki je v pogajanjih z mestnimi oblastmi o širitvi proizvodnje na območje varovane pitne vode izjavil: »Interes mesta ni samo voda, temveč tudi industrija« (v Ličina Ramić 2017: 131).

Prvi zakoni o zaščiti okolja so bili v Jugoslaviji na državni ravni sprejeti že sredi 60. let 20. stoletja, a med njimi ni bilo specifičnih uredb o zaščiti zraka (Ličina Ramić 2017: 118–119). Zaradi sistema samoupravljanja, ki je odločevalsko moč v veliki meri prenesel na republike, je bilo izvajanje omenjenih zakonov zapleteno. Pristojnosti zanje so bile nejasno razdeljene med državne, federativne in lokalne (občinske) oblasti. V tovrstni ureditvi sredstva za implementacijo okoljskih predpisov niso bila vnaprej zagotovljena, kar je poglobljalo neenakost med mesti, pokrajinami in konstitutivnimi republikami.

Kvaliteto sarajevskega zraka so prvič merili že leta 1957, sistemsko pa so meritve začeli izvajati šele leta 1966 (Ličina Ramić 2017: 123). Dve leti pozneje je mesto gostilo Stalno konferenco jugoslovanskih mest, na kateri se je razpravljalo tudi o problematiki onesnaženega zraka. Še istega leta je bila ustanovljena Komisija za čistočo zraka. Leta 1972 je Mestni svet sprejel Odlok o zaščiti mestnega zraka, ki je predvideval zmanjšanje izpustov žvepovega dioksida (SO₂) (Ličina Ramić 2017: 123). Leto pozneje je bilo v Sarajevu osnovano Jugoslovansko društvo za čistočo zraka, ki se je čez desetletje preoblikovalo v Zvezo društev za čistočo zraka Jugoslavije (Ličina Ramić 2017: 120). Konec 70. let je mesto s predstavniki washingtonske Mednarodne banke za obnovo in razvoj sklenilo dogovor o financiranju ambicioznega Projekta zaščite človekovega okolja, ki je med drugim predvideval gradnjo plinovoda na relaciji Batajnica–Zvornik (Ličina Ramić 2017: 135–136). Vojna v 90. letih je razvoj mestnih politik začasno ustavila. Sarajevo se je znova znašlo na isti točki, kot je bilo konec 60. let.

Razumevanje vzrokov za onesnaženost zraka je bilo v 70. in 80. letih prejšnjega stoletja podobno današnjemu. Kot problematične so navajali kurilnice in ognjišča na trda goriva, porast števila osebnih in drugih vozil in s tem količine izpušnih plinov (Ličina Ramić 2017: 122, 126). Tudi ukrepi, ki jih je za boj proti onesnaženosti predlagala sarajevska Komisija za čistočo zraka, ustanovljena leta 1968, so bili podobni tem, ki jih tako sogovornice in sogovorniki kot tudi strokovnjakinje in strokovnjaki navajajo še danes.

Mednje so sodili »omejevanje emisij iz malih in srednjih kurišč, poostrene kazni ob neupoštevanju ukrepov, uporaba okolju prijaznejših goriv, izključevanje vozil z visokimi izpusti škodljivih plinov iz prometa ter večanje števila zelenih površin« (Ličina Ramić 2017: 123, 139).

Danes se večina prebivalcev in prebivalcev Sarajeva strinja, da je zrak onesnažen in da vpliva na kvaliteto življenja. Mnogi med njimi se zavedajo nujnosti sprememb, onesnaženost pa kljub temu doživljajo na različne načine. Zaradi ogrevanja hiš in stanovanj (čeprav to ni edini vir onesnaževanja) pozimi mesto obdajata smog in megla. Marsikdo omenja, da se v najhujših dneh spremenita tudi vonj zraka in njegova barva. Dejavnike onesnaženosti uvrščajo v dve skupini. V prvi so okoljske danosti, kot so geografska lega, relief in podnebje, na katere ljudje nimajo vpliva. Sarajevo namreč leži v kotlini, ki jo obkrožajo planine. Prevetrenost je zlasti v zimskih mesecih slaba, zato takrat pride do toplotnega obrata oziroma inverzije. Ustvarjata se megla in smog, ki ju veter ne razpiha, saj ga v zimskih mesecih praktično ni. V drugo skupino sodijo s človekovim delovanjem povezani viri onesnaževanja – kurjava, izpušni plini vozil in neurejena gradnja (Bădescu 2015: 41). V Sarajevu je velik delež gospodinjstev brez centralne kurjave in se tako ogreva s pečmi na drva. Kot poudarja predsednik nevladne organizacije Eko akcija, Anes Podić, imajo te pogosto zelo slab izkoristek, pri čemer se v zrak sproščajo škodljivi plini in saje. Spet drugi kurijo na oglje. Po mnenju sogovornic in sogovornikov so problematična tudi odprta ognjišča restavracij s hitro prehrano v mestnem središču (npr. ognjišča *burekdžinic* in *čevabdžinic*). Velik delež izpustov škodljivih plinov in lebdečih delcev prispeva tudi promet. Po podatkih predsednika nevladne organizacije Eko akcija »ima Sarajevo nekaj več kot 150.000 registriranih avtomobilov, dnevno pa se jih pripelje še okoli 30.000«. Dodatno težavo predstavljajo starejša vozila s previsokimi izpusti ogljikovih delcev.

Onesnaženi zrak ogroža zdravje vseh prebivalcev, še najbolj pa tistih z zdravstvenimi težavami. Predsednik Eko akcije ugotavlja, da se ljudje brez zdravstvenih težav premalo zavedajo vpliva onesnaženega zraka na zdravje, saj se posledice ne pojavijo hipoma. Sogovornica Vildana Begić Mujkić, predsednica Združenja pacientov z alergijami, astmo in atopijskim dermatitisom, poroča o zelo močnih reakcijah bolnic in bolnikov na vdihavanje onesnaženih delcev v poudarja hudo nevarnost onesnaženega zraka zanje: »Vsekakor vemo, da so vsi, ki imajo probleme z dihalnimi potmi in alergijami, zagotovo najranljivejša skupina«. V poročilu Svetovne Banke iz leta 2019 (Spletni vir 7) zasledimo podatek, da letno v BiH zaradi obolenj, ki so posledica onesnaženega zraka, približno 3300 oseb umre prezgodnje smrti.⁹ Izpostavljenost trdnim delcem PM_{2.5} je zdravju še zlasti nevarna. Ti delci so tako majhni, da skozi

8 Tovarna motorjev Sarajevo oziroma FAbrika MOtorja Sarajevo.

9 To predstavlja devet odstotkov vseh smrti na leto v BiH (Spletni vir 7).

pljuča vstopijo v krvni obtok in lahko povzročijo boleznih dihal ter srca in ožilja oz. vplivajo nanje (Spletni vir 7).

Osebnostne strategije za soočanje z onesnaženostjo zraka

Prebivalke in prebivalci Sarajeva onesnažen zrak načeloma doživljajo kot problem, vendar so v soočanju z njim aktivni na različne načine. V pričujočem poglavju predstavljamo najpogostejše osebne strategije za soočanje z onesnaženim zrakom, med katerimi so uporaba zaščitnih mask, prečiščevalci zraka, zapiranje v notranje prostore, izleti na okoliške planine ali celo selitev.

Uporaba zaščitnih mask je v Sarajevu pogosta praksa že približno tri leta, v zadnjih dveh letih pa jih je mogoče kupiti skoraj povsod, nama je povedal Vladimir Marić, administrator Facebook skupine »Meščani Sarajeva za čisti zrak«. Sogovornice in sogovorniki pravijo, da jih ljudje nosijo le ob največji onesnaženosti. Zaščitne maske so nosili že pred epidemijo covid-19, res pa je, da se te maske razlikujejo od mask, ki ščitijo pred virusom – praviloma imajo filtre. »Zdaj vsi nosijo maske, mi pa smo nosili maske že pred covidom,« je poudaril sogovornik Emin. Kot pravi Vladimir, so alternativa maskam robčki (nekateri uporabljajo vlažne ali namočene v vodo) ali šali. Ti niso enako učinkoviti kot maske s filtri, a včasih ljudje nimajo druge izbire. Sogovornice in sogovorniki omenjajo tudi prečiščevalce zraka, ki jih je prejšnjo zimo kupilo več tisoč domov. Za njihov nakup so se že pred leti odločile tudi nekatere tuje ambasade in mednarodne šole. Čeprav prečiščevalci zraka niso vsem finančno dostopni, postajajo nekakšna obvezna oprema sarajevskih gospodinjev. Tisti, ki si jih ne morejo privoščiti, so prisiljeni v zapiranje prostorov, kar po nekaj dneh postane izredno neprijetno, je omenil Anes Podić. Emin je Sarajevo v obdobjih hude onesnaženosti opisal kot »mesto duhov«. Marsikdo ostane v hiši in upa, da je to dovolj. »Vsak je prepuščen sebi, da si nakupi zaščitno opremo, do katere lahko pride. V kolikor nimate maske, ostanite v zaprtem prostoru. [...] Morala [bi] obstajati vsaj neka mikro merila, ki bi pomagala najšibkejšim.«

Anes je razložil, da tudi maska in prečiščevalac zraka vseeno ne zadostujeta. »Še vedno bežimo iz mesta, kadar lahko. Imamo hišico, ki je izven cone onesnaženosti. Tam smo med vikendom. Ko stanujete v mestu, kjer je zrak onesnažen, je v roku nekaj ur v vašem domu prav tako onesnaženo.« Haris je povedal, da tudi meteorologi in zdravniki v obdobjih večje onesnaženosti odsvetujejo gibanje po kotlini Miljacke, od Baščaršije do Ilidže. »Med vikendom so kolone vozil proti planinam, proti Trebeviću, Bjelašnici, Igmanu. Ugotovil sem, da so včasih kolone tako dolge, da, če želim priti, denimo, na Trebević, potrebujem uro ali uro in pol več, kot sem sprva načrtoval,« je še dodal Haris. Med tednom ljudje večinoma hodijo le v službo in po nujnih opravkih, konec tedna pa, če le lahko, preživijo v pla-

ninah, ki obdajajo Sarajevo. »Obstajajo prakse, da v času teh res ekstremnih epizod onesnaženosti že tretji ali četrti dan ljudje večino dneva preživljajo izven mesta. To je način, ki ga uporabljajo tisti, ki si ga lahko privoščijo. Jaz na primer odidem v Mostar ali Beograd,« je potrdil Vladimir. Onesnaženi zrak torej vpliva tudi na dnevne migracije, te pa, paradoksalno, večajo onesnaženost. Med drugim slaba kakovost zraka prispeva k izseljevanju iz BiH, ki je tudi sicer država množične emigracije (gl. Kurtović 2020). Tako je ena izmed možnih strategij soočanja z onesnaženim zrakom tudi selitev, in sicer iz države ali pa v drug kraj. Predsednik Eko akcije je povedal, da se je neki novinar v Mostar preselil prav iz tega razloga. Podobno je navedla sogovornica Vildana: »Moj kolega. [...] Odšel je v Berlin. Ima dva otroka, ki imata astmo, in se je preselil izključno zaradi tega.«

V teh primerih govorimo o okoljskih oziroma ekoloških migracijah. Sam pojem – četudi je v debatah o podnebnih spremembah prisoten že več desetletij – mednarodno pravo še vedno nejasno definira. Po definiciji iz leta 1985 so ekološki/okoljski begunci »začasno ali za stalno prisiljeni zapustiti svoj kraj bivanja zaradi hujšega okoljskega problema, katerega vzrok sta naravna nesreča ali človekovo delovanje, ki sta ogrozila njihove življenjske razmere oziroma preživetje« (El Hinnawi v Gonin in Lassailly-Jacob 2002: 4). V omenjenem diskurzu so vzroki za nesreče ali nevzdržno stanje okolja, ki povzročijo okoljske migracije, pogosto povezani s konceptom podnebnih sprememb in redkeje s človekovim delovanjem, ki ima negativne posledice za naravo in povzroča njeno degradacijo. Odločitev za selitev ali beg lahko spodbudijo tudi škodljive in neustrezne politike ravnanja z okoljem ter nesreče v industriji (El Hinnawi v Gonin in Lassailly-Jacob 2002: 4). Podobne procese zasledimo tudi v Sarajevu in drugih bosansko-hercegovskih mestih, toda razlogi za izseljevanje so tu kompleksnejši. Avtorji, ki se ukvarjajo z ekološkimi migracijami, pojasnjujejo, da tovrsten odziv po navadi spodbudijo še drugi razlogi (Veron in Golaz 2015; Mohammadi Dehcheshmeh in Ghaedi 2020). Ljudje se iz Sarajeva ne izseljujejo (zgolj) zaradi onesnaženega zraka, saj večina za selitev navaja več kot en razlog. Larisa Kurtović omenja »skorumpirane politične oblasti, povečan gospodarski upad in na videz nemogočo ponovno vzpostavitev običajnih življenjskih poti« (2020: 1). Ob selitvah iz BiH se po navadi ne razmišlja o okoljskih problemih kot o legitimnem razlogu zanje, dejstvo pa je, da je lahko onesnaženost zraka kaplja čez rob, ki marsikoga spodbudi k odhodu.

Onesnaženi zrak med drugim vpliva tudi na še večjo družbeno diferenciacijo (Dorondel 2016: 14). Ta se krepi na podlagi strategij, ki si jih ljudje lahko dovolijo oziroma privoščijo. Dostopnost in izvedljivost različnih strategij za soočanje z onesnaženostjo tako nista odvisni le od posameznikove ali posameznikove volje, temveč nanju vplivajo

tudi drugi dejavniki, kot je na primer materialni status (Givens in Jorgenson 2013; Kurtović 2020). Kdor ima boljše ekonomske in posledično življenjske pogoje, je manj izpostavljen tveganju življenja v mestu z onesnaženim zrakom. Večina sogovornic in sogovornikov je pri analizi vzrokov za onesnaženost poudarila, da si mnogi ljudje ne morejo privoščiti okolju prijaznejšega načina življenja in se zaščititi pred onesnaženim zrakom. Bi bilo v primeru, da bi bili odločevalci in ljudje z večjo družbeno močjo enako izpostavljeni tveganju kot tisti, ki se ne morejo obvarovati v tolikšni meri kot oni, sprejetih več ukrepov za zaščito pred onesnaženim zrakom? Prav tovrstna vprašanja spodbujajo posameznice in posameznike, da se aktivneje angažirajo v boju za čistejšo okolje.

Sarajevski okoljski aktivizem

»Razlog za aktivizem ni, da nam bo veliko bolje, temveč da nam ne bo slabše.« (Anes Podić, Eko akcija, intervju)

Okoljske aktivistične skupine pogosto igrajo ključno vlogo pri ozaveščanju javnosti o okoljski problematiki, njihovo delovanje pa je pomembno tudi pri spreminjanju okoljske zakonodaje (Baukloh in Roose 2002: 91, 98). Nujnost tovrstnih sprememb temelji na ideji, da je stanje okolja alarmantno ter da je premike pri ravnanju z naravo mogoče doseči le z delovanjem posameznikov in celotne družbe (Baukloh in Roose 2002: 91).

Zavest o onesnaženosti sarajevskega zraka se je začela krepiti v 60. in še zlasti v 70. letih 20. stoletja. Že takrat so v Sarajevu organizirali projekcije filmov z ekološko tematiko, zavedanje o problematiki pa je prodrlo tudi v sfero popularne kulture. Nadvse povedno je tudi dejstvo, da je bila leta 1975 ustanovljena glasbena skupina z imenom *Čisti zrak* (Ličina Ramić 2017: 134). Z intenzivnim onesnaževanjem mesta pa se v sodobnosti širi tudi aktivistično delovanje. Danes v BiH delujejo različne aktivistične skupine, ki informirajo o onesnaženosti in delujejo v smeri izboljšanja stanja okolja.¹⁰ Eko akcija je nevladna organizacija, ki se ukvarja z reševanjem perečih okoljskih težav na državni in lokalni ravni (Spletni vir 2). Njihov aktivizem je usmerjen zlasti v problematike, povezane s kakovostjo zraka, pitno vodo in gradnjo malih hidroelektrarn. Organizirajo proteste, udeležujejo se novinarskih konferenc, dajejo izjave za medije in urejajo spletno stran, na kateri lahko zainteresirana javnost najde podatke o stanju okolja ter predloge za soočanje z onesnaženim zrakom, v ta namen pa so razvili tudi mobilno aplikacijo »Kvalitete zraka u BiH«¹¹ (Spletni vir 8). Še zlasti je pomemben indeks kvalitete zraka. Kot je v intervjuju povedal predsed-

nik Eko akcije, Anes Podić, meritve opravijo ročno in jih dvakrat dnevno objavljajo na svoji spletni strani. Pred dobrim letom je na Facebooku nastala tudi skupina »Meščani Sarajeva za čisti zrak« (Spletni vir 6). Cilj skupine je po besedah Vladimirja Marića, enega izmed njenih ustanoviteljev in administratorja, *»da smo zbrani na enem mestu in da morda v nekem trenutku, ko bodo primerni pogoji za to, pripravimo določene predloge, morda neko peticijo, in pošljemo to zadolženim ministrstvom, da se nekaj ukrene v zvezi s tem vprašanjem«*. Člani si izmenjujejo informacije in nasvete o spopadanju z vsakdanjim življenjem v onesnaženem mestu, predlagajo pa tudi različne sistemske rešitve. Vladimir meni, da imajo sredstva množičnega obveščanja in aktivistične organizacije veliko vlogo pri odločanju za strategije soočanja z onesnaženim zrakom. Z rednim širjenjem informacij o okoljskih težavah in s poudarjanjem nujnih tem vplivajo na medijsko in politično agendo (Baukloh in Roose 2002: 91).

Omenjeni skupini se bojujeta proti neaktivnosti mestnih, kantonalnih in državnih oblasti. V določeni meri nasprotujeta multinacionalnim in korporativnim interesom, zlasti kadar so ti povezani z mestnimi/državnimi institucijami. Ne prizadevata si le za dosledno upoštevanje obstoječe okoljske zakonodaje, temveč tudi za njeno izboljšanje (prim. Cable in Benson 1993). Aktivistične organizacije pogosto izbirajo načine za neformalno sankcioniranje pristojnih organov, ki po njihovem mnenju ne izpolnjujejo svojih zavez v boju proti okoljskim problemom (Cable in Benson 1993: 471). V Sarajevu ob tem poudarjajo zlasti pasivnost in pomanjkanje volje za reševanje skupnih težav, ki ju zaznavajo pri lokalnih, kantonalnih, entitetnih in tudi državnih oblasteh. Prebivalcem in prebivalcem Sarajeva se pogosto dozdeva, da so izključeni iz mestnih iniciativ in politik (Bădescu 2014: 21). Da bi opozorili na svoje zahteve, nekateri protestirajo, drugi pa se počutijo nemočne.

Samonikle iniciative in strategije so po eni strani odraz volje prebivalcev in izraz njihovega občutka odgovornosti za skupnost, po drugi strani pa kažejo na nujnost, da se ljudje urejanja perečih težav lotijo sami, saj jih tisti, ki so zanje dejansko odgovorni in držijo v rokah vzvode družbene in politične moči, preprosto ignorirajo. Sogovornice in sogovorniki v splošnem niso zadovoljni z ukrepi oblasti. Menijo, da jim je ljubše ustvarjati občutek, da nekaj počnejo, kot da bi dejansko karkoli spremenile. Nastanek nevladnih okoljskih organizacij je pogosto odziv na nezadostnost ukrepov pristojnih oblasti oziroma opozarja na njihovo neaktivnost (Cable in Benson 1993: 465), kar je v bosansko-hercegovski poveljni družbi še zlasti očitno. Aktivistke in aktivisti često kritično vrednotijo predlagane rešitve in preizprašujejo »integriteto in motive« uradne politike (Cable in Benson 1993: 465). Kritični pa so tudi do svojih sodržavljank in sodržavljanov, saj se ti pogosto zaradi reševanja drugih eksistenčnih težav v boju za okolje in čistejši zrak ne aktivirajo. Sogovornice in sogo-

¹⁰ Tovrstnih nevladnih in aktivističnih organizacij je več, sami navajava le Eko akcijo, ki je najaktivnejša in med prebivalci najbolj znana ter se izključno in primarno ukvarja s problematiko onesnaženega okolja.

¹¹ V slovenskem prevodu: »Kvalitete zraka v BiH«. Aplikacija je Eko akcija razvila ob podpori Fundacije Heinricha Bölla.

vorniki kot odločilni dejavnik, da bi jim pristojni organi prisluhnili, poudarjajo številčnost. »Oblasti se ne počutijo odgovorne, da kaj naredijo, ker gre le za majhno skupino državljanov, ki vsake toliko kritizira,« pravi Vladimir. Za predsednika Eko akcije, Anesa Podića, je zelo pomemben dejavnik uspešnosti okoljskih iniciativ primeren trenutek, *momentum*, v katerem se opozarja na probleme in se vzbujata zanimanje in podpora javnosti. Zaradi poplave drugih težav, na primer epidemije covid-19, pa se ta trenutek vztrajno odmika.

Okoljski problemi kot kritika politike

Najine sogovornice in sogovornike združuje nasprotovanje uradni državni politiki in s tem ideja o politični dimenziji onesnaženosti zraka. Prav vsi so namreč poudarili, da se oblasti s to temo ne ukvarjajo, oziroma se le, kadar so v to dobesedno prisiljene – v zimskem času, ko je onesnaženost največja. Ker oblasti pogosto niso zmožne izpolniti pričakovanj za izboljšanje osnovnih življenjskih razmer oziroma ustvariti t. i. »normalnega življenja«, prebivalke in prebivalci BiH do njih čutijo zamero (Bartulović 2012: 133, 135). Kljub nenaklonjenemu odnosu do države ta v življenjih ljudi igra pomembno vlogo in obratno: prav njihov kritičen odnos gradi esencionalizirano podobo BiH in opozarja na pričakovanja do države in politike (Bartulović 2013; Jansen 2015).

Čeprav oblasti onesnaženost zraka večino časa ignorirajo, bi pričakovali, da njihova angažiranost vsaj v zimskem času stanje nekoliko omili. Po mnenju najinih sogovornic in sogovornikov se ne zgodi niti to. Nekateri so omenjali, da so v preteklosti politiki organizirali številne urgentne sestanke, novinarske konference in okrogle mize, toda največkrat na pobudo strokovnjakov in posameznih organizacij. Včasih so se v dogajanje vključila tudi tuja veleposlaništva, ki so ponudila donacije za reševanje okoljske stiske. Švedska ambasada naj bi po Vladimirjevih besedah celo ponudila dva milijona evrov za analizo onesnaževalcev, na koncu pa bi pripravili še ukrepe za izboljšanje kakovosti sarajevskega zraka. Vildana je omenila ukrep oblasti, da med največjo onesnaženostjo en dan vozijo samo avtomobili z registrskimi tablicami, ki se končajo s parnimi, naslednji dan pa avtomobili s tablicami, ki se končajo z neparnimi številkami. Ne samo, da to ni primerna rešitev, kaže tudi na to, da so politiki brez dolgoročnih načrtov ali strategij reševanja stanja. Vladimir je prav tako opozoril, da vsako poletje mine brez omembe te problematike ter da zasilno gašenje požara ne prinaša dolgoročnih izboljšav. Predsednik Eko akcije pa je bil izrazito kritičen tudi do »zimskih« političnih ukrepov. Po njegovem mnenju politiki upajo na ugodne vremenske razmere in ne sprejemajo odgovornosti za temeljite spremembe, ki bi izboljšale kvaliteto življenja: »Upajo, da bo zapihal veter in bodo imeli srečo. [...] Če se [politik] eno zimo pripravlja, da bo nekaj naredil, bo morda imel naslednjo zimo srečo,

da bo zapihal veter, tretjo zimo pa se bo skrtil pred mediji in pred javnostjo.¹²«

Dodatno zmedo povzroča nejasna delitev zakonske odgovornosti. Vladimir je pojasnil, da za položaj niso odgovorne mestne ali državne oblasti, temveč pogosto počasne in neučinkovite kantonalne. Sarajevo in nekatere druge občine financirajo ali upravljajo lokalne postaje za opazovanje zraka (Spletni vir 4). Predstavnice in predstavniki nevladnih organizacij opozarjajo, da so informacije o onesnaženosti zraka na uradnih spletnih straneh pristojnih organov težko dostopne in včasih po zelo kratkem času tudi trajno odstranjene (Spletni vir 4). Praksa prikrievanja informacij o stanju okolja sega že v predvojno obdobje. Leta 1981 so v reki Željeznici poginile postrvi. Za pomor so bile po vsej verjetnosti krive odplake iz bližnje tekstilne tovarne. Javnost je o tem izvedela šele po več kot mesecu dni. Pristojni organi niso ukrepali, kljub temu da so bili o dogodku obveščeni (Ličina Ramić 2017: 131). Predsednik Eko akcije je poudaril podobno prakso manipuliranja s številkami: »Republika Srpska problem 'rešuje' tako, da podatki z merilnih postaj niso dostopni na internetu. 'Nema podataka, nema problema' (Ni podatkov, ni problema).¹³ Sarajevske oblasti imajo od leta 2013 enako taktiko: pretvarjajo se, da nekaj delajo.«

Dodaja, da lahko razloge za nezadostno raziskanost problematike in pomanjkanje kritičnih glasov med drugim iščemo v oslabiljenem položaju znanosti ter v korupciji, ki kadruje tudi na univerzah: »Pri nas je stroka prestrašena ali kupljena. Napredovanje na fakulteti poteka po politični liniji in tudi denar za projekte je povezan z oblastjo. Nikoli ne boste slišali, da bi, denimo, profesor na medicinski fakulteti, ki se ukvarja z zrakom, govoril o onesnaženosti.« Pomanjkanje informacij in znanstveno preverljivih podatkov o stanju okolja pri ljudeh, ki se soočajo z onesnaženostjo, povzroča frustracije. Te izhajajo iz nenehnega občutka negotovosti (Little 2012: 433). Težava so tudi v zadnjem času zvišane cene energentov. Ljudje, za katere je plin predrag, kurijo na drva. Tisti, za katere so predraga tudi drva, uporabljajo oglje, nekateri pa se domnevno grejejo celo z gumami ali s smetmi. To počno predvsem iz finančne stiske in manj verjetno iz malomarnosti. Sogovornice in sogovorniki tudi v zvezi s tem poudarjajo odgovornost države. Razumejo jo kot tisto, ki bi morala zagotavljati dostojne življenjske razmere in voditi ustrezno okoljsko politiko. Ključno vlogo bi morala odigrati tudi pri zagotavljanju okoljsko sprejemljivih načinov ogrevanja, vendar pa trenutno ne ponuja niti subvencij niti ne nadzira cen energentov. Cene so naraščale že v preteklosti (zlasti sredi 70. let prejšnjega stoletja), ko se je bilo treba izogibati vrstam premoga, ki močneje onesnažujejo. Cene primernejšim vr-

12 Četrto zimo pa se bodo bližale volitve in – če ne bo znova izvoljen – se mu s tem ne bo več treba ukvarjati (op. a.).

13 Iz te izjave izhaja tudi naslov članka.

stam so se zvišale, prihajalo pa je tudi do ilegalnega uvoza (Ličina Ramić 2017: 124).

Skrb za okolje nastopi po zadovoljitvi vseh osnovnih potreb posameznic in posameznikov. Večje blagostanje torej omogoča osredotočanje na okoljske težave in njihovo reševanje (Inglehart v Givens in Jorgenson 2013: 421). Postavlja se vprašanje, ali ljudje v povojnih družbah razmišljajo o onesnaženosti, ali pa se je zavedajo, nimajo pa možnosti ali interesa, da bi se ji posvečali. Treba je opozoriti na neenaka globalna razmerja moči, ki BiH tudi v zvezi z okoljskimi vprašanji potiskajo v marginaliziran oz. periferen položaj. Prav tako je opazna neaktivnost oziroma neodzivnost oblasti v zvezi s problematiko vojaških/vojnih odpadkov, ki ogrožajo življenja posameznic in posameznikov. Na podeželju je nešteto znakov z napisom »Pazi mine«. Ljudje so se prisiljeni izpostavljati življenjski nevarnosti, saj se država s tem ne ukvarja dovolj oziroma je to zanjo postranskega pomena. Sami včasih nimajo druge izbire, kot da les sekajo v nevarnih delih gozda, da se izognejo temu, da bi bili zasačeni in bi prejeli globo (Henig 2012: 22). »Šrapneli in mine ne pripadajo nikomur, a hkrati vsem« (Henig 2012: 23), tako kot tudi onesnažen zrak, s katerim so se ljudje prisiljeni naučiti živeti, saj domače politike ne zanimajo konkretne izboljšave.

Onesnaževanje kot prispevek k drugačenju Balkana

V pogovorih s sogovornicami in sogovorniki so se pokazale težave, ki kažejo na probleme povojne rekonstrukcije BiH, in kritika dominantne politike, ki se s samo kvaliteto življenja ukvarja manj kot denimo z zastopanjem partikularnih nacionalnih interesov. Toda ne gre zgolj za kritiko notranje politike, temveč tudi mednarodnih intervencij. V pogovorih o onesnaženosti sarajevskega zraka lahko prav tako zasledimo odzive na bosansko-hercegovsko perifernost in njeno refleksijo.

V teoriji svetovnega sistema je Immanuel Wallerstein države razdelil na centralne, periferne in polperiferne. Vodilno vlogo imajo centralne države (v Nash 2002 [1981]). Wallersteinova teorija sicer temelji na sledenju kapital-skim tokovom, vendar jo lahko umestimo tudi na druga področja, saj je prav kapital tisti, ki določa vloge in usmerja globalno dogajanje. Rastko Močnik BiH umešča med polperiferne države (Močnik 2002: 79–80). Na svetovnem zemljevidu (podobno kot njene balkanske sosede) zaseda nekoliko nenavadno mesto, saj je pogosto spregledana oziroma videna predvsem skozi balkanistična očala. Balkanizem je specifični diskurz antagonizma in stigmatizacije, za katerega je značilna »delitev na fragmente, ki med seboj tekmujejo in so drug do drugega sovražni« (Goldsworthy 2002: 32), pojavlja pa se tudi v obliki geopolitične in eko-

nomske hegemonije drugih držav nad balkanskimi (Močnik 2002: 79–80).

Omeniti velja problematične »donacije« odsluženih vozil. Sarajevo je v zadnjih letih s t. i. humanitarno pomočjo prejelo več tovrstnih »daril«. Čeprav so pripomogla k bolj kvalitetnemu življenju posameznic in posameznikov, so donirana vozila zastarela in ne ustrezajo evropskim okoljskim standardom. Države, ki so gospodarsko močnejše od BiH, lahko donirajo proizvode, ki jih same ne želijo več uporabljati. Postavlja se vprašanje, po kakšni logiki je raba starih vozil v BiH sprejemljiva, v Turčiji ali Nemčiji pa škodljiva. Z omenjenimi donacijami, v ozadju katerih je ekonomska logika, so se države nečesa znebile pod pretezo humanitarnosti. Ceneje je podariti kot plačati razgradnjo. V zadnjem času mediji poročajo o protestih v lokalnih okoljih, ki izražajo odpor do uvažanja odpadkov iz drugih držav. Medtem ko oblasti molčijo, prebivalke in prebivalci protestirajo in skušajo opozoriti na težave z odpadki. Ta vprašanja nazorno prikažejo razmerja moči na svetovnem zemljevidu, ki veljajo tudi pri okoljskih vprašanjih. Prav »razvitejše« države prispevajo k onesnaženosti (pol)perifernih držav, čeprav jih zaradi okoljskih problemov vztrajno kritizirajo. Načeloma od gospodarsko manj uspešnih držav pričakujejo, da bodo zaščitile svoje okolje, ob tem pa jim celo vsiljujejo modele za tovrstno početje (Dorondel 2016: 16). Groza in zgražanje Zahoda ob dogajanju na Balkanu sta včasih povezana s perverzним užitek ob imperialističnih fantazijah (Goldsworthy 2002: 29). Balkanski dogodki nudijo možnost (na videz) neškodljivega uresničevanja teh sanjarij: omogočajo vrednotenje tujih praks, poskuse spreminjanja zavesti in mišljenja, deljenje nasvetov, vmešavanje v tuje težave ter njihovo reševanje brez grožnje obtožb o rasizmu (Goldsworthy 2002: 29). Mednarodna skupnost in globalni akterji v BiH ne kažejo posebnega interesa za dejavno reševanje okoljskih problemov, temveč jih včasih celo odkrito spodbujajo.

Kadar mednarodna skupnost pokaže zanimanje za BiH in tamkajšnje problematično dogajanje, se po navadi ukvarja s povojnim stanjem in predvsem spravo, ki ji pripisuje moč za razrešitev vseh večjih težav, s katerimi se država trenutno sooča. Alenka Bartulović (2012: 134) poudarja, da je ideja sprave »globoko problematičen koncept, saj avtomatično predvideva konfliktnost med narodi, notranjo sinhronost vedenja, kar pa nedvomno signalizira ignoranco kompleksnosti vojne realnosti«. Ob tem pa ignorira pomembna vprašanja, s katerimi se vsak dan soočajo prebivalke in prebivalci. Na pomembnost okoljskih težav so opozorili tudi lokalni raziskovalke in raziskovalci, aktivistke in aktivisti ter različne okoljske organizacije (npr. Spletni vir 1; Spletni vir 2; Spletni vir 5).

Sklep

Balkan je v nenehnem procesu postajanja: zanj naj bi bili po balkanističnem diskurzu značilni vmesnost in nedoločnost (Goldsworthy 2002; Jezernik 2004). Skuša »prestopiti prag Evrope«, a se ji nikoli ne more dovolj približati (Goldsworthy 2002: 29). Odnos mednarodne skupnosti do BiH ima po mnenju nekaterih avtorjev značilnosti kolonialnega odnosa, nadzor tujine nad podaytonsko politično realnostjo pa je mogoče razumeti kot kolonialno prakso (Kumar v Bădescu 2016: 4). V državah Zahodnega Balkana se določene politike in zakonske spremembe, sploh če so napredne, pogosto uvajajo z izključnim namenom približevanja Evropski uniji (Ahmetović, Stojić-Karanović in Stanković 2014: 22) ali ugajanja mednarodni skupnosti. Pri večini političnih odločitev gre zgolj za oportunitetizem in ne za dejanske poskuse urejanja države ali zastopanja interesov volivcev. Zato posameznice in posamezniki aktivno delujejo na področju izpostavljanja pomena ekoloških težav z namenom oblikovanja boljše prihodnosti. V BiH je namreč okoljski aktivizem tesno povezan s političnimi vprašanji, ob tem pa odseva že pojasnjeno nezadovoljstvo s povojnim stanjem in družbo, predvsem pa s politiko in nedelujočo državo. Ob medijskem poročanju o visoki stopnji onesnaženosti Balkan znova zasede pozicijo problematičnega Drugega, pri čemer se pozablja na zapletene procese vpetosti balkanskih držav v mednarodne odnose moči.

Sarajevo se danes še vedno sooča z enakimi težavami, povezanimi z onesnaženim zrakom, kot pred dobrega pol stoletja. Neurejena povojna politična realnost je izničila večino predvojnih prizadevanj in že doseženih izboljšav. Ujetost, ki BiH onemogoča narediti korak naprej, je med drugim posledica zgodovinskih mednarodnih intervencij. Sarajevčanke in Sarajevčani so ujeti tako v zapleteno politično stanje kot v onesnaženi zrak. Odsotnost politične volje za ukvarjanje z ekološkimi vprašanji jih sili, da se z omenjenimi težavami soočajo sami, pa če si to lahko privoščijo ali ne. Osrednje vodilo delovanja aktivističnih organizacij, ki skušajo informirati in povezati ljudi, je pogosto nezaupanje v politiko.

S pričujočim člankom dajeva prostor temi, o kateri ni veliko napisanega. Raziskovalke in raziskovalci se po navadi v BiH osredotočajo na druge teme in uporabljajo drugačne pristope. Cilja tega dela je razširiti polje antropoloških raziskav Balkana in zlasti postjugoslovanskih družb, saj poudarja usmerjenost v prihodnost in skuša preseči diskurz balkanizma ter opozoriti na vpetost Balkana v asimetrične politične odnose, ki se kažejo tudi v okoljskih vprašanjih. Onesnaženost okolja je neposredno povezana s človekovim delovanjem in vpliva na vsakdanje življenje prebivalcev in prebivalcev prizadetih območij. Pomembno je, da antropologinje in antropologi preučujemo ekološka vprašanja, saj lahko s priučeno senzibilnostjo za razumevanje

družbenih odnosov ponudimo pomemben pogled nanje ter prikazemo aktivne strategije posameznic in posameznikov v boju s težavami, ki so v medijskih pa tudi v političnih diskurzih potisnjeni – tako kot Balkan – na obrobje.

Literatura in viri

AHMETOVIĆ, Emina, Edita Stojić-Karanović in Mirjana Stanković: Where is the West Balkans Today on the World Map of Environment? Quo Vadis? Case study of Bosnia and Herzegovina, Serbia and Macedonia. Conference Proceedings: Sustainability and Environmental Sociology. Yokohama: Hosei University, The Institute for Sustainability Research, 12.–13. julij 2014, [1–26].

AIYER, Ananthkrishnan: The Allure of the Transnational: Notes on Some Aspects of the Political Economy of Water in India. *Cultural Anthropology* 22/4, 2007, 640–658.

BĂDESCU, Grui: City Makers, Urban Reconstruction and Coming to Terms with the Past in Sarajevo. V: B. Kotzen in S. Garcia (ur.), *Reconstructing Sarajevo: Negotiating Socio-political Complexity*. London: LSE Cities, 2014, 15–21.

BĂDESCU, Grui: Dwelling in the Post-War City: Urban Reconstruction and Home-Making in Sarajevo. *Revue d'études comparatives Est-Ouest* 46/4, 2015, 35–60.

BĂDESCU, Grui: (Post)colonial Encounters in the Postsocialist City: Reshaping Urban Space in Sarajevo. *Geografiska Annaler: Series B – Human Geography* 98/3, 2016, 1–9.

BAJUK SENČAR, Tatiana: Kultura udobja in razvoj trajnostne prometne infrastrukture. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 57/3–4, 2017, 66–74.

BAJUK SENČAR, Tatiana: Reframing Agency in the Face of Global Challenges: The Problem of Plastic Waste. *Traditiones* 49/1, 2020, 37–53.

BARTULOVIĆ, Alenka: Neskončnost povojne »rekonstrukcije«: Sarajevo med čakanjem in upanjem. *Etnolog* 22/73, 2012, 129–145.

BARTULOVIĆ, Alenka: »Nismo vaši!«: Antinacionalizem v povojnem Sarajevu. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2013.

BAUKLOH, Anja in Jochen Roose: The Environmental Movement and Environmental Concern in Contemporary Germany. V: Axel Goodbody (ur.), *The Culture of German Environmentalism: Anxieties, Visions, Realities*. New York in Oxford: Berghahn Books, 2002, 81–101.

CABLE, Sherry in Michael L. Benson: Acting Locally: Environmental Injustice and the Emergence of Grass-Roots Environmental Organizations. *Social Problems* 40/4, 1993, 464–477.

DESCOLA, Philippe: *In the Society of Nature: A Native Ecology in Amazonia*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

DORONDEL, Ștefan: Environmental Disasters, Climate Change and other Big Problems of Our Times: A View from Southeast Europe. *Ethnologia Balkanica* 19, 2016, 11–32.

ERIKSEN, Thomas Hylland (ur.): *An Overheated World: An Anthropological History of the Early Twenty-first Century*. London in New York: Routledge, 2018.

- GAMLIN, Jennie: Huichol Migrant Laborers and Pesticides: Structural Violence and Cultural Confounders. *Medical Anthropology Quarterly* 30/3, 2016, 303–320.
- GIVENS, Jennifer E. in Andrew K. Jorgenson: Individual Environmental Concern in the World Polity: A Multilevel Analysis. *Social Science Research* 42, 2013, 418–431.
- GOLDSWORTHY, Vesna: Invention and In(ter)vention: The Rhetoric of Balkanization. V: Dušan I. Bjelić in Obrad Savić (ur.), *Balkan as Metaphor: Between Globalization and Fragmentation*. Cambridge, Massachusetts in London: The MIT Press, 2002, 25–38.
- GONIN, Patrick in Véronique Lassailly-Jacob: Les réfugiés de l'environnement: Une nouvelle catégorie de migrants forcés? *Revue européenne des migrations internationales* 18/2, 2002, 1–19.
- GREGORIČ BON, Nataša: Smeti kot stvari zunaj kraja v Dermiju/Drimadesu, južna Albanija. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 47/3–4, 2007, 17–26.
- HENIG, David: Iron in the Soil: Living with Military Waste in Bosnia-Herzegovina. *Anthropology Today* 28/1, 2012, 21–23.
- JANSEN, Stef: *Yearnings in the Meantime: "Normal Lives" and the State in the Sarajevo Apartment Complex*. New York in Oxford: Berghahn Books, 2015.
- JEZERNIK, Božidar: *Wild Europe: The Balkans in the Gaze of Western Travellers*. London: Saqi, 2004.
- JOHN, Sunday Goodness: Air Pollution in New Delhi: Newspaper Coverage and the Impact of the Second Phase of the Odd-Even Traffic Experiment. *IJEP* 37/8, 2017, 647–652.
- JOVANOVIĆ, Deana: Prosperous Pollutants: Bargaining with Risks and Forging Hopes in an Industrial Town in Eastern Serbia. *Ethnos* 83/3, 2018, 489–504.
- KOZINA, Jani, Saša Poljak Istenič in Blaž Komac: Green Creative Environments: Contribution to Sustainable Urban and Regional Development. *Acta geographica Slovenica* 59/1, 2019, 119–126.
- KOZOROG, Miha: Živali, varovano območje in rekreacija v naravnem okolju: Teoretske in praktične variante s samopremislekom. *Traditiones* 44/1, 2015, 117–134.
- KURTOVIĆ, Larisa: When the "People" Leave: On the Limits of Nationalist (Bio) Politics in Postwar Bosnia-Herzegovina. *Nationalities Papers* 2020, 1–20.
- LIČINA RAMIĆ, Aida: Od ekološke katastrofe do olimpijskog grada: Sarajevo 1971–1984. V: Amir Duranović (ur.), *Poplava, zemljotres, smog: Prilozi ekohistoriji Bosne i Hercegovine u 20. stoljeću*. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju / Udruga za modernu povijest, 2017, 115–147.
- LITTLE, Peter C.: Another Angle on Pollution Experience: Toward an Anthropology of the Emotional Ecology of Risk Mitigation. *Ethos* 40/4, 2012, 431–452.
- MOČNIK, Rastko: The Balkans as an Element in Ideological Mechanisms. V: Dušan I. Bjelić in Obrad Savić (ur.), *Balkan as Metaphor: Between Globalization and Fragmentation*. Cambridge, Massachusetts in London: The MIT Press, 2002, 79–115.
- MOHAMMADI DEHCESHMEH, Mostafa, in Sohrab Ghaedi: Climate change and ecological migration: a study of villages in the province of Khuzestan, Iran. *Environmental Research, Engineering and Management* 76/1, 2020, 6–19.
- NASH, June: Ethnographic Aspects of the World Capitalist System. V: Joan Vincent (ur.), *The Anthropology of Politics: A Reader in Ethnography, Theory, and Critique*. Malden in Oxford: Blackwell Publishers, 2002 [1981], 234–253.
- PÁLSSON, Gísli: Human-environmental Relations: Orientalism, Paternalism and Communalism. V: Philippe Descola in Gísli Pálsson (ur.), *Nature and Society: Anthropological Perspectives*. London in New York: Routledge, 1996, 63–81.
- PODGED, Dan in Katarina Polajnar Horvat: The Invisible Life of Food Waste: The Case of Ljubljana Households. *Traditiones* 49/1, 2020, 109–124.
- POLJAK ISTENIČ, Saša: Green Resistance or Reproduction of Neoliberal Politics?: Grassroots Collaborative Practices in Slovenia's "Green Capital" Ljubljana. *Ethnologia Europaea* 48/1, 2018, 34–49.
- SIMONIČ, Peter: Sladkorne zadruge v Maharaštri: Gospodarski, socialni in okoljski vidiki kmetijstva. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 53/1–2, 2013, 32–40.
- Spletni vir 1: AUGUSTINOVIĆ, Marija: Hrabre žene Kruščice, 10. 8. 2019; <https://www.slobodnaevropa.org/a/bih-kruscica-nagrada-euronatur/30101398.html>, 19. 12. 2020.
- Spletni vir 2: Eko akcija; <https://www.ekoakcija.org/>, 19. 12. 2020.
- Spletni vir 3: KRUPALIJA, Rasid: Bosnian Capital Chokes in "Own Category of Air Pollution", 13. 1. 2020; <https://balkaninsight.com/2020/01/13/bosnian-capital-in-its-own-category-as-air-pollution-levels-soar-in-sarajevo/>, 22. 8. 2020.
- Spletni vir 4: ZAHUMENSKÁ, Vendula, Samir Lemeš, Mirna Delalić, Kamila Zatloukalová, Jana Sobotková in Martin Skalský: Environmental Democracy in Bosnia and Herzegovina: Limping Along, 2015; <https://www.ekoforumzenica.ba/dokumenti-ef/nase-publikacije/environmental-democracy-in-bosnia-and-herzegovina-limping-along/>, 21. 11. 2020.
- Spletni vir 5: Zemlja, voda zrak; <http://zemljavodazrak.com/home>, 19. 12. 2020.
- Spletni vir 6: Građani Sarajeva za čist zrak; <https://www.facebook.com/groups/579934159131255>, 19. 12. 2020.
- Spletni vir 7: Air Pollution Management in Bosnia and Herzegovina; <http://documents1.worldbank.org/curated/en/117281576515111584/pdf/Air-Quality-Management-in-Bosnia-and-Herzegovina.pdf>, 19. 12. 2020.
- Spletni vir 8: »Kvalitet zraka u BiH« – mobilna aplikacija sa informacijama o kvalitetu zraka; <https://zrak.ekoakcija.org/mobilna>, 19. 12. 2020.
- VÉRON, Jacques in Valérié Golaz: Can Environmental Migration be Measured? *Population & Societies* 522/5, 2015, 1–4.

“No Data, No Problems” Coping with Air Pollution in Sarajevo

The article discusses the strategies of coping with air pollution in the present-day Sarajevo. The solutions people employ are highly individualised due to a specific socio-political situation the country found itself in after the end of the war in 1995. The first initiatives to cope with air pollution in Sarajevo date back to the 1960s. It is worth noting that back then the perception of factors of pollution and of possible solutions was very similar to the one that prevails in today's discourse.

The post-war period was marked by different ideas about the reconstruction, the central notion of which was “reconciliation”. This perspective entails a specific way of coming to terms with the past that often implies reliving traumatic experiences. As can be seen from numerous accounts, what many citizens of Bosnia and Herzegovina wish for is “normality”. To hope for life to get normal (or return to normal) implies envisioning the future rather than lingering in the past.

The current socio-political situation in Bosnia could also be understood through the lens of post-war transformation. It is characterised by general disorder, instability, and inefficiency of the Dayton political organisation. On the part of the authorities, a lack of interest in environmental issues can be noted – seemingly because of the other “more important” problems the state must deal with (albeit not always willingly and successfully). Therefore, the environmental activism and people's individualised strategies for coping with air pollution could be interpreted as a response to ineffective environmental policies or a lack thereof. It is a critique of the state that is incapable of taking care of citizens and ensuring them a brighter future. From this perspective, the strategies of dealing with polluted air stem from deep dissatisfaction with ineffective or non-existent measures and policies. Citizens are compelled to be inventive and to cope with it in ways they can afford, either by wearing face masks, staying indoors, going to nearby mountains, or using air purifiers, to name a few strategies. The environmental struggles in Bosnia and Herzegovina are also associated with the processes of “othering” of the Balkan and the discourse of “balkanism”. Pollution and environmental degradation may be signs of “othering” in a sense that they are both a cause and the consequence of unequal power relations within the international community.

ŠPELA FRLIC: »Zgodbe si jemljemo za svoje!« Za 2 groša fantazije in sodobno pripovedovanje na Slovenskem.

Slovensko etnološko društvo (Knjižica Glasnika Slovenskega etnološkega društva 54), Ljubljana 2020, 176 str.

V knjižnici Glasnika Slovenskega etnološkega društva je ob koncu leta 2020 izšla monografija Špele Frlic »Zgodbe si jemljemo za svoje!« Za 2 groša fantazije in sodobno pripovedovanje na Slovenskem, ki odmotava pripovedovalsko nit v knjigo ujete zgodbe o sodobnem pripovedovanju na Slovenskem.

Avtorica se v monografiji, ki je nastala na podlagi magistrske naloge, loteva pripovedovanja kot oblike javnega nastopa, ki prenaša tradicionalno gradivo v sodobni čas, obenem pa s pripovedovalčevim pogledom na svet temu gradivu daje novo življenje. Pripovedovanje v sodobnem urbanem prostoru na Slovenskem Špela Frlic osvetljuje v celi paleti njegovih raznobarnih odtenkov. Dodobra jih je spoznala kot pripovedovalka v skupini Za 2 groša fantazije in organizatorica pripovedovalskih festivalov. Z osebnima prežetostjo in vpletenostjo v preučevani fenomen pomembno bogati svoj raziskovalni pristop, v katerem pripove-

dovanje v sodobnem urbanem okolju, tako na Slovenskem kot v mednarodnem okolju, umešča v neprekinjeni tok pripovedovalskih tradicij. S poglobljenim študijem domače in tuje literature obravnavano topiko postavlja v raziskovalno polje folkloristike ter s folklorističnima teorijo in metodologijo prikazuje različne, včasih nasprotujoče si poglede na sodobno pripovedovanje. V poglavju Od teksta do performan- ce oriše razvoj zanimanj folkloristike – od osredinjenosti na tekst do obrata v 60. in 70. letih 20. stoletja, ko so se ameriški folkloristi preusmerili v raziskovanje konteksta in izvedbe, tj. performan- ce. Avtorica zato prevpraša temeljne folkloristične koncepte, kot so folklor, ljudstvo in ustni prenos, ki so pomembni za razumevanje novih oblik folklorne. Med njimi je tudi sodobno pripovedovanje, ki kot odrska oblika performativno črpa iz tradicionalne umetnosti pripovedovanja, za vsebino pa jemlje večinoma tradicionalne folklorne žanre. Ta zvrst se je v urbanem okolju Zahodne Evrope in Severne Amerike začela razvijati v 70. letih 20. stoletja, na Slovenskem pa njeni prvi zametki segajo v 60. leta, ko so knjižnice začele načrtno razvijati pripovedovalske aktivnosti za otroke. Pravi razvoj je sodobno pripovedovanje začelo doživljati v 90. letih 20. stoletja, v naslednjih desetletjih pa se je razcvetelo s pripovedovalskimi festivali.

Avtorica se v poglavju Pristopi k raziskovanju sodobnega gradiva sprašuje, ali gre pri sodobnem pripovedovanju za folklorizem, ki ni nujno nekaj negativnega, ali za revivalistično prakso. V odnosu sodobnih pripovedovalcev do tradicije prepoznava dve razumevanji: prvo, ki pripovedovanje razume v širšem kontekstu revivalov (skoraj) izgignule tradicije, drugo pa pripovedoval-

ske tradicijo uvršča v nikoli pretrgano kontinuiteto tradicije, ki se nadaljuje tudi v sodobnem času. Ti dve razumevanji – pripovedovanje kot revivalistična praksa in kot nadaljevanje folklorne v urbanem prostoru – tudi natančneje teoretsko osvetli. Odnos med ustvarjalnostjo in tradicijo, ki se vzpostavlja s pripovedovanjem, začne opazovati pri folklornem pripovedovalcu oziroma pri odnosu med ustvarjalnim posameznikom, skupnostjo in tradicijo. Zanima jo, kako se ta odnos vzpostavlja in v katerih sferah zgodbe si pripovedovalci lahko izborijo ustvarjalno svobodo. Pripovedovalčeva ustvarjalnost oz. po-ustvarjalnost je povezana tako z njegovim odnosom do tradicije in z mestom v skupnosti oz. na odru kot z njegovim odnosom z občinstvom.

Sledi dragocen historiat razvoja sodobnega pripovedovanja folklornih pripovedi za odrasle v slovenskem prostoru: od začetniškega navdušenja Anje Štefan in Ljobe Jenče ter njunega izobraževanja v tujini do organizacije prvega Pripovedovalskega festivala in drugih velikih pripovedovalskih iniciativ na Slovenskem; avtorica jih predstavi tudi z barvnimi fotografijami. Bralca seznanja s konkretnimi izzivi, s katerimi se pripovedovanje sooča v sodobnem urbanem prostoru – od zagotavljanja osnovnih materialnih pogojev, vprašanja finančne podhranjenosti pripovedovalcev in pripovedovalskih festivalov do vpliva različnih pripovedovalskih prostorov na pričakovanja občinstva in samo izvedbo. Njeno izostreno opazovanje pripovedovanja kot fenomena in posameznih pripovedovalskih uprizoritev se osredinja na pripovedovalca ter njegove glasovne in telesne interpretacije, pa tudi na odzive občinstva in njuno medsebojno interakcijo.

* Marjeta Pisk, dr. interkulturnih študijev, znanstvena sodelavka, Glasbenonarodopisni inštitut ZRC SAZU; marjeta.pisk@zrc-sazu.si.

Vse to nazorno prikaže v analizi delovanja pripovedovalske skupine Za 2 groša fantazije, katere članice je bila tudi sama. Delovanje skupine je bilo tesno povezano z Radiom Študent, kjer je folklorna pripoved »najprej zaživela kot zvočna oblika: svoje poslušalce si je pridobila kot radijska vsebina, šele pozneje kot vsebina pripovedovalskega dogodka« (str. 65). S temi pripovedovalskimi dogodki, predvsem s Pravljičnimi ReŠetanji, je skupina v slovenskem prostoru pripovedovanje vzpostavila kot zares urbano klubsko obliko, ki nagovarja odraslega urbane ga poslušalca.

V nadaljevanju se avtorica posveča natančni analizi pripovedovalskih slogov treh najbolj prepoznavnih pripovedovalcev skupine Za 2 groša fantazije: Roka Kušlana, Katje Preša in Boštjana Napotnika. Pri vsakem na podlagi analize teksta, sprememb v fabulativnem ogrodju, vsebinskih dopolnitev, aluzij

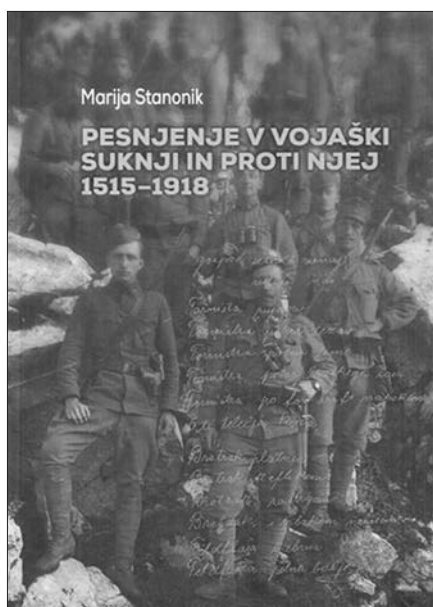
na kontekst zunaj pravljice in pripovedovalskih komentarjev dogajanja analizira tri pripovedovalske interpretacije. Nadalje razčleni ravnino jezikovne teksture, in sicer glede na besedišče, besedne in stavčne figure, diskurzivne označevalce, komunikacijo s publiko, uvodni nagovor občinstva in neposredno nagovarjanje publike med pripovedovanjem. S pomočjo analize prikaže pomembne značilnosti, s katerimi posamezni pripovedovalci uspešno nagovarjajo in zabavajo občinstvo. Avtorica ugotavlja, da je njihov cilj predvsem doseganje humornega učinka ter skupna zabava pripovedovalca in občinstva, kar pomembno določa izbiro pripovedovalskih sredstev. Obenem primerjava različnih pripovedovalskih interpretacij prikaže razvoj posameznega pripovedovalca od radijskega interpreteta do odrskega pripovedovalca, ki se zaveda svojega mesta na odru in se odziva na reakcije občinstva. Pripo-

vedovalci se v interpretaciji prilagajajo kontekstu; pripovedovanje je živa komunikacija, ki se udejanja v konkretnem času in prostoru. Med pripovedovanjem misli in domišljijo poslušalcev vodi pripovedovalec, zato je pomembno, kaj pripoveduje in kaj sporoča. Nekateri raziskovalci pripovedovalcu pripisujejo celo politično funkcijo.

Delo Špele Frlic ni samo s številnimi tujimi in domačimi deli teoretsko utemeljena raziskava pripovedovanja v sodobnem urbanem prostoru, je tudi dragocena kronologija razvoja sodobnega pripovedovanja na Slovenskem. Knjižnica Glasnika SED tako objavlja folkloristično raziskavo, ki obravnavani fenomen in njegove akterje – avtorica jih kot soudeleženka sodobnega pripovedovanja dobro pozna – celovito predstavlja. Pričujoče delo je pomemben doprinos k študijam sodobnih tradicij v slovenskem prostoru, ki pogosto ostajajo brez ustreznih knjižnih izdaj.

MARIJA STANONIK: Pesnjenje v vojaški suknji in proti njej (1515–1918).

Založba ZRC (Poezija konteksta; 6), Ljubljana 2020, 511 str.

Dr. Marija Stanonik je svojo novo knjigo nasloвила *Pesnjenje v vojaški suknji in proti njej (1515–1918)*. V podnaslovu pojasnjuje, da gre za monografijo z antologijo vojaških pesmi. Zaradi tako obsežnega pesniškega gradiva, ki ga sproti komentira in dopolnjuje s kar 1.400 opombami pod črto, je obseg narasel na več kot 500 strani. Pri zbiranju gradiva in prepisovanju pesmi ji je pomagala Zdenka Primožič. Knjigo, ki je v zbirki Poezija konteksta izšla pri Inštitutu za slovensko narodopisje ZRC SAZU, je založila Založba ZRC.

Doslej sta izšli dve antologiji pesmi iz prve svetovne vojne: prva, *Oblaki so rudeči*, v kateri so zbrane tako folklorne kot literarne pesmi, je ob 70-letnici

začetka vojne izšla v Trstu, druga, *V vojni krajini*, pa ob 100-letnici njenega začetka in se omejuje samo na slovensko leposlovje. Pričujoča knjiga želi biti rdeča nit, ki teče od prve znane slovenske uporniške pesmi *Le vkup le vkup uboga gmajna* do vojaškega pesnjenja ob koncu vojne. V njej je zbranih okrog tisoč pesmi. Sta pa dve antologiji vojaških pesmi izšli že med vojno: leta 1916 je dr. Rudolf von Andreeka pripravil antologijo *Slovensche Kriigs und Soldaten Lider*, dve leti pozneje pa Josip Joža Lovrenčič *Brstje iz vrta slovenskega pesništva*.

Avtorica je monografijo razdelila na tri poglavja, v katerih je največ komentiranega gradiva iz prve svetovne vojne.

* Milan Vogel, univ. dipl. etnolog in prof. slovenščine, upokojeni komentator v kulturni redakciji časopisa Delo; mavcmilan@gmail.com. – Besedilo je bilo predvajano 16. novembra 2020 na 3. programu Radia Slovenija v oddaji S knjižnega trga, za katero je bilo prvotno tudi napisano. Tu ga objavljamo z malenkostnimi spremembami.

Prvo poglavje je namenjeno vojaškemu pesnjenju, od fragmenta pesmi o slovenskem kmečkem uporu leta 1515, ki velja za prvi slovenski zapis uporniške pesmi, do začetka prve svetovne vojne, tretje pa je zgovorno naslovljeno *Porazen konec*.

V prvem poglavju imajo pomembno mesto pesmi o bojih s Turki. Ker so bile v vseh časih vojaške pesmi močno propagandno sredstvo, so sem uvrščene tudi doslej prezrte pesmi urednika prvega pesniškega zbornika *Pisanice* Janeza Demascena Deva in Valentina Vodnika. Dev se je obračal na ljubljanske žolnirje in dezerterstvo razglašal za veliko sramoto, Vodnik pa je priredil nemške *Pesmi za brambovce*. Sledita tudi beneški pesmi o navdušenju nad Italijo in razočaranju nad njo, o meksikajnarjih in avstrijski zasedbi Bosne, posebnost pa je ilustrirani rokopisni zvezek pesmi z naslovom *Petkovsek* kmalu padlega mladega Jerneja Petkovška, ki jih je napisal kot nabornik v Celovcu.

V osrednjem in najboljšejnem delu monografije je zbrano gradivo najprej obravnavano z geografskega in kronološkega vidika. Tu so najštevilnej-

še pesmi s prve fronte v Galiciji, po napadu Italije pa s tirolske in soške, kronološko pa so razvrščene po letih. Svoja poglavja imajo tudi vojaki brez orožja, kot so nezanesljivi, ranjenci, uporniki, recimo v Judenburgu, pesmi iz zaledja in bojnih položajev. Avtorica ocenjuje tudi estetsko vrednost pesmi, od kod so jemali motive, jih razvršča v posamezne žanre in ugotavlja njihovo poetiko. Največ motivov je iz slovstvene folklore, slovenske literature, kjer prednjačita Prešeren in Gregorčič, Svetega pisma in cerkvenih pesmi. Po žanrih jih razvršča v reprezentativne, kjer je bistven nagovor v obliki slavljenja, čaščenja, hvale ali kritike, to so budnice, satira, himna, posmrtnice, nagrobnice ali pisma, in v publicistične, kot so kronika, reportažnica, balada in še nekatere. V to poglavje uvršča še izbiro motivov in poetiko.

Z naslovom tretjega poglavja *Porazen konec* je mišljen propad avstro-ogrske monarhije, prinaša pa pesmi, ki so nastale že v Jugoslaviji. Med avtorji so tudi znana imena, kot sta Rudolf Maister Vojanov in Josip Stritar, predvsem pa Vid Ambrožič, avtor največ pesmi iz

časa vojne, saj je v vojaški suknji preživel kar sedem let in je eden glavnih virov pričujoče monografije. Druga dva pomembna vira ob številni strokovni literaturi, dnevnikih, ustnih virih, arhivih in redkih zbirkah iz tistega časa sta bila časopisa *Domoljub* in *Štajerc*.

Mariji Stanonik je treba priznati, da je opravila ogromno in zahtevno delo. Na enem mestu je zbrala pesnjenje v vojaški suknji v obdobju dolgih petsto let. Zlasti čas prve svetovne vojne zanika stereotip o Slovencih kot nevojaškem narodu, saj se skoraj v vsaki pesmi kažeta korajža in pripravljenost za boj, zlasti za cesarja. Takole se je glasilo sporočilo cesarja poveljstvu 17. pešpolka, ki so ga sestavljali večinoma slovenski vojaki:

Hočem, da Moj prvorojeni, Meni po božji milosti podarjeni sin pripada odslej Moji vrli junaški brambni sili in ga imenujem za vrhovnega imejitelja Svojega pehotnega polka št. 17, ki naj nosi odslej ime 'Cesarjevič'.

*Na Dunaju, dne 24. novembra 1916.
Karel s. r.*

ALEKSEJ KALC, MIRJAM MILHARČIČ HLADNIK, JANJA ŽITNIK SERAFIN: Doba velikih migracij na Slovenskem.

Založba ZRC (Zbirka Migracije), Ljubljana 2020, 514 str.

Migracije so bile in ostajajo del vsakdana. Od srede 19. stoletja so močno zaznamovale tudi slovenski prostor. Obdobje, znano kot »doba velikih migracij«, sta pod drobnogled vzela zgodovinar Aleksej Kalc in sociologinja Mirjam Milharčič Hladnik, ki delujeta na Inštitutu za slovensko izseljenstvo in migracije ZRC SAZU. Poleg njiju se je kot avtorica podpisala upokojena literarna zgodovinarica Janja Žitnik Serafin. Svoje raziskovalno delo so

združili v knjigi z naslovom *Doba velikih migracij na Slovenskem*. Rdeča nit knjige je celovito in poglobljeno razumevanje migracijskih pojavov s pomočjo treh med seboj povezanih vidikov: zgodovinskega, kulturnozgodovinskega in biografskega.

V prvem, hkrati tudi najboljšejnem delu knjige Aleksej Kalc analizira migracije skozi prizmo zgodovine in jih postavlja v kontekst gospodarskega, družbenega in političnega dogajanja od

* Gašper Raušl, študent 3. letnika dodiplomskega študija, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo; gapirau@tut.by

srede 19. stoletja do začetka druge svetovne vojne. Migracije so v virih iz 19. in 20. stoletja dobro zabeležene, kar je bilo avtorju v pomoč, saj je s pomočjo razpoložljivih podatkov lahko nazorno predstavil obseg in smer migracij, ki so na Slovenskem od druge polovice 19. stoletja do prve svetovne vojne zaradi družbenih in ekonomskih sprememb zajemale vse večje število posameznikov. Migracije so, kot pravi avtor, v splošnih predstavah in pogosto tudi v strokovni literaturi povezane predvsem z Ameriko, ki je bila najpogostejši cilj mednarodnih in čezmorskih migracijskih gibanj. Poleg preseljevanja v Ameriko, ki ga avtor najpodrobneje analizira, predstavi migracije tudi v druge čezoceanske destinacije. Na primer v Kanado, Argentino, Brazilijo, Egipt in druge države, ki so bile del verige čezoceanskega priseljevanja, vendar pa, kot zapiše, »teh skromnih tokov ne moremo primerjati z ameriški, nemškimi in tistimi v drugih deželah Avstro-Ogrske« (str. 59).

V nadaljevanju usmeri avtor svojo pozornost v mobilnost, ki je bila v drugi polovici 19. stoletja bodisi nadaljevanje že utečenih migracijskih tokov bodisi je pridobila povsem nove geografske usmeritve, razdalje in časovne nastavke. Med novejšje pojave mobilnosti iz srede 19. stoletja spadajo krožne migracije, ki so temeljile na kratkotrajnem odhajanju in vračanju. Kot jih avtor opisuje v poglavju Migracijske oblike: Kontinuitete in prelomi, so bile »značilne za predindustrijsko družbo« (str. 61). Zapiše še, da »so predstavljale tradicionalen način premagovanja neravnovesij med številom in potrebami kmečkega prebivalstva ter nezadostnimi gospodarskimi viri v krajih bivanj« (str. 61). Podrobno je raziskal posamezne obrti in specializacije, ki so bile povezane s trgovino in sezonsko migracijo delavcev, tako znotraj kot zunaj takratne nacionalne države, ter ponazoril težave in prednosti, s katerimi so se srečevali tovrstni migranti.

V nadaljevanju nameni Kalc pozornost transportu in mobilnosti v predvojnem obdobju. »Prometna revolucija

je bila z razvojem železnice in plovbe na parni pogon ena od predpostavk množične moderne mobilnosti« (str. 107). Poleg tega so bile migrantom v pomoč tudi posamezne organizacije in socialne mreže, katerih namen je bilo usklajevanje želja historičnih akterjev z območja izseljevanja in priseljevanja. Na »družbenih networkih«, kot jih poimenuje avtor, so temeljile vse oblike migracij. Povezava z Ameriko, predvsem ZDA, je v tem smislu najbolj nazorno predstavljena. Na obseg in množičnost te povezave je na primer v 20. stoletju ključno vplivala izmenjava informacij med sorodniki in prijatelji, ki so delili svoje izkušnje (str. 115). Avtor v nadaljevanju predstavi še raznolikost migracijskih oblik ter spolna razhajanja, saj so bili v migracijske tokove vključeni predvsem moški. Ko so se migranti odločili za spremembo v svojem življenju, so se pogosto srečali z migracijskimi pravili in režimi v državi prihoda oziroma odhoda. Številni so se selili nezakonito, brez ustreznih dovoljenj, mnogi tudi, da bi se izognili služenju obveznega vojaškega roka. Selitve so tudi zato v desetletjih intenzivne gradnje naroda in s tem uveljavljanja narodne ideologije postale trn v peti mnogih Slovencev. To je privedlo do vročih javnih razprav. »Pod vtisom izstopajočih dogodkov, ki so vznemirjali javnost, in v zanosu razprave so se širile zahteve, naj se izseljevanje prekine ali celo prepove« (str. 152).

Prva svetovna vojna je v večji meri prekinila čezoceanske selitve. Kalc poudarja predvsem težave pri sprejemu in odhodu ljudi z določenega etničnega ozemlja. Te so se pojavile predvsem zato, ker so z razpadom cesarstev začele nastajati nove državne tvorbe. Prva svetovna vojna je bila potemtakem začetek povsem novega poglavja. Vplivala je na obseg in smer migracij kot tudi na migracijske režime in politike. S pomočjo grafikonov avtor nazorno pokaže demografski okvir ter geografsko podobo migracijskih procesov na Slovenskem med obema vojnoma, ko so se migracijska gibanja usmerjala predvsem v jugoslovanski prostor.

Pomembno vlogo v procesu migracij in krepitvi kolektivne zavesti so igrale tudi posamezne organizacije in kulturno-umetniška dejavnost, ki jih je pod drobnogled v drugem delu te obsežne knjige vzela Janja Žitnik Serafin. Avtorica se v tem sklopu osredotoča predvsem na organiziranost slovenskih izseljencev v državah priselitve in na posamezne dejavnosti, stalnice njihovega vsakdana. Slovenci so se v novih domovinah povezovali v skupnosti, »v katerih so kmalu ustanovili različne oblike socialne vzajemnosti in solidarnosti« (str. 255). Žitnik Serafin podrobno predstavi glavne organizacije, ki so skrbele za povezanost rojakov v tujejezičnem in povsem novem kulturnem okolju. Med najvplivnejšimi društvi v življenju Slovencev v ZDA sta bili Slovenska narodna podporna jednota in Kranjsko-slovenska katoliška jednota kot tudi društvi Jugoslovanska katoliška jednota in Slovenska dobrodela zveza. Pomembne pri povezovanju ljudi so bile tudi slovenske župnije, duhovščina in slovenski narodni domovi. Slednji so bili »glavna središča vsakršnega dogajanja znotraj slovenskih skupnosti v ZDA« (str. 265). Poleg kulturnega in društvenega delovanja v ZDA so v knjigi omenjeni tudi primeri iz Argentine, Brazilije, Urugvaja, ki pa niso predstavljeni v tolikšni meri kot v ZDA. Celotna knjiga je opremljena z bogatim slikovnim gradivom, ki pripomore k jasnejšemu razumevanju ter boljši predstavitvi dogodkov, ki jih ponazarja knjiga. Pomembno vlogo pri ohranjanju povezanosti med ljudmi je imelo tudi izseljensko časopisje, ki ga avtorica na 40 straneh podrobno analizira in predstavi s pomočjo slikovnega gradiva. V knjigi zapiše: »Slovensko izseljensko časopisje je še danes eden najpomembnejših virov v okviru splošno in kulturnozgodovinskih raziskav slovenskega izseljenstva« (str. 310). Na koncu drugega dela usmeri Žitnik Serafin pozornost tudi v literarno ustvarjanje slovenskih izseljencev, ki je snovno, tematsko in slogovno zelo raznovrstno.

V zadnjem, tretjem delu knjige, ki je precej bolj osebno, je Mirjam Milhar-

čič Hladnik predstavila šest življenjskih zgodb prostovoljnih in prisilnih migrantov. Ena izmed njih je na primer zgodba Marije Černe oziroma Marie Prislant. Kot mlado, petnajstletno dekle se je iz Štajerske na pot v Ameriko odpravila z namenom, da zasluži dovolj denarja, s katerim bi si doma lahko plačala šolanje. Kot izvememo iz knjige, načrtovane vrnitve ni nikoli uresničila, saj se je popolnoma posvetila delu v slovenski izseljenki skupnosti in pustila močan pečat v obeh domovinah. Leta 1926 je ustanovila prvo organizacijo slovenskih izseljenk in bila 20 let njena predsednica. »Biografska in avtobiografska besedila, objavljena v časopisih, revijah

in knjigah, spravljena v arhivih; pričevanja, pripovedi in osebni spomini ali spomini potomcev; ter osebni dokumenti, kot so fotografije, dnevniki, pisma in razglednice« (str. 367), dodajo osebni in čustveni naboj knjigi o migracijah, ki so ključno zaznamovale zgodovino slovenskega prostora. Milharčič Hladnik poudari, da je ključnega pomena pri tem »razumevanje, da resničnost, v kateri živijo ljudje, ki so vedno obenem izseljenci in priseljenci, ni enoznačna in je zato tudi ne moremo znanstveno ugotavljati« (str. 367). Knjiga je zelo sistematično, podrobno zasnovana in je dragocen prispevek k poznavanju migracijskih tokov v preteklosti. Skozi zgodovinski okvir pred-

stavi vsa ključna dogajanja v povezavi z migracijo na Slovenskem ter organizacijske in kulturno-umetniške dosežke slovenskih migrantov. Verjamem, da bodo to estetsko lepo oblikovano knjigo z bogatim slikovnim in fotografskim gradivom ter s podrobnimi opisi v roke radi vzeli vsi, ki jih zanimajo migracijska gibanja na Slovenskem. Navsezadnje je bilo zame delo zanimivo tudi zaradi dejstva, da sem potomec ekonomskega migranta, ki je leta 1928 »s trebuhom za kruhom« odšel iz rodnih Trbovelj v majhno francosko mesto Aumetz, kjer se je zaposlil v rudniku.

IZAR LUNAČEK: Sveto & smešno: Stripovski esej o hecni plati religije.

Založba ZRC in Zavod Stripolis, Ljubljana 2020, 240 str.

Medtem ko strip kot »hitro branje za počasne glave« dolga desetletja – z redkimi izjemami – kljub množicam ljubiteljev ni bil na najboljšem glasu, je prevlada digitalnih tehnologij v posredovanju knjižnih vsebin prinesla velike spremembe. Preplet besed in podob je ne le mlajši publiki približal tako Prešerna in Cankarja kot Maistra in požig Narodnega doma v Trstu. To-

rej še pred nedavnim zaradi akademske resnosti obravnave zlasti mlajšim rodovom nezanimive kanonske junake in nacionalne teme. Potem se je uveljavil risoroman – strip, ki z množico izpeljav zgodbo pripoveduje kot roman. Nakar je Izar Lunaček na preseku strokovnega besedila in vizualne govornice vpeljal še kategorijo stripovski esej! Za začetek o hecni plati resne teme, religije. Ko se je smehu v religiji nekoč in danes posvetil že v doktoratu, je svoje teze prelil še v lahkoten strip. Avtor – akademski slikar, komparativist in doktor filozofije – bržkone edini pri nas izpolnjuje tudi »formalne pogoje« za ta novi (pod)žanr. Lotil se ga je, ko je podpisal že vrsto stripovskih knjig, ustanovil striparsko štacuno in občasno založbo ter pomagal postaviti na noge ljubljanski festival stripa Tinta. Kot stripar, pojasni v uvodnem od trinajstih poglavij, »je vse življenje užival v vseh smešnih žanrih: komedi-

ji, vicih, stendapu, in vedno se mu je zdelo, da se v njih skriva neko blazno pametno stališče do sveta, na katerega ne moreš kar pozabiti, ko se konzervirani smeh poleže!«

Med študijem filozofije iskanje v tej smeri sprva ni bilo obetajoče. Branje obveznih klasikov evropske misli do 20. stoletja, se spominja Lunaček, ni razkrilo skoraj ničesar, kar bi upoštevalo tudi komedijo, smeh. Dokler ni po strogosti Bergsona in Freuda naletel na Rusa Mihaila Bahtina, ki je menil, da je smešno nosilec enako pomembnega in celo starejšega pogleda na svet kot resno, to svoje stališče pa je utemeljeval na karnevalu in njegovih povezavah z bolj antičnimi obredi. Karneval – ki je še danes živ zlasti v nastopih pustnih šem – je zanj tudi ljudska dopolnitev uradne ideologije, kjer svoje mesto najde vse, kar Cerkev in kralj izključujeta, tudi parodije njenih praks.

* Iztok Ilich, publicist, prevajalec in urednik; iztok.ilich@amis.net. – Besedilo je bilo 15. februarja 2021 predvajano na 3. programu Radia Slovenija v oddaji S knjižnega trga, za katero je bilo prvotno tudi napisano.

Sledilo je spoznanje, da je bilo demoniziranje smešnega bolj skrb krščanstva, medtem ko so v lokalnih politeizmskih smešni liki veliko pogostejši. Sveto in smešno sta se tako, po avtorjevih besedah, »pri dreganju v izvore religije pokazala kot dve plati istega kovanca. Kot zrcalna izgnanca iz vsakdanjika dela, razploda in tešenja osnovnih potreb, ki smo ju šele pozneje razžagali na dvoje, da bi novim monoteističnim veram omogočili uglednejši imidž in čezmejni razmah.« O tem je Lunaček že leta 2011 pisal v knjigi *Vrnitev ciklizma in popularne kulture*.

»Sveto in smešno ..., dve besedi, ki ju nismo ravno vajeni slišati skupaj, ne?« Lunaček čisto na začetku vpraša bralca, ko ga povabi med lokalne bajke z množico primerov in oblik sleparstva, ki namigujejo, da je pred pohodom mednarodnih monoteizmov mitologija smešna slavja in njihove like redno uvrščala v svoje panteone, celo ob bok glavnim božanstvom. »Smešno,« nadaljuje, »za nas tiči v blatu sveta, kjer

se da vse pretipati ..., medtem ko naj bi sveto lebdelo nekje v višavah onkraj dosega. Če pa že kdaj prideta v stik, je njuno srečanje pogosto grozno konfliktno, včasih celo krvavo,« pri čemer z risbo spomni na tragične posledice objave karikature Mohameda v francoskem satiričnem tedniku *Charlie Hebdo*.

S stripovskim esejem *Sveto in smešno*, napisanem v pogovornem jeziku in upodobljenem v treh barvah – rdeči, rumeni in modri, ki imajo svoje pomene – se avtor vrača k svojim filozofskim koreninam. Z malo stavki in s kupom smešnih sličic razlaga le najbolj zanimive reči, ki jih je izvedel o svetih dvojčkih. Najprej, kot pravi, preleti poante najvplivnejših teorij smešnega, potem par poglavij posveti smešnim bogovom in režečim se obredom po vsem svetu ter pokaže, kaj se je z enim in drugim zgodilo ob vzponu krščanstva. V zaključku se vpraša, zakaj danes lahko o tem sploh govorimo, kaj se je po stoletjih spora spremeni-

lo, da lahko načenjamo temo intime med smešnim in posvečenim. Se tudi povsem resno pogovarjamo o smehu ter njegovih različnih oblikah in pomenih. »Humor,« pravi Izar Lunaček, »nas tudi v resničnih nevarnostih lahko dvigne na varno razgledno točko, s katere se vse poprejšnje tegobe zazdijo drobne in nepomembne. A smeh poleg distance veča tudi bližino. Če z njim preganjamo pošastnost prednika, se obenem z bogom tudi bratimo.«

Na koncu Lunaček poseže še v današnji politični marketing nagovarjanja tistih volivcev, ki si želijo voditelje s tršo roko: »A v večini primerov fašjejo le kralje karnevala,« ugotavlja, »sleparje, ki s pozicije moči trosijo obscenosti in mahajo z bojno sekuro tudi če to ni v njihovi pristojnosti. Pač po sledi trenda smešnega politika, ki je sam svoj dvorni norec ... A se pri tem pozablja, da je dvojni obraz klovnovskega kralja fasada za neko precej bolj preračunljivo in koristoljubno zver.«

DAN PODJED: Antropologija med štirimi stenami. Spoznavanje družbe in sebe med pandemijo.

Založba ZRC, Ljubljana 2020, 152 str.

Leta 2020 je življenje prežemala predvsem epidemija novega koronavirusa, ki se je po svetu razširil skoraj v času enega mežika. Epidemija je prerasla v pandemijo in pokazala svojo agresivnost tudi ob hitrem jemanju življenj. Sprejeti zaščitni ukrepi in uvedene karantene so močno spremenile naš dnevni ritem, gibanje in navade. Zato ne preseneča, da je ravno o pandemiji in spremljajočih življenjskih spremembah izšlo precej knjig, ki so aktualno pandemijo obravnavale z različnih vidikov; samo v Sloveniji s filozofskega (Renata Salecl in Tomaž Grušovnik),

z novinarsko-reportažnega (Janko Petrovec), pravnega (Andraž Teršej), literariziranega (Tadej Golob) – in navsezadnje z antropološkega. Knjiga *Antropologija med štirimi stenami* Dana Podjeda predstavlja antropološko (samo)opazovanje med pandemijo.

Knjiga ni nastala tako, kot smo vajeni: avtor ni nameraval napisati knjige ali zbirke sestavkov, temveč je začel kratke sestavke pisati za objavo na svojem Facebooku. Pisanje (tako v slovenskem kot angleškem jeziku) smo lahko spremljali vse dni med 5. in 36. dnevom pomladne karantene,

* Saša Babič, dr. literarnih ved, znanstvena sodelavka in docentka, ZRC SAZU, Inštitut za slovensko narodopisje; sasa.babic@zrc-sazu.si.

vsak zapis je imel svoj naslov. Sestavki so bili različno dolgi, vedno pa so opisovali dan ali aktivnost oz. so se posvečali določeni temi. Tako je avtor v zapisih obravnaval svoja opažanja nakupovalnih navad (pojav prekomernega nakupovanja toaletnega papirja, gibanje po trgovini), kuhanja, igranja družabnih iger, medsebojnih razmerij (tako v družini kot na ulici), sprememb osebnih ritualov, odnosa do zasebnosti, higienskih ukrepov (npr. razkuževanje embalaže, umivanje rok itd.), pojava redkih divjih živali v mestu (smrdokavre) itd. – ter se ponovno spraševal o samem sebi in okolici.

Kot navaja avtor, naj bi bilo pisanje sprva namenjeno »lastni terapiji« in obveščanju kolegov iz tujine, kako se pri nas uvajajo in na nas vplivajo posamezni vladni oz. družbeni ukrepi. Ko se je avtor zasitil tega tako rekoč dnevniškega zapisovanja, je po 31 dneh pisanje končal; zaključni sestavek je naslovil Konec vojne. Naslov je pomenljiv z več vidikov: predvsem zato, ker je diskurz politikov, pa tudi splošne javnosti, med obveščanjem o pandemiji redno vseboval konceptualno metaforo vojne (bolezen = vojna), ki jo je avtor očitno prevzel. Metafora se pokaže kot smiselna, ko avtor pozove, da »namesto, da razumemo pandemijo predvsem kot vojno in krizo, jo je bolje razumeti kot normalen pojav, ki je za nekaj časa prekinil navidezno ravnotežje v svetu in družbi«. V pandemiji se dogajajo procesi, ki »jih je vredno pogledati od blizu in zapisati«. Pripis »konec prve sezone« ob koncu pisanja kaže na antropološki eros, ko zaradi odklonov v družbi (takšni in drugačni) ta sama sebi postane eksotična in zato spet vredna podrobnega vpogleda. V prejšnji »normalnosti«,

na primer, (ne)pranje rok ni bilo nikoli tako zanimivo kot med pandemijo (pa čeprav bi tudi takrat te navade razkrile marsikateri vzrok okužbe). Avtorjev pripis, da končuje prvo sezono pisanja, je vsekakor vzbudilo pričakovanje tako drugega vala epidemije (o katerem se je govorilo že med prvim valom) kot tudi ponovnega pisanja – po možnosti primerjalno. Do pisanja, žal, ni prišlo, in tako je umanjkal vpogled v spremembe avtorjevih opazk in izstopajočih tem.

Pod avtorjeve objave na Facebooku so bralci pisali komentarje, zato knjigo lahko beremo tudi kot dialog med antropologom in bralci-komentatorji. Čeprav je bila večina komentatorjev antropologovih znancev, pa njihovi zapisi kažejo na pretočnost misli, ki potujejo v obe smeri in tvorijo dialog. Žal v knjigi umanjajo podatki o avtorjih komentarjev – pa čeprav so ti anonimizirani; sledljivost komentarjev in komentatorjev bi omogočila lažjo interpretacijo komentarjev in toka misli. Nazorno namreč pokažejo, da so nekateri bralci (verjetno predvsem tisti, ki avtorja ne poznajo osebno) objave brali dobesedno, brez odmika zaradi predpostavke, da avtor ponekod verjetno pretirava. Ob pozornem branju namreč postane očitno, da je avtor med objavljanjem na spletu preizkušal meje: preverjal je, kje se začnejo mejne (mogoče celo bizarne) točke naših sprememb obnašanja, iskal je mejo, ko še lahko govorimo o smiselnosti in sprejemljivosti novih (vsiljenih) navad. To je še zlasti očitno v prispevku Junakova pot v trgovino, ko avtor v komentarju (nedvoumno) zapiše: »Pa saj sem razmeroma sproščen, malo se celo za(je)bavam. Upam, da je iz zapisa to še razvidno. Če bom šel čez me-

jo normalnega, javite!« Ta prispevek je dregnil največ bralcev in dobil največ komentarjev: tako dobrohotnih nasvetov (s predpostavko, da je avtorjeva realnost natanko takšna, kot jo opisuje) kot tudi šaljivih pripomb. Morda prav zaradi vzporejanja junaštva in sočasne medijske krilatice, da smo v teh časih junaki prav tedaj, ko ostanemo doma. Ob koncu knjige nas čaka spremna beseda Vesne Milek z naslovom Nastanek novega človeka. V njej se sprašuje, kakšen bo »novi človek«, piše o svojih ugotovitvah, da se je Dan Podjed v digitalnem času z antropološkim samoopisovanjem dal vsem na razpolago, in reflektira svoje lastno doživljanje karantene. Spremna beseda sicer ne doda prav dosti h knjigi, je pa dobrodošla zaradi poudarjene povezave z avtorjevo knjigo *Vidni* (2019) – pa čeprav mestoma argumenti o povezavi spodletijo.

Marsikdo zaradi naslova knjige pričakuje temeljno antropološko delo, polno znanstvenih analiz in referenc. Vendar je knjiga Dana Podjeda poljudno delo, dnevniški zapis oz. oris, kako (lahko) poteka antropološko samoopazovanje; besedilo kljub temu vključuje marsikatero referenco iz beletristike ali strokovne antropološke in folkloristične literature oz. objavljenih znanstvenih razprav. Te reference so dobrodošla podkrepitev vsebine in bralce seznanjajo z antropološkimi deli ter jih vzpodbujajo k branju.

Knjiga *Antropologija med štirimi stenami* je predvsem sproščujoče dnevno vinjetno branje. Lahko pa je odskočna deska tako za bralčevo samorefleksijo kot tudi strokovni premislek novih, drugačnih etnografskih in antropoloških metod.

ALEKSANDRA ZRELEC: Čevnice: Motivika na panjskih končnicah iz zbirke Rudolfa Galoba.

Založba Gallob d. o. o., Maribor 2019, 355 str.

Rudolf Galob, do druge svetovne vojne Gallob, je še eden tistih slovenskih intelektualcev, ki se je moral po ponesrečenem koroškem plebiscitu 10. oktobra 1920 iz svoje rojstne vasi Brnca pri Beljaku umakniti v Jugoslavijo. Tako kot njegov rojak Vinko Möderndorfer je našel službo v Mežici, kjer je ostal do svoje smrti leta 1986, ko je dopolnil 86 let. Tri leta pred smrtjo je zapisal: »Moji starši, bratje in sestre so že pomrli, pred menoj je letos umrla še moja zadnja, mlajša sestra Ana. Iz naše družine kot zadnji čakam na negotovo snidenje nad zvezdami« (str. 39).

Na moško vseučilišče v Celovcu ga je vpisal vaški župnik, ki je trmasto zahteval, da ga vpišejo kot Slovenca, saj so dijake vpisovali samo kot Nemce; in uspelo mu je. Zaradi angažiranosti v pripravah na plebiscit je bil dva meseca pred maturo izključen z učiteljskega in iz vseh avstrijskih šol. Jugoslovanske oblasti v plebiscitni coni so mu omogočile odhod v Ljubljano, kjer je leta 1919 končal učiteljske, a se zaradi grožnje z aretacijo ni smel vrniti domov. Je pa dobil mesto učitelja v jugoslovanski plebiscitni coni v Kotmari vasi, kjer je dočkal amnestijo mednarodne plebiscitne komisije, ki ga je oprostila obtožbe, da je v Jugoslavijo emigriral. Ker po več kot letu dni z Dunaja ni dobil odgovora na prošnjo za nostrifikacijo ljubljanske diplome,

se je oktobra 1921 vrnil v Jugoslavijo, zaprosil za jugoslovansko državljanstvo in bil 1. novembra 1921 nameščen za učitelja na osnovni šoli v Mežici.

Tam je spomin nanj še vedno živ. Sam sem bil kratek čas njegov učenec, se ga pa spomnim, da je kot upravitelj šole v 60. letih pri velikonočnicah redno sedel v stranski klopi pri oltarju.

Galob pa ni bil le osnovnošolski učitelj in upravitelj, končal je tudi sadjarsko šolo, organiziral sadjarske tečaje in vodil kmetijsko-nadaljevalno šolo v Mežici. Ob šoli je uredil vrt, za katerega so skrbeli učenci, s pridelano zelenjavo pa so dekleta pozimi pod nadzorstvom učiteljic za vse učence kuhala juho. Skoraj ni dejavnosti v Mežici in širše na Koroškem, ki bi potekala brez njega, bil je vse, od občinskega odbornika do člana različnih društev in organizacij. Ob nemški okupaciji so ga Nemci že drugi dan po zasedbi Mežiške doline, obtoženega komunizma in veleizdaje, odpeljali v zapore na Prevaljah in nato v gestapovske zapore v Celovec. Družina je bila določena za izselitev v Srbijo, nato pa za taborišče Dachau, vendar sta selitve iz Gornje Mežiške doline preprečila rudniški direktor, po rodu Nemeč, in mežiški župan, domačin. Po vojni je z ženo, ki je bila lastnica manjšega mlina in elektrarne, težko doživljal nacionalizacijo premoženja.

Čebele so bile zanj posebna ljubezen. Družinsko tradicijo je nadaljeval v Mežici in kot tajnik čebelarke podružnice leta 1924 začel uvajati panje s premičnim satjem. Naročil je izdelavo transportnih panjev in jih posojal čebelarjem, ki pa so jih večinoma vsi obdržali. Čebelarjenje je pospeševal s predavanji po vsej Mežiški dolini in še drugje. Proti koncu svojega življenja je zapisal:

Državne tvorbe insektov so se pogosto primerjale z onimi človeškimi in brez dvoma so si take primerjave

blizu. Tu kakor tam gre za združitev mnogih posameznih bitij ene vrste, ki razdelijo vsa za življenje potrebna dela, da ima družba od tega korist. Ljudje se spravijo na delovno pot v njihovem življenju z voljo, izobrazbo, z nagnjenjem, pogosto po naključju, redko z nadarjenostjo. Ta delovna pot uvrstitve v sestav družbe je pri čebelah dana z rojstvom, telesno zgradbo, s postopnim telesnim razvojem in z naravno prirojenim načinom vedenja. Kar čebele bistveno razlikuje od človeka je, da so v mnogem socialnejše. (str. 35)

Kot piše avtorica Aleksandra Zrelec, diplomirana ekonomistka in Galobova vnukinja, je čevnice začel zbirati na prelomu prejšnjega stoletja, ko se čebelarji kranjčice nadomestili s panji s premakljivim satjem. »Videl je, da kmetje neuporabne panje skupaj s čevnicami uporabljajo za kurjavo, zato se je s posameznimi čebelarji dogovoril, naj čevnic ne sežigajo, ampak jih dajo njemu« (str. 36).

Sam je o tem v pismu Avgustu Bukovcu, ki ga je nagovarjal, naj zbirko proda Čebelarškemu muzeju v Radovljici, zapisal:

Vse končnice so prilično dobro ohranjene. Že svoj čas sem mislil na to, da jih bom podaril muzeju, sedaj pa, kakor rečeno, jih še vedno zbiram, ker me ta žilica še ni zapustila. Na drugi strani pa so mi nekako železna rezerva ob misli, da bodo vsi sadovi dolgoletnega truda in skrbi skopneli brez naše krivde. V tem slučaju bodo ostale vsaj končnice hčerkama v spomin. (str. 36)

Tako je v Gutenbergjevem mlinu, ki je bil last njegove žene, nastala Galobova čebelarška zbirka, v kateri je poleg več kot 80 končnic tudi veliko arhivskega in drugega s čebelarjenjem povezanega gradiva, strokovno pa jo je

* Milan Vogel, univ. dipl. etnolog in prof. slovenščine, upokojeni komentator v kulturni redakciji časopisa Delo; mavcmilan@gmail.com. – Besedilo je bilo predvajano 16. novembra 2020 na 3. programu Radia Slovenija v oddaji S knjižnega trga, za katero je bilo prvotno tudi napisano. Tu ga objavljamo z malenkostnimi spremembami.

pregledal in leta 2011 tematsko uredil dr. Gorazd Makarovič.

Aleksandra Zrelec v uvodni razpravi piše o razvoju in pomenu poslikave panjskih končnic in njihovi geografski razširjenosti, pripravi končnic za poslikavo in načinih poslikave, predvsem pa o motivih. Ugotavlja, da naj bi bilo na ohranjenih zbirkah kar okrog 600 motivov, veliko jih je imelo za podlago grafike, slikovne biblije, bakrorezne ilustracije, cerkvene slike, podobice ali kar starejše končnice.

Motiviko strokovnjaki delijo v dve veliki skupini: nabožno in posvetno.

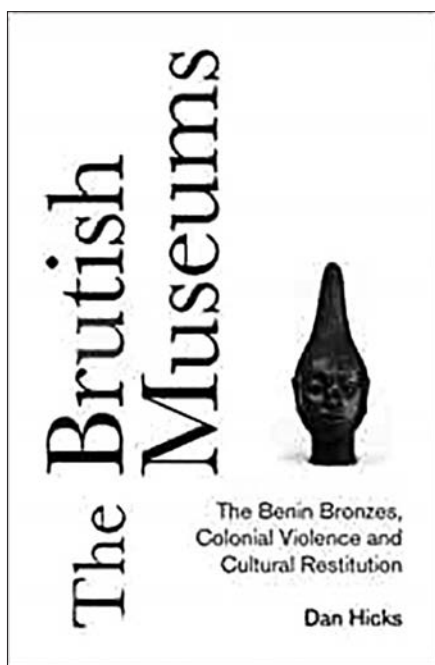
V okviru nabožne je v zbirkah največ podob svetnic in svetnikov, sledijo jim motivi iz Svetega pisma nove zaveze in motivi iz Svetega pisma stare zaveze. Ostali nabožni motivi predstavljajo manjši delež v celotni skupini. Skupina posvetnih motivov je bolj razdrobljena in jo sestavljajo obsežnejše motivne skupine, ki upodabljajo poklice in delo, živali, večkrat tudi v človeških vlogah, nenavadne dogodke na vasi, razmerja med spoloma, lovce, eksotične prizore, pa tudi prizori smešenja ženskih slabosti in različnih obrtnikov niso redki. Mnogo je še drugih motivnih skupin, ki predstavljajo zelo majhen delež posvetnih motivov. (str. 12)

Približno tako so motivno razdeljene tudi čavnice iz Galobove zbirke, opremljene z razlago in prikazane z odličnimi fotografijami Toma Jeseničnika.

Poleg življenjepisa Rudolfa Galoba je treba omeniti še besedilo, ki ga je Franc Wytopil napisal ob 130-letnici ustanovitve prve šole čebelarstva na Dunaju (1776), ki jo je vodil Anton Janša. Kot »pomemben zgodovinski vir« ga je prevedel že Rudolf Galob, a ga zaradi obsežnosti ni mogel objaviti v *Slovenskem čebelarju*, zato ga je za to objavo v sodobni slovenski jezik prevedla dr. Štefanija Krajnc Vrečko.

DAN HICKS: The Brutish Museums. The Benin Bronzes, Colonial Violence and Cultural Restitution.

Pluto Press, London 2020, 345 str.

»Daleč nazaj, vendar ne tako daleč, da ne bi bilo aktualno, so po svetu plule britanske ladje in vsakega oropale.« Tako *standup* komik James Acaster

začne svoj nastop *On The Absurdity Of The British Empire*. Občinstvo nasmeje tudi, ko pove, da so roparji predmete skrili v muzeje, ker jih tam nihče ni iskal. V sodobnih časih jih nasilno okradeni zahtevajo nazaj in muzeji jih ne skrivajo več. Razstavljajo jih v bleščočih vitrinah. V besedilih na muzejskih tablicah potomcem oropanih lastnikov razložijo, da so to za njihovo kulturo pomembni eksponati. Vendar jim muzeji predmetov ne bodo vrnil. Zakaj neki? Zanimanje ljudi je veliko in tudi drugi muzeji bi jih radi razstavili.

Brez te mešanice komike in cinizma ter v duhu postkolonialne teorije se je nasilno prisvojenih muzejskih eksponatov lotil tudi Dan Hicks, predavatelj arheologije na Univerzi v Oxfordu in kustos v oddelku Muzeja Pitt Rivers oxfordske univerze. S praktičnimi izkušnjami muzejskega delavca ter teoretičnim znanjem arheologije in antropologije je v znanstveni monografiji *The Brutish Museums* obdelal zahtevo

prvotnih afriških lastnikov po restituciji naropane beninske kulturne dediščine iz muzejskih zbirk.

Zahtevo po vračilu je Hicks utemeljil kot pravično. Zagovarja stališče, da morajo muzeji oprati kri, ki jo je na muzejske predmete poškrpilo nasilje, s katerim so predmete odtujili lastnikom v Afriki in jih prinesli v evropske muzeje. Na to nasilje Hicks že v naslovu knjige opozori z besedo *brutish*, ki se lahko na hitro prebere *British*. Tako pokaže na brutalnost kot konstitutivni element britanskih muzejev. Danes so *brutiš* tisti muzeji, ki nasilje podaljšujejo v imenu suverenosti (str. 233). A z nasiljem povezana zgodovinska, ideološka in politična dejstva spodbijajo ravno to suverenost. Kot namreč vemo, je bila ustanovitev prvih muzejev v poznem 18. stoletju vpeta v graditev identitete evropskih narodov. Ta je temeljila na predpostavki o zahodni superiornosti nad drugimi narodi, s čimer je legitimizirala kolonialno na-

* Lilijana Stepančič, prof. umetnostne zgodovine in sociologije ter ekonomistka; lilijana.stepancic@gmail.com.

silje. Muzeji so v tem projektu protofašizma kooptirali (str. 4). Dve stoletji zatem pa sta padec evropske hegemonije ter širitev dekolonizacije in multikulturalizma spodbudila spraševanja o tem, kako naj se muzeji opredelijo do lastnih zbirk in restitucije muzejskih predmetov.

Knjiga je del aktualnega ozaveščanja o kolonialni zgodovini muzejev. Mnogi predmeti muzejskih zbirk so bili pridobljeni s krajo, plenjenjem ali kakšnim drugim, pogosto z nasiljem povezanim nepoštenim načinom. Težnje po dekolonizaciji muzejev so v Veliki Britaniji aktualne vsaj od zahteve po vrnitvi Eglinovega marmorja – skupine grških klasičnih skulptur iz 5. stoletja pr. n. št. – ki ga je v Britanski muzej prinesel grof Eglin.

Danes procese dekolonizacije muzejev poganjajo osveščeni intelektualci in civilna družba, redki muzealci in še bolj redki voditelji držav. Omenjam le tri primere, ki so plod raznih družbenih akterjev. Prvi se nanaša na aktualnega francoskega predsednika Emmanuela Macrona, ki je kmalu zatem, ko je prišel na oblast, tandem Bénédicte Savoy – Felwine Sarr (Savoy je umetnostna zgodovinarica in predavateljica na Tehnični univerzi v Berlinu in Collège de France, Sarr pa je senegalski glasbenik, pisec, ekonomist in profesor na Univerzi Duke) imenoval z nalogo, da odgovori na vprašanje, ali naj Francija ugotovi zahtevam afriških držav, naj jim francoski muzeji vrnejo njihovo kulturno dediščino. Ekspertiza, končana novembra 2018, je potrdila upravičenost zahtev. V njej je navedeno, da je v zahodnih muzejih 90 odstotkov afriške kulturne dediščine, samo v Franciji okoli 90.000 predmetov. Dve leti zatem je francoska nacionalna skupščina sprejela zakon, po katerem mora Francija Senegalu vrniti nekatere zahtevane stvari.

Drugi primer je iz ZDA in je povezan s civilnodružbenimi gibanji Decolonize This Place, Occupy Museums in Black Lives Matter. Njihove akcije za odpravo ostankov kolonialne preteklosti so pospešile prenos kulturne dediščine ameriških Indijancev v Muzej ameri-

ških Indijancev, ustanovljen leta 1989. Tretji primer pa je množično gibanje Rhodes Must Fall Down, ki se je začelo na univerzi v Cape Townu, na kateri so študenti in predavatelji zahtevali, da se odstrani kip britanskega kolonizatorja, rasista in direktorja British South Africa Company, Cecila Rhodesa, ki je tu deloval na prehodu iz 19. v 20. stoletje, spomenik pa so mu postavili leta 1934. Prav tuit o tem gibanju, ki je v Hicksov predal priletel oktobra 2015, je sprožil prelomnico pri avtorju, da je nastala knjiga *The Brutish Museums* (str. 210).

Knjiga *The Brutish Museums* spregovori o sakralnih in profanih predmetih, ki so pripadali Beninskemu kraljestvu in jih danes lahko vidimo v številnih muzejih sveta, poleg teh pa jih imajo tudi univerze, državne vlade, lokalne oblasti in potomci britanskih vojakov, ki so sodelovali v napadu na Beninsko kraljestvo. V knjigi je objavljen seznam 161 muzejev, ki danes te predmete hranijo. Kot pravi avtor, seznam ni popoln. Večina muzejev (150) je v Evropi, Avstraliji, na Japonskem in v Severni Ameriki, le nekaj jih je v Nigeriji (9), Angoli (1) in Združenih arabskih emiratih (1). Poleg tega je v knjigi seznam s številom eksponatov v posameznih muzejih, med njimi sta na prvih dveh mestih Etnološki muzej berlinskih državnih muzejev z 255 in Britanski muzej s 192 predmeti. Zgovorni so tudi trije sezname beninskih predmetov v Muzeju Pitt Rivers. Prvi in drugi prinašata imena ljudi in nekaj institucij, ki so vir muzejske pridobitve 428 eksponatov, tretji pa navaja svetovne muzeje in druge institucije, kamor so eksponati prišli iz Muzeja Pitt Rivers. Pri tem ni zanemarljiv podatek, da za polovico predmetov (227) naha- jališče ni znano.

Hicks detajlno opiše dogodke in okoliščine, ki so botrovali prihodu beninskih predmetov v Evropo: britansko politično življenje, interese trgovskih družb, kolonialno upravo, poročanje medijev in februarja 1897 vojni napad na največjo kraljevino Benin v dolini reke Niger. Pri tem dekonstruira domi-

nantni zgodovinsko naracijo in interpretacijo, češ da je bil napad le povračilna akcija za sedem ali devet ubitih Britancev v ekspediciji, ki je januarja istega leta nameravala priti do beninskega kralja (*the Oba of Benin*) Ovonoramweneja Nogbaisija, da bi podpisala dogovor o trgovanju. Z navajanjem zgodovinskih dejstev Hicks pokaže, da je bil napad kot del kolonialne politike dolgo načrtovan. Poleg tega so člani ekspedicije vedeli, da se, ker so tja prihajali v posebnem času beninskih ritualov, ne bodo mogli sestati s kraljem.

Britanska mornarica, ki je najela tudi Hause in je štela okoli 1500 vojakov, je brez opozorila napadla Beninsko kraljestvo z okoli 50.000 prebivalci, uničila mnoga naselja ter s tlemi zravnala in zažgala mesto Benin. Kmalu zatem so tu med drugim zgradili golf igrišče. V vojni so Britanci zaplenili dragocene predmete iz slonovine, lesa in brona. Plenjenje so ovekovečile fotografije, ki so danes v Muzeju Pitt Rivers. Del vojnega plena so prodali, da so s prihodki delno poplačali stroške vojne, del pa so ga kot darove razdelili posameznim zaslužnim ljudem, med njimi tudi kraljici Viktoriji. Britanci so Haaško konvencijo iz leta 1899 kršili v treh stvareh. Beninska vojna je bila plenjenje sakralnih predmetov, načrtno in proaktivno uničenje starih kulturnih, religijskih in kraljevih prostorov ter vsesplošen napad na človeška življenja, v katerem je umrlo na tisoče ljudi (str. 114).

Hicks piše, da je britanski masaker omogočila najsodobnejša oborožitev. Izvemo, koliko brzostrelk Maxim, ki so prišle na tržišče leta 1885, so uporabili in koliko nabojev so izstrelili, da so med 9. in 27. februarjem 1897 pokosili civiliste ter zastarelo oborožene beninske pešake in konjenike (str. 112). Britanci so utrpeli osem mrtvih in okoli 40 ranjenih, medtem ko nikoli niso poročali o beninskih žrtvah, razseljenih ter širjenju bede in nalezljivih bolezni. Očividci, ki so nekaj dni po umiku vojakov prišli na kraj, kjer je bilo prej mesto Benin, so zaznali neznošen smrad razpadajočih trupel. Po

napadu naj bi število beninskega prebivalstva na ozemlju poraženega Beninskega kraljestva padlo na okoli 15.000. Urbana krajina, ki je nastajala od 11. stoletja, je bila uničena.

Dominantna zgodovina je beninsko vojno opredelila kot eno od malih vojn Velike Britanije v Afriki. Z oznako mala je dominantno zgodovinopisje potlačilo krutost in stalnost vojnih spopadov, ki jih je Velika Britanija vodila na kolonialnih ozemljih. Med vladanjem kraljice Viktorije (1837–1901) je vsako leto zakuhala vsaj eno »malo« vojno (str. 52). Vključno z beninsko jih je interpretirala kot pravične in nujne za razvoj. Z uničenjem Beninskega kraljestva naj bi namreč odpravili krutost teokratske vladavine, suženjstvo, kani balizem, razčetrvenja in križanja ljudi. Benin naj bi bil mesto lobanj. Poleg tega pa naj bi vojna prinesla vsesplošne koristi. Med drugim je britanskim študentom etnologije omogočila, da so beninsko kulturno dediščino lahko spoznavali kar v domačih muzejih.

Hicks opiše, katere dejanske interese Velike Britanije so uresničevale te »male« vojne. Po aboliciji trgovine s sužnji leta 1834 so se namreč britanski podjetniki preusmerili v trgovanje »legalnih« produktov iz Afrike. V matico so prevažali palmovo olje in palmove plodove, surovo gumo, ebenovino, slonovino, mahagoni, čili, kavo, kakavovec idr. Prva parniška družba je začela z Zahodno Afriko trgovati leta 1864. Plovbo iz britanskih pristanišč do mest na obali Zahodne Afrike je s 37 skrajšala na 21 dni. Ta je z leti postajala vse krajša (str. 61). Palmovo olje je bilo v Angliji iskana surovina. Med drugim so jo med hitro industrializacijo obilno uporabljali za izdelavo strojnega maziva. Beninsko kraljestvo, ki je prej z Angleži, s Francozi in Portugalci služilo s trgovino s sužnji, se je prav tako preusmerilo v novo trgovanje, vendar je pri tem postavljalo pogoje, ki so ovirali britansko kolonialno ekspanzijo. Da bi uveljavili svoje interese, so Britanci Benin in druge legalne in legitimne afriške države vojaško uničili, voditelje pa pobili ali pregnali v

izgnanstvo. Nastavljali so vdane lokalne ljudi, s katerimi so nad prisvojenim ozemljem vzpostavili mehko vladavino. Britanci so z uničenjem Beninskega kraljestva pridobili nadzor nad teritorijem, ki ga je na severu obkrožal francoski Sudan, na zahodu francoski Dahomej, na vzhodu nemški Kamerun ter pod njim belgijski Kongo.

Avtor to obdobje britanske zgodovine opredeli kot novo fazo kolonializma in militantni korporativni imperializem, v katerem se nasilje kolonizatorjev naturalizira z namenom pridobiti/zagotoviti/obdržati komercialne dobičke. Pri napadu na Beninsko kraljestvo, ki je bil za britansko utrditev kolonialnih interesov v Zahodni Afriki izveden v ključnem času po berlinski konferenci leta 1884, sta si namreč podala roki vojska, ki je s spopadi uresničevala politiko države, in trgovske korporacije, ki so za zasebne in državne interese izkoriščale bogastvo v kolonijah. Ozemlje današnje Nigerije – ime Nigerija je bilo skovano prav med vojno, in sicer v poročanju Flore Shaw za londonski *The Times* (str. 96) – je britanska krona v upravljanje razdelila dvema entitetama, protektoratu Oil River, preimenovanem v Niger Cost, in zasebni trgovski korporaciji Royal Niger Company. Vsaka enota je imela svojo jurisdikcijo, a sta v napadu na Beninsko kraljestvo složno sodelovali.

Na tej zgodovinski podlagi Hicks utemelji zahtevo po dekolonizaciji muzejskih zbirk, ki mora odpraviti škodo, kot pravi avtor, primitivne akumulacije muzejev, krvavih plenitev predmetov in nasilnih razlastitev. Pove, da je restitucija ena od poti dekolonizacije. Ta pa je kompleksen proces, ki presega samo vračilo. Vključevati mora druge kulturne akcije, pri čemer se je treba izogniti pastem, da ne bi postala ena od sodobnih družbenih puhlic, kot je recimo raznolikost.

Avtor v zadnjem delu knjige predstavi nasprotovanja in odklone muzealcev in politikov, ki se, čeprav so muzeji v polpretekli zgodovini izvedli nekaj restitucij, zaradi nešteto namišljenih stvari upirajo vračilu predmetov. Po-

leg tega so prvotnim lastnikom nemalokrat namesto restitucij eksponate prodajali, pogosto v sumljivih okoliščinah. Raziskava Martina Baileyja za *The Art Newspaper*, ki jo Hicks navede kot primer, je namreč pokazala, da je v 50. letih 20. stoletja Britanski muzej za ustanovitev novega nacionalnega muzeja Nigeriji prodal deset bronastih beninskih skulptur. Posel je opravil preko podjetja Bernarda Fagga v Nigeriji in njegovega brata Williama v Britanskem muzeju. Leta 1972 je k temu dodal še 14 ali 20 predmetov, pred tem pa jih je še nekaj prodal na umetniškem trgu, da bi tako prišel do cene umetnin za odprodajo Nigeriji (str. 199). Na preiskavo, ki jo je uvedla lordska zbornica britanskega parlamenta, je muzej diplomatsko odgovoril, da obžaluje izgubo. Hicks navede še izjavo britanskega parlamentarca Bernieja Granta iz leta 1994, da bi restitucija izpraznila britanske muzeje in svetovnemu občinstvu omejila dostop do dediščine, ki pripada vsemu svetu. To pa ni nič drugega kot sodobni izraz superiornosti Zahoda do Afrike in nova oblika kolonializma (str. 198).

Poleg tega so nasprotniki restitucije oblikovali novo ideologijo, s katero prepričujejo javnost, da je bilo plenjenje legitimno, restitucija pa bi bila nelegitimna in zaradi pravil o deakcesiji muzejskih zbirk nemogoča. Uničenje, ki se je dogajalo v Nigeriji, predstavljajo kot »kovača varnosti«, vračilo bi namreč predmete izpostavilo nevarnostim. Zahteve po vrnitvi predmetov, katerih nasilna razlastitev je zanimala suverenost afriških držav, pa odpravijo kot »politične« (str. 198).

Dan Hicks v knjigi opredeli tudi pisanje Nicka Thomasa in Alfreda Gella, ki je v prejšnjih desetletjih zaznamovalo antropološko teorijo in muzejsko stroko. Zavrne logiko *Kunstschutz* (fašistično idejo prisvajanja umetnosti z namenom njenega varovanja) (str. 200) in zapiše, da so giganti, kot so MOMA, Met, Getty, Louvre, nemški Državni muzej in Britanski muzej, z izmikanjem restituciji zgodovinsko, politično in ideološko idejo univerzalnega

muzeja adaptirali v svetovno kulturo. Po avtorjevem mnenju nova muzejska paradigma kljub temu ne onemogoča restitucije.

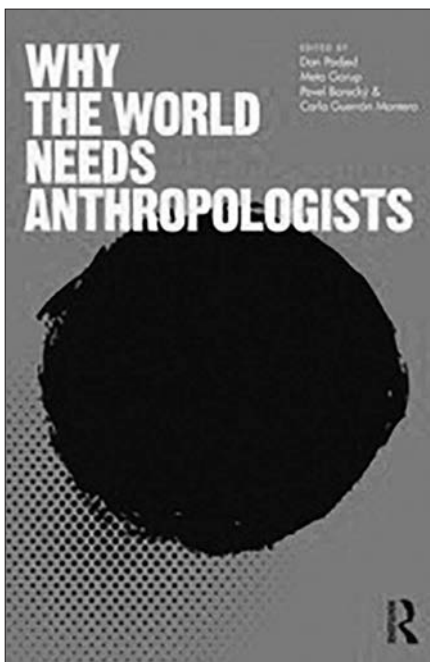
The Brutish Museums lahko označimo kot prelomno strokovno in akcijsko knjigo o današnji vlogi muzejev, ki se zavedajo svoje kolonialne zgodovine in želijo odpraviti njene krivične po-

sledice. Pred muzealci in muzealkami je zahteven izziv. Hicks, ki muzeje razume kot orožje, jim daje v roke veliko moči in odgovornosti. Od njih je odvisno, kako ju bodo uporabili. Ali bodo razgradili staro muzejsko lupino, ki ohranja kolonializem in nudi zavežte sumljivim politikam dominantnih nosilcev družbene moči, ali pa se bodo

obrnilo proti njim? Treba je vedeti, da dekolonizacija muzejev ne zadeva le tistih muzejev, ki hranijo beninsko ali katerokoli nepošteno pridobljeno kulturno dediščino, temveč pomeni zavrnitev katerihkoli nasilnih, krivičnih in nepoštenih politik, za katere muzeji ne smejo biti pralnica vesti. Muzeji so namreč zidaki družbe.

DAN PODJED, META GORUP, PAVEL BORECKÝ, CARLA GUERRÓN MONTERO (ur.): Why the World Needs Anthropologists.

Založba Routledge, London in New York 2021, 182 str.

Zbornik *Why the World Needs Anthropologists* (Zakaj svet potrebuje antropologe) je nastal po istoimenskem simpoziju o aplikativni antropologiji. Simpozij, ki je bil prvič organiziran leta 2013 in od takrat poteka vsako leto, je do sedaj gostilo že sedem različnih držav. Dan Podjed in Meta Gorup v uvodnem delu knjige navajata, da je

simpozij nastal, ker »smo želeli ustvariti vsakoletni dogodek, ki bi združil antropologe – različnih starosti in ozadij – in neantropologe, predstavnike raznih disciplin in organizacij« (str. 7). Uredniki Dan Podjed, Meta Gorup, Pavel Borecký in Carla Guerrón Montero so kot »očitni naslednji korak« pri prestižni knjižni založbi Routledge izdali knjigo *Why the World Needs Anthropologists*.

V svojih poglavjih v zborniku Thomas Hylland Eriksen, Lenora Bohren, Joana Breidenbach, Sarah Pink, Steffen Jöhncke, Tanja Winther, Sophie Bouly de Lesdain, Rikke Ulk, Jitske Kramer, Anna Kirah in Riall W. Nolan naslavljajo teme po izboru urednikov. Uvodoma odgovarjajo na naslovno vprašanje: »Zakaj svet potrebuje antropologe?«, nato pa sledijo bolj osebne zgodbe o tem, zakaj so se odločili za poklic antropologa ter kako svoje antropološke veščine in znanja implicirajo v praksi. Vsak avtor svoje poglavje sklene s petimi nasveti kolegom antropologom.

Čeprav avtorji v svojih prispevkih odgovarjajo na ista vprašanja, se njihova razmišljanja in izkušnje precej razlikujejo. V uvodnem poglavju Dan Podjed in Meta Gorup prispevke avtorjev razdelita v pet tematskih sklopov: obrav-

navanje perečih vprašanj našega planeta (Thomas Hylland Eriksen, Lenora Bohren), uvajanje antropološke teorije v prakso (Joana Breidenbach, Sarah Pink, Steffen Jöhncke), napajanje planeta (Tanja Winther, Sophie Bouly de Lesdain), razumevanje kompleksnosti od znotraj (Rikke Ulk, Jitske Kramer, Anna Kirah), in sprejemanje antropološkega mišljenja (Riall W. Nolan). Že iz tematske ureditve je razvidno, da lahko antropologi govorimo o zelo različnih stvareh. Podobno v svojem poglavju razmišlja Thomas Hylland Eriksen, ki antropološko 'obrt' (*craft*) primerja s škatlo z orodjem, ki si jo delijo vsi izurjeni v disciplini. Ta škatla z orodjem pa »[...] sama po sebi ne rešuje težav človeške vrste, temveč izvajalcem ponuja znanje in veščine, ki jim omogočajo kompetentno in relevantno spopadanje s kompleksnimi vprašanji« (str. 17).

Thomas Hylland Eriksen in Lenora Bohren v prvem tematskem sklopu o perečih vprašanjih našega planeta o razlogih, zakaj je antropologija v današnjem času tako pomembna, razmišljata precej podobno. Avtor antropološko znanje označi kot pomembno za razumevanje današnjega sveta iz več razlogov. Kot prvi razlog navaja povečan

* Tisa Kučan Lah, študentka 3. letnika dodiplomskega študija, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo; tisa.kucan@gmail.com.

stik med kulturno različnimi skupinami, kot drugi »krčenje sveta« (televizija, internet, mobilna komunikacija, hiter dostop do informacij ...), kot tretji razlog omeni vedno hitrejše in opaznejše kulturne spremembe, kot zadnji pa povečano zanimanje za kulturno identiteto. Avtorica med razlogi navaja migracije, povečano kulturno diverziteteto znotraj držav, okoljsko problematiko, onesnaževanje in splošno dejstvo, da »svet postaja vedno manjši«. Kljub podobnosti njunih razmišljanj sta karieri obeh antropologov precej različni. Thomas Hylland Eriksen v akademski sferi primarno deluje kot profesor socialne antropologije na Univerzi v Oslu, svoje antropološko znanje pa vključuje tudi v pisanje leposlovja. V nasprotju z njim Lenora Bohren pravi, da nikoli ni želela postati akademičarka, želela se je osredotočiti na »reševanje težav pravega sveta« (str. 33). Svojo poslanstvo je našla v reševanju ekoloških vprašanj, raziskuje pa predvsem onesnaževanje zraka zaradi prometa.

V naslednjem sklopu o uvajanju antropološke teorije v prakso se predstavijo avtorji Joana Breidenbach, Sarah Pink in Steffen Jöhncke. Joana Breidenbach opiše, kako je v vse svoje dosedanje karijerne poti vedno vključevala antropološko znanje. Med drugim je soustanoviteljica platforme betterplace.org, organizacije Das Dach in podpornica več iniciativ. Sarah Pink, trenutna direktorica Laboratorija za nastajajoče tehnologije na Univerzi Monash v Avstraliji, predstavi pomembnost interdisciplinarnosti v antropologiji in pri tem veliko pozornosti nameni prav tehnologiji. Kot zadnji v tem sklopu svoje delo opiše Steffen Jöhncke, ki poglavje začne z mislijo, da se mu včasih zdi težje antropologe opomniti, da oni potrebujejo svet in ne obratno (str. 71). V nadaljevanju opisuje, kako svoje antropološko znanje aplicira v medicino in socialno delo, pa tudi v aktivistične namene. Trenutno predava socialno antropologijo na Šoli za globalne študije Univerze v Gothenburgu na Švedskem. V sklopu o napajanju planeta se avtorici Tanja Winther in Sophie Bouly de

Lesdain posvetita točno temu – energiji in njenim študijam. Tanja Winther predstavi prepletanje znanja magistre električnega inženirstva z znanjem kulturne antropologije v svoji karieri. Trenutno svoje znanje aplicira v centru Include – raziskovalnem centru za družbeno vključujoče energetske prehode, ki ga financira Norveški raziskovalni svet. Tudi Sophie Bouly de Lesdain svoje poglavje posveti energiji. Osredotoča se predvsem na sončno energijo oziroma na to, kako jo približati ljudem. Že 15 let je zaposlena pri Electricité de France, največjem proizvajalcu in dobavitelju električne energije v Franciji in Evropi, kjer raziskuje proizvodnjo in porabo električne energije v gospodinjstvu.

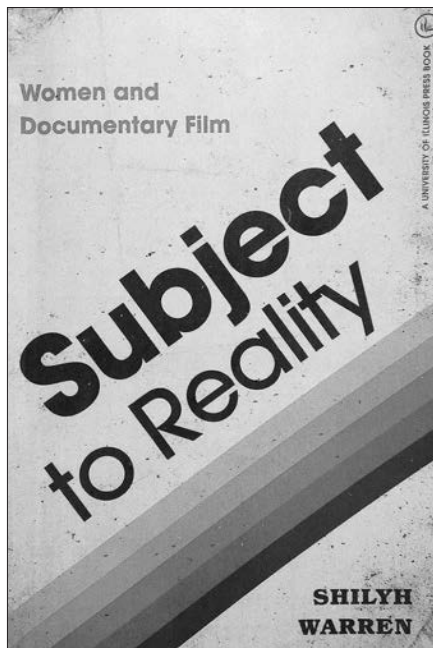
Sklop o razumevanju kompleksnosti od znotraj vključuje prispevke treh antropologinj, ki so se usmerile v podjetništvo. Rikke Ulk je direktorica podjetja Antropologerne, ki je leta 2003 nastalo kot prva žensko vodena antropološka svetovalnica na Danskem in v Evropi. Podjetje je ustanovila z željo po sodelovanju s svetom in spremembah v njem s pomočjo svojih strank. Med vodili svojega poslovanja poudarja »ljubiti lokalno, segati globalno« (str. 120). Jitske Kramer sama sebe najraje imenuje »korporativna antropologinja« (str. 124). Je ustanoviteljica svetovalnega podjetja HumanDimensions in promovira inkluzivne korporativne kulture. Antropologinja dizajna Anna Kirah razmišlja, da pri oblikovanju ne smemo delati le za ljudi, ampak tudi z ljudmi. Na Norveškem vodi svojo lastno svetovalnico, poučuje na Oslo Metropolitan University in je članica uprave organizacije Design without Borders.

V sklopu o sprejemanju antropološkega mišljenja se predstavi avtor Riall W. Nolan, trenutno predavatelj na Purdue University. Ker celotni zbornik temelji na osebni izkušnji in je poln pristranih anekdot, eno z bralci deli tudi Riall W. Nolan. S skupino ameriških inženirjev, strokovnjakov za namakalne sisteme, je sodeloval ob postavljanju namakalnega sistema v severnem Senegalu. Inženirji so ob zapletenem sistemu cevi

sestavili urnik, kdaj naj bi sistem vodo vklapljal in izklapljal. Ko so urnik predstavili domačinom, so bili ti z njim vidno nezadovoljni. Riall W. Nolan je vodilnemu inženirju razložil, da se domačini urnika ne bodo držali, glede na razporeditev bi morali na polja oditi ob somraku. Čeprav je inženir trdil, da je to idealni čas, mu je Riall W. Nolan pojasnil, da takrat pridejo na plano zli duhovi. Ker inženirji še vedno niso dojeli, kaj jim Riall W. Nolan želi povedati, jih je peljal na bližnji hribček z razgledom na celotno vas. Ob somraku so videli, da se ljudje umikajo v svoje hiše in se do popolne teme iz njih ne prikažejo. Takrat so se inženirji odločili spremeniti urnik vklapljanja in izklapljanja namakalnega sistema. Ta anekdota lepo strne bistvo poglavja o sprejemanju antropološkega mišljenja. Zbornik *Why the World Needs Anthropologists* je napisan preprosto in pogosto humorno. Primeren je za vse, ki bi se želeli naučiti nekaj več o aplikativnosti antropologije, in ne le za antropologe. Zanimiv je tako za študente antropologije kot tiste antropologe, ki v vedi še iščejo svoje mesto. Predstavljene različne karijerne poti antropologov so lahko v navdih številnim bralcem. Posebni in v razmislek usmerjeni so tudi nasveti, ki so jih ob koncu svojih poglavij priložili avtorji. Tudi ti nasveti so zelo različni, od nekoliko bolj hudomušnih – kot je nasvet Thomasa Hyllanda Eriksena »ne pozabi jemati kinina in držati prstov proč od lokalnih žensk (in moških)« (str. 29 – nasvet, ki ga je E. E. Evans-Pritchard dobil pred odhodom v Sudan) – do nekoliko bolj resnih, kot so tisti, ki pozivajo k združevanju različnih disciplin. Povezovanje med disciplinami in pridobivanje znanja iz najrazličnejših virov sta nasveta, ki se v knjigi pojavita večkrat. Temeljno sporočilo zbornika in njegovo esenco v petem nasvetu bralcem lepo povzame Steffen Jöhncke: »Upaj si z antropologijo delati to, kar se *tebi* zdi pomembno – univerza te tega, kaj je to, ne bo naučila« (str. 82).

SHILYH WARREN: *Subject to Reality: Women and Documentary Film.*

University of Illinois Press, Urbana, Chicago, Springfield 2019, 179 str.

Shilyh Warren se že dalj časa ukvarja s feministično in filmsko teorijo, z zgodovino filma in dokumentarnim filmom. Njena prva monografija *Subject to Reality* povezuje avtoričina zanimanja za antropologijo, filmske študije in feminizem. V knjigi se na vlogo in vpliv žensk v dokumentarnem filmu s feministične perspektive osredinja v dveh zgodovinskih obdobjih: v zgodnjem obdobju (dokumentarnega) filma na začetku 20. stoletja in v feminističnih filmih ameriških avtoric v 70. letih prejšnjega stoletja. Takratne pomembne tehnološke spremembe (sinchronost slike in zvoka; cenejše, lažje, prenosnejše kamere; 16-mm film ipd.) so sovpadale s spremembami tem, strategij in načinov reprezentacije (glej Loizos 1993) kot tudi z družbenopolitičnimi diskurzi, povezanimi s konceptoma spola in »rase«. Njeno delo skuša odkriti in razumeti vlogo žensk v dokumentarni filmski tradiciji, ki je ne prikazuje zgolj v luči kritike imperializma in kolonializma (glej tudi Shohat 1991), ampak, nasprotno, išče alternativne poglede na zgodovino

dokumentarnega filma ter vlogo žensk v njem. V začetku 20. stoletja so imperializem, kolonializem, začetki filma in antropologija izhajali iz »epistemologije superiornosti«, pri čemer je imel ravno dokumentarni film pomembno vlogo (str. 6). Zato je avtorico zanimalo, kako so ženske avtorice vplivale na kolonialne težnje po vizualiziranju in poznavanju Drugega.

Knjiga je razdeljena na štiri poglavja, ki naslavljajo ženske in njihovo (ne) vidnost v zgodovini dokumentarnega filma. V prvih dveh poglavjih avtorica oriše obdobje od zgodnjih 20. do poznih 40. let 20. stoletja. Po navadi se zgodovina dokumentarnega filma začne z znanimi avtorji, kot sta Robert Flaherty in Martin Johnson. Malo se ve o tem, da so bili njuni filmi vedno kolaborativen projekt in da sta njuni ženi, Frances Flaherty in Osa Johnson, močno vplivali na produkcijo, pisanje, igranje, režijo, prodajo, terensko organizacijo in promocijo njunih filmov. Frances je imela velik vpliv na popularizacijo Robertovih del (*Nanook of the North* iz leta 1922, *Moana* iz leta 1926), pri promociji je naslavljala humanistični potencial dokumentarnih filmov, ki govorijo o tujih kulturah in eksotičnih, a avtentičnih krajih; o načinu življenja, ki izginja. Ta humanistični etos je bil izredno pomemben za prodornost in uspeh Robertovih filmov. Filmi Ose in Martina Johnson so bili, v nasprotju s Flahertyjevimi, žanrsko potopisni oz. avanturistični in so z namenom zabave in čudenja prikazovali eksotične tuje kraje (predvsem v Oceaniji in Afriki). Osa je imela ključno vlogo pri produkciji, promociji in tudi režiji filmov, v katerih je bila velikokrat sama glavna protagonistka. V javnosti in filmih je Osa zavzemala vlogo gospodinje, ki v težkih razmerah na terenu uspe poskrbeti za vsa nujna gospodinjska dela, obenem pa opravlja težka, strokovna dela, kot so upravljanje kamere, foto-

grafiranje, lov ipd. Osa in Frances torej nista bili le pomočnici svojih slavnih partnerjev, ampak sta opravljali tudi intelektualno, afektivno in reproduktivno delo (str. 43).

V drugem poglavju Warren opiše filmsko kariero dveh pomembnih antropologinj, Zore Neale Hurston in Margaret Mead, ki sta pri svojih terenskih raziskovanjih uporabljali kamero. Obe sta se v svojih delih zanimali za vsakdanje življenje žensk, z njimi sta preverjali tradicionalne hierarhije med spoloma, etničnostmi in »rasami« (str. 44). Zora Neala Hurston je pomembna kot ena prvih antropologinj, folkloristk in pisateljic afroameriškega porekla (na Kolumbiji je študirala pri Franzu Boasu), a tudi kot pionirka uporabe kamere pri antropološkem raziskovanju. Snemala je kratke observacijske filme o delu, igran in ritualih žensk na jugu ZDA, v katerih naj bi bil opazen njen čut za eksperimentiranje s formo, kadriranjem in z estetizacijo. Njeno delo je ostalo neopaženo tudi pri feminističnih avtoricah v 70. letih 20. stoletja. V nasprotju z Zoro Neale Hurston je Margaret Mead v (vizualni) antropologiji znana kot ena prvih antropologinj, ki je v pozitivističnem duhu (znanstveno) snemanje s kamero uporabljala kot analitično in objektivno metodo. Delo Margaret Mead je sicer pogosto obravnavano v literaturi o vizualni antropologiji, ki je avtorica ne navaja in njeno delo naslavlja s feministične perspektive. Meni, da filmi omenjenih avtoric že nakažejo zanimanje za politiko razlik in etiko reprezentacij, ki sta bili pogosti v feminizmu 70. let, ko je v feministični filmski kritiki prišlo do kritike realizma (str. 13). A ravno koncepti, kot so »rasa«, spol in etničnost, ki so bili obravnavani v zgodnjih filmih omenjenih avtoric, so v 70. letih postali stebri feminističnega aktivizma in dokumentarnega filma (str. 15–17, 66).

* Manca Filak, mag. etnologije in kulturne antropologije, mlada raziskovalka, ZRC SAZU, Inštitut za slovensko narodopisje; manca.filak@zrc-sazu.si.

V tretjem poglavju avtorica naslovi nekatere prvoosebne dokumentarne filme iz prve polovice 70. let, ko je začela naraščati ženska produkcija pisanja in filmov o ženskah. Za dokumentarne (sicer žanrsko raznolike) filme ameriških avtoric iz tega obdobja so bile značilne realistične prakse, osebni komentar v ozadju slike, intervjuji, arhivsko gradivo, observacijski posnetki, zanimanje za odnose moči (str. 9). V knjigi obravnava filme, ki so jih ženske posnele o svojih družinah, in osebne dimenzije, kot so vrisovanje spolno zaznamovane identitete, politizacija osebne izkušnje, formalna zavezanost ženskim glasovom in telesom kot področjem ustvarjanja znanja, afekta (str. 69). Warren zanima, kako se v teh filmih 'belskost' (ang. *whiteness*) oblikuje kot identiteta, kako reprezentacija ameriških družin (judovskega porekla) v filmih soustvarja napete rasne politike drugega vala feminizma in kako lahko filmi o ženskah in reproduktivnem, skrbstvenem delu vizualizirajo to »belskost«, ki je izrazito spolno zaznamovana in politizirana (str. 70). Prav zanimanje za matrilinarno zgodbo (s komentarjem v ozadju slike kot simbolom avtorstva in avtoritete izkušnje) je bila pomembna značilnost drugega vala feminizma (str. 77). Avtorica film *Joyce at 34* (1972, Joyce Chopra in Claudia Weill) analizira kot prvi dokumentarni film, ki se pogloblja v razmerja med osebnostjo, materinstvom in skrbstveno nego oz. reproduktivnim delom. Analizira tudi druge prvoosebne filme, kot so *Nana*, *Mom and Me* (1974, Amalie Rothschild) in *Old Fashioned Woman* (1975, Martha Coolidge).

Ti filmi so sovpadali s feminizmom drugega vala, s podmeno, da je osebno vedno tudi politično, a Warren v njih išče tudi »etnografski« pomen oz. vrednost. Omenjene filme vidi kot avtoetnografske filme o spolno zaznamovanih kulturnih praksah (in identiteti) žensk, katerih »belskost« razume kot neke vrste materialni privilegij, ki osmišljanje identitete in bogastvo (kot tudi snemanje kot tako) sploh omogoča (str. 80–81). Feminizmu 70. let se je kot gibanje pogosto očitalo, da je žensko izkušnjo posplošil na izkušnjo »belih« hetero-

seksualnih žensk srednjega razreda (glej tudi Yuval-Davis in Anthias 1989). Avtorica meni, da prav dokumentarni filmi iz tega obdobja izzivajo omenjena razmerja moči in stremijo k večji solidarnosti v feminističnem delovanju, hkrati pa se zavzemajo za partikularnost ženskih izkušenj.

V četrtem poglavju so v ospredju filmi, ki se ukvarjajo s kolektivno zaveščjo žensk, s splošnimi feminističnimi kritikami konceptov rase in spola ter z zanimanjem za vprašanja identitete, razlike in solidarnosti. Te teme avtorica analizira v filmih treh kalifornijskih avtoric, ki jih umešča v avtoetnografski pristop, in sicer *From Spikes to Spindles* (1976, Christine Choy), *Inside Women Inside* (Christine Choy in Cynthia Maurizio, 1978) in *I Am Somebody* (Madelaine Anderson, 1969). Omenjeni filmi realistično estetiko uporabljajo za prikaz podrejenih žensk oz. skupnosti (npr. žensk brez volilne pravice, izkoriščanih delavk, zapornic, revnih); zanimanje feminizma tega obdobja je bilo v kolektivnem, revoluciji in kritiki (str. 99). Podrobneje opiše tudi prvi feministični dokumentarni film *Woman's Film* (1971, *SF Newsreel*; avtorice Judy Smith, Louise Alaimo in Ellen Sorin) ter distribucijsko in produkcijsko hišo San Francisco Newsreel, katere filmi so prikazovali gibanja za državljanske pravice, protivojne proteste, feministični aktivizem in politične skupine (npr. *Black Panther Party*) (str. 101–102). Ti filmi so naslovili kolektivni boj žensk in njihovo identifikacijo z osebnimi izkušnjami drugih žensk, ki so, kot je razvidno tudi v samem filmu *Woman's Film*, predvsem podrejene ženske z različnimi družbenimi in ekonomskimi ozadji. Warren s svojim izborom filmov in z njihovo analizo nakaže, da feministične avtorice tega obdobja niso ignorirale drugih manjšin in niso zgolj sledile univerzalističnim tendencam podrejenosti, ki je bila očitana feminizmu drugega vala. Avtorice so namreč v kritiki kapitalizma prepoznale žensko gibanje kot koalicijo, ki je na strani revnih žensk delavskega razreda (str. 108). Kljub vsemu so retoriko sestrstva, značilno za radikalni feminizem – torej »vse smo žen-

ske in zatorej eno« – preverjale številne druge posameznice in ženske skupine, ki se s tem gibanjem niso poistovetile in so se hotele v javnosti in filmih predstavljati same (npr. film *Teach our Children*) (str. 111).

Knjiga *Subject to Reality* bralcem pri naša analizo nekaterih pomembnih trenutkov obdobja od 20. do 70. let 20. stoletja, in sicer dokumentarne filme, ki jih avtorica povezuje z »antropološko estetiko realizma« (str. 131). V njihovih filmih išče feministične vidike, a tudi »etnografskost«, ki kaže na politike in etike reprezentacij časa (in žensk), v katerem so filmi nastali. V iskanju »etnografskega« kriterija je med branjem čutili primanjkljaj kritične literature s področja (vizualne) antropologije, ki je avtorica v svojem delu večinoma ne obravnava. Prvi dve poglavji se tako nanašata na zgodovinske vire, biografije, osebne arhive in medijske objave (skupaj s filmsko teorijo), medtem ko se drugi dve poglavji osredinjata na diskurzivno analizo in aktivističen vpliv feminističnega dokumentarnega filma (str. 135). Med branjem knjige se poleg nerazrešenega kriterija »etnografskosti« filmov kot rdeča nit izpostavlja tudi vprašanje, ali je vsak film o ženskah, ki so ga posnele ženske, že feminističen? Warren na to vprašanje ne ponudi končnega odgovora, ampak, nasprotno – paleto dokumentarnih filmov, iz katerih se izriše kompleksen (a delen) prikaz položaja žensk v zgodovini dokumentarnega filma.

Literatura in viri

LOIZOS, Peter: *Innovation in Ethnographic Film: From Innocence to Self-Consciousness, 1955–85*. Manchester: Manchester University Press, 1993.

SHOHAT, Ella: *Gender and Culture of Empire: Toward a Feminist Ethnography of the Cinema*. *Quarterly Review of Film and Video* 13/1–3, 1991, 45–84.

WARREN, Shilyh: *Subject to Reality: Women and Documentary Film*. Urbana, Chicago in Springfield: University of Illinois Press, 2019.

YUVAL-DAVIS, Nira in Floya Anthias: *Woman-Nation-State*. New York: Palgrave Macmillan, 1989

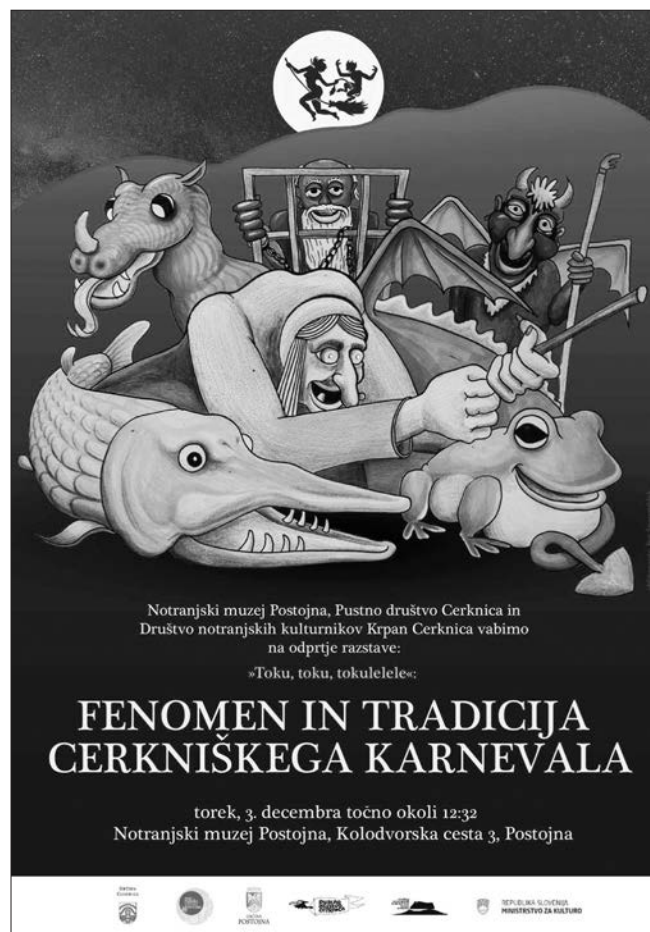

TOKU, TOKU, TOKULELELELE: FENOMEN IN TRADICIJA CERKNIŠKEGA KARNEVALA

Poročilo o razstavi (3. 12. 2019–1. 9. 2020)

Razstavo *Toku, toku, tokulelelele: Fenomen in tradicija cerkniškega karnevala* smo v Notranjskem muzeju Postojna (NMP) postavili v sodelovanju s Pustnim društvom Cerknica (PDC) in z Društvom notranjskih kulturnikov Krpan Cerknica (DNKK). Vsaj dve desetletji stara zamisel sega v čas obnove Kravanjeve hiše v Cerknici, kjer smo želeli postaviti stalno razstavo z lokalnimi posebnostmi. Z odprtjem razstave na Ta veseli dan kulture (3. 12. 2019) se je želja delno uresničila in navsezadnje vsaj začasno uspela povezati občini na obeh straneh Javornikov – Cerknico in Postojno. Obiskovalci so si v devetih mesecih lahko ogledali klasično razstavo, podprto z interaktivno muzeološko govorico. Maske Butalcev in čarovnic, ki nastopajo na karnevalu, je za razstavo posodilo PDC in jih med postavitvijo razstave marca 2020 za teden dni prestavilo v njihovo avtohtono okolje – na cerkniški karneval. Tudi večino arhivskega, promocijskega in avdiovizualnega gradiva je prispevalo PDC, kot tudi oglasne table, vreče butalske soli in čarovnico Uršulo, ki si je še pred pustom ogledala Postojno in obiskala predkarnevalsko vzdušje na razstavi. Druge razstavne predmete, sliko Martina Krpana in ilustracije – predloge pustnih likov Jare gospode akademskega slikarja Božidarja Miša Strmana, ilustracije in strip Hribcev Marjana Mančka in po originalni predlogi akademskega slikarja Maksimilijana Rota izdelano čarovnico, avtorice akademske slikarke Hane Rot, ter osebne predmete, spominke ipd., so prispevali člani DNKK Cerknica. Po idejni zasnovi kustosinje etnologinje v NMP Magde Peršič in predsednice DNKK Cerknica Lize Vipotnik je študent Akademije za likovno umetnost in oblikovanje Bor Šparemblek oblikoval in s sodelavci izdelal mobilno maketo, opremljeno z avdiovizualnimi vsebinami na analognem TV sprejemniku, vgrajenem na maketi. Posebnost makete je med drugim v uporabi reciklažnega materiala za gibljive karnevalske like po predlogi obstoječih velikih mask in robotike ter novih tehnologij za prikaz etnografskega dela karnevala s čarovnico Uršulo (1978), hudičem, ki žene polhe past (1979), ščuko velikanko (1981), povodnim možem (1982), z zmajem (1985) in žabo velikanko (1992). Dopolnjevati jo bo mogoče s preostalimi pustnimi liki oziroma skupinami mask, ki smo jih z letnico izdelave izpisali ob maketi: Martin Krpan (1977), Butalci (1984), Hribci (1996), veliki pitani jež (1999), coprnica Liza pozdravi Evropo (2003), gasilci (2005), Jara

gospoda (2006) in desetčlanska butalska družina (2019). Slikovno in opisno smo jih posebej predstavili še na panoju in z videoposnetki. Z maketo smo obiskovalcem razstave pričarali pristno karnevalsko vzdušje in združili muzeološko kot tudi promocijsko predstavitev cerkniškega karnevala; njena mobilnost ji omogoča spremljanje pomembnih dogodkov bodisi v Cerknici ali drugje. Po podrtju razstave smo jo pospravili v posebej za hrambo velikih karnevalskih likov leta 2015 zgrajeno halo v Cerknici, kjer naj bi postavili stalno razstavo o cerkniškem karnevalu.

Vabilo na odprte razstave v Notranjskem muzeju Postojna (oblikoval: Bor Šparemblek, november 2019).

Pust v Cerknici je od 80. let prejšnjega stoletja posebna in živa karnevalska prireditev v Sloveniji ter največji

* Magda Peršič, univ. dipl. etnologinja in filozofinja, muzejska svetnica, Zavod Znanje Postojna, Notranjski muzej Postojna; magda.persic@notranjski-muzej.si

Odprtje razstave z gostjo Uršulo pred Muzejem (foto: Slavko Polak, 3. 12. 2019).

praznik domačinov, ki pravijo, da je čas okoli pusta peti letni čas. Na razstavi smo tako z besedo, s sliko in z maketo poustvarili pustovanje z novodobnim cerkniškim karnevalom, ki nadaljuje tradicijo bogate pustne dediščine z avtohtonimi arhaičnimi maskami in s pustnimi šegami na Cerkniškem, pa tudi z zapuščino karnevalskih maskarad v organizaciji telovadnega društva Sokol in družbenokritičnih pustovanj po drugi svetovni vojni, zlasti pa s tradicionalnim pokopom pusta v Cerknici. Zaobjeli smo 43 pustnih karnevalskih prireditev v organizaciji Pustnega društva Cerknica in vseh sodelujočih cerkniških pustarjev. Osredotočili smo se na tisto »nekaj več«, ki se navezuje na prvotni, osnovni, t. i. etnografski del karnevala oz. na novodobne etnografske like z bajeslovnimi, literarnimi, s kulturnimi in z naravnimi sestavinami iz domačega okolja, ki ustvarjajo tradicionalno jedro originalnih upodobitev notranjskih slikarjev in oblikovalcev. Opredmetenje nadrealističnih bitij in junakov v novo ustvarjenih pustnih likih, podobnim pralikom iz stare slovenske šemske dediščine (košuta, medved itn.), izraža prepoznavnost in istovetenje domačinov z notranjskim kulturnim prostorom. V tem procesu sta bili ključni osebi domačina, akademski slikar in pionir oblikovanja cerkniških karnevalskih mask Maksimilijan Rot in Miro Jenček, idejni vodja in leta 1975 ustanovitelj Pustnega društva Cerknica, ki je nasledilo Pustni odbor iz leta 1970. Predstavitev lokalne etnografske dediščine, navdahnjene z liki iz Valvasorjeve *Slave vojvodine Kranjske*, naj bi obogatila turistično ponudbo Cerknice. Ob tradicionalnem pokopu pusta so leta 1976 pripravili prvo nedeljsko karnevalsko prireditev Kmečka ohcet, predhodnico današnjega karnevala v Cerknici.

Vsakoletni scenarij etnografskega sprevoda z gostujočimi skupinami v drugem delu, ki delujejo na način gledališča zgodovine, turistično-folklornih prireditev in podobnega, je prežet z aktualnimi, družbenokritičnimi, s satiričnimi in z drugimi vsebinami. Organizacijski odbor PDC je

leta 1990 določil vsakoletno temo, po kateri so pustovanje enotno poimenovali, npr. Volilni golaž (1990), Mesto pravljic (2003), 40 zacopranih (2015), Hojladrija, ribičija (2020) ipd.

Prireditve v pustnem tednu, ki se, ponovno od leta 1995, začnejo z žaganjem babe na debeli četrtek in končajo s pogrebom pusta na pepelnično sredo, prežemajo šegave in kritične vsebine. Simbolno žaganje hloda je hudomušna priredba pustne šege, ko so otroci begali po vasi in brez uspeha iskali babo, medtem pa so gospodinje v miru pripravile pustne dobrote. Otroci že od malega sodelujejo v pustnem dogajanju, saj v Cerknici pravijo, da takoj, ko se rodiš, postaneš Butalec ali čarovnica. Mlade obhodnike po Cerknici in okoliških vaseh na pustni torek srečujemo tudi danes, vsaj 40 let pa se najmlajši ob pustu zabavajo v okviru šolskih dejavnosti in vrtca. V okviru prireditve Pust v Cerknici namenja PDC zadnjih 25 let sobotne popoldneve otroški maskaradi, ki so jo pred tem pripravljali taborniki Rodu jezerska ščuka in Društvo prijateljev mladine Notranjska. Pustni direndaji so osredotočeni na določeno temo, ki sovpada s temo karnevala, npr. Buškarada (1997), Majhne rib'ce, dobre rib'ce (2020) idr. Otroško maskarado vsako leto obišče približno 1.500 obiskovalcev, veliko otrok in mladine pa nastopa na osrednjem nedeljskem karnevalu s 500 do 1.000 maskami.

Pred karnevalom se odrasli ogrevajo na petkovih norih večerih, kjer Butalci pametno in humorno svoje ideje osmišljajo že od leta 1983 z Butalskim zborom, od leta 1984 na Butalskih skupščinah, po letu 1990 z Butalskim deželnim zborom (BUDEZ), od leta 2002 pa vsakoletne pereče teme butalskega zasedanja spremlja Kanal 13 TV Čohovo.

Pustne plesne v športno-kulturni dvorani Sokolskega doma pred drugo svetovno vojno nadaljujejo sobotni večeri s plesom v maskah in z nagradami butalskim očem najbolj všečne šeme. Ponovitev te pustne zabave na pustni torek so v zadnjih letih zamenjale ponovitve petkovih večerov s TV Čohovo in v okviru torkovega programa prekinile s tradicijo vleke ploha ob polnoči, značilno do leta 1986, kot tudi s coprniškim plesom, od leta 1997 v spomin na sežig čarovnice po nedeljskem sprevodu v okviru projekta Čarovništvo na Slovenskem leta 1993.

Potek nedeljskega karnevala s scenosledom nastopajočih ostaja desetletja podoben, nekaj sprememb je pri vabljenih gostujočih skupinah. Coprnica Uršula in butalska policija uro pred uradnim začetkom nedeljskega karnevala – točno okoli 12.32 krožita po cerkniških ulicah in ogrevata obiskovalce. Odprtje pospremita pihalna godba in skupina mažoretk iz Cerknice, z Dolenjega Jezera, Blok, iz Loške doline, Goriških Brd in Vevč. Člani gasilske godbe in pustnih godbenih skupin so bili pred letom 1991 oblečeni v različne noše, npr. loški godbeniki v polharje, danes pa jih podobno kot cerkniške godbenike krasi le polhovka. Zadnja leta dogodke v pustnem tednu spremlja Butl banda, skupina glasbenikov, zamaskiranih v Butalce. Približno

Pustno rajanje na razstavi (foto: Slavko Polak, 3. 12. 2019).

deset minut pred slovesnim odprtjem karnevala s fanfarami in posnetkom lovskih rogov Zveze lovskih družin Notranjske ob 13. uri krene sprevod izpred podjetja Brest proti središču Cerknice. Medtem prikorakajo konjenik z Valvasorjevim praporom in štirje kranjski vitezi, za njimi se v kočiji s konjsko vprego pripeljeta baron Valvasor in pustni župan – princ karnevala, v kočiji pa jim sledijo cesar in cesarica z ministrom Gregorjem v spremstvu civilne iniciative.

Za imenitniki ob zvokih koračnice nastopi šest nosilcev pustnega prapora (tri čarovnice in trije hudiči) in ob petju pustne himne *Cerknica je lepo mesto* dvigne starosta PDC prapor na drog pred občinsko stavbo. Sprevod s princem karnevala in tremi konjeniki se po odigrani himni s prapori Pustnega društva Cerknica, Občine Cerknica, Evropske unije in z Valvasorjevim praporom pomakne skozi središče Cerknice. V tretji nastopajoči skupini priplešejo cerkniške mažoretke ob spremljavi glasbenikov Krpanove godbe, pokritih s Krpanovimi klobuki.

Sledijo jim pustne skupine z velikimi in malimi pustnimi figurami, najprej domače, zatem od leta 1996 gostujoče šemske skupine: kurenti iz Ormoža, škoromati iz Podgrada, pustne šeme iz Iške vasi idr., od konca prejšnjega stoletja pa še Liški pustje, Vještice iz Ogulina, Zagorske šeme, Društvo Lovrenc idr. Prav tako cerkniške šemske skupine od leta 1991 gostujejo v drugih slovenskih krajih (tudi med letom, npr. na Pikinih dnevih v Velenju), od leta 1995 v evropskih karnevalskih mestih (Gradec), največ s čarovnico Uršulo in Hudičem s poljšjo pašo, čeprav so s slednjim gostovali že leta 1980 v Postojni. Od leta 1999 je Pustno društvo Cerknica tudi v Zvezi evropskih karnevalskih mest (FEEC).

Kot prvi lik v karnevalskem sprevodu nastopi Martin Krpan s svojo kobilico, zatem jamski zmaj s skupino praljudi – pravodičev iz Postojnske jame s sv. Hieronimom na oslu, sledi jim Jezerko s skupino Jezercev, žabec Rego z žabami, velika ščuka z ribiči, skupina polhov s hudičem

Originalne karnevalske maske na razstavi (foto: Magda Peršič, 6. 12. 2019).

in polharijo na vozu, bloški smučarji, hudičeva garda s čarovniškim podmladkom in polharji, ki zaključijo sprevod s kuhanjem čarovniške masti iz tolstih polhov. Osrednji karnevalski lik in maskota cerkniškega karnevala, velika čarovnica, pramati Uršula, prileti med obiskovalce ob koncu sprevoda. Njen prihod napove hči Liza na prašiču, skupaj z vreščočim copniškim podmladkom in s cerkniškimi mažoretkami ob spremljavi pihalnega orkestra čarovnic.

Za cerkniško karnevalsko maskiranje je značilno, da obraza ne zakriva maska, temveč ga le naličijo in dodajo nosove, lasulje, rogovje idr. Glasovno prepoznavnost mask ustvarjajo z različnimi krikami, ki oblikujejo avtentično zvočno kuliso. Novodobne maske, ki jih spremljamo na karnevalu in razstavi, poustvarjajo junake in dogodke iz literarne zapuščine Valvasorja, Steinberga, Levstika, Jurčiča, Kersnika in Mančka, odkrivajo šege tega dela Notranjske, osmišljajo like iz ljudskega bajeslovja ter predstavljajo naravno in kulturno dediščino domačega okolja.

Velike karnevalske like si po končanem sprevodu obiskovalci lahko ogledajo na glavnem prireditvenem prostoru. Pridružijo se jim še preostale maske, ki se pozneje porazgubijo v množici pred odrom z nastopajočimi glasbenimi skupinami. V 80. letih 20. stoletja, zlatih letih cerkniškega karnevala, ko je imela karnevalska prireditev v Cerknici vodilno vlogo v osrednji Sloveniji, si je prireditev ogledalo tudi 30.000 obiskovalcev. V naslednjem desetletju zgolj pet do 15.000 tisoč, v zadnjih letih pa spet več, nedeljski mimohod mask si je leta 2019 ogledalo kar 18.000 obiskovalcev. Na osrednjem prireditvenem prostoru z odrom za obiskovalce poskrbijo stojnice s pijačo – pustni napajalniki (Brestin, Jezerko, ...), z domačimi dobrotami (ocvirkovka) in drugo »domačo« hrano ter stojnice s spominki, predvsem čarovnicami.

V razstavnih vitrinah so si obiskovalci lahko ogledali bogato promocijsko gradivo: letne biltene, plakate, letake, vabila, priponke, značke, nalepke, priložnostni kovanec iz leta 2000 ipd. Po letu 2002 izdaja PDC *Časopis vedrih*

Maketa cerkniškega karnevala na razstavi (foto: Magda Peršič, 6. 12. 2019).

ljudi, ki je posvečen vsakoletni temi karnevala, npr. Polh v škriini, Ščuka na suh'm idr. Vabila in vsebino karnevala so do leta 1991 objavljali v *Brestovem obzorniku* in, podobno kot danes, v lokalnih glasilih. Po letu 2000 je obveščanje dostopno na spletnih straneh, vsaj desetletje o prireditvi Pust v Cerknici lahko beremo na spletni strani PDC. Cerkniki karneval je tudi medijsko zelo odmeven, karnevalske norčije je nacionalna televizija spremljala v letih 1988, 1989 in 1993. Večkrat je bil pokrovitelj karnevala *Nedeljski dnevnik*, leta 1988 celo s posebno prilogo *Cerkniški žaromet*; v tem času je pokroviteljstvo prevzel še časopis *Pavliha*. Velike stroške izdelave mask in organizacije prireditve so do leta 1994 nosili podjetje Brest, Loška dolina z malimi podjetji in organizacijami ter Občina Cerknica, ki je danes glavna pokroviteljica prireditve.

Po letu 2016 pripravijo na debeli četrtek še razstavo člana DNKK Cerknica v Krpanovi galeriji; na predpustni ponedeljek zvečer, ki je bil tradicionalno dan za pustni počitek, pa se odvijajo etnološke prireditve.

Prireditev Pust v Cerknici zaključí pustov pogreb ali pokop kurenta, ki je vrhunec pustne norčavosti. Od pustne šemske dediščine se je edini ohranil do danes in je s polpreteklimi in z arhaičnimi pustnimi šegami nedvomno tisto pustno jedro, iz katerega se je razvil novodobni cerkniki karneval. Pustov pogreb, na katerem se vsako leto na pepelnično sredo Butalci v spremstvu coprnice Uršule na mostu čez Cerknishčico poslovijo od svojega butalskega župana, je v pustnem tednu združil kar štiri pokope – po enega v Dolenji vasi in na Dolenjem Jezeru ter dva v Cerknici.

Odmevne pustne prireditve s karnevalom na način življenja Cerknicanov in okoličanov tako v prazničnem norem času kot v vsakdanjiku vplivajo s poimenovanjem gostiln, trgovin, galerij, turističnih kmetij ipd., pa tudi s krašenjem; vsak drugi dom krasi maskota karnevala – slivniška coprnica.

Preživetje karnevala je ne glede na opredelitev sedanjih in prihodnjih raziskovalcev prepuščeno pustnemu podmladku in prihodnjim generacijam Cerknicanov. Če bodo ohranjali in nadaljevali poslanstvo Pustnega društva Cerknica, bo cerkniki karneval v bližnji prihodnosti vsekakor izpolnil pogoje za vpis v Register nesnovne kulturne dediščine. Z razstavo in s spremljajočo publikacijo (Peršič 2020) smo želeli predstaviti posebnost in tradicionalnost Cerkniskega karnevala v notranjski pustni dediščini. Kljub ontološki podobnosti s slovenskimi karnevali v kontekstu tradicije pustovanja na Slovenskem je Cerkniki karneval edinstven; skupno prabit šemskih likov transformira v novodobne maske. Te so na dobri poti, da postanejo arhaične, podobno kot so danes znane slovenske pustne skupine. Cerkniki karneval je torej obenem tradicija in fenomen.

Literatura in viri

PERŠIČ, Magda: *Fenomen in tradicija cerkniskega karnevala / The Phenomenon and Tradition of the Cerknica Carnival*. Postojna: Zavod Znanje, OE Notranjski muzej, 2020.

Dr. Horowitz: Ivan Cankar – Korona črtica. Zmagovalni strip natečaja Življenje v času koronavirusa v kategoriji nad 15 let (17. 3. 2020).

MUZEJ NOVEJŠE ZGODOVINE SLOVENIJE MED PANDEMIO KORONAVIRUSA

Tako kot v drugih muzejih v Sloveniji in po svetu se je zaradi koronavirusa čas navidezno ustavil tudi v našem za javnost zaprtem Muzeju novejše zgodovine Slovenije. Vsi dogodki so bili odpovedani, večina zaposlenih je delala in še vedno dela od doma, sodelovanje za izvajanje načrtovanih projektov pa se je zamaknilo in nato premaknilo na splet. To navzven navidezno mirovanje je kmalu prepuščilo prostor spletnemu delovanju, kamor smo usmerili vse napore za ohranjanje stikov z našimi skupnostmi in javnostjo ter za nadaljevanje dostopnosti do naše skupne kulturne dediščine.

Čeprav smo bili na spletu prisotni že pred razglasitvijo epidemije, se je med prvo karanteno izkazalo, da moramo to polje delovanja še okrepiti. Primarno smo želeli ostati v stiku s svojimi stalnimi obiskovalci, skupnostmi in prijatelji Muzeja, obenem pa smo v popolnem preskoku v virtualno delovanje videli možnost nagovarjanja tistih, ki za nas še ne vedo. Delovali smo predvsem po že obstoječih spletnih muzejskih straneh in družabnih omrežjih (Facebook, Instagram, YouTube in Twitter), testirali pa smo tudi nekaj novih aplikacij (Zoom, Kahoot, Artsteps – zastonska različica za e-razstave). S pripravljenimi sklopi vsebin smo nagovarjali predvsem splošno slovensko javnost, s segmentiranimi in z bolj prilagojenimi vsebinami

pa ohranjali že obstoječe stike ali spletali nove z odraslimi in s starejšimi, z mladimi, družinami in otroki. Pri otrocih smo poudarjali poljudnost, nismo pa pozabili na strokovne vsebine za muzealce, učitelje ter šolarje in dijake. S povečanjem razstavnega prostora pred Muzejem so nekatere razstave kljub zaprtju na ogled v tradicionalni fizični obliki. Aktualne in pretekle razstave smo pripravili v virtualni različici (<http://www.muzej-nz.si/si/razstave/1475>), nekatere pa dodatno tudi kot e-razstave. Tudi digitalne zbirke smo predstavili še podrobneje kot pred pandemijo in jim dodali znamenite predmete.

Ob razglasitvi epidemije marca 2020 smo na spletni strani nemudoma vzpostavili posebno rubriko Muzej na domu, v kateri smo poskrbeli za široko ponudbo kulturne dediščine, ki jo hranimo, s poudarkom na različnih načinih podajanja. Za lajšanje učenja novejše zgodovine od doma je tako učiteljem in profesorjem kot učencem in dijakom namenjena rubrika Šola na domu z interaktivnimi vsebinami, s kvizi, časovnicami, z videi, s predstavitvami, spletnimi vodstvi po razstavah ...; ker še ne kaže, da bo epidemije kmalu konec, obe rubriki še dopolnjujemo. Obenem smo glede na odzive ugotovili, da si uporabniki tovrstne vsebine želijo tudi v prihodnje.

* Urška Purg, univ. dipl. etnologinja, kulturna antropologinja in socialna pedagoginja, muzejska svetovalka, Muzej novejše zgodovine Slovenije; urska.purg@muzej-nz.si.

Obiskovalci razstave *Življenje v času koronavirusa*, postavljene pred muzejem (foto: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 20. 6. 2020).

Med soočanjem s povsem neznanim stanjem zaradi novega koronavirusa je bilo pomembno dati glas vsem, ki so se v novi realnosti znašli med štirimi stenami. V prvem tednu izolacije zaradi pandemije koronavirusa smo objavili stripovski natečaj *Življenje v času koronavirusa*, na katerega se je odzvalo izjemno število striparjev – mladih in mladih po srcu. Vsi sodelujoči so postali pripovedovalci in pričevalci stanja, za katerega si nihče ni predstavljal, da ga bomo kdaj izkusili. Z natečajem smo še zlasti želeli dati prostor otrokom in mladostnikom – delu populacije, ki ima manj priložnosti za javno izražanje svojih občutenj. Prispevke vseh striparjev smo med junijem in oktobrom 2020 strnili v razstavo na prostem; še vedno je na ogled v spletni galeriji v Arhivu razstav na spletni strani MNZS.

Z natečajem smo k sodelovanju pozvali tudi vse, ki bi se želeli preizkusiti kot zgodovinarji na terenu kar v lastnem domu. Z namenom zbiranja gradiva smo jih pozvali k beleženju nove realnosti. Cilj poziva Slovenija in koronavirus: Tudi tvoja zgodba je del zgodovine je bil sprotno soustvarjanje Zbirke covid-19, da bodo prihodnje generacije vedele, kaj je pandemija novega koronavirusa pomenila za Slovenijo. Vse zgodovinarje na terenu lastnega doma še vedno vabimo k pošiljanju njihovih misli, fotografij in predmetov, ki odsevajo novo zasebno ali poklicno življenje med pandemijo koronavirusa. Vsi do zdaj zbrani prispevki so na ogled v spletni galeriji.

Z Muzejem na mreži smo začeli muzejski Podcast MNZS, ki odstira skrivnosti iz naših zbirk in razstav, obenem pa

ponuja svež vpogled na novejšo zgodovino Slovenije. V Platformi znanja se vrstijo spletna predavanja in spletni seminarji slovenskih in mednarodno priznanih strokovnjakov na temo novejšje zgodovine in muzeologije.

Vmesno sprostitev ukrepov smo ob ponovnem odprtju v poletnih mesecih obogatili s skupno akcijo ljubljanskih muzejev in galerij. Do konca avgusta 2020 smo ponujali 1 vstopnico za obisk 11 muzejev in galerij. Vstopnica posameznikom in družinam ni ponujala le finančno ugodnega obiska muzejev, temveč tudi ogled pri nas hranjenih svetovnih znamenitosti. Ob izvajanju vseh ukrepov NIJZ za varno in prijetno doživetje Muzeja smo poskušali predvsem domače obiskovalce ohrabriti za ponovni obisk.

Po ponovnem zaprtju muzejev oktobra 2020 smo nadaljevali virtualno delovanje Muzeja. Obeležili smo vsakoletni dogodek Ta veseli dan kulture in z veseljem sodelovali v izjemno bogati vseslovenski zimski ediciji spletne akcije Naprej v preteklost. Muzeji smo družabna omrežja raznoliko in razgibano preplavili s prazničnimi in z zimskimi zakladi iz muzejskih depojev. Pregledali smo tudi analize spletne prisotnosti in odzivov uporabnikov. Na njihovi podlagi vsebine dopolnjujemo in razvijamo nove ter upamo na skorajšnje umiritev epidemije in ponovno odprtje muzejskih vrat za vse, ne glede na to, iz katere regije ali države prihajajo. Veselimo se dne, ko bo virtualno delovanje Muzeja ponovno obogatitev ponudbe in ne njena edina možnost.

Virtualna učna ura Predmet kot dokument in vir informacij, delo z materialnim virom (foto: Bogdana Marinac, 27. 5. 2020).

ZAPRTI, ODPRTI, ZAPRTI, ... ODPRTI!!

Leta 2020 sta delo in program Pomorskega muzeja, tako kot v drugih kulturnih ustanovah, zaznamovala težavna epidemiološka situacija in posledično zaprtje vrat vseh naših enot. V prvem obdobju zaprtja muzeja se je večina muzejskih delavcev preusmerila na delo od doma. Mnogi so se morali naučiti nove načine srečevanj in povezovanj, tako med seboj kot tudi z informacijami in s programi. V novih okoliščinah smo ozavestili pomen splošno dostopnih digitalnih virov, ne le za osebje, temveč tudi za muzejske obiskovalce. Kot mnoge druge ustanove smo se med zaprtjem tudi v Pomorskem muzeju posvečali povečevanju spletne prisotnosti in izboljševanju spletnega komuniciranja z javnostmi.

V okviru evropskega projekta Come-In! smo konec leta 2019 posodobili muzejsko spletno stran, ji povečali dostopnost in prilagodili večjemu krogu obiskovalcev. Tako smo lahko na ogled ponudili veliko muzejskih vsebin, ki omogočajo spoznavanje pomorske kulturne dediščine.

Pisno in slikovno smo predstavili vse svoje zbirke in obiskovalcem ponudili virtualni ogled Muzeja solinarstva, Etnološke zbirke Tonina hiša ter občasne razstave *Sloven-*

ske ladje: 6 ladij Splošne Plovbe. Pripravili smo bogato digitalno zbirko muzejskih predmetov in ustvarili novo podstran Ljudje morja, na kateri predstavljamo izbor življenjepisov pomorščakov in posameznikov, ki so del svojega življenja posvetili morju. Za naše najmlajše in mlade obiskovalce smo pripravili podstran Zabavni kotiček, kjer lahko z različnimi ustvarjalnimi nalogami in delavnicami odkrivajo pomorsko dediščino in dediščino naših krajev. Na družbenih omrežjih Facebook in Instagram smo redno objavljali zanimivosti o svojem delu, vzpostavili pa smo tudi Youtubov kanal in ga redno dopolnjevali z novimi video vsebinami. Na splet smo preselili tudi načrtovane izobraževalno-pedagoške delavnice. Izvedli smo več multimedijskih delavnic za otroke. Učno uro Predmet kot dokument in vir informacij, delo z materialnim virom, ki že desetletje kontinuirano poteka v sodelovanju z Gimnazijo Piran, smo maja prvič uspeli izvesti virtualno in zatem enako uspešno ponoviti tudi novembra.

Ob vnovičnem odprtju muzejskih vrat meseca maja smo morali zadostiti smernicam NIJZ, ki so med drugim predpisale uporabo mask, vzdrževanje fizične razdalje ter ome-

* Veronika Bjelica, univ. dipl. etnologinja in kulturna antropologinja, kustosinja, Pomorski muzej - Museo del mare »Sergej Mašera« Piran - Pirano; veronika.bjelica@guest.arnes.si.

jitev števila obiskovalcev. Skladno z navodili smo morali z razstave umakniti vse tipne predmete in zaslone na dotik. Zbirke v dislociranih enotah smo odpirali postopoma in glede na potrebe prilagajali odpiralni čas. Ponovno smo sprejemali skupine šolskih otrok in izvajali delavnice. Dve delavnici za šole smo izvedli tudi v Pokrajinskem muzeju v Kočevju, ki je gostil našo razstavo *Slovenske ladje: 6 ladij splošne plovbe*.

V okviru Poletne muzejske noči smo odprli občasno razstavo *Vonj po lesu v morskem vetru* in v parku pri muzeju pripravili pester program z delavnico vezanja mornarskih vozlov. Kljub omejitvam se je dogodka udeležila velika množica obiskovalcev.

Ta dan je bil odprt tudi Muzej solinarstva, kjer smo v sodelovanju z Zavodom za varstvo kulturne dediščine, OE Piran, in s Skupnostjo Italijanov »Giuseppe Tartini« Piran v okviru skupnega projekta Solinarska kulinarika pripravili prikaz solinarskih jedi in izvedli delavnico o solinarskih krušnih žigih. V Muzeju solinarstva smo julija gostili tudi skupino študentov Biotehnične fakultete, Oddelka za krajinsko arhitekturo v Ljubljani, ki so med enotedenskim bivanjem v solinah pridobivali osnovna znanja o solinarstvu in delu na solnem fondu v starejšem delu solin, v Fontaniggah.

Razen v navedenih primerih je bil Muzej solinarstva – predvsem zaradi prekinitve sofinanciranja s strani Ministrstva za okolje in prostor – celo leto zaprt. Skladno z načrtom upravljanja Krajinskega parka Sečoveljske soline naj bi Ministrstvo za okolje in prostor vsako leto sofinanciralo delovanje Muzeja solinarstva; Pomorskemu Muzeju namreč vse od leta 2011 načrt ne omogoča ustvarjanja lastnih prihodkov. Postopki za sklenitev pogodbe o sofinanciranju delovanja Muzeja solinarstva so bili v preteklem letu zaradi epidemije ustavljeni. Tako so si Muzej solinarstva obiskovalci lahko ogledali le ob posameznih dogodkih, ves čas pa virtualno.

V času odprtja drugih enot smo še naprej izvajali spletne dejavnosti in redno objavljali novice in dogodke. Med dru-

Delavnica o solinarskih krušnih žigih v Muzeju solinarstva (foto: Jani Turk, 20. 6. 2020).

gim smo ob obeleževanju Mednarodnega muzejskega dne v organizaciji ICOM Slovenija sodelovali pri izdaji virtualne knjižice.

Oktobra smo ob upoštevanju novih vladnih ukrepov muzeji ponovno zaprli svoja vrata. Znova smo vse svoje delo prenesli na splet, le da smo bili tokrat na to bolj pripravljeni in je bilo nekoliko lažje. Kljub omejitvam smo v muzeju sredi oktobra odprli gostujočo razstavo Muzeja soli v Cervii, *Belo zlato Cervie*, v zagrebškem mestnem muzeju pa smo gostovali z lastno razstavo *Kamen na kamen – rimska arhitektura severozahodne Istre*. V organizaciji Slovenske muzejske skupnosti in Službe za premično dediščino in muzeje smo sodelovali v spletni promocijski akciji Naprej v preteklost. Kustosi smo se udeležili več spletnih predavanj in aktivno sodelovali v spletnih izpopolnjevanjih in konferencah ter nadaljevali dopolnjevanje muzejskih digitalnih vsebin, preučevanje, objavljane člankov in knjig ...

Kljub temu da smo bili večino leta 2020 za obiskovalce fizično zaprti, smo še naprej opravljali svoje poslanstvo, predstavljali svoje delo in zanimive vsebine. Tako tudi v prihodnje, ne glede na razmere, ostajamo odprti za širšo javnost.

ČEMU SLUŽIJO MUZEJI IN GALERIJE DANES – JAVNOSTI ALI SAMOVOLJI MINISTRA ZA KULTURO?

Poročilo o posvetu

Posvet Čemu služijo muzeji in galerije danes – javnosti ali samovolji ministra za kulturo? je v petek, 11. decembra 2020, potekal na spletu. Sodelujoči so svoje prispevke predstavljali po Zoomu, gledalci pa so posvet lahko v živo spremljali na YouTubu, kjer je bilo v sprotne pogovoru mogoče zastavljati tudi vprašanja. Posvet je kot odziv na nedavne zamenjave vodstev več nacionalnih muzejev organiziral Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Zastavljen je bil kot nadaljevanje novembrskega spletnega srečanja Kakšno kulturno politiko potrebujemo?, v katerem so pobudniki in podpisniki javnega pisma ministru za kulturo podrobneje pojasnili v pismu poudarjene problemske sklope. Z dogodkom smo se na Oddelku želeli še dodatno odzvati na dogajanja v muzejih, zlasti na zamenjavo vodstva Slovenskega etnografskega muzeja (SEM). Na čelo SEM-a je minister za kulturo red. prof. dr. Vasko Simoniti namreč imenoval direktorico brez etnološke izobrazbe. To se je zgodilo kljub predhodnemu mnenju Sveta Slovenskega etnografskega muzeja in Strokovnega sveta Slovenskega etnografskega muzeja, ki sta kot najprimernejšo kandidatko predlagala prejšnjo direktorico SEM-a.

V uvodu je organizator in moderator posveta, red. prof. dr. Božidar Jezernik, poudaril vlogo muzejev in galerij kot varuhov pomembnih dokumentov nacionalne zgodovine in institucij, ki prispevajo k ohranjanju kolektivnega spomina. Omenil je dobro delo galerij in muzejev v zadnjem obdobju, s čimer so si po njegovem mnenju pridobili zaupanje širše javnosti. Izrazil je skrb, da bo ravnanje Ministrstva za kulturo, ki smo mu bili priča v zadnjih mesecih, to zaupanje spodkopalo.

Dekan Filozofske fakultete, red. prof. dr. Roman Kuhar, je v uvodnem nagovoru omenil odzive iz tujine, ki izražajo skrb za upadanje akademske svobode, kritizirajo kršitve muzejske etike, Slovenijo pa označujejo kot državo, ki je pri demokratičnih standardih in spoštovanju človekovih pravic nazadovala. Posvet je označil kot odziv na nezavidljivo situacijo in izrazil presenečenje nad nelagodjem, ki včasih spremlja odzivanje akademikov na dnevno-politična dogajanja. Takih reakcij ne razume, prav znanstveniki bi namreč morali reagirati na spremembe v družbi. Zato ga veseli tovrstna aktivnost Filozofske fakultete kot osrednje humanistične institucije, ki tako potrjuje tudi svoj slogan »središče kritičnega mišljenja«.

Kritično je v uvodnem nagovoru spregovoril tudi predstojnik Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo, izr. prof. dr. Jaka Repič. Opozoril je, da so krize postale uveljavljen način upravljanja z družbenimi procesi in institucijami in poudaril pomen avtonomije kulturnih institucij, saj so te privlačno mesto kulturnega in ideološkega boja. Verjame, da na vprašanje, kdo smo, lahko – tako kot na posvetu – odgovarjamo le s strokovnim in z demokratičnim kulturnim dialogom in ne s političnim monologom.

Prvi govorec, red. prof. dr. Božo Repe z Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete, je spomnil na delovanje prve vlade Janeza Janše, ki je postopala podobno kot današnja vlada. Argumente za ustanovitev muzeja osamosvojitve in javnega odziva nanje je primerjal z zelo podobno razpravo o postavitvi muzeja revolucije iz 80. let prejšnjega stoletja. Tedanjim odločevalcem načrta ni uspelo uresničiti, zato se sprašuje, ali bo enakega neuspeha deležna tudi namera o ustanovitvi muzeja osamosvojitve.

Direktorica Muzeja narodne osvoboditve Maribor, dr. Aleksandra Berberih Slana, je poudarila nujnost opredelitve muzejev glede sodobnih družbenih vprašanj. Spregovorila je o posebnostih sodobnega sveta, s katerimi so soočeni tudi muzeji, zaradi česar v razpravi o družbenih vprašanjih tuji muzeološki krogi in muzeji vedno bolj poudarjajo aktivno udeležbo muzejev. Prav zato, ker muzeji ne morejo biti nevtralni, narašča vmešavanje vlad v njihovo delo, čemur smo priča tudi v Sloveniji.

Dr. Andrej Smrekar iz Narodne galerije v Ljubljani je z opisi dogajanj ob začetkih njenega delovanja prikazal, da so se politiki tudi takrat vmešavali v delovanje muzejev in galerij. Orisal je škodo, ki jo lahko povzroči uzurpacija ustanove z namenom uveljavljanja parcialnih interesov posameznika in opozoril na funkcijo stroke v muzejih. Za zgled modrega politika je postavil dr. Ivana Hribarja, ki je Narodni galeriji omogočil financiranje, stroki pa omogočil, da je v interesu javnosti uresničila svojo vizijo.

Zdenka Badovinac, nekdanja direktorica Moderne galerije v Ljubljani, je ena izmed direktoric, ki jih je minister za kulturo pred kratkim zamenjal. V prispevku je odgovarjala na vprašanja, zakaj so muzeji postali prostori dokazovanja politične moči in zakaj so v tem trenutku tako moteči. Odgovore je iskala v usmeritvi sodobnih muzejev – njihovi demokratičnosti, kritičnosti, strokovni avtonomiji in participatornosti različnih skupnosti. Poudarila je tudi vklju-

* Tina Ivnik, mag. etnologije in kulturne antropologije, mlada raziskovalka, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta. Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo; tina.ivnik@ff.uni.lj.si.

čenost Moderne galerije v ekosisteme, ki jih sestavlja z drugimi partnerji, umetniki in nevladnimi organizacijami. Po njenem mnenju je za preživetje teh ekosistemov ključno strokovno delovanje galerije.

Širši vidik političnega vmešavanja v muzeje je osvetlil zasl. prof. ddr. Rudi Rizman s Filozofske fakultete. Podčrtal je, da se tudi v Sloveniji odraža globalno slaba kondicija demokracije. Potegnil je vzporednico s 30. leti 20. stoletja, ko se je demokracija spreobrnila v totalitarizme. Po njegovem mnenju se Slovenija danes uvršča med države, v katerih je že prišlo do totalitarizacije uma in kritičnega mišljenja ter se v njej že grobo udejanja totalitarna politika.

Analizo nedavnega poseganja v ustanovne akte institucij in njihovo spreminjanje na način, da pogoji za položaj direktorja ustrezajo izobrazbi in izkušnjam vnaprej izbranih kandidatov, je prispeval red. prof. dr. Rajko Pirnat s Pravne fakultete. Zaradi očitnih parcialnih ciljev tega početja je nezbranim kandidatom predlagal, naj se pri sodnem varstvu sklicujejo na neustavnost spreminjanja ustanovnih aktov. To bi lahko dokazali s pravnim konceptom *détournement de pouvoir* (ang. *misuse of power*, zloraba oblasti), ki bi s sodnimi spori lahko zaživel tudi v slovenski sodni praksi.

Do nedavnih zamenjav vodstev muzejev je bila kritična tudi znanstvena svetnica z Inštituta za slovensko narodopisje, dr. Ingrid Slavec Gradišnik. Razložila je, zakaj vodja SEM-a mora imeti etnološko izobrazbo. Muzej ni podjetje, pač pa kulturna, izobraževalna in raziskovalna ustanova, v kateri se povezuje etnologija kot znanstvena veda in muzej. SEM je poleg tega prostor, kjer je etnologija najbolj na očeh javnosti, zato morajo imeti zaposleni v njem veliko znanja, največ pa ga mora imeti prav tisti, ki muzej vodi.

Matevž Čelik je samostojni arhitekt, kustos, edukator in raziskovalec ter nekdanji direktor Muzeja za arhitekturo in oblikovanje. Poudaril je današnja nova pričakovanja državljanov do muzejev, zaradi česar morajo ti v družbi igrati progresivno vlogo in biti nosilci sprememb in znanja; to bo njihova vloga tudi v prihodnje. Ovira za doseganje opisanega stanja je odsotnost skupne nacionalne vizije, predvsem pri razumevanju, kaj je muzej kot institucija. Na podlagi vizije bi morali ustanovitelji sprejemati relevantne odločitve, ki bi to vizijo podprle.

Izr. prof. dr. Sašo Jerše z Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete je predstavil osebne vtise o virtualnih zbirkah slovenskih muzejev. Izrazil je presenečenje nad nasprotovanjem ustanovitvi muzeja slovenske osamosvojitve, te teme naj bi ne bilo na nobeni od spletnih muzejskih postavitev. Zanj je to eden pomembnejših dogodkov v zgodovini slovenskega naroda, zato sam muzej osamosvojitve pozdravlja, se pa čudi odsotnosti javne razprave.

Doktorandka heritologije s Filozofske fakultete, Alenka Pirman, je analizirala korelacijo med mandati direktorjev muzejev in uspešnostjo črpanja sredstev Evropske unije iz programa Ustvarjalna Evropa. V štirih institucijah (Muzej za arhitekturo in oblikovanje, Moderna galerija, Slovenski

etnografski muzej in Muzej novejšje zgodovine Slovenije) je korelacija med mandatom direktorja in uspehom črpanja sredstev očitna. Podatki uspešnosti kažejo učinkovito mreženje, prisotnost institucije v mednarodnem prostoru, socialni kapital institucij in direktorjev ter njihovo sposobnost vodenja javnega zavoda in kolektiva. Opozorila je, da Ministrstvo za kulturo kljub uspešnemu črpanju sredstev uspešnim direktorjem mandata ni podaljšalo.

Izr. prof. dr. Jože Hudales z Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo je analiziral nekatere muzejske projekte, ki jih je opazil ob spremljanju slovenske muzejske dejavnosti v zadnjih dveh desetletjih. Meni, da ti upoštevajo sodobne muzejske trende, kot so angažiranost, družbena odgovornost, inkluzivnost in participatornost. Poudaril je pomembnejše sodobne muzeološke koncepte, ki jih slovenski muzeji – tako nacionalni kot tudi regionalni in vaški – upoštevajo, zato muzejsko dejavnost v Sloveniji ocenjuje kot uspešno.

V zadnjem prispevku je direktorica Posavskega muzeja Brežice, Alenka Černelič Krošel, kot članica Strokovnega sveta SEM-a osvetlila dogajanje ob zamenjavi vodstva. Nalogo, da izda predhodno mnenje ustanovitelju k imenovanju direktorja javnega zavoda, je Strokovni svet izpolnil in ob tem verjel v skupno poslanstvo – delovanje v dobro javne ustanove in sodelovanje. Minister je zaobšel mnenje stroke in se odločil za kandidatko, ki je Svet ni predlagal, na predhodno mnenje pa jim ni niti odgovoril. Vprašala se je o smislu obstoja Strokovnega sveta in sodelovanja v postopku izbire ter kako je opisani potek v demokraciji sploh mogoč. Za uresničevanje strategije kulturne dediščine, da z njeno pomočjo krepijo trajnostni razvoj Slovenije, bi morali muzeji samostojno nadzorovati vsebino in celovitost svojih programov, in to ne glede na vir financiranja in model upravljanja.

Naknadno se je s komentarjem oglasila še doc. dr. Kaja Širok, tedanja direktorica Muzeja novejšje zgodovine Slovenije. V času od posveta do pisanja pričujočega prispevka jo je namreč doletela podobna usoda kot druge zamenjane direktorje nacionalnih muzejev. Čeprav je njeno zamenjavo spremljala živahna, kritična in angažirana javna razprava, ta ni padla na plodna tla. Doc. dr. Kaja Širok se je odzvala na komentar izr. prof. dr. Jeršeta, ki je na posvetu izjavil, da vsebina slovenske osamosvojitve ni predstavljena v virtualni muzejski postavitvi. Povedala je, da je na stalni razstavi Slovenci v 20. stoletju soba, posvečena osamosvojitvi, njen prikaz je dostopen tudi na spletu.

V zaključnem delu posveta, namenjenem odgovorom na vprašanja, je dr. Aleksandra Berberih Slana odgovorila na večkrat izpostavljeno dilemo – zakaj morajo biti direktorji muzejev tudi strokovno usposobljeni? Iz svojih osebnih izkušenj ve, da bi težko vodila Muzej, če ne bi dobro poznala vsebine tematik, s katerimi se ta ukvarja. Zaradi majhnosti slovenskih muzejev direktorji opravljajo tako strokovno kot poslovno funkcijo, ki ju je težko ločevati.

Posvet se je končal s kratko razpravo in z vprašanji gledal-

cev. Pobudnik posveta, red. prof. dr. Božidar Jezernik, je izrazil zadovoljstvo, da je v diskusiji prišla do besede strokovna javnost. V prihodnjem letu načrtuje izdajo zbornika z na posvetu predstavljenimi prispevki. Želi, da bi bilo povedano zbrano na enem mestu, da bi odmevalo tudi pri odločevalcih in da bi vplivalo na odločitve, ki jih sprejemajo.

Posvet Čemu služijo muzeji in galerije danes – javnosti ali samovolji ministra za kulturo? je trajal skoraj tri ure, v njem je 12 sogovornikov poudarilo ključne dileme in odgovorilo na različna vprašanja, med njimi tudi naslovno. Posnetek celotne razprave je še vedno dostopen na YouTubeov kanalu Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo.¹

¹ https://www.youtube.com/watch?v=c9PeCw661QU&t=8122s&ab_channel=eikaforvideo.

DOSTOPNOST IN INKLUZIVNOST V SLOVENSКИH MUZEJIH IN GALERIJAH

Strokovno izpopolnjevanje z delavnico

Strokovno izpopolnjevanje z delavnico z naslovom Dostopnost in inkluzivnost v slovenskih muzejih in galerijah sva organizirali Maja Hakl Saje, vodja Službe za premično dediščino in muzeje (v nadaljevanju SPDM) s sedežem pri Narodnem muzeju Slovenije, in Tina Palaić, samozaposlena v kulturi kot pedagoginja, kustosinja in interpretatorka kulturne dediščine ter nacionalna koordinatorica EU projekta v Slovenskem etnografskem muzeju. SPDM je ustanovilo Ministrstvo za kulturo z namenom vzpostavitve in skrbi za dolgoročne in kvalitetne strategije razvoja slovenskih muzejev. Med njenimi nalogami je med drugim spodbujanje izobraževanja muzejskih strokovnjakov ter skrb za zagotavljanje kvalitete muzejskih storitev. Skladno s to usmeritvijo sva zastavili serijo izpopolnjevanj; v letu 2020 sva izbrali temo povečevanja dostopnosti do kulturne dediščine različnih obiskovalcev dediščinskih ustanov. Tema je bila usklajena z ICOM-ovo temo Mednarodnega muzejskega dne za leto 2020, ki je bila Muzeji in enakost: Raznolikost in inkluzivnost.

Strokovno izpopolnjevanje z delavnico sva zastavili v dveh delih. Poleg najinega uvoda je devet vabljenih predavateljev vnaprej posnelo prispevke, s katerimi so predstavili svoje izkušnje v različnih projektih, v katerih so sodelovali bodisi kot strokovnjaki za dostopnost, izvajalci projektov ali uporabniki iz ciljnih družbenih skupin. Ti prispevki so objavljeni na spletni strani (www.nms.si/si/muzej/spdm#dostopnost) in YouTubovem kanalu SPDM (www.youtube.com/channel/UCtRzYlyQfM3T0DmK-TiYt_eg), vključujejo pa posnetek predavanja in njegovo transkripcijo, nekateri pa tudi PowerPoint predstavitev in drugo gradivo. Vsebina bo za vse zainteresirane trajno dostopna. V drugem delu izpopolnjevanja sva 23. in 30. novembra 2020 organizirali spletni srečanja, na katerih smo s predavatelji najprej razpravljali o različnih vidikih večanja dostopnosti do dediščine. Razpravi je sledila delavnica, na kateri so udeleženci po skupinah razmišljali o konkretnih korakih za izboljšanje dostopnosti. Namen delavnice je bil ob upoštevanju dosedanjih izkušenj muzealcev s tega področja ter njihovih idej in želja za prihodnost premisliti o ključnih ovirah in priložnostih.

Odziv na pripravljeno izpopolnjevanje z delavnico je pokazal, da si muzealci želijo tovrstne vsebine in jih prepoznajo kot aktualne in nujne za njihovo dejavnost. Od objave na YouTubovem kanalu 15. novembra do drugega spletnega srečanja 30. novembra 2020 so posnetki skupaj dosegli

718 ogledov. Uvod v strokovno izpopolnjevanje je imel v omenjenem času 116 ogledov, predstavitev dostopnosti za slepe in slabovidne 114, predstavitev projekta »COME-IN!« 106, predstavitev projekta »Dostopnost do kulturne dediščine ranljivim skupinam« 73, predstavitev spletne dostopnosti 71, predstavitev dostopnosti za gluhe in naglušne 60, predstavitev projekta »Kulturni mediatorji« 48, predstavitev Društva študentov invalidov Slovenije 47, predstavitev izkušnje kulturne mediatorke 43 in predstavitev dostopnosti za gibalno ovirane 40 ogledov. V obdobju med 1. in 23. decembrom 2020 so imeli prispevki še dodatnih 18 ogledov, kar za celotno obdobje od objave 15. novembra do 23. decembra 2020 pomeni 736 ogledov. Udeležba na spletnih srečanjih je bila zaradi dela po skupinah prvotno omejena na 25 udeležencev, vendar sva zaradi velikega zanimanja omogočili večjo udeležbo. Tako se je prvega spletnega srečanja 23. novembra 2020 udeležilo skupaj 38 udeležencev, drugega, 30. novembra 2020, pa skupaj 52 udeležencev. Poleg muzealcev iz državnih, pooblaščenih in drugih muzejev in galerij so bili med udeleženci tudi dva turistična vodnika in dve študentki etnologije in kulturne antropologije. Pred izvedbo izpopolnjevanja z delavnico so na spletnem portalu RTV Slovenija objavili intervju z nama in tako opozorili na pomembnost obravnavane vsebine.¹

Prvi del izpopolnjevanja: Predavanja

Dostopnost muzejev in galerij je že nekaj desetletij v ospredju prizadevanj muzejskih institucij. K temu jih najprej zavezuje zakonodaja, med drugim Konvencija ZN za pravice oseb z invalidnostjo, ki jo je Slovenija ratificirala leta 2008, in Zakon o izenačevanju možnosti invalidov, sprejet leta 2010; oba poudarjata predvsem arhitektonsko dostopnost in dostopnost do muzejskih vsebin vsem obiskovalcem. Pomemben vidik dostopnosti je spletna dostopnost, ki jo podrobneje ureja leta 2018 sprejeti Zakon o dostopnosti spletišč in mobilnih aplikacij. K omogočanju dostopnosti dediščine vsem družbenim skupinam pa muzealce zavezuje tudi ICOM-ov Kodeks muzejske etike iz leta 2005, ki v členu 1.4 poudarja posebno pozornost pri zagotavljanju dostopnosti do dediščine za ljudi s posebnimi potrebami (Kodeks 2005: 12). Poleg pravnih in

¹ Intervju si lahko preberete na povezavi: www.rtvlo.si/dostopno/clanki/dostopnost-in-inkluzivnost-v-slovenskih-muzejih-in-galerijah/542773.

* Tina Palaić, univ. dipl. etnologinja, kulturna antropologinja in pedagoginja, kustosinja, Slovenski etnografski muzej; tina.palaic@etno-muzej.si.

** Maja Hakl Saje, vodja Službe za premično dediščino in muzeje s sedežem pri Narodnem muzeju Slovenije; maja.hakl.saje@nms.si.

etičnih zavez pa omogočanje dostopa do muzejskih vsebin ranljivim in spregledanim družbenim skupinam (glej npr. Bračun, Vodeb in Lipec Stopar 2009), še zlasti pa pomen njihovega vključevanja v različne muzejske procese, poudarjajo številni pisci s področja muzeologije (glej npr. Sandell 2002). Temi dostopnosti in vključenosti, tako na muzejskem kot na drugih področjih, je bila posvečena tematska številka revije *Etnolog* (2015), v kateri je nekaj avtorjev med drugim osvetlilo tudi konkretne muzejske aktivnosti, ki so prispevale k boljši dostopnosti muzejskih vsebin in večji vključenosti različnih družbenih v skupin v muzejsko delo.

Številni slovenski muzeji in galerije so v zadnjih letih izvedli uspešne projekte za večanje dostopnosti do dediščinskih vsebin. Z namenom izmenjave izkušenj, ovir in rešitev, ki so jih oblikovali med izvajanjem, je predstavitev pripravilo devet vabljenih predavateljev.² Snježana Karinja, muzejska svetnica v Pomorskem muzeju »Sergej Mašera« Piran, je predstavila srednjeevropski projekt »COME-IN!« (2016–2019), v katerem je kot edini slovenski muzej sodeloval Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran. Projektni partnerji so bili mali in srednje veliki muzeji, združenja oseb z oviranostjo, predstavniki akademske sfere, izobraževalnih ustanov in oblikovalcev politik iz Slovenije, Italije, Nemčije, Poljske, Hrvaške in Avstrije. Avtorica je poleg pilotnih projektov, ki so prispevali k večanju dostopnosti, predstavila tudi oznako »COME-IN!«, ki jo podeljujejo vsem muzejem, ki si prizadevajo za izboljšanje dostopnosti, promocijo, demokratičnost, nediskriminacijo, enake možnosti in večjo dostopnost kulture.

Tina Palaić, samozaposlena v kulturi in nacionalna koordinatorica evropskega projekta v Slovenskem etnografskem muzeju, je predstavila projekt »Dostopnost do kulturne dediščine ranljivim skupinam (2013–2015)«, ki ga je vodil Slovenski etnografski muzej. Skupaj s še petimi nacionalnimi muzeji in z nacionalno galerijo so se v projektu posvečali fizični dostopnosti, dostopnosti do vsebin dediščine in soustvarjanju dediščinskih pripovedi z nosilci dediščine. Avtorica se je osredotočila na aktivnosti za večanje fizične dostopnosti in dostopnosti do muzejskih vsebin ter poudarila ključna spoznanja ob njihovem izvajanju.

Maša Malovrh, strokovnjakinja za dostopnost, ki od leta 2018 vodi Beletrinino ekipo za spletno dostopnost, je v predavanju opozorila na zavezanost javnih institucij k izvajanju Zakona o dostopnosti spletišč in mobilnih aplikacij. Poudarila je priporočila o zagotavljanju spletne dostopnosti in še zlasti zahtevo po pripravi Izjave o dostopnosti. Vsak zavezanec mora omenjeno izjavo objaviti na svojem spletišču, v njej pa navesti, komu, zakaj in katere vsebine niso dostopne, prav tako pa mora svojo odločitev utemeljiti na izvedeni oceni t. i. nesorazmernega bremena, ki bi ga prilaganje nedostopnih vsebin predstavljalo za ustanovo.

Društvo študentov invalidov Slovenije, reprezentativno organizacijo za študente invalide v Sloveniji, je s svojim predavanjem zastopala Nina Knaus. Poudarila je glavne cilje društva, ki so zagotavljanje enakovrednih študijskih pogojev za študente s posebnimi potrebami ne glede na vrsto in stopnjo oviranosti, vzpodbujanje njihovega samostojnega življenja in socialnega vključevanja ter osveščanje javnosti za sprejemanje drugačnosti. Predstavila je tudi delavnico Izkušnja spreminja, ki vključuje več izkustvenih »postaj«, kjer lahko udeleženci spoznajo določene oviranosti: 1) tipanke, braillova abeceda in simulacijska očala; 2) družabne igre za slepe in slabovidne; 3) hoja z belo palico oziroma s spremljevalcem; 4) uporaba invalidskega vozička; 5) okvare fine motorike; 6) sluh in komunikacija.

Sonja Kogej Rus, vodja Oddelka za muzejsko pedagogiko in andragogiko v Slovenskem etnografskem muzeju, je predstavila projekt kulturnih mediatorjev v muzejih in galerijah. Prvo resno umeščanje kulturnih mediatorjev v delo muzeja se je začelo leta 2008, ko je Univerza za tretje življenjsko obdobje slovenske muzeje povabila v projekt Starejši nosilci in posredniki nesnovne kulturne dediščine. Podala je ugotovitve dolgoletnega sodelovanja s kulturnimi mediatorji.

Svoje izkušnje in spoznanja so delili tudi posamezniki iz ciljnih skupin, ki so v različnih projektih pomembno prispevali s svojo uporabniško izkušnjo in z razvijanjem rešitev za večanje dostopnosti. Antun Smerdel, ekonomist, slep od rojstva, se je s fizično dostopnostjo začel ukvarjati leta 2012, ko je sodeloval z Urbanističnim inštitutom. Že naslednje leto se je pridružil Beletrinini skupini za spletno dostopnost. Sodeloval je tudi pri projektu »Dostopnost do kulturne dediščine ranljivim skupinam« v Slovenskem etnografskem muzeju. Zaposlen je v Arhivu Republike Slovenije na projektu »e-ARH.si«, kjer se posveča tako prilaganju arhivskega gradiva ranljivim skupinam kot orodij za dostopanje do tega gradiva. V prispevku je predstavil svoje številne izkušnje.

Maja Kuzma Ganić, gluha samostojna podjetnica in certificirana tolmačica slovenskega znakovnega jezika, je z muzeji sodelovala kot tihi mentor za gluhe vodiče, izvajala delavnice za turistične vodnike, med katerimi so bili tudi muzejski vodiči, za Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran pa je interpretirala njihove muzejske vsebine. Predstavila je možnosti prilaganja muzejskih in galerijskih vsebin gluhim in naglušnim osebam. V slovenski znakovni jezik in iz njega je tolmačila certificirana tolmačka Natalija Spark.

Barbara Šamperl, po izobrazbi ekonomski tehnik, je bila med letoma 2012 in 2013 zaposlena v Narodnem muzeju Slovenije, leta 2016 pa na Zavodu za razvoj mobilnosti mladih MOVIT. Med letoma 2010 in 2016 je bila večkratna državna prvakinja v standardnih in latinskoameriških plesih (paraples). Leta 2017 je ustanovila društvo PLAN BE, ki o pomenu gibanja ozavešča osebe z gibalno ovi-

2 Nekateri povabljeni se iz različnih razlogov niso odzvali.

ranostjo in druge. Predstavila je svoje izkušnje s fizično dostopnostjo in opozorila na možnosti zaposlitve oseb z oviranostmi.

Upokojenka Brigita Rupnik je leta 2008 postala prostovoljna kulturna mediatorka v Slovenskem etnografskem muzeju, kjer sodeluje pri več projektih. Zlasti je ponosna na Galerijo pripovedovalcev, ki jo v muzeju soustvarjata s kolegom prostovoljnim mediatorjem. Predstavila je svoje izkušnje in pogled na mediatorstvo.

Drugi del izpopolnjevanja: Delavnica

V drugem delu izpopolnjevanja sva udeležence razdelili v skupine, v katerih so razmišljali o možnostih in ovirah pri povečevanju dostopnosti za osebe z oviranostmi v svojih zavodih. Kljub uspešno izvedenim projektom, s katerimi so v nekaterih muzejih bolj ali manj trajno povečali dostopnost do dediščine, ta prizadevanja najpogosteje niso kontinuirana. Pregled tovrstnih praks kaže, da se po koncu projekta, ko se za prilagoditve in pripravo dostopnejših programov ustavi financiranje in zmanjša kadrovska razpoložljivost, najpogosteje ustavijo ali vsaj precej zmanjšajo tudi prizadevanja za večanje dostopnosti. Z delavnico sva tako hoteli identificirati ključne ovire in priložnosti na področju večanja dostopnosti do dediščine ter zbrati ideje in želje tistih, ki te aktivnosti izvajajo. Cilj je rezultate delavnice uporabiti za pripravo prihodnjih ukrepov za večanje dostopnosti v sodelovanju med SPDM, Ministrstvom za kulturo RS (MK) in muzeji.

Na delavnicah je vsaka skupina udeležencev izbrala ciljno skupino, ki jim pri njihovem delu predstavlja največji izziv, in razmišljala o prilagoditvah, ki bi jih lahko pripravili za večjo dostopnost do dediščine. Nekoliko večji poudarek je bil na skupini slepih in slabovidnih oseb, udeleženci pa so razmišljali tudi o prilagoditvah za gluhe in naglušne ter gibalno ovirane osebe. Te izbire so pokazale, da se v nekaterih muzejih še vedno soočajo z izzivi pri arhitektonski dostopnosti, še zlasti v spomeniško zaščitenih stavbah, ki jih je, ker zahtevajo večji finančni vložek, težje prilagajati. Pri drugih dveh skupinah so udeleženci poudarili željo po prilagajanju razstav in pripravi prilagojenih obrazstavnih programov.

Med ključnimi ovirami, ki so jih udeleženci izpopolnjevanja prepoznali pri večanju dostopnosti za izbrano ciljno skupino, so: arhitektonska dostopnost muzejskih in galerijskih stavb; kadrovske izzivi (zaposlenih, ki se ukvarjajo s tem področjem, je v muzejih premalo in so preobremenjeni z drugimi delovnimi nalogami; nekateri udeleženci so poudarili, da je zaradi manjšega odziva ciljnih skupin na pripravljene prilagoditve motivacija zaposlenih za večanje dostopnosti upadla); strokovni izzivi (večina udeležencev je poudarila, da preslabo poznajo potrebe ciljnih skupin in možnosti večanja dostopnosti); finančni izzivi (predvsem pomanjkanje sredstev za zahtevnejše prilagoditve).

Udeleženci so razmišljali o možnih rešitvah in svojih pričakovanjih do Ministrstva za kulturo in SPDM. Pri pregledovanju arhitektonskih ovir si želijo, da MK vzpostavi dialog z Zavodom za varstvo kulturne dediščine Slovenije, s katerim bi se skupaj dogovarjali glede večjih arhitekturnih posegov, nujnih za zagotavljanje dostopnosti. Poleg njihovega posredovanja v teh procesih si želijo tudi finančne spodbude v obliki razpisov za večanje arhitektonske dostopnosti. V zvezi s kadrovske izzivi so udeleženci predlagali, da SPDM organizira praktična izobraževanja za muzejske delavce s strokovnjaki za dostopnost ter letna srečanja muzealcev za izmenjavo dobrih praks. Prav tako so predlagali, da bi bila izobraževanja o dostopnosti obvezna za vse zaposlene (sedaj se jih udeležujejo večinoma pedagogi), saj si z ozaveščanjem o zavezanosti k zagotavljanju dostopnosti in načinih, kako lahko vsak k temu prispeva, obetajo več podpore tudi od svojih kolegov in vodstev muzejev.

Udeleženci so poudarili tudi pomen krepitev sodelovanja med zavodi z več izkušnjami in tistimi, ki se doslej z dostopnostjo niso veliko ukvarjali. Izrazili so željo, da jih SPDM podpira pri njihovem medsebojnem povezovanju in sodelovanju pri pripravi prilagoditev ali razvoju metodologije. Želijo si tudi, da bi SPDM v slovenskih muzejih zbrala primere dobre prakse in jih predstavila na novo vzpostavljenem spletnem portalu, na katerem bi bilo dostopno tudi drugo gradivo o dostopnosti ter kontakti strokovnjakov za dostopnost, društev oseb z oviranostmi in posameznikov, ki lahko sodelujejo pri izvajanju prilagoditev. Spletni portal bi lahko sproti dopolnjevali in posodabljali ter tako prispevali k razvoju tega področja v Sloveniji. Prav tako so opozorili na trenja z oblikovalci pri oblikovanju vsem dostopnih razstav. Predlagajo, da SPDM pripravi dokument, ki bi oblikovalce zavezoval k upoštevanju dostopnosti za vse obiskovalce.

Od MK pričakujejo, da zagotovi zaposlitev strokovnjaka za dostopnost v vsakem posameznem zavodu ali da financira nekaj strokovnjakov za dostopnost (npr. z ustanovitvijo službe za to področje s sedežem pri enem od muzejev), ki bi nudili pomoč in podporo muzejskim in galerijskim institucijam pri njihovih prizadevanjih za večanje dostopnosti. Predlagali so tudi, da se v obrazec za pripravo letnega delovnega programa vključi kategorija prilagoditev ranljivim vsebinam, s čimer bi bilo povezano tudi financiranje programa. Poleg tega bi lahko finančne izzive reševali z vzpostavitvijo fonda za dostopnost na MK, od koder bi lahko muzeji sredstva črpali s prijavljanjem svojih projektov.

Za konec

Tokratno strokovno izpopolnjevanje z delavnico je bila lepa priložnost za muzealce, da so delili svoje izkušnje z zagotavljanjem dostopnosti v ustanovah, v katerih delujejo. Izmenjali so primere dobrih praks in se povezali s predstavniki ciljnih skupin. Strokovno izpopolnjevanje je

bilo časovno omejeno, zato je ostalo nekaj odprtih vprašanj za predavatelje. Po izpopolnjevanju sva zbrali njihove odgovore in jih skupaj z literaturo na temo dostopnosti ter s seznamom društev in zavodov, ki združujejo osebe z različnimi vrstami invalidnosti v Republiki Sloveniji, združili v poseben »paket« gradiva. Gradivo, za katerega upava, da jim bo v dodatno pomoč, so udeleženci izpopolnjevanja prejeli po e-pošti.

Na delavnicah so udeleženci podali kar nekaj želja in idej za nadaljnje delo; SPDM ga bo med drugim uporabila tudi za pripravo prihodnjih dogodkov. Tokratno strokovno izpopolnjevanje je bilo prvo v seriji izpopolnjevanj, ki bodo sledila v naslednjih letih. Leta 2021, predvidoma novembra, bova ponovno združili moči in pripravili izpopolnjevanje, ki se bo osredotočilo na sodelovanje z nosilci dediščine pri raziskovanju in predstavljanju dediščine. V kakšni obliki bomo dogodek izvedli, bo pokazal čas. A ne

glede na to, ali se bomo srečali v živo ali pred ekrani, bo gotovo ponovno zanimivo, povezovalno in produktivno.

Literatura in viri

BRAČUN SOVA, Rajka, Vlasta Vodeb in Mojca Lipec Stopar: *Dostopen muzej: Smernice za dobro prakso*. Ljubljana: Skupnost muzejev Slovenije, 2009.

ETNOLOG 25/76, 2015; <https://www.etno-muzej.si/sl/etnolog/etnolog-25-2015>, 15. 2. 2021.

KODEKS muzejske etike: *Icomov kodeks muzejske etike*. Ljubljana: Icom, Mednarodni muzejski svet, Slovenski odbor, 2005; http://www.icomslovenia.si/fileadmin/user_upload/dokumenti/eticni_kodeks/eticni_kodeks.pdf. 21. 12. 2020.

SANDELL, Richard: *Museums and the Combating of Social Inequality: Roles, Responsibilities, Resistance*. V: Richard Sandell (ur.), *Museums, Society, Inequality*. London in New York: Routledge, 2002, 3–23.

UTRINKI Z ETNOLOŠKEGA TABORA TREH DOLIN NA SOLČAVSKEM

Poletje 2020 se je gotovo zelo razlikovalo od prejšnjih, smo ga pa etnologi/nje ter drugi/e družboslovci/ke, ki so se nam pridružili/e na raziskovalni poti, ob upoštevanju vseh vladnih ukrepov dobro izkoristili/e. Na Solčavskem je Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani pod mentorstvom in vodstvom asistentk Ane Svetel in Veronike Zavratnik ter doc. dr. Blaža Bajiča prvič organiziral Etnološki tabor treh dolin. Raziskovali smo na območju sečišča treh dolin Zgornje Savinjske regije – Logarske doline, Matkovega kota in Robanovega kota, ki se združijo v vasi Solčava. Povod za organizacijo tabora je bila želja po podrobnejši etnološki raziskavi in analizi svetovno prepoznavnega območja, ki na približno 103 kvadratnih kilometrih ponuja kar 104 enote naravne dediščine. Petdnevni tabor je potekal med 22. in 27. septembrom 2020.

Z razgledom na lepe doline smo opazovali, kako se je sončno poletno vreme spreobrnilo v hladno jesen. Deležni smo bili tudi zimskih razgledov: neko jutro nas je prese-netila snežna odeja, ki je ogrnila gore. Naš vsakdanjik je bil razdeljen na dva dela: zajtrku so sledila predavanja, ki so pokrivala različne tematike, od kulturne dediščine, mejnosti in obmejnosti, ekologije in vpliva podnebnih sprememb, zatem pa smo se odpravili na teren, kjer smo z intervjuji in opazovanjem z udeležbo formirali naša opažanja, o katerih smo zvečer poročali in so služila kot osnova za skupinske diskusije. Intenzivno opazovanje z udeležbo in poglobljeni intervjuji nam, študentom etnologije, niso neznanka, je pa tovrsten način dela predstavljal poseben izziv študentom drugih disciplin, ki se z etnologijo in njenimi metodami še niso imeli priložnosti spoznati. Vsekakor je bil tabor tudi zanje dragocena izkušnja.

Upoštevali smo letošnje epidemiološke okoliščine, ki so etnologue/inje in antropologe/inje prisilile k t. i. raziskovanju iz naslonjača, lahko Etnološki tabor treh dolin mirno primerjamo z oazo sredi puščave. Enotedenski izlet, en teden terenskega dela in en teden stika z metodologijo, značilno za našo stroko, in to v letu, ki je tako študente kot izkušene raziskovalce oropalo veliko praktičnih izkušenj. Verjetno ni treba poudariti dejstva, da smo se vsi sodelujoči tega tabora izredno veselili.

Prvi dan

Kljub dolgi in precej ovinkasti vožnji iz različnih koncev Slovenije ter nekaterim manjšim težavam, predvsem s točnostjo, smo se na torkovo popoldne uspeli zbrati v Domu planincev, kjer so nam postregli s poznim kosilom. Naš začasni dom ob vznožju gora, ki oklepajo Logarsko dolino, nam je tekom tedna služil kot izhodišče, pa tudi kot zatočišče pred vremenskimi razmerami, ki so bile večino časa v soglasju s svežim začetkom jeseni. Pozno popoldne smo se odpravili na spoznavni večer v Zadružni dom Solčava, prostore, ki nam jih je prijazno odstopila občina Solčava. Pozdravnemu nagovoru Katarine Prelesnik, županje občine Solčava, je sledilo krajše predavanje red. prof. dr. Rajka Muršiča O etnologiji, njeni metodi in vlogi v svetu. Pomemben poudarek njegovega predavanja je bil, da se moramo zavedati, da naše znanje ni le naše. Opomnil nas je na dolžnost vsakega etnologa: znanje, pridobljeno med tovrstnimi raziskavami, smo dolžni vračati ljudem, s pomočjo katerih smo ga dobili. S to mislijo smo prisluhnili domačinom Marku Slapniku, Urški Lenar in Mojci Ošep, ki so nam predstavili svoje oz. lokalne poglede na Solčavsko, njihovo kulturno in naravno dediščino. Vsi trije so nam tekom tedna večkrat priskočili na pomoč pri iskanju sogovornikov, obenem pa so tudi sami z nami delili pomembne informacije o območju. Dobrodolico so nam Solčavani izkazali z okusno večerjo, sestavljeno iz lokalnih dobrot, ki so nam jo postregli v Turistično informacijskem centru Rinka.

Drugi dan

Prvi delovni dan je s predavanjem Kulturna dediščina Solčavskega z Robanovim kotom, Logarsko dolino in Matkovim kotom začel izr. prof. dr. Vito Hazler, ki je s predstavitvijo prikazal primere dobrih in nekaterih slabših praks varovanja kulturne dediščine. Dopoldne, ki je potekalo v znamenju kulturne dediščine Solčavskega, sta nadaljevali Barbara Klanšek z Zgodovinskim orisom treh dolin in Predstavitvijo kulturnega spomenika državnega pomena Macesnikove domačije ter Božena Hostnik s predavanjem Solčavsko z vidika varovanja kulturne dediščine; obe sta zaposleni na Zavodu za varstvo kulturne dediščine Slovenije. Kulturna dediščina Solčavskega in predvsem vpra-

* Tina Krašovic, dipl. etnologinja in kulturna antropologinja, magistrska študentka, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo; tina.krasovic@gmail.com.

** Tina Mlinarič, študentka 3. letnika dodiplomskega študija, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo; tina.mlinaric157@gmail.com.

*** Lina Troha, dipl. etnologinja in kulturna antropologinja, magistrska študentka, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo; linatroha185@gmail.com.

šanja o njenem varovanju so izjemno aktualna in obenem problematična tematika, ki nas je vztrajno spremljala tako med predavanji kot samostojnim raziskovalnim delom. Dopoldanski del je končal oddelčni dokumentalist Andraž Magajna, ki je govoril o postopkih zbiranja etnografskega gradiva. Popoldne smo se v manjših skupinah lotili samostojnega raziskovalnega dela, ki je že obrodilo prve sadove. Po večerji je sledila diskusija in sprotne analize zbrane gradiva z mentorji.

Tretji dan

V četrtek je predaval doc. dr. Miha Kozorog, ki je na primeru Goriškega predstavil antropologijo in ekologijo meje. Zanimivo predavanje je odprlo mnoga nova vprašanja, predvsem o povezavi med mejami in identitetami. Med samostojnim popoldanskim delom smo se dotaknili različnih tematik, od naravne in kulturne dediščine, krajinskega parka in lokalnih značilnosti, do turizma in drugih gospodarskih dejavnosti. Kasneje smo se udeležili še doživljajskega pohoda po Logarski dolini. Marko Slapnik nam je razkazal del Logarske doline in prikazal preplet naravne in kulturne dediščine. Sledilo je druženje ob ognju, kjer se nam je pridružil »pastir« in nam na zabaven način približal zgodovino Solčavskega ter omogočil vpogled v življenje, kakršnega so tu živeli v preteklosti. Igra, ki je nastala v sklopu zavoda Poseben DAN: Zavod za pristna doživetja, je bila izvedena v solčavskem narečju, ki je bil pred nekaj meseci vpisan v Register nesnovne kulturne dediščine. Dan je končalo prijetno druženje, ki je nepogrešljiv del vsakega skupinskega terenskega dela.

Doživljajsko vodenje po Logarski dolini (foto: Veronika Zavrtnik, 24. 9. 2020).

Četrty dan

V petek dopoldan smo prisluhnili predavanju izr. prof. Jake Repiča z naslovom Ekologija in odročnost gorskega okolja v času pospešenih sprememb. Izvedeli smo, na kakšen način prihaja do okoljskih sprememb: na eni strani jih izvaja človek s poseganjem v rastlinsko rast in žival-

stvo ter z izdelavo planinskih poti in pašnikov, po drugi pa gre za naravne spremembe. Osrednje vprašanje je bilo, kako ljudje zaznavajo in razumejo okoljske spremembe ter kako se jim prilagajajo. Repič je predavanje konkretiziral s primerom lastnega terenskega dela v Bohinju. Bohinj je namreč z združnim modelom kmetijstva in močno razmahnjeno turistično dejavnostjo dober pokazatelj, kako prebivalstvo s svojimi praksami soustvarja bohinjsko krajino. Podiplomski študent Marko Senčar Mrdaković je spregovoril o nastajajočem magistrskem delu, v katerem obravnava avstrijski ledeniški dolini Pitztal in Ötztal. Ti naj bi se združili in ustvarili največje smučišče na svetu, s tem pa grobo posegajo v naravni živalski in rastlinski habitat. Popoldansko terensko delo je bilo namenjeno vprašanju o spremembi krajine, predvsem nastanku pašnikov ter gradnji lovskih in planinskih poti. Iskali smo tudi podobnosti oz. razlike v zvezi z institucionaliziranim upravljanjem s krajinama v Bohinju in na Solčavskem. Oba predela sta namreč zavarovana: prvi je narodni park, drugi pa krajinski, zato so posegi v prostora precej bolj omejeni in nadzorovani.

Peti dan

V predzadnji dan na Solčavskem nas je s predavanjem Odnosi s središči: Od drugačenja do opolnomočenja? uvedla doc. dr. Alenka Bartulović. Osrednji temi sta bili odnos med centri in periferijami na nekdanjem jugoslovanskem prostoru ter proces konstrukcije »bližnjih Drugih« v povezavi z razmerji moči. Ruralno-urbani odnosi so največkrat izrazito neenakopravni, odročni kraji pa se izkažejo za vrednostno označene, zaradi česar so ključni za gradnjo percepcije centra. Pri tem ne smemo zanemariti dejstva, da geografska oddaljenost ne pomeni nujno odročnosti: pomembno je upoštevati tudi emskost, ki pokaže, kako pomembno oz. nepomembno se neka skupnost v resnici počuti. V drugem delu dopoldanskega sklopa predavanj smo poslušali Katarino Žakelj, vodjo projektov pri CIPRA Slovenija (CIPRA je Mednarodna komisija za varstvo Alp, CIPRA Slovenija pa ena izmed njenih članskih organizacij). Predstavila je delovanje, dejavnosti in politiko društva, ki temelji na Alpski konvenciji iz leta 1991, njen glavni namen pa je čezmejno varovanje Alp. Poudarila je, da zaščita okolja ni nujno zaviratelj, temveč lahko ponudi uvid v prihodnost. Popoldne smo se, oboroženi z informacijami dopoldanskih predavanj, podali na teren in poskušali raziskati, na kakšen način prebivalstvo Solčavskega osmišlja svojo geografsko oddaljenost od središč. Zanimalo nas je, ali pogrešajo ponudbo urbanih okolij in v katera središča se največkrat odpravijo. Ker je bil sobotni večer zadnji, ki smo ga preživeli na Solčavskem, smo ga popestrili z nekoliko daljšim druženjem, vendar nam to ni preprečilo, da ne bi bili pripravljeni za zaključno predstavitev svojih izsledkov.

Skupinsko obeleženje zaključka tabora (foto: prijazen mimoidoči domačin, 27. 9. 2020).

Zadnji dan

Čeprav smo predstavitev načrtovali pod Plesnikovim brestom v Logarski dolini, nam to zaradi mrzlega vremena ni uspelo. Namesto pod krošnjo drevesa smo se zbrali v Zadružnem domu v Solčavi. Z mentorji, ki so nas ves teden oskrbovali z nasveti in pomočjo, smo se dogovorili, da predstavitev zaokrožimo na glavne teme, ki so se izrisale tekom raziskovalnega tedna. Naslovili smo jih: Trajnostni razvoj na Solčavskem; Gorati okvir: Življenje z mejami; Prišleki na Solčavskem; Odnos do kulturne dediščine in Odnos domačinov do turizma na Solčavskem. Predstavitve so bile namenjene predvsem domačinom; naš cilj je med drugim tudi to, da znanje ne ostane le znotraj stroke, temveč da ga vrnemo ljudem in jim tako ponudimo vpogled v njihova življenja od »zunaj«. Po uradnem zaključku tabora je sledil še neuradni. V lokalu pri Zadružnem domu smo si pred odhodom domov privoščili vroče napitke in o marsičem poklepetali.

Sklep

Naši prvi vtisi o območju so bili verjetno bolj ali manj povezani z mediji oz. njegovo vsesplošno prepoznavnostjo – Solčavsko je namreč izjemno turistično področje. Vendar pa smo med terenskim delom in večdnevним opazovanjem spredeli, da se tu skriva mnogo več, kot se zdi na prvi pogled. Območje treh dolin ni posebno le zaradi bogate naravne in kulturne dediščine, temveč tudi zaradi ljudi in njihovih zgodb, ki o njem pripovedujejo in ga soustvarjajo. Ob koncu se zahvaljujemo vsem trem organizatorjem, ki jim je, razmeram navkljub, uspelo izpeljati kakovosten etnološki tabor, pa tudi vsem profesorjem, strokovnjakom in domačinom. Zahvaljujemo se institucijam, ki so kakorkoli pomagale pri izvedbi tabora, in tudi vsem kolegom, s katerimi smo preživeli zanimiv teden.

SEM, KAR JEM

Pogovori o hrani

Kljub neugodnim epidemioloških razmeram, ki otežujejo tudi etnološko-antropološka raziskovanja, smo se 4. decembra 2020 na spletnem dogodku z naslovom *Sem, kar jem: Pogovori o hrani* srečali študentje, raziskovalci, ki se tako ali drugače ukvarjajo s (pre)hrano, predstavniki organizacij in pridelovalci. Dogodek je potekal pod okriljem Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani in v organizaciji asistentk Veronike Zavratnik ter Mance Račič. Osrednje teme dogodka so bile vloga, pomen in dojemanje hrane, vloga in pomen okusov v izseljenskih skupnostih, razširjenost veganstva in vegetarijanstva, samooskrba, trajnostna pridelava hrane in gastronomski turizem. Dogodek je bil namenjen predvsem študentom, ki smo zaradi raznolikosti govorcev in njihovih predstavitev dobili vpogled v različne načine ukvarjanja s hrano in njene obravnave. O pomembnosti omenjene teme priča tudi nepričakovano podaljšanje dogodka, ki so mu botrovale debate med predavatelji, študenti in preostalimi prisotnimi. Prav ti nenačrtovani elementi posveta so podkrepili vsem znan pregovor »Sem, kar jem.« Kot vsaka kulturno opredeljena materialna snov, s katero ustvarjamo in vzdržujemo družbene odnose, tudi hrana utrjuje skupinsko pripadnost in ločuje skupine, kot je Sydneyja Mintza in Christine Du Bois povzel prof. Muršič.

Ob začetku dogodka je udeležence nagovoril predstojnik Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo, prof. dr. Jaka Repič, in z vsemi zbranimi delil nekaj anekdot s terenskega dela v Argentini. Tam je spoznal, kako je méd kranjske čebele, ki je bila v Argentino pretihotapljena kar v škatlici za vžigalice, pridobil narodnozavedno konotacijo. Méd slovenskih čebel je bil za ženo enega od argentinskih izseljencev namreč slovenski méd; to s pridelavo, priravo in z uživanjem »tekočega zlata« potrjuje omenjeno tezo o utrjevanju skupinske identitete.

Prof. dr. Rajko Muršič je predstavil prispevek *Okus hrane in okušanje življenja* v biokulturnih kontekstih. Poudaril je senzorično plat okušanja hrane in hkratnost delovanja človeških čutov, ki se v procesu okušanja zlivajo in tako pomagajo raziskati nekatere temeljne ločnice med notranjim in zunanjim, zasebnim in javnim, individualnim in kolektivnim. Muršič je med drugim omenil antropologa Davida Suttona, ki opozarja na pomen družbenih in kozmoloških vrednot pri odstiranju skrivnosti vsakdanjega življenja in

ritualnosti. Posvetil se je tudi vlogi ritualnosti v prehranjevanju, ki jo je v svojih esejih obravnaval že Bronislaw Malinowski. Namen žrtvovanj in obredov ni le uživanje hrane, temveč ohranjanje in prenavljanje življenja.

Etnologinja Larisa Petrič je v predavanju z naslovom *Domáci okusi* v novih okoljih pod drobnogled vzela »migrantsko kulinariko«. V analizi intervjujev s slovenskimi izseljenkami je poudarila povezavo med domom in hrano; hrana obuja spomine na otroštvo, mamino kuhinjo in babičine recepte. Avtorica je spregovorila tudi o (jugo)nostalgiji in hibridizaciji načinov prehranjevanja.

Profesor s Katedre za kulturologijo na Fakulteti za družbene vede, dr. Aleš Črnič, je predaval o odnosu slovenske družbe do vegetarijanstva in veganstva. Kljub strmemu naraščanju števila veganov in vegetarijancev so Slovenci, katerih identiteta po njegovih besedah sloni predvsem na jedeh živalskega izvora, nemalokrat do njih diskriminatorni. Vegetarijanstvo in še bolj izrazito veganstvo sta med širšo populacijo razumljena kot nesmiselni askezi, iz česar izhaja tudi stereotipizacija staršev, ki se odločajo za alternativni način prehranjevanja otrok. Dodal je, da ljudje za veganstvo in vegetarijanstvo odločajo bodisi iz svojih etičnih prepričanj bodisi iz zdravstvenih razlogov.

Prof. dr. Aleš Kuhar z Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani je v predstavitvi teme *Petdeset odtenkov kakovosti hrane* poudaril relativnost obravnave kakovosti hrane. Po njegovem mnenju je ključnega pomena, da jo izražamo »objektivno«, kvantitativno, torej s fizikalnimi, z električnimi ter mehanskimi meritvami. V agrarni ekonomiji so znani trije kriteriji dimenzij objektivne kakovosti hrane. Prva od teh dimenzij je t. i. lastna kakovost hrane, ki je v svojem eksplicitnem pomenu vezana na fizikalno-kemične in mikrobiološke lastnosti. Proizvodno-procesna kakovost kupcu poda informacije o procesu pridelave hrane, torej o specifikah pridelovanja, odvisnih od pogojev ter sredstev (hladno stiskanje, sušenje na vetru ...). Tretja dimenzija je povezana z zakonodajo, s standardi ter pravilniki o kakovosti, ki jih predpisujejo direktive Evropske unije ter Uprave za varno hrano. Kakovost živil lahko s certifikatom določi tudi pridelovalec sam (Brez GSO, Zaščiteno geografsko poreklo; Zaščitena tradicionalna posebnost itn.). Subjektivna kakovost pa kot ločeni del največkrat izvira iz posameznikove percepcije hrane ter potreb po hrani.

* Enja Zobarič, študentka prvega letnika dodiplomskega študija, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo; enja.zobacic@telemach.net.

** Matija Pohorec, študent prvega letnika dodiplomskega študija, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo; matijap64@gmail.com.

Polona Globočnik, vodja področja za mednarodno sodelovanje pri Zvezi slovenske podeželske mladine, je v predavanju Slovensko kmetijstvo skozi mlade oči in pomembnost generacijske prenove predstavila delovanje Zveze, katere glavni cilj je čim boljša zastopanost mladih kmetov. Manjka jim znanja, kmetije so premajhne, bojijo se velikih vlaganj ter finančne negotovosti, težave imajo tudi s sodelovanjem in povezovanjem. Avtorica je poudarila tudi pomen kupovanja lokalno pridelane hrane in končala z mislijo, da »kmetijstvo ni le na krožniku«. Za izboljšanje položaja kmetov, še zlasti mladih, je nujna vzpostavitev odprtih in konstruktivnih pogovorov.

Razpravam o okušanju hrane, vegetarijanstvu, veganstvu, potrošništvu, kakovosti, domačih okusih in pomembnosti slovenskega kmetijstva je sledil drugi del dogodka. Vsak človek, ki je vpet v določeno okolje, je obenem pod vplivom sodobnih potrošniških trendov, zato se pogosto odloča za nakup uvožene hrane neznanega porekla. V Sloveniji je pomembno poudarjati in spodbujati razvoj lokalne gastronomije, saj se v sožitju z njo ohranja tudi tradicija. Lep primer poudarjanja tradicionalne gastronomske dediščine – zgodbo družine Kunst – je predstavil gostinec Srečko Kunst. Zgodba o družini sega v leto 1966, v kozjansko Bistrico ob Sotli. S hrano previdno izbranih lokalnih pridelovalcev in rejcev zagotavljajo enovito kulinarčno izkušnjo. V Krškem so v ponudbo dodali lokalno specialiteto, krškopoljskega prašiča, specializirajo pa se tudi v pripravi kopunov.

Pri antropološkem raziskovanju hrane pod drobnogled lahko vzamemo vse od kozarca tržaške kave ali »bicerina« do kranjske klobase. Mag. Daša Ličen je v predavanju Kava v Trstu, Trst v kavi predstavila tradicijo tržaške kave. Raziskovalka na Inštitutu za slovensko narodopisje ZRC SAZU je področja antropološkega raziskovanja hrane po Sidneyu Mintzu in Christine Du Bois razdelila na samostojne substance, hrano in družbene spremembe, hrano in negotovost, prehranjevanje in rituale. Na izkušnji raziskovanja tržaške kave in kulinarike kot take je pokazala, da na celotno današnjo socioekonomsko sliko in rituale ob kulinariki še zlasti vplivata preteklost oziroma nostalgija, in sicer pripadnost habsburškemu imperiju. Na tem območju močno prisotna nostalgija je glavni povod za (re)invencijo habsburške kulinarike, ki zajema tudi pitje kave ter tako

Trst ločuje od preostale Italije. Skratka, tudi ko pod drobnogled vzamemo nekaj tako preprostega, kot je kava, se odpre obsežen prostor raziskovanja.

Našo nacionalno identiteto, ki jo največkrat povezujemo zgolj s političnimi osebami in dogodki, lahko oblikuje tudi hrana. Dr. Jernej Mlekuž z ZRC SAZU je v predavanju Hrana in identiteta na primeru kranjske klobase predstavil pomen materialne kulture v povezavi s slovensko nacionalno identiteto ter z oblikovanjem družbenih vlog in kategorij. Kranjska klobasa tako ni le označevalec slovenstva, ampak tudi stvar vsakdanje uporabe in uživanja. Ljudem je dajala in še vedno daje možnost »izkušnje simultantnosti«, kot je omenil Mlekuž. Z analizo časopisnih virov je orisal tudi vzpon političnega vpliva kranjske klobase. Njen pečat je viden povsod: od napisov na oknih avtobusov, uživanja kranjskega bureka, *Mladine*, do slovenske pornografske filmske scene. Ob pogledih Slovencev na veganstvo in vegetarijanstvo, ki jih je predstavil dr. Črnič, pa ljubezen do kranjske klobase prinaša tudi kakšen predodek do tistih, ki je zaradi svojih lastnih, sicer popolnoma legitimnih razlogov, ne želijo uživati; jih pa to ne naredi nič manj Slovence.

Po ponotranjenju najrazličnejših pogledov na hrano lahko potrdimo, da smo, kar jemo. Hrana je del našega telesa, je utelešenje naše kulturne, nacionalne in drugih identitet, hkrati pa vstopa tudi v našo intimo. Je sestavni del vsakdanjika, zato je pomembno, da nanjo pogledamo z različnih stališč. Naše navade, rituali, kako in kaj kupujemo, nas izoblikujejo. Potrošnja kakovostne hrane nam bo nemara vlila lažni občutek bolj zdravega ter trajnostnega prehranjevanja, z veganskim prehranjevanjem lahko skrbimo za dobrobit okolja in živali, a dopuščamo možnost predsodkov in nerazumevanja. S pridelavo lokalne hrane bomo pozitivno vplivali na turizem in ohranjanje tradicije, a bomo ob tem naleteli na veliko nepremostljivih ovir. Iz vseh teh razlogov je hrana potrebna natančnega, kritičnega in analitičnega etnološkega in antropološkega razmisleka, saj navsezadnje močno vpliva na način življenja vseh nas. Ker so vsi sodelujoči predavatelji skupaj s študenti izrazili izjemno zanimanje za debato in vpogled v ozadje različnih akademskih mnenj, si na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo prizadevamo, da bi tovrstne debate, če bo le mogoče, kmalu nadaljevali v fakultetnih prostorih.

Knjige o mladih v slovenskem zamejstvu (foto: SLORI, 2020).

DRUŽBENA PARTICIPACIJA IN JEZIKOVNI PROFILI MLADIH V SLOVENSKEM ZAMEJSTVU

V letih 2013–2016 je potekal temeljni raziskovalni projekt *Mladi v slovenskem zamejstvu: Družbeni in kulturni konteksti ter sodobni izzivi*. Nosilec projekta je bil Inštitut za narodnostna vprašanja v Ljubljani (INV) v sodelovanju z zamejskimi raziskovalnimi inštituti: SLORI v Trstu, SZI v Celovcu in SNI Urban Jarnik. Projekt je financirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost (ARRS).

Projektna zasnova izhaja iz spoznanja, da so mladina in mladi v zamejstvu osrednje vprašanje aktualnega zgodovinskega trenutka vsakega od štirih zamejstev v Avstriji, Italiji, Hrvaški in Madžarski. Raziskava temelji na kvanti-

tativnem anketiranju in kvalitativnih narativnih intervjujih ter pregledu relevantne literature.

V letih 2017 in 2018 so izšle tri publikacije. V prvem zvezku je predstavljen splošni položaj mladih v zamejstvu, v drugem identitete opredelitve mladih in v tretjem družbena participacija mladih. Četrti zvezek na temo *Jezikovni profil mladih v slovenskem zamejstvu* je izšel leta 2019 in obravnava jezikovne opredelitve mladih v zamejstvu.

Prvi in drugi zvezek sta bila predstavljena v prvi lanski številki *Glasnika SED* (GSED 60/1, 2020). V letošnji prvi številki *Glasnika SED* pa urednika Devan Jagodic (SLORI Trst) in Sonja Novak Lukanović (Inštitut za narodnostna vprašanja) predstavljata tretji in četrti zvezek, ki obravnava družbeno participacijo in jezikovni profil mladih v slovenskem zamejstvu.

Predstavitve zbornikov, ki so jih nosilci projekta in izdajatelji knjig načrtovali leta 2020 na lokacijah slovenskih avtohtonih manjšin v zamejstvu, zaradi pandemije ni bilo mogoče izvesti. Knjižna zbirka *Mladi v slovenskem zamejstvu* odstira poglede mladih v zamejstvu pred pandemijo. Kako so se mladi znašli med koronakrizo in kako se bodo po njej, pa je že naslednje raziskovalno vprašanje.

Predstavitve tretje knjige o mladih v zamejstvu v Trstu (foto: SLORI, 2018).

* Martina Piko-Rustia, mag. filozofije, znanstvena vodja, Slovenski narodopisni inštitut Urban Jarnik, Celovec/Klagenfurt, Avstrija; piko@ethno.at.

DRUŽBENA PARTICIPACIJA MLADIH V SLOVENSKEM ZAMEJSTVU

Uvod

Z raziskovalnim projektom *Mladi v slovenskem zamejstvu: Družbeni in kulturni konteksti ter sodobni izzivi* smo skupina sodelavcev družboslovnih institucij iz matice in zamejstva želeli podrobneje spoznati raznoliko mladinsko stvarnost v obmejnih pasovih štirih sosednjih držav Republike Slovenije. Raziskovalke in raziskovalci Inštituta za narodnostna vprašanja v Ljubljani (INV), Slovenskega znanstvenega inštituta v Celovcu (SZI), Slovenskega narodopisnega inštituta Urban Jarnik v Celovcu (SNIUJ) in Slovenskega raziskovalnega inštituta v Trstu (SLORI) smo med letoma 2013 in 2016 ob finančni podpori Javne agencije za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS) izvajali temeljni raziskovalni projekt, ki je vzel v pretres položaj mladih Slovencev v Italiji, Avstriji, na Madžarskem in Hrvaškem. Izsledke projekta smo

v naslednjih treh letih objavili v štirih tematskih zvezkih v skupnem obsegu približno 1300 strani, na katerih smo podrobno analizirali splošni položaj obravnavanih skupin, njihove identitetne opredelitve, jezikovne prakse in modele družbene participacije.

Družbena participacija mladih v slovenskem zamejstvu je bila raziskovalna tema tretjega zvezka, ki je postavil pod drobnogled predvsem oblike udejstvovanja v slovenskih društvih in drugih organizacijah civilne družbe. Skladno s temeljnimi mednarodnimi dokumenti o mladih smo namreč predpostavljali, da je izkušnja družbene participacije bistvenega pomena za razvoj mladostnikov, saj jim omogoča vključevanje v procese odločanja in jih motivira za dejavnjšo udeležbo v družbenem, političnem in ekonomskem življenju. Na več mestih smo poudarili osrednjo vlogo participacije mladih v okoljih, kjer so naseljene slovenske narodne manjšine. Društva in prostovoljne organizacije so namreč pomembni socializacijski dejavniki za te skupnosti, saj »posredujejo posameznikom kulturne vzorce, ki so osnova in vir njihove etno-jezikovne identitete« (Susič 2003: 237). Dejavno participacijo mladih je zato treba v teh okoljih izrecno spodbujati, še prej pa te participativne modele ustrezno spoznati, kar smo poskušali s pomočjo metod in instrumentov družboslovnega raziskovanja.

Knjigo sestavlja več poglavij. V uvodnem prispevku Vera Kržišnik-Bukić razgrinja temeljne pojme, koncepte in teoretsko-metodološka izhodišča raziskovalnega projekta. Spoznanja opravljene raziskave so nato po zajetih slovenskih zamejstvih ločeno prikazana in obravnavana, za kar so poskrbele avtorice posameznih poglavij: Zaira Vidau (slovensko zamejstvo v Italiji), Martina Piko-Rustia (slovensko zamejstvo v Avstriji), Katalin Munda Hirnök in Sonja Novak Lukanović (slovensko zamejstvo na Madžarskem) ter Mojca Medvešek in Barbara Riman (slovensko zamejstvo na Hrvaškem). V sklepnem delu knjige avtor pričujočega prispevka povzemam prikazane podatke in jih z namenom iskanja stičnih značilnosti oziroma razlikovalnih točk med seboj primerjam. Ob tem navajam tudi nekaj priporočil, ki naj bodo v pomoč političnim odločevalcem in pristojnim institucijam pri spodbujanju družbene participacije mladih v slovenskem zamejstvu.

Družbena participacija mladih v slovenskem zamejstvu: Teoretska izhodišča in pregled opravljenih raziskav

V pasovnem obroču slovenskega zamejstva so bili modeli participacije mladih že večkrat predmet raziskovanja,

* Devan Jagodic, dr. sociologije, direktor in znanstveni sodelavec Slovenskega raziskovalnega inštituta (SLORI) v Trstu; d.jagodic@slori.org.

še zlasti v italijanskem (glej npr. Mezgec in Vidali 2009; Jagodic 2009; Vidau 2014; Maver 2015) in avstrijskem kontekstu (glej npr. Pirker 2013; Vavti 2015). Družbeno udejstvovanje mladih so bolj ali manj izčrpno obravnavale tudi nekatere raziskave o društveni dejavnosti Slovencev na Madžarskem (Munda Hirnök 2002) in Hrvaškem (Križnik-Bukić 1995; Riman 2016), svoje mesto pa je našlo tudi v *Akcijem načrtu sodelovanja in podpore mladim Slovincem v zamejstvu in po svetu* Urada Vlade Republike Slovenije za Slovence v zamejstvu in po svetu iz leta 2011 (*Akcijem načrt* 2011). Večina zgoraj omenjenih raziskav potrjuje ugotovitve mednarodnih raziskav, prinaša pa tudi nekaj izvirnih spoznanj, ki opozarjajo na specifični položaj mladih Slovencev, ki živijo v sosednjih državah Republike Slovenije.

Sodobne raziskave o mladih v zahodnih in posttranzicijskih demokracijah (glej npr. Putnam 2000; *Youth in Europe* 2009; *EU Youth Report* 2015) odkrivajo pomembne spremembe v usmeritvah mladostnikov v primerjavi s preteklostjo, tako kot se pod silovitim pritiskom globalizirane sveta pomembno spreminja tudi sodobna družba. V nasprotju z mladimi v 70. in 80. letih prejšnjega stoletja, ki sta jih opredeljevala družbena kritika in socialni idealizem, je za sodobne mlade značilna usmerjenost k individualizmu in pragmatizmu. Mladi želijo reševati predvsem praktične probleme, povezane z lastnimi življenjskimi usmeritvami in priložnostmi; splošni družbeni problemi in družbene spremembe jih manj zanimajo, zato pa se toliko bolj posvečajo uspešnosti v poklicu in zasebnosti ter prijateljskim odnosom. Rezultati raziskav nakazujejo splošen upad participacije in vključevanja mladih v organizacije, ki temeljijo na članstvu in prostovoljnem delu.

Naraščajoča negotovost prehoda v odraslost je danes skupni imenovalac mladih ljudi po vsej Evropi, tudi tistih, ki živijo in odraščajo na skrajnih robovih slovenskega zgodovinskega etničnega ozemlja. Tudi mladi v slovenskem zamejstvu svojo življenjsko usodo krojijo znotraj globalnega družbenega vrtnca, ki ni »razdejal« le večjih evropskih urbanih središč, temveč je vplival tudi na geografsko in družbeno bolj obrobne predele. Mladi, ki živijo v teh obmejnih regijah, so danes pri svojih vsakodnevnih izbirah, navadah in življenjskem slogu močno podvrženi vplivu *mainstream* kulture, kar vpliva na postopno zmanjševanje družbene razdalje med manjšinskimi in večinskimi skupinami. Danes se pripadniki slovenske skupnosti, še zlasti pa njene nove generacije, od večinskega prebivalstva dejansko razlikujejo predvsem po jeziku in kulturi, medtem ko so prejšnji elementi diferenciacije polagoma izpuhteli (Brezigar 2017).

Ob porastu intenzivnosti medetničnih stikov (omenimo le razmah mešanih partnerskih zvez, nekoč prisotnih v urbanih središčih, danes pa razširjenih tudi v okoliških naseljih) smo danes priča okrepljenemu širjenju mešanih družbenih okolij, v katerih sta oba elementa – manjšinski in večinski – prisotna drug ob drugem ali se celo prepletata. V nasprotju

s preteklostjo se v nekdanj razmeroma homogena slovenska okolja (manjšinske šole, društva, neformalne skupine) vključujejo tudi pripadniki večinskih skupnosti, kar po eni strani prispeva k demografski krepitvi ključnih manjšinskih družbenih dejavnikov, po drugi pa razkrajja tradicionalno narodnostno strukturo slovenskih skupnosti, ki postaja čedalje kompleksnejša in težje določljiva. Vse več je tudi sestavljenih, večplastnih ali hibridnih identitet, poraja pa se vprašanje, ali so te (še vedno) neizogibno povezane z znanjem in rabo slovenskega jezika oziroma z dejavnim vključevanjem v slovensko družbeno okolje (Jagodic 2017).

Razsežnosti slovenstva so v sodobnem slovenskem zamejstvu v primerjavi s preteklostjo bistveno bolj fluidne in kompleksne, kar še zlasti velja za mlado generacijo. Skladno s teorijo modernizacije se namreč tudi mladi v slovenskem zamejstvu polagoma osvobajajo vnaprej danih fiksacij, njihove biografije pa vse bolj temeljijo na odprtih možnostih, ki jih ustvarjajo svobodno in samostojno (Beck v Sedmak 2009). Če je angažirano udejstvovanje v slovenskih družbenih strukturah v preteklosti temeljilo na askriptivnih kriterijih – kot način vzpostavljanja socialne, kulturne in »narodne« kontinuitete s svojimi (slovenskimi) predniki ali kot podedovana skrb za »obrambo« lastnega jezika in kulture pred pritiskom agresivnega večinskega sosedu – je sodobni participativni model, tudi zaradi ublažitve nekdanjih medetničnih konfliktov, čedalje bolj rezultat svobodnih izbir.

Glede na mednarodne javnomnenjske ankete naj bi si tovrstni »liberalistični« model participacije odločno utiral pot med današnjo mladino. Raziskave, opravljene med mladimi v slovenskem zamejstvu, pa vendarle opozarjajo na določena odstopanja od splošnega trenda, saj meje med predlaganima modeloma – askriptivnim in liberalističnim – tu niso (še) tako ostro zarezane. Še vedno namreč obstajajo skupine mladih aktivistov, ki se (tudi) na podlagi izkušenj svojih staršev ali sorodnikov odločajo za angažirano družbeno udejstvovanje v slovenskih družbenih strukturah. To so večinoma predstavniki t. i. »trdnega jedra« referenčnih skupnosti, ki ga sestavljajo posamezniki z visoko stopnjo narodne samozavesti oziroma vključenosti v slovensko kulturno okolje. V času odpiranja vrat pripadnikom večinske skupnosti si ti mladi z lastnim angažmajem še zlasti prizadevajo za širjenje slovenskega jezika in kulture tudi zunaj običajnih krogov manjšinske skupnosti oziroma v njenih »zunanjih pasovih«.

Raziskave torej kažejo, da ima – kljub vsem spremembam, izzivom in pastem, ki jih prinaša moderna družba – v slovenskem zamejstvu družbena participacija mladih še vedno nezanemarljivo vlogo. Po drugi strani pa podoba, ki nam jo razodevajo, še zdaleč ni enotna, kar si je mogoče razlagati v luči zgodovinsko, prostorsko, politično, kulturno in jezikovno pogojenih situacij. Slovenske narodne skupnosti v Italiji, Avstriji, na Madžarskem in Hrvaškem so namreč svoje etnične značilnosti, kulturo in jezik razvijale v med-

sebojno zelo različnih razmerah. Širši državni in regionalni okvir jim je v različnih zgodovinskih obdobjih nudil drugačna pravna zagotovila, drugačne razvojne možnosti in drugačne razmere za vključevanje v življenje in delo na avtohtonem poselitvenem območju. Poleg tega so posamezne slovenske skupnosti v različnih pokrajinah iste države (npr. v Italiji in Avstriji) različno obravnavane (Nečak Lük 1998). Pogostost, načini in oblike družbene participacije se zato od konteksta do konteksta pomembno razlikujejo.

Raziskava Mladi v slovenskem zamejstvu

Za boljše razumevanje zgoraj prikazanih pojavov smo se v raziskavi Mladi v slovenskem zamejstvu: Družbeni in kulturni konteksti ter sodobni izzivi oprli na empirične podatke, ki smo jih zbrali z mešanimi kvantitativnimi in kvalitativnimi metodami. V kvantitativnem delu raziskave smo podatke zbirali s polstrukturiranimi vprašalniki, čeprav ni bilo mogoče pripraviti reprezentativnega vzorca mladih, ki bi omogočal statistično posploševanje pridobljenih ugotovitev. V projektni skupini smo se zato odločili za aplikacijo kriterija primerljivosti podatkov oziroma za enako število anketirancev po vseh vključenih slovenskih zamejstvih. Težave pri rekrutiranju statistično konsistentne skupine anketirancev na Madžarskem in Hrvaškem so nas naposled prisilile k omejenemu naboru izpolnjenih anket (60 v vsakem zamejstvu). Metodološki korak vzorčenja smo poskušali vsaj delno nadomestiti s poglobljenim intervjuvanjem, z lastnimi raziskovalnimi izkušnjami in uporabo sorodnih raziskovalnih spoznanj strokovne literature.

Ob povzemanju ključnih spoznanj raziskave je namen pričujočega prispevka oblikovati tudi nekaj priporočil, ki naj bodo v pomoč političnim odločevalcem, manjšinskim zastopniškim organizacijam in vsem drugim dejavnikom, odgovornim za spodbujanje družbene participacije mladih v slovenskem zamejstvu, vključno s pristojnimi institucijami v Republiki Sloveniji. Na podlagi opredeljenih kritičnih dejavnikov smo namreč ugotovili, da je razmere za dvig participacije mladih treba izboljšati v vseh štirih obravnavanih zamejstvih, čeprav na drugačen način in z različnimi poudarki, za kar so potrebni usklajeni napori vseh osrednjih nosilcev možnih sprememb.

Temeljna spoznanja raziskave in priporočila odločevalcem

Temeljna spoznanja raziskave in posledična priporočila strnjeno povzemam po točkah.

Prvi korak na poti do dejavne participacije mladih v slovenskem zamejstvu je njihovo ozaveščanje in informiranje o dogajanju v lastnem slovenskem družbenem okolju. Glede tega raziskava ne prinaša posebno spodbudnih spoznanj, saj večina mladih ne kaže pravega zanimanja, da bi manjšinskemu družbenemu dogajanju dosledno in poglobljeno sledila, marsikdo pa je do njega celo indiferenten. Informacije o lastni slovenski narodni skupnosti mladi pretežno

pridobivajo od družinskih članov ali prijateljev, manjšinski mediji pa imajo določeno težo le v okoljih, kjer je medijska ponudba v slovenskem jeziku dobro urejena, to je v naseljenih prostorih slovenskih narodnih skupnosti v Italiji in Avstriji. Daleč najskromnejši interes za manjšinsko družbeno dogajanje vlada med mladimi Slovenci na Hrvaškem, kar si lahko razlagamo z njihovo razdrobljenostjo in s šibko narodno zavestjo, deloma pa tudi z medijsko »nevidnostjo« tamkajšnjega slovenskega življa. Odgovorne zato pozivamo, naj še zlasti pri slovenski narodni skupnosti na Hrvaškem – pa tudi drugih slovenskih zamejstvih – okrepijo medijsko ponudbo v slovenskem jeziku, pri tem pa naj posebno pozornost namenijo informacijskim kanalom, ki so bližje mlajšim generacijam.

Drugič, skladno z likom sodobnega mladostnika v zahodnih in posttranzicijskih demokracijah se tudi mladi v slovenskem zamejstvu čedalje bolj umikajo v zasebno sfero. V prostem času se najraje družijo s partnerji in z ožjimi prijatelji, poslušajo glasbo, sedijo za računalniki in zahajajo v naravo, le redki pa so dejavni v (slovenskih) društvih, združenjih, krožkih, skupinah ali mladinskih organizacijah. Glede na druge prostočasne dejavnosti mladi družbeni participaciji namenjajo bistveno manj časa; nekoliko bolj razširjene so le pasivne oblike udeležbe, manj pa tiste, ki zahtevajo večjo mero angažiranosti, odgovornosti in časovnega vložka. Za dejavnejše oblike udeležbe se odloča le ožja skupina mladih, medtem ko drugi svoje nesodelovanje opravičujejo s pomanjkanjem časa, z gojenjem drugih interesov ali s skrbjo pred pretirano odgovornostjo. Vzroke za skromno motiviranost je treba iskati tudi v značilnostih trenutnega življenjskega sloga mladih, ki se raje, kot da bi ga soustvarjali, na dogajanje le odzivajo. Podobno je s participacijo v upravnih odborih: mladi so raje udeleženci že pripravljenih dogodkov ali uporabniki storitev, kot pa da bi neposredno sodelovali pri snovanju vsebine, odločanju in vodenju.

Tretjič, med mladimi v slovenskem zamejstvu so tudi angažirani posamezniki, ki se dejavneje udeležujejo v manjšinskih civilnodružbenih organizacijah oziroma njihovih vodilnih telesih. Ti posamezniki ne kažejo le občutka odgovornosti do »svojega« društva, ki ga v številnih primerih podedujejo od staršev, temveč tudi moralno dolžnost, da s svojimi močmi in idejami prispevajo k njegovemu nadaljnjemu obstoju in razvoju. Participacijo v tovrstnih strukturah razumejo – bolj kot priložnost za osebno rast – kot prepotrben prispevek k ohranjanju slovenskega jezika in narodne zavesti, kar v sodobnih razmerah nikakor ni samoumevno. Ob pomanjkanju longitudinalnih raziskav, ki bi preverjale raven participacije obravnavane ciljne skupine v različnih časovnih presledkih, je dokaj težko oceniti, ali je, v primerjavi s preteklostjo, družbeno angažiranih mladostnikov danes več ali manj. V Avstriji in Italiji je dejavna participacija mladih danes še vedno dokaj razširjena, vprašati pa se je treba, ali zaradi upada občutka kolektivne ogroženosti

njihova stopnja angažiranosti še vedno ostaja na primerljivi ravni. Povsem povedno je tudi dogajanje na Madžarskem in Hrvaškem, kjer kot posledico spremenjenih geopolitičnih in družbeno-psiholoških okoliščin v zadnjih desetletjih beležimo nezanemarljiv porast novoustanovljenih slovenskih društev. Vse to bi lahko napovedovalo nov preporod manjšinskega organiziranega delovanja. Ker pa v obeh državah v preteklosti ni bilo ne tradicije ne možnosti družbenega udejstvovanja v narodnostnem smislu, se mora današnja mladina na nove okoliščine in možnosti šele navaditi, zato ostaja raven njihove participacije razmeroma nizka.

Četrtrič, ker je na osebne vzroke za družbeno (ne)participacijo mladih zelo težko vplivati, se zdi pomembno, da odgovorni dejavniki svoje napore usmerijo predvsem v odpravljanje številnih strukturnih pomanjkljivosti mladinske politike. Z raziskavo smo ugotovili, da je v obravnavanih slovenskih zamejstvih organizirana ponudba za mlade (infrastruktura, programi, dejavnosti, storitve) marsikje nezadostna, neprimerna ali nepriljubljena, le redkokdaj pa izhaja iz realne analize potreb. Odgovorne institucije zato pozivamo, naj pred določanjem ukrepov obvezno pridobijo mnenje mladih, ki jih ti ukrepi neposredno ali posredno zadevajo, obstoječo ponudbo pa naj v čim večji meri prilagodijo njihovim realnim potrebam in interesom.

Primerjalna analiza zbranih podatkov je največje strukturne pomanjkljivosti ugotovila v slovenskem zamejstvu na Hrvaškem, kar si je treba razlagati predvsem z zgodovinskimi in družbenopolitičnimi zapletmi. Tam naseljena slovenska narodna skupnost je začela možnosti družbene participacije bolje izkoriščati šele po osamosvojitvi Hrvaške in Slovenije, ko so bila ustanovljena številna nova slovenska kulturna središča. Kljub zaznani oživitvi organiziranega delovanja skupnosti, še zlasti v kulturi, današnja ponudba še vedno ni sposobna privabiti večjega števila mladih udeležencev ali vsaj interesentov. K trenutni podobni stanja prispeva vrsta različnih vzrokov. Med osnovnimi težavami je skromna infrastruktura slovenskih društev, ki večinoma delujejo v neprimernih prostorih, pogosto registriranih na zasebnih naslovih, omejene finančne dotacije pa jim ne omogočajo, da bi mladim ponudili zanje zanimive in privlačne dejavnosti. Mladi med načrtovanjem študijske ali poklicne poti v Sloveniji v slovenska društva zahajajo predvsem iz pragmatičnih razlogov, povezanih z učenjem slovenskega jezika. Tovrstno izobraževalno ponudbo, tako kot tudi splošno promocijo delovanja slovenskih organizacij med mlajšo populacijo, bi bilo treba v prihodnje okrepiti; raziskava je jasno pokazala slabo ozaveščenost. Nekatera društva si izrecno prizadevajo za vključevanje mladih v lastne vodstvene organe, kar je seveda hvalevredno, vendar pa pogrešamo spodbujanje samoiniciativnosti in samoorganiziranja mladih.

Infrastrukturalna in prostorska stiska sta ključna problema tudi v slovenskem zamejstvu na Madžarskem. Porabje je ruralno območje, ki z delno izjemo Monoštra ne ponuja

ustreznih objektov, namenjenih mladinskim dejavnostim. Čeprav so se po spremembi političnega sistema na Madžarskem leta 1990 tudi tam ustvarile razmere za oživljeno družbeno participacijo – zaradi ustanavljanja novih slovenskih kulturnih združenj, med njimi tudi mladinskih organizacij – je pri mladini še vedno občutiti precejšnje pomanjkanje »lastnih« prostorov, predvsem za druženje in prirejanje zabav, razvijanje umetniških panog ter zadovoljevanje športno-rekreacijskih potreb. Veliko mladih se zato zateka v večinske družbene strukture, ki ponujajo širši izbor dejavnosti in storitev, kar še dodatno krepi že tako razširjen proces jezikovne asimilacije. Prav zato je nujno treba poskrbeti za okrepitev trenutne ponudbe in jo razširiti na druga interesna področja. Ob kulturnih središčih, ki so temeljnega pomena za ohranjanje slovenske narodne zavesti (mladi se vanje vključujejo tudi po vzoru svojih staršev ali starih staršev), je treba vpeljati tudi drugačne vrste organizacij, projektov ali dejavnosti, kjer naj mladi najdejo svoje mesto in nove priložnosti za utrjevanje jezikovnih veščin v slovenščini. Ustanovitev Društva porabske mladine razumemo kot primer dobre prakse za spodbujanje dejavne participacije mladih, samo po sebi pa nikakor ne more biti kos vsem socialnim, jezikovnim, identitetnim in drugim izzivom, ki jih prinaša šibek družbeni in gospodarski potencial Slovencev na Madžarskem.

Na naseljenih območjih preostalih dveh slovenskih narodnih manjšin so razmere in možnosti za družbeno participacijo mladih nedvomno boljše, čeprav v obeh ugotavljamo nekatere strukturne šibkosti in pomanjkljivosti. V slovenskem zamejstvu v Italiji veliko mladih na primer pogreša ustrezne prostore za spontano druženje in prirejanje zabav, obenem pa opozarjajo na pomanjkanje kakovostnih predavanj v slovenskem jeziku in predvajanj slovenskih filmov. Samostojno mladinsko delo je glede na druga organizirana področja Slovencev v Italiji skromno razvito, z izjemo skavtskih in taborniških skupin, ki imajo že dolgo tradicijo zlasti na Tržaškem in Goriškem, ali tržaškega društva MOSP, ki se uveljavlja s povezovanjem z drugimi manjšinami v Evropi. V nekaterih vaških slovenskih društvih, ki jih vodijo motivirani in sposobni ljudje, nastajajo mladinske sekcije, medtem ko je v mestnem okolju vloga mladih manj vidna in prodorna, čeprav je Dijaški dom Simona Gregorčiča v Gorici pred leti ustanovil mladinski center z zanimivim čezmejnim programom (obiskujejo ga tudi mladi iz Nove Gorice). Zbrana pričevanja izražajo določeno razočaranje nad družbenopolitičnim stanjem v manjšini (mladim nerazumljive so zlasti ideološke delitve, ki izhajajo iz njim nepoznanih časov), predvsem pa nad (ne)odzivanjem vodstvene garniture na potrebe in interese mladih. Očitno mora »vodstvo« skupnosti poiskati nove načine komuniciranja in sodelovanja s svojo »bazo«, predvsem s populacijo mladih ljudi, ki se od njega vedno bolj oddaljuje.

Okoliščine za dejavno družbeno udeležbo mladih so verjetno najboljše urejene v slovenskem zamejstvu v Avstri-

ji. Mladi pripadniki slovenske manjšine na Koroškem, Štajerskem in Dunaju namreč dobro uporabljajo solidno ponudbo infrastruktur, prostorov in dejavnosti, predvsem pa razpolagajo s številnimi enotami (mladinskimi centri, krožki, sekcijami, študentskimi klubi in dijaškimi zvezami), ki jih samostojno vodijo in vzdržujejo. Tako razčlenjenih in organiziranih oblik mladinskega dela v drugih slovenskih zamejstvih ne beležimo, zato je lahko slovenska narodna skupnost v Avstriji nekakšen vzor, ki bi ga bilo dobro posnemati tudi drugje. Kljub dobro urejenim razmeram je dano ponudbo mogoče še izboljšati in dopolniti, kar še zlasti velja za okolja s skromnim številom slovensko govorečega prebivalstva, kjer je zaradi kadrovske podhranjenosti organizirana dejavnost manj razvita in razčlenjena. Na področju politične participacije ugotavljamo, da v nasprotju z drugimi koroška in štajerska mladina ceni pozornost, ki jo manjšinski vodstveni krogi namenjajo vključevanju mladih v procese odločanja in vodenja. Kljub temu pa zanimanje za politiko med mladimi strmo upada, kar si lahko razlagamo tudi z dokajšnjim razočaranjem nad trenutnim manjšinskim političnim scenarijem in za mlado populacijo čedalje bolj nerazumljivimi notranjimi ideološkimi delitvami. Strategijo o postopnem pomlajevanju manjšinskih političnih kadrov bi bilo treba najverjetneje načrtovati skladno z reformo trenutnega predstavniškega sistema, kar seveda ne velja le za slovensko zamejstvo v Avstriji, temveč tudi za vsa druga slovenska zamejstva. Petič, na podlagi ugotovitev raziskave pozivamo odgovorne dejavnike, še zlasti zastopniške organizacije obravnavanih slovenskih manjšin, naj poskrbijo za marsikje odsoten ali vsaj slabo razvit strukturirani dialog z mladimi. Pri spodbujanju dejavne participacije mladih je treba prvenstveno poskrbeti, da: a) bo pozornost mladim realna in konkretna, ne pa zgolj navidezna ali deklarativna, kot se v sodobnem političnem diskurzu žal (pre)večkrat dogaja; b) dialog ne bo le enosmerno informiranje mladih, temveč da se bodo ti nanj lahko tudi odzivali in odgovarjali; c) bo nagovarjanje mladih potekalo čim manj pokroviteljsko, na njim prijazen in razumljiv način ter po ustreznih kanalih (e-participacija, družbena omrežja idr.); č) bodo imeli mladi možnost izražanja svojih stališč in soodločanja na vseh temeljnih področjih manjšinskega družbenega življenja; povsod, kjer je to mogoče, naj se predstavniki mladih vključujejo v delovne skupine za pripravo strategij in ukrepov v korist (manjšinske) skupnosti; d) bodo vzpostavljene primerne strukture za participacijo mladih pri oblikovanju manjšinskih politik – glede na značilnosti posamezne skupnosti je pri tem mogoče uporabiti več možnih mehanizmov, na primer »mladinske kvote« pri volitvah v organe strank ali osrednjih organizacij, podmladke strank ali osrednjih organizacij, mladinske predstavniške skupine (kjer teh ni, naj odločevalci poiščejo ustrezno formulo za ustanovitev predstavniškega telesa, ki bi lahko zastopalo mlade v strukturiranem dialogu); e) nemladinske

članske organizacije (društva, združenja, sindikati itd.), ki prav tako vključujejo mlade člane, same omogočajo in spodbujajo avtonomno organiziranje mladih, izvajanje kakovostnih demokratičnih procesov in učenje participacije. Šestič, za dejavno, odgovorno in angažirano participacijo mladih v slovenskem zamejstvu imajo ključni pomen mladinske organizacije. Te so prepotrebno učno polje, na katerem si mladi krepijo lastne organizacijske sposobnosti, zmožnost sodelovanja v procesih odločanja in sposobnost hitrega odzivanja na družbene izzive. V teh odličnih »telovadnicah« lahko posamezne manjšinske skupnosti vzgajajo svoje prihodnje vodilne kadre, žal pa je samostojno mladinsko delo v slovenskem zamejstvu trenutno bolj izjema kot pravilo. Mladi povečini delujejo v nemladinskih članskih organizacijah, na primer v političnih strankah (tako imenovani podmladki) ter društvi in drugih civilnodružbenih organizacijah (sekcijah, krožkih itd.), mladinsko delo pa je dokaj razširjeno le v slovenskem zamejstvu v Avstriji. Odgovorne dejavnike zato pozivamo, naj za spodbujanje mladinskega dela skrbijo tudi z zagotavljanjem ustrezne finančne, administrativne in infrastrukturne podpore. Mladinske organizacije med drugim potrebujejo ustrezne kadre, saj trenutno to delajo prostovoljci; take dejavnosti pa se težko izvajajo s prostovoljnimi delom. V celotnem slovenskem zamejstvu bi bilo treba poskrbeti za okrepitev in redno financiranje mladinskih organizacij, ki naj pod vodstvom strokovno usposobljenega osebja izrecno skrbijo za oživljanje mladinskega delovanja in vključevanje mladih v svoje vrste.

Sklep: Participacija mladih kot dejavnik kadrovske strategije

Problematiko družbene participacije mladih v slovenskem zamejstvu je treba nujno obravnavati in upravljati (tudi) v okviru prepotrebniških kadrovske politik. Vprašanje (pomankanja) mladih kadrov je ena izmed temeljnih dilem sedanjega in zlasti prihodnjega razvoja vseh štirih slovenskih narodnih manjšin v sosednjih državah Republike Slovenije. Brez postopne medgeneracijske zamenjave ljudi na ključnih razvojnih področjih (političnem, ekonomskem, kulturnem, vzgojno-izobraževalnem, znanstvenem, športnem), predvsem pa na njihovih vodilnih mestih, te skupnosti tvegajo postopno hiranje lastnega družbenega in intelektualnega tkiva, kar je marsikje že opazno. Negativni demografski trendi, asimilacija, čedalje bolj aktualno in razširjeno izseljevanje izobraženih kadrov v tujino, navadno brez povratka, so namreč pojavi, ki jih je nujno treba zaježiti, omejiti ali vsaj upočasniti, to pa je mogoče le z ustreznimi kadrovskimi načrtovanjem. Stopnjuje se torej potreba po strateškem reševanju doslej zanemarjenih ali vsaj neustrezno obravnavanih kadrovske vprašanj. Pridobivanje novih kadrov, skrb za njihovo strokovno rast, izobraževanje in pridobivanje izkušenj, postopno vključevanje mladih v manjšinska družbena telesa in poverjanje odgovornih funk-

cij nikakor ne morejo biti samodejni procesi, temveč rezultat načrtnega, strateškega in premišljenega dela.

Sklepne ugotovitve končujem z nekoliko grenkim priokusom. Pri obravnavanih slovenskih skupnostih trenutno ne opazamo – z izjemo redkih primerov – ustreznih strateških načinov reševanja kadrovskega vprašanja. Skrb za potrebe mladih se sicer v javnem diskurzu neprestano pojavlja, deklarativni podpora pa le redko sledijo konkretni koraki. Mladi so, ravno obratno, pogosto najbolj prezrti del manjšinskih družb, za katerega ni zaslediti posebnih ukrepov. Še najbolj skrb vzbujajoče je popolno pomanjkanje pozornosti, namenjene posameznikom, ki ne izhajajo iz »trdnih jeder« referenčnih skupnosti, temveč se nahajajo v njihovih »zunanjih pasovih« – tam, kjer so skupinske identitete bolj prehodne, kjer je participacija manjša, kjer je znanje slovenskega jezika šibkejšo.

V sodobni evlucijski fazi slovenskega zamejstva bi bilo treba prihodnost obravnavanih skupnosti oblikovati prav v teh »sivih« ali »mavričnih« conah, ki so, številčno gledano, vse bolj konsistentne. To pa je odvisno od tega, ali je mogoče te mlade posameznike potegniti iz zunanjih obročev proti jedru skupnosti. Če želimo v sosednjih državah Republike Slovenije ohraniti hrabro, vitalno in organizirano slovensko družbo, v kateri bodo ljudje dejavno prispevali k njenemu razvoju, moramo nujno poskrbeti za povečano participacijo vseh njenih mladih pripadnikov, in to ne glede na stopnjo njihove trenutne vključenosti v slovensko okolje. Za doseg tako ambicioznega cilja pa nujno potrebujemo pogumnejši pristop in ustrezno razvojno vizijo.

Literatura in viri

AKCIJSKI NAČRT sodelovanja in podpore mladim Slovincem v zamejstvu in po svetu. Ljubljana: Urad Vlade RS za Slovence v zamejstvu in po svetu, 2011; http://www.uszs.gov.si/fileadmin/uszs.gov.si/pageuploads/USZS_Akcijski_nacrt_MLADI_v_zamejstvu_in_po_svetu.pdf, 16. 12. 2016.

BREZIGAR, Sara: Slovenska skupnost v Italiji med preteklostjo in prihodnostjo. V: Norina Bogatec in Zaira Vidau (ur.), *Skupnost v središču Evrope: Slovenci v Italiji od padca Berlinskega zidu do izzivov tretjega tisočletja*. Trst: ZTT – SLORI, 2017, 21–30.

EU Youth Report 2015. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2016; http://ec.europa.eu/youth/library/reports/youth-report-2015_en.pdf, 14. 6. 2016.

JAGODIC, Devan: Družbena participacija mladih v obmejnih območjih na stičišču med Italijo in Slovenijo. V: Devan Jagodic in Zaira Vidali (ur.), *Mladina na prehodu: Mladi Tržačani pred izzivi postmoderne družbe, evropskih integracijskih procesov in medkulturnega sobivanja*. Trst: Slovenski raziskovalni inštitut, 2009, 65–87.

JAGODIC, Devan: Slovenci v Italiji: Poselitveni prostor in demografsko gibanje. V: Norina Bogatec in Zaira Vidau (ur.), *Skupnost v središču Evrope: Slovenci v Italiji od padca Berlin-*

skega zidu do izzivov tretjega tisočletja. Trst: ZTT – SLORI, 2017, 40–49.

KRŽIŠNIK BUKIĆ, Vera: O narodnostnem in kulturnem samoorganiziranju Slovencev na Hrvaškem v 20. stoletju. V: Vera Kržišnik Bukić (ur.), *Slovenci v Hrvaški*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 1995, 133–188.

MAVER, Martin: Šola, družina in zunajšolske dejavnosti. Raziskava o jezikovnem sestavu in splošni angažiranosti mladih, ki obiskujejo šole s slovenskim učnim jezikom v tržaški in goriški pokrajini ter večstopenjsko šolo s slovensko-italijanskim dvojezičnim poukom v Špetru. Trst: ZSŠDI – SLORI, 2015.

MEZGEC Maja in Zaira Vidali: Medgeneracijsko sobivanje v društvi slovenske narodne skupnosti v Italiji: Dodana vrednost ali problem? V: Devan Jagodic in Zaira Vidali (ur.), *Mladina na prehodu: Mladi Tržačani pred izzivi postmoderne družbe, evropskih integracijskih procesov in medkulturnega sobivanja*. Trst: Slovenski raziskovalni inštitut – SLORI, 2009, 44–64.

MUNDA HIRNÖK, Katalin: Pogled na kulturno življenje v občini Železna Kapla-Bela. V: Boris Jesih, Vladimir Wakounig in Albina Nečak Lük (ur.), *Medetnični odnosi v slovenskem etničnem prostoru. 3. Občina Železna Kapla-Bela/Eisenkappel-Vellach*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 2002, 121–132.

NEČAK LÜK, Albina: Uvod. V: Albina Nečak Lük (ur.), *Medetnični odnosi in etnična identiteta v slovenskem etničnem prostoru*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 1998, 7–18.

PIRKER, Jürgen: *Wir sind Kärnten = Mi smo Koroška: Jugend, Begegnung und politische Bildung in Volksgruppenfragen*. Baden-Baden: Nomos, 2013.

PUTNAM, Robert D.: *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon and Schuster, 2000.

RIMAN, Barbara: 130 let slovenskega združevanja na Hrvaškem. V: Danijel Grafenauer in Katalin Munda Hirnök (ur.), *Raznolikost v raziskovanju etničnosti*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 2016.

SEDMAK, Mateja: Identitetne podobe etničnih manjšin. V: Mateja Sedmak (ur.), *Podobe obmejnosti*. Koper: Založba Annales, 2009, 61–94.

SUSIČ, Emidij, Socializacija, asimilacija in pravni položaj. *Acta Histriae* 11/2, 2003, 237–254.

VAVTI, Štefka: *Fešte ali politično delo? Participacija mladih Slovencev in Slovincem na avstrijskem Koroškem*. Celovec in Dunaj: Drava, 2015.

VIDAU, Zaira: Prostočasne dejavnosti in medkulturni odnosi mladih pripadnikov slovenske narodne skupnosti v Italiji. V: Devan Jagodic, Maja Mezgec in Zaira Vidau (ur.), *Poročilo o raziskovalnem projektu Profil mladi*. Neobjavljeno gradivo. Trst: Slovenski raziskovalni inštitut – SLORI, 2014.

YOUTH in Europe – A statistical portrait. Luxembourg: Eurostat Press Office, 2009; <http://pjp-eu.coe.int/documents/1017981/1668203/YouthinEurope.pdf/40f42295-65e4-407b-8673-95e97026da4a>, 30. 6. 2016.

JEZIKOVNI PROFIL MLADIH V SLOVENSKEM ZAMEJSTVU

Monografija *Jezikovni profil mladih v slovenskem zamejstvu* je četrti zvezek, ki so ga konec leta 2019 skupaj izdali Inštitut za narodnostna vprašanja iz Ljubljane, Slovenski znanstveni inštitut iz Celovca (SZI), Slovenski narodopisni inštitut Urban Jarnik in Slovenski raziskovalni inštitut iz Trsta (SLORI). Monografija predstavlja rezultate raziskovalnega projekta *Mladi v slovenskem zamejstvu: Družbeni in kulturni konteksti ter sodobni izzivi*, ki je potekal med letoma 2013 in 2016.

Četrta monografija se osredotoča na jezikovni profil mladih. V posameznih poglavjih so podrobneje predstavljeni in analizirani empirični podatki, ki prikazujejo jezikovni profil mladih v štirih zamejstvih v štirih državah, kjer živi slovenska narodna skupnost – Avstriji, Hrvaški, Italiji in Madžarski. Po uvodni predstavitvi nosilke projekta dr. Vere Kržišnik Bukič je vsako za-

mejstvo prikazano posebej. Martina Piko-Rustia analizira jezikovne značilnosti mladih v Avstriji, Barbara Rimani in Mojca Medvešek na Hrvaškem, Devan Jagodić v Italiji ter Katalin Munda Hirnök in Sonja Novak Lukanović na Madžarskem. Zgodovinske in politične dogodke ter zakonske ureditve so umestili v analizo raziskovalnih rezultatov in tako osvetlili jezikovni profil mladih v vsakem od obravnavanih okolij. V zaključnem poglavju so predstavljene podobnosti in razlike med zamejstvi. Tako celovit prikaz v posameznih poglavjih prikazuje in potrjuje, da zamejstva zaznamuje različna stopnja vitalnosti slovenskega jezika.

Monografija opozarja na podobnosti in razlike med posameznimi zamejstvi. Nanašajo se tako na stopnjo znanja slovenskega jezika kot tudi rabo slovenskega jezika v vsakdanjem življenju (na formalni in neformalni ravni) ter tudi rabo slovenskega narečja. Tudi stališča do slovenskega jezika v različnih okoljih odsevajo različen položaj slovenskega jezika in obenem različen položaj slovenske skupnosti na lokalni in nacionalni ravni. Rezultati empiričnega raziskovanja med mladimi v zamejstvu so pokazali prepletenost vpliva družbenih in individualnih faktorjev v jezikovnih značilnostih anketirancev. Avtorji se zavedajo, da se pridobljenih kvantitativnih (rezultatov ankete) in kvalitativnih (rezultatov intervjujev) podatkov ne more posplošiti, temveč se mora pri interpretaciji upoštevati majhnost vzorca empiričnega raziskovanja, prilagojenega štirim zamejstvom, različnim tako po demografski strukturi kot poselitvenih območjih. Rezultati nakazujejo trende, ki načrtovalce manjšinske politike in tudi same pripadnike slovenske skupnosti ozaveščajo o potrebnih spremembah v organizaciji manjšinskega statusa.

V pričujočem prispevku navajam samo nekatere podatke iz predstavljenih poglavij. Večina mladih iz Avstrije je kot svoj materni jezik navedla slovenščino – kar 73,3 odstotka anketirancev, za 11,7 odstotka je materni jezik nemščina, isti delež anketirancev pa kot svoja materna jezika navaja oba jezika. V Italiji je večina (42 odstotkov) zapisala, da ima dva materna jezika, tj. slovenščino in italijanščino, 38 odstotkov anketirancev pa je navedlo, da je slovenščina njihov materni jezik, medtem ko je za 17 odstotkov anketirancev materni jezik italijanščina. V vzorcu mladih na Madžarskem je večina kot svoj materni jezik navedla madžarščino (66,7 odstotka), dobra četrtnina (26,7 odstotka) se je opredelila za oba jezika (slovenski in madžarski), le 6,7 odstotka pa samo za slovenski jezik. Mladi, ki so sode-

* Sonja Novak Lukanović, dr. uporabnega jezikoslovja, redna profesorica uporabnega jezikoslovja, Oddelek za primerjalno in splošno jezikoslovje FF UL, direktorica Inštituta za narodnostna vprašanja Ljubljana; sonja.novak@guest.arnes.si.

lovali v anketi na Hrvaškem, so večinoma (83,3 odstotka) odgovorili, da je njihov materni jezik hrvaški, samo 8,3 odstotka vprašanih je odgovorilo, da je njihov materni jezik slovenščina, prav tako jih je 8,3 odstotka odgovorilo, da sta njihova materna jezika slovenščina in hrvaščina.

Že površinski pregled podatkov pokaže na različno identifikacijo s slovenskim jezikom med mladimi. Podatki vodijo v različne interpretacije, povezane tako z zgodovinskim in s pravno-političnim položajem slovenske skupnosti kot tudi z individualnimi/osebnimi značilnostmi mladih in njihovih družin. Heterogenost jezikovnih okolij družin se odraža tudi v jezikovnih značilnostih mladih. Na jezikovno heterogenost družin so v intervjujih opozorili tudi posamezniki. V kvantitativni analizi podatkov izstopajo mladi iz slovenskega zamejstva v Italiji. Velik delež mladih iz obravnavanega vzorca izhaja iz jezikovno mešanih družin, kar se odraža v njihovem jezikovnem profilu – velik odstotek anketirancev ima dva prva jezika. Na podlagi rezultatov ugotavljamo, da je identifikacija s slovenstvom preko maternega jezika najbolj izrazita med mladimi Slovenci v Avstriji; za večino je materni jezik slovenščina. Kljub temu pa rezultati drugih študij ugotavljajo, da jezikovna usposobljenost v slovenščini med pripadniki mlajše generacije nazaduje (Maurer-Lausegger 2015).

Rezultati med mladimi iz Madžarske nas opozarjajo, da se nadaljujejo trendi opuščanja slovenskega jezika kot prvega jezika v primerjavi z izsledki preteklih raziskav (Nečak Lük 1998; Gáspár 2010; Munda Hirnök in Novak Lukanović 2016). Slovenščino kot materni jezik je navedel najnižji odstotek anketirancev. Na neki način nas je presenetil rezultat, da dobra četrtnina anketiranih navaja dva materna jezika (slovenskega in madžarskega). Rezultat nakazuje, da se povečuje delež dvojezičnih mladih z dvema prvima jezikoma. To bi lahko pripisali dejstvu, da se je velik delež anketirancev iz Madžarske šolal v Sloveniji oz. obiskoval jezikovne tečaje slovenskega jezika in slovenski jezik osvojil do te mere, da ga zaznava in čuti tudi kot materni jezik. Na Hrvaškem je delež mladih z dvema prvima jezikoma najnižji, najvišji pa je delež mladih, ki so kljub povezanosti s slovenstvom navedli, da jim je materni oz. prvi jezik hrvaščina.

Vsa štiri poglavja monografije prikazujejo še, kako vprašani ocenjujejo svoje znanje slovenskega knjižnega jezika, lokalnega slovenskega narečja, knjižnega jezika večine, lokalnega narečja večine in angleškega jezika. V subjektivno obarvanih rezultatih samoevalvacije prepoznamo tudi stopnjo vrednote, ki jo posameznik pripisuje jeziku.

Podatki kažejo razlike v samooceni znanja slovenskega jezika med zamejstvi. Anketiranci v Avstriji in Italiji so podobno ocenili svoje znanje slovenskega knjižnega jezika, znanje slovenskega jezika so podobno ocenili anketiranci na Madžarskem in Hrvaškem. Razlike med Avstrijo in Italijo na eni strani in Madžarsko in Hrvaško na drugi strani so v samooceni stopnje znanja slovenskega jezika.

Razlike odražajo vitalnost slovenske narodne skupnosti v posamezni državi in so posledica številnih faktorjev – od tipa izobraževanja, v katerega so vključeni pripadniki slovenske narodne skupnosti, do položaja slovenskega jezika v družbi, demografskih kazalcev, zgodovinskih dejstev, družbenopolitične ureditve, gospodarskega položaja območja, kjer živi slovenska narodna skupnost.

Posebej je treba opozoriti na prilogo k monografiji, kjer je podan sistematičen prikaz različnih tipov izobraževanja v državah, kjer živi slovenska narodna skupnost.

V intervjujih so mladi iz vseh zamejstev poudarili, da je za razvoj sporazumevalnih zmožnosti v slovenskem jeziku pomemben stik s Slovenijo. V Italiji so poudarili, da se to zlasti pozna pri dijakih slovenskih srednjih šol v Italiji, ki se odločijo za študij v Sloveniji. Nekateri se v slovenščini izpopolnijo do te mere, da so ob vsakem povratku v izvorno zamejsko jezikovno okolje že skoraj v zadregi. Eden od intervjuvancev je komentiral, da je njihovo znanje knjižne slovenščine v primerjavi z drugimi mnogo boljše, tako da ne vedo, do katere mere naj ga uporabljajo.

Različni stiki s Slovenijo vplivajo na posameznikovo sporazumevalno oz. jezikovno zmožnost v slovenskem jeziku, še zlasti, če so ti povezani s šolanjem, z obiskovanjem sorodnikov in kulturnih ter športnih prireditvev, z delom. Anketiranci so obiske Slovenije povezovali z različnimi razlogi. Pregled pridobljenih rezultatov pokaže, da je obisk Slovenije med mladimi, ne glede na to, iz katerega zamejstva so, največkrat povezan z izleti ali dopusti. Relativno visok delež obiskov namenjajo nakupovanju – to velja zlasti za mlade iz Italije in tudi Madžarske, najmanj pa za mlade iz Avstrije.

V relativno majhnem deležu (od 11 odstotkov do 23,3 odstotka) so anketiranci, ne glede na zamejstvo, kot razlog obiskovanja Slovenije navedli šolanje in delo. Največ anketirancev iz Italije je navedlo, da je dalj časa bivalo v Sloveniji zaradi študija (36,7 odstotka, kar je 22 anketirancev), na drugem mestu so anketiranci iz Madžarske, nato Hrvaške. Najmanj anketirancev, ki so navedli študij v Sloveniji, je iz Avstrije, kar nakazuje, da za pripadnike slovenske narodne skupnosti iz Avstrije študij v Sloveniji ni tako zanimiv, kot na primer za pripadnike slovenske narodne skupnosti iz Italije, Hrvaške ali Madžarske. Na drugi strani pa je večji delež anketirancev iz Avstrije kot iz Italije obiskoval tečaje slovenskega jezika. Tudi velik delež anketirancev iz Madžarske je obiskoval tečaje slovenskega jezika, medtem ko so anketiranci iz Hrvaške te obiskovali v manjšem deležu.

Tako kot so med anketiranci v vseh štirih zamejstvih zaznane razlike v stopnji znanja slovenskega jezika, rezultati kažejo tudi razlike v izbiri jezika sporazumevanja v različnih položajih v zasebnem in javnem življenju. Po Fishmanovi teoriji domen (Fishman 1972) smo anketirance spraševali, v katerem jeziku govorijo z materjo, očetom, z bratom ali s sestro, s starimi starši po materi in

očetu ter z drugim sorodstvom, kateri jezik uporabljajo v krogu prijateljev ali znancev, v šoli, na delovnem mestu ter v različnih položajih v vsakdanjem življenju. Podatki kažejo podobnosti v jeziku sporazumevanja v družini med anketiranci v Avstriji in Italiji. Večina anketirancev v Italiji in Avstriji se z materjo pogovarja v slovenščini (65 odstotkov oz. 68,3 odstotka), prav tako s starimi starši po materi (53 oz. 75 odstotkov). V Italiji se z očetom v slovenščini sporazumevajo v manjši meri (45 odstotkov), medtem ko se anketiranci v Avstriji z očetom v enakem deležu sporazumevajo samo oz. večinoma v slovenskem jeziku. Na Hrvaškem in tudi Madžarskem se z materjo in očetom večinoma pogovarjajo v jeziku večine – hrvaškem oz. madžarskem, zelo majhen delež v slovenščini.

Medgeneracijski prenos, ki je za vitalnost jezika zelo pomemben, je glede na podatke zaznan v Avstriji, na Hrvaškem in tudi Madžarskem, kjer se v večjem odstotku kot z mamo, mladi v slovenskem jeziku pogovarjajo s staro mamo.

Med vsemi zamejstvi je raba dveh jezikov (slovenskega in madžarskega), in to tako z mamo in očetom kot s starimi starši, najbolj prisotna na Madžarskem. Na podlagi rezultatov je težko odgovoriti, ali se res oba jezika uporabljata v enaki meri ter kakšna je posameznikova stopnja jezikovne zmožnosti v enem ali drugem jeziku. Podatki pokažejo še, da se oba jezika v večji meri uporabljata v komunikacijah z mamo in očetom kot pa s starimi starši, kar nas usmerja v razmišljanje, da je v komunikaciji s starimi starši bolj prisotna porabščina, ki je mlajša generacija ne zna tako dobro, zato se raje pogovarja samo v madžarščini. Vsekakor bi bilo smiselno podatek podrobneje raziskati. Porabščina je prisotna zlasti med starejšo (in do neke mere tudi med srednjo) generacijo, in prav podatek, da jo velik odstotek vprašanih slabo obvlada, ponovno potrjuje, da se v večini porabskih družin jezik ne prenaša medgeneracijsko.

Podatek, da se tako na Hrvaškem kot Madžarskem slovenski jezik v družini in s prijatelji, z znanci iz bližnjega okolja in s sosedi redko uporablja, opozarja na ogroženo vitalnost jezika. Avtorji ugotavljajo, da je to posledica neustrezne jezikovne politike, ki je s številnimi jezikovnimi in nejezikovnimi postopki ustvarila razmere za asimilacijo pripadnikov slovenske narodne skupnosti. Rezultati so dovolj trdna podlaga politiki za revitalizacijo slovenskega jezika.

Za vitalnost slovenskega jezika je pomembno, da se uporablja tudi zunaj družine. Na vprašanja, v katerem jeziku se pogovarjajo s sošolci in profesorji zunaj pouka, s kolegi na fakulteti, s kolegi drugih fakultet, večina anketirancev ni odgovorila (ne glede na zamejstvo), zato je mogoče predvideti, da v teh položajih slovenskega jezika ne uporabljajo. Raziskava je ugotavljala tudi jezik, ki ga anketiranci uporabljajo v različnih situacijah v vsakdanjem življenju – v društvu, pri športu ali rekreaciji, z natararji v gostilni, s prodajalci v trgovinah, z osebjem na pošti, z osebjem v bolnicah, z osebjem na banki. Podatki za vsa zamejstva

kažejo, da je raba slovenščine v javnosti redka in da je malo možnosti oz. priložnosti za rabo slovenskega jezika. Izstopajo redke situacije. V društvih oz. klubih je raba slovenščine med anketiranci v relativno visokem deležu prisotna predvsem v Italiji in Avstriji. V obeh državah Slovenci razpolagajo z razširjeno mrežo kulturnih in športnih društev, kjer lahko govorijo slovensko in prispevajo k ohranjanju vitalnosti slovenskega jezika. Med anketiranci na Madžarskem in Hrvaškem je tovrstna raba slovenskega jezika manj prisotna, kar pomeni, da slovenska skupnost v teh dveh državah nima tako razvejane mreže svojih društev oz. institucij, kjer bi pripadniki slovenske skupnosti lahko nemoteno uporabljali slovenščino.

Raziskovalci so v posameznih poglavjih analizirali tudi vplive medijev na ohranjanje slovenskega jezika. Iz analize kvantitativnih podatkov in analize pogovorov z intervjuvanci je mogoče sklepati, da mladi zelo različno ocenjujejo manjšinsko medijsko ponudbo, na splošno pa so prepričani, da za mlade ni veliko zanimivega. Prav tako so kritični tudi do jezika medijev. Iz odgovorov je razvidno, da mladi uporabljajo sodobne množične medije, ki jim omogočajo vpogled v različne svetove. Anketiranci – ne glede na zamejstvo – spremljajo spletne strani v različnih jezikih, tudi v slovenščini. Spletne strani v slovenščini so lažje dostopne kot slovenski radijski oziroma televizijski programi, zato je tudi njihova raba večja. Rezultati kažejo na različno stopnjo institucionalne celovitosti medijske prisotnosti (Avstrija in Italija z večjo stopnjo institucionalne celovitosti medijev kot pa Hrvaška in Madžarska).

Da so stališča mladih anketirancev do slovenščine oz. znanja slovenskega jezika v vseh zamejstvih pozitivna, je razvidno iz njihovih odgovorov na vrsto postavljenih trditev. V pričujoči predstavitvi poudarjam stališče mladih do trditve »Ohranjanje in širjenje znanja slovenskega jezika je temeljni pogoj za ohranjanje slovenske skupnosti«. Čeprav se večina anketiranih v vseh štirih državah s to trditvijo strinja oz. popolnoma strinja, pa nekoliko izstopajo odgovori anketirancev iz Hrvaške, kjer se nekateri s to trditvijo niti strinjajo niti ne strinjajo (16,7 odstotka), nekateri pa te trditve celo ne morejo oceniti (10 odstotkov). To pomeni, da za nekatere mlade na Hrvaškem jezik ni pomemben element ohranjanja etnične skupnosti.

Prihodnost jezika je odvisna od njegove vsakodnevne rabe v javnem in zasebnem življenju. Učinkovita politika je tista, ki spodbuja različne vidike jezika v različnih kontekstih. Prikazani rezultati v posameznih poglavjih kažejo, da je med mladimi slovenski jezik prisoten, da pa ne moremo govoriti o univerzalni rabi slovenskega jezika, slovenščina se namreč ne uporablja v vseh govornih situacijah. Raziskovalni rezultati so pokazali, da veliko mladih živi v jezikovno mešanih družinah. Te niso posebnost slovenskega zamejstva, ampak so značilnost vseh jezikovnih skupnosti in rezultat številnih kontaktov med prebivalci različnih skupnosti. Vseh teh kontaktov je danes še več kot

nekoč, življenje pa od posameznika zahteva prilagajanje in mobilnost, ki ju narekujejo izbira študija, zaposlitev, urbanizacija, turizem, gospodarstvo itd. V zakonu, kjer partnerja govorita dva različna jezika, je izbira jezika, v katerem se bosta pogovarjala z otroki, kompleksna odločitev in mnogokrat odvisna od različnih notranjih in zunanjih faktorjev – na primer kako posamezni starš vrednoti jezik, kaj mu pomeni znanje njegovega/njenega jezika, kakšen je kulturni vzorec partnerskega odnosa.

Analiza rezultatov v posameznih poglavjih kaže, da je v vseh štirih zamejstvih slovenski jezik prisoten v neformalnih položajih, predvsem v družini, prav tako v manjšinskih organizacijah in ustanovah, kot so šole s slovenskim učnim jezikov, kulturna in športna društva ter knjižnice. Vse navedene manjšinske ustanove so kot jezikovni otoki, na katerih se ohranja in se mora ohranjati slovenski jezik. O pomenu jezika na vseh področjih zasebnega in javnega življenja je že pred 25 leti Darko Bratina, raziskovalec slovenstva v Italiji, zapisal:

Odsotnost jezika v javnosti prostora in okolja, v kateri jezik in njegovi nosilci živijo, pomeni poleg neizbežnega asimilacijskega pritiska tudi brisanje jezikovnega prostora in okolja, torej porivanje jezika v obrobne družbene situacije ter osiromašenje jezikovnih kompetenc. (Bratina 1998: 33)

Literatura in viri

BRATINA, Darko: *Znanje, kultura, istovetnost*. Trst: SLORI, 1998.

FISHMAN, Joshua A.: Domains and the Relationship between Micro-and Macrosociolinguistics. V: John J. Gumperz in Dell H. Hymes (ur.), *Directions in Sociolinguistics*. Oxford: Basil Blackwell, 1972, 435–453.

GÁSPÁR, Dragica: *Spreminjanje narodnostne zavesti slovenske manjšine v Porabju v zadnjih desetletjih dvajsetega stoletja*. Diplomatska naloga. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za prevajalstvo, 2010.

MAURER-LAUSEGGER, Herta: Družina včeraj in danes – medgeneracijske razlike glede na posredovanje jezika. V: Martin Kuchling (ur.), *Slovenščina, živ jezik v družini in javnosti*. Prispevki s posveta 14. 11. 2014 v Katoliškem domu prosvete v Tinjah, Koroška. Celovec: Mohorjeva založba, 2015, 9–27.

MUNDA HIRNÖK, Katalin in Sonja Novak Lukanović: Slovenščina v Porabju: Stopnja vitalnosti. V: Danijel Grafenauer in Katalin Munda Hirnök (ur.), *Raznolikost v etničnosti: izbrani pogledi*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 2016, 192–219.

NEČAK LÜK, Albina: Jezik in etnična pripadnost v Porabju. V: Albina Nečak Lük in Boris Jesih (ur.), *Medetnični odnosi v slovenskem etničnem prostoru I: Izsledki projekta*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 1998, 231–252.

V SPOMIN UGLEDNI HRVAŠKI (ETNO)MUZIKOLOGINJI GORANI DOLINER (1945–2020)

Kar nekaj časa je minilo, da smo v teh koronskih časih, ki so nam leta 2020 vzeli dobršen del normalnih medsebojnih komunikacij, kaj šele s sosedi in tujino, tudi Slovenci izvedeli, da je 8. marca 2020 v Zagrebu v 75. letu umrla ugledna hrvaška in mednarodno priznana (etno)muzikologinja dr. Gorana Doliner; pokopana je na osrednjem zagrebškem pokopališču Mirogoj.

Gorana Doliner se je 7. avgusta 1945 rodila v še eni od hrvaških enklav, v Sarajevu, kjer je živela in delala dobršen del življenja. Ves čas je bila tako ali drugače povezana tudi s Slovenci, zato je še kako prav, da se ji ob slovesu oddolžimo s člankom. Večino biografskih in bibliograf-

skih podatkov sem povzel po izvirnem nekrologu, ki ga je za najuglednejšo hrvaško oziroma zagrebško glasbeno znanstveno revijo *Arti musices* (51/1, 2020: 217, 218), enakovredno našemu *Muzikološkemu zborniku*, napisala prav tako ugledna hrvaška znanstvenica, strokovna in znanstvena kolegica ter osebna prijateljica dr. Gorane Doliner, dr. Sanja Majer Bobetko.¹ Nekrolog sem dopolnil z nekaj svojimi podatki.

¹ Zahvaljujem se tako avtorici (dr. Sanji Majer Bobetko) kot urednici revije *Arti musices*, dr. Luciji Konfic, za »uradno« dovoljenje, da smem uporabiti in v slovenščino prevesti nekatere dele objavljenega nekrologa.

Dr. sc. Gorana Doliner, od njegove ustanovitve članica Hrvaškega muzikološkega društva in članica Hrvaškega društva skladateljev, je bila muzikologinja po poklicu, poslanstvu in intimnem interesu. V rojstnem Sarajevu je končala splošno glasbeno in osnovno- ter srednješolsko izobraževanje ter leta 1970 diplomirala na Muzikološkem odseku Glasbene akademije Univerze v Sarajevu pod patronatom enega vodilnih bosansko-hercegovskih muzikologov polpretekle dobe, dr. Zije Kučukalića (1929–2020). Leta 1997 je doktorirala na Filozofski fakulteti Univerze v Zagrebu. Muzikološko pot je začela po končani Srednji glasbeni šoli in Akademiji za glasbo v Sarajevu, kjer je bila med letoma 1975 in 1980 asistentka. Bila je sodelavka programske redakcije za resno glasbo na Radiu Sarajevo, občasno pa tudi glasbena kritičarka. Leta 1980 se je preselila v Zagreb in najprej delala kot asistentka v Muzikološkem zavodu Glasbene akademije Univerze v Zagrebu. Od leta 1983 je bila zaposlena v Zavodu za muzikološke raziskave Raziskovalnega centra JAZU (Jugoslovanske akademije znanosti in umetnosti). Ta se je leta 1993 preimenoval v Odsek za zgodovino hrvaške glasbe Zavoda za zgodovino hrvaške književnosti, gledališča in glasbe HAZU (Hrvaška akademija znanosti in umetnosti); tu se je leta 2012 tudi upokojila. Ob svoji redni zaposlitvi je med letoma 1981 in 1985 predavala zgodovino glasbe na Glasbeni akademiji Univerze v Zagrebu. V svoji raziskovalno-znanstveni karieri je po doktoratu od asistentke in znanstvene sodelavke napredovala do višje znanstvene sodelavke. Napisala je več člankov, razprav in referatov o splošni/svetovni in evropski ter jugoslovanski glasbi in etnomuzikologiji. V široki pahljači muzikoloških interesov – od etnomuzikologije, glasbene historiografije, sociologije in terminologije do glasbene kritike – je bila žarišče njenega znanstvenega in raziskovalnega interesa cerkvena tradicijska glasba, še zlasti glagoljaško petje.² Rezultate svojega dela je predstavila na številnih znanstvenih simpozijih na Hrvaškem in v tujini. Leta 1995 je v Punatu na otoku Krku organizirala mednarodni znanstveni simpozij Music, Violence and Gender / Glasba, teror in vzroki študijske skupine Music and Gender of the International Council for Traditional

Music (ICTM). Sodelovala je pri znanstvenoraziskovalnih projektih, ki jih je financiralo današnje Ministrstvo znanosti in izobraževanja Hrvaške oziroma njegovi predhodniki z različnimi imeni, in sicer pri projektih Fundamentalna raziskovanja za zgodovino hrvaške glasbe (vodja Stanislav Tuksar) in Hrvaška glasbena historiografija do 1945. leta (1996–2014, vodja Sanja Majer Bobetko). Sama je vodila dva projekta: Tradicija glagoljaškega petja (2002–2006) in Tradicija glagoljaškega petja – primerjave (2007–2011). Z različnimi temami o hrvaški glasbeni dediščini je kot predavateljica gostovala na univerzah na Hrvaškem, v Avstraliji, Sloveniji in Bosni in Hercegovini. Obširno in intenzivno je med letoma 1998 in 2000 v Sloveniji, na Hrvaškem in v Franciji raziskovala kot prejemnica štipendije RSS Open Society Sheme.

Muzikološka popotnica Gorane Doliner obsega številne članke, od publicističnih do znanstvenih, in znanstvene knjige, med njimi monografiji *Glagoljaško petje v Kraljevici. Književnozgodovinski pojavi, besedne strukture in glasbene vsebine napevov* (2011) in *Hrvaška glasbena historiografija v 19. stoletju* (v soavtorstvu s Sanjo Majer Bobetko in z Zdravkom Blažekovičem, 2009). Priredila je tudi II. zvezek *Spomenikov glagoljaškega petja v Novem Vinodolskem* urednika Jerka Bezića (1909). Iz napisanega je razvidno, da je glagoljaško petje svojevrstni *cantus firmus*³ njene muzikološke polifonije.⁴ Z večdesetletnim in upornim raziskovanjem in analiziranjem arhivskega gradiva, zasnovanim na interdisciplinarnosti, s katero si je prizadevala utrditi odnose med glasbo in besedo, je v dotdanje raziskovalne metode in preučevanje glagoljaškega petja vnesla *novum*. Leta 2011 je hrvaški javnosti na zgoščenki v tonski podobi odkrila tudi svojevrstni *homage* tradiciji glagoljaškega petja.

Strastna raziskovalka in izvrstna znanstvenica Gorana Doliner je s svojim prispevkom znatno obogatila prostor hrvaške glasbe, muzikologije in celotne kulture. Za njene dosežke ji je matično Hrvaško muzikološko društvo v letih 2010 in 2012 podelilo nagrado »Dragana Plamenca«.

Spomini muzikoloških sopotnikov in prijateljev Gorane Doliner niso izčrpani z njeno muzikološko zapuščino, spominjajo se je tudi kot velike osebe izredne kreativnosti in emotivnega naboja, nesebični, skrbni in vedno pripravljene pomagati drugim, tako tovariško kot prijateljsko. O tem priča njen humanitarni angažma, ko je v svojem domu (v Zagrebu, op. a.) na tih in nevsiljiv način pomagala številnim beguncem iz v vojni uničenega Sarajeva, in to v trenutkih, ko je tudi sama preživljala družinsko tragedijo. Z drugimi besedami, Gorana Doliner je bila oseba z veliko integriteto. Rezultati njenih del so prav gotovo pomemben del hrvaške muzikološke dediščine.

3 Stalna, fiksna melodija.

4 Mnogoglasje, večglasni stavek.

2 Glagolica je nastala na podlagi najstarejše pisave slovanske abecede iz 9. stoletja. Glagoljaš ali glagolit je bil katoliški duhovnik, ki je opravljal bogoslužje v starocerkveni slovanščini. Iz tega izhajata še glagolizem ali starocerkveno bogoslužje, pri katerem so se uporabljale glagolske knjige. — Glagolica je najstarejša slovanska pisava (ok. 862), ki jo je med prvimi zapisal Ciril (Ciril in Metod). Njeni zgledi niso povsem jasni in nedvoumni, po vsej verjetnosti pa gre za vrsto grške kurzivne pisave, ki jo najdemo v najstarejših staroslovanskih spomenikih. Od 12. stoletja je bila v rabi samo še v Dalmaciji. V Osorju na otoku Cresu je glagoljaški samostan deloval vse do leta 1841. Drugod je bolj enostavna in praktična cirilica glagolico zamenjala že v 10. stol. Razlikujemo dve vrsti glagolice: oblo ali staroslovansko, Cirilovo glagolico in oglato ali hrvaško glagolico. Prav v tej je iz obdobja med 13. in 17. stoletjem ohranjenih največ hrvaških spomenikov.

Od objavljenih bibliografskih enot Gorane Doliner ne morem mimo naslednjih naslovov: Glasbena kritika v Sarajevu (*Lica* 3–4, 1977), Razvojni princip v Beethovnovi klavirski Sonati, op. 2, št. 3 (*Zvuk* 3, 1977), Folklorni elementi v sodobni glasbi skladateljev Bosne in Hercegovine (v J. Magdić in V. Komadina; *Zvuk* 4, 1977), Nekateri aspekti odnosov etnomuzikologije in sociologije (*Narodna umjetnost* 4, 1977), Folklor in novokomponirana glasba (*Zvuk* 1, 1978), »Sv. Cecilija« kot vir za preučevanje cerkvene glasbe (deloma, in svetovne) glasbe v Bosni in Hercegovini (*Sv. Cecilija* 2–3, 1978), Specialni obred »Gospin plač,« prispevek k preučevanju tradicije cerkvenega petja v Bosni in Hercegovini (*Glazbena baština* 1980) idr. Osebno in strokovno sva se poznala od leta 1999, skoraj tri desetletja. Največkrat sva se srečala na mednarodnih znanstvenih simpozijih Pasijske baštine Hrvatske / Pasijske dediščine Hrvaške v Zagrebu in Vrbniku na otoku Krku, Vukovarju in Tivatu (Boka Kotorska), Sarajevu, Vitezu in Buškem Blatu, Pazinu in Mariji Bistrici, Gospiću idr.; povsod tam, kjer je ostal vsaj delček hrvaškega in kršćanskega naroda, njihove vere in kulture pa tudi glasbene umetnosti; marsikdaj povezane tudi s Slovenci. Ne bova pa se srečala na že dvakrat odpovedanem in prestavljenem 13. simpoziju (2020–2021) med Varaždinom (Ludbregom) in gradišćansko Hrvaško (Željezno); ne samo zato, ker ima simpozij »nesrečno« zaporedno številko 13, ampak ker

»naše« Gorane ni več med nami. Redno sva sodelovala v glasbeni sekciji, ki jo je takrat in vse do svoje smrti vodil akademik dr. Jerko Bezić (1929–2010). Po njegovi smrti je prav Dolinerjeva v sekciji prevzela nekakšno neformalno vlogo. Mednarodni znanstveni simpoziji PABAHR so bili v vseh treh desetletjih bienalni. Gorano sem oktobra 2018 osebno povabil v Zagreb na mednarodni znanstveni simpozij ob 150-letnici rojstva slovenskega duhovnika Janka Barlèta (1869–1941), ki je ves svoj pisмени opus zapustil Hrvatom. Takrat, morda kar poslednjič (?), je predstavila znanstveni referat Janko Barlè i Pavlinska pjesmarica: Napevi i uporedbe sa srodnim pjesmaricama / Janko Barlè in Pavlinska pesmarica: Napevi in primerjave s sorodnimi pesmaricami. V organizaciji in pod patronatom Zagrebške nadškofije, Hrvaškega društva cerkvenih glasbenikov, Zagrebškega Stolnega kapitlja, Društva za zgodovino pisje Zagrebške nadškofije »Tkalčić,« osrednjega hrvaškega/zagrebškega časopisa za sakralno glasbo *Sveta Cecilija* in Slovenskega doma v Zagrebu smo bili z našo/»slovensko« in njihovo/»hrvaško« Gorano Doliner tako rekoč zadnjič skupaj.

Naj se dragi Gorani Doliner v njen spomin tudi sam poklonim z besedami našega velikega arhitekta Jožeta Plečnika (1872–1957); prav njegova umetnost – arhitektura – je zamrznjena glasba; seveda v njenem metafizičnem pomenu: »Minljiv si, le tvoja dela so tvoj spomin.«

POROČILO O DELU SLOVENSKEGA ETNOLOŠKEGA DRUŠTVA V LETU 2020

Leto 2020 je za vse leto, ki ga ne bomo pozabili, leto, v katerem se je naše življenje, še zlasti na področjih, kamor se uvršča društvena dejavnost, močno spremenilo.

Slovensko etnološko društvo, ki že 45 let združuje strokovnjake in ljubitelje iz vse Slovenije in zamejstva, je društvo »terena«. Naša dejavnost je usmerjena v skupnost ter raznovrstne dogodke in programe, kjer ne pridobivamo le strokovnih znanj in veščin, pridobivamo tudi neprecenljiva prijateljstva in spomine. Vsak od nas se je po svoje soočal z vsem, kar nam je prineslo leto 2020, upam, da uspešno. Sama sem kot predsednica SED ves čas upala, da bomo jeseni z objemi in nasmehi skupaj praznovali 45-letnico delovanja. Ker se tudi službeno veliko ukvarjam z dogodki in s posredovanjem resničnih dediščinskih zgodb publiki, ker imam rada ljudi in se rada družim, je bilo to zame težko »SED-leto«. Poleg številnih skrbi, ki jih prinašajo vse moje odgovorne naloge, je prav zaradi številnih zanimivih dogodkov in srečanj delo predsednice med najlepšimi. Hvala za vaše zaupanje, odzive in podporo tudi v tem »turbulentnem« letu.

Poročilo za leto 2020 je klasično – predstavlja aktivnosti po mesecih in vključuje različne prilagoditve, vmesna »čakanja« na druženja in jesensko sprijaznjenje z »virtualnim svetom.« Pripravljeno je v sodelovanju z nosilci programov in projektov.

Januar

V Upravni hiši Slovenskega etnografskega muzeja, ki prijazno gosti naše številne aktivnosti in kjer je tudi naslov društva, se je 20. 1. 2020 na svoji 5. redni seji sestal IO SED. Seznanil se je s kratkim poročilom o letu 2019, v katerem je društvo obnovilo status v javnem interesu na področjih kulture in raziskovalne dejavnosti, dobilo potrjen spremenjen statut SED ter pridobilo sofinanciranje Ministrstva za kulturo. Predstavljeni so bili program za leto 2020, priprave za zbor članov 2020 ter prenova Pravilnika o podelitvi Murkove nagrade, priznanja in listine. Zato so bili na sestanek vabljeni tudi člani komisije, dr. Marko Terseglav, dr. Tomaž Simetinger, dr. Katalin Munda Hirnök in Jelka Pšajd. Sprejet je bil sklep o višini članarine. Januarja smo pošiljali dopis o letni članarini in program dela SED 2020. V tem mesecu smo na Ministrstvo za kulturo RS oddali Programsko in finančno poročilo o delu SED.

Februar

Prva strokovna ekskurzija je bila tudi leta 2020 posvečena pustu, 23. 2. 2020 smo se udeležili pustovanja zagoriških mačkar v Dobropolju. V nadaljevanju leta se je pokazalo, da je bila zaradi epidemije covida-19 to v tem letu edina izvedena strokovna ekskurzija. Strokovno je ekskurzijo vodila Polona Rigler Grm, organizirala jo je Zora Pavlin Slivnik (DS za strokovne sestanke in ekskurzije v SED). Poročilo o pustovanju je bilo objavljeno v *Glasniku SED* 60/1.

Marec

Življenje, delovanje društva in njegov program so se od prvega potrjenega primera okužbe z nalezljivim virusom v Sloveniji (4. 3. 2020) zaradi številnih ukrepov za zajeziitev širjenja zelo spremenili. Od marca do konca leta smo program SED prilagajali razmeram. Zaradi epidemije smo odpovedali Dneve etnografskega filma 2020, načrtovane za 10. in 11. marec 2020 v Posavskem muzeju Brežice; predstavili smo jih – predvidoma – na zgodnjo jesen. Dne 10. 3. 2020 smo v Posavskem muzeju Brežice izvedli še zbor članov, na katerem se je zbralo ravno dovolj kolegic in kolegov. Upoštevali smo vse priporočene ukrepe in zagotovili varno izvedbo.

April

Aprila smo ob podpori Inštituta za slovensko narodopisje ZRC SAZU in Slovenskega etnološkega društva zasnovali in vzpostavili spletni dnevnik (blog) o vsakdanu. Na njem smo začeli zbirati razmisleke o našem vsakdanu v času koronavirusa pa tudi o aktualnem družbenem dogajanju. Blog urejata urednica *Glasnika SED*, Saša Poljak Istenič, in Saša Babič z Inštituta za slovensko narodopisje.

SED je na pobudo dr. Naška Križnarja objavil tudi predlog za skupni projekt etnologov v času osamitve in karantene. Dr. Naško Križnar, častni član SED, je kolegicam in kolegom predlagal sodelovanje pri zbiranju podatkov o vsakdanjem življenju v obdobju zamrznitve medsebojnih stikov, zastoja gospodarskega življenja, zaprtja kulturnih ustanov, trgovin, lokalov in tudi dogodkov v zvezi s kulturno dediščino. Prvi rezultati so bili objavljeni v *Glasniku SED* 60/2.

Maj

Dne 12. 5. 2020 je izšla prva številka *Glasnika Slovenskega etnološkega društva* 60/1 (2020) s tematskim sklopom

* Alenka Černelič Krošelj, prof. umetnostne zgodovine ter univ. dipl. etnologinja in kulturna antropologinja, muzejska svetovalka, direktorica Posavski muzej Brežice in predsednica Slovenskega etnološkega društva; alenka.cernelic.kroselj@pmb.si.

** Stanka Glogovič, univ. dipl. etnologinja in kulturna antropologinja, prof. zgod., kustosinja, Posavski muzej Brežice, Cesta prvih borcev 1, 8250 Brežice, članica SED; stanka.glogovic@pmb.si.

Neevropske zbirke v slovenskih muzejih. Objavljena sta bila tudi spremenjeni Pravilnik o podeljevanju stanovskih Murkovih nagrad in razpis zanje.

Junij in julij

V mesecih brez posebnih dogodkov intenzivno pripravljano razstavo smo preselili na splet. Junija smo pripravili tudi prvi zahtevek in poročilo za Ministrstvo za kulturo RS in uskladili program za drugi del leta.

Avgust

V sklopu Izobraževalnih programov za študente in širšo javnost smo med 14. in 22. 8. 2020 skladno z epidemiološkimi omejitvami pod vodstvom mag. Marka Smoleta (DS za ljubitelje etnologije v SED) izvedli 14. mednarodno raziskovalno poletno delavnico Etnološka dediščina v prostoru doline zgornje Kolpe in Čabranke.

Članom in članicam društva smo poslali poziv za 16. Vzorednice med slovensko in hrvaško etnologijo v organizaciji Hrvaškega etnološkega društva z nosilno temo Hrana in pijača v času krize – prakse pridelave, distribucija, konzumiranje.

September

V prvi polovici meseca se je IO SED skupaj s hrvaškimi kolegi odločil, da 16. Vzorednice med slovensko in hrvaško etnologijo prestavi na prihodnje leto. Konec septembra (24. 9.) je bila 10. redna seja IO SED (po Zoomu). Glavni točki dnevnega reda sta bila izvajanje programa SED za tekoče leto in prihajajoči dogodki: praznovanje 45-letnice SED in organizacija dogodka na dan ustanovitve društva, 22. 10. 2020, organizacija novembrskega festivala in priprava virtualne razstave ob praznovanju 45-letnice društva. Pripravljali smo se na podelitev Murkove nagrade, Murkovih listin in Murkovih priznanj, ki naj bi bila v Novem mestu, od koder prihaja lanska nagrajenka in letošnja gostiteljica Ivica Križ. Komisija za Murkovo nagrado, priznanja in listine je na sestanku 25. 9. 2020 na podlagi petih prejetih predlogov in po njihovi preučitvi odločila, da Murkovo nagrado podeli dr. Mariji Klobčar, Murkovi listini pa Matjažu Brojanu in Pevski skupini Cintare. Murkovega priznanja komisija ni podelila, ker zanj ni prejela nobenega predloga.

Oktober

Na začetku meseca so člani IO SED soglasno potrdili predloge Komisije za Murkovo nagrado, Murkova priznanja in Murkove listine. Razmere so se zaradi ukrepov proti širitvi koronavirusa ves čas spreminjale, aktivnosti društva smo prilagajali vsakokratnim razmeram. Za podelitev je bilo vse pripravljeno – tako plakete kot vabila – izpeljava pa odvisna od takratnih ukrepov. Člani IO SED so potrdili sprejem dveh novih društvenih članov.

Člani so sprejeli sklep, da slavnostnega dogodka ob 45-letnici SED 22. 10. ob 11. uri v Narodni galeriji zaradi

razmer ne bo, na ta dan ob isti uri pa bodo pripravili spletno srečanje.

Virtualno razstavo ob praznovanju 45-letnice SED so pripravljali mag. Tita Porenta, Barbara Sosič in Miha Peče z računalničarjem Dominikom Černeličem. Na seji se je razpravljalo o dopisu, ki so ga podpisali predstojniki osrednjih etnoloških inštitucij in ga naslovili na Ministrstvo za kulturo. V dopisu, ki je bil objavljen v *Glasniku SED* 60/2, so podpisniki zaradi varovanja interesa etnološke in muzeološke stroke in iz načelnih razlogov izrazili svoj ugovor proti imenovanju direktorja Slovenskega etnografskega muzeja, ki nima etnološke oz. kulturnoantropološke izobrazbe. Ker ima tudi SED v strokovnem svetu SEM svojega zastopnika, smo se dopisu pridružili. Dr. Tanja Hohnc je posredovala iniciativo za varovanje kulturne dediščine, dr. Saša Poljak Istenič pa je pozvala k sodelovanju pri spletnem dnevniku Vsakdanjik.

45 let Slovenskega etnološkega društva, 22. 10. 2021, ob 11. uri

Osrednje praznovanje z naslovom 45 let Slovenskega etnološkega društva: Preteklost, sedanjost, prihodnost je potekalo virtualno. Na njem so spregovorili Alenka Černelič Krošelj, dr. Janez Bogataj, dr. Mojca Kovačič, dr. Ingrid Slavec Gradišnik, dr. Jaka Repič, dr. Tanja Rožembergar, Barbara Urbanija in dr. Marijana Belaj (Hrvaško etnološko društvo). Udeležencev in udeleženk je bilo 55. Posnetek je na voljo na Youtubovem kanalu SED.¹ Obletnica je odmevala tudi v medijih.² Med drugim je konec meseca, 30. 10. 2020, *Prvi program* Radia Slovenija predvajal pogovor s predsednico SED Alenko Černelič Krošelj. Z njo se je pogovarjala Andreja Čokl.³

November

Vse seje IO SED so od marca potekale po Zoomu. Novembra so bila na dnevnem redu poročanja o preteklih dogodkih: o spletni podelitvi Murkovih nagrad in Murkove listine, o izidu *GSED* 60, o festivalu DEF in o spletni razstavi 45 let SED.

November je vsako leto namenjen slovesni podelitvi stanovskih nagrad, ki jo že nekaj let, če je le mogoče, združimo s strokovno ekskurzijo pod vodstvom lanskoletnega Murkovega nagrajenca oz. nagrajenke. Letošnjo izvedbo smo tako načrtovali v kraju, kjer živi in dela Ivica Križ – v Novem mestu. Zaradi epidemioloških razmer in spremljajočih vladnih ukrepov slovesne podelitve Murkove nagra-

1 <https://www.youtube.com/watch?v=4qstAYx0RWE&t=27s>

2 Objava na RTV Slovenija v kulturi; <https://www.rtv slo.si/4d/arhiv/174727085?s=tv>, objava (27. 10. 2020) na Radiu Ognjišče: kulturni utrinki (dolžina 3.45); https://avdio.ognjisce.si/oddaja/ku_2020_10_27_45_let_Etnoloskega_drustva_Avgustin_Stegensek_predavanje.

3 Posnetek je na voljo na spletnem naslovu <https://4d.rtv slo.si/arhiv/aktualna-tema/174728897>.

de, Murkovega priznanja in Murkove listine 2020 ni bilo; prejemniki so predstavljeni na spletni strani in Facebookovem profilu SED.

Dr. Marija Klobčar je prejela Murkovo nagrado za izjemne znanstvene in strokovne dosežke na področju etnologije. Prejemnika Murkove listine sta dva. Matjaž Brojan je prejel Murkovo listino za ohranjanje tradicije slamnikarstva na Domžalskem in Mengeškem ter za izdajo dveh pomembnih monografij. Društvo Pevska skupina Cintare je Murkovo listino prejela za ohranjanje slovenskega ljudskega petja in njegovo revitalizacijo. Prejemnikov Murkovih priznanj v letu 2020 ni.

Na dan podelitve je izšla druga številka *Glasnika Slovenskega etnološkega društva* 60/2 (2020), posvečena predvsem odzivom etnologov in muzejev na pandemijo koronavirusa. Virtualna razstava 45 let Slovenskega etnološkega društva, ki bi sicer morala biti postavljena *in situ* in se je v virtualno okolje preselila zaradi epidemioloških razmer, je od 18. 11. 2020 na ogled na spletni strani SED (www.sed-drustvo.si). Gre za začetek predstavljanja zgodovine SED ter njegovih številnih in raznolikih dejavnosti, saj jo bomo do polstoletnice društva leta 2025 redno dopolnjevali in nadgrajevali. Z njo nismo le raziskali in predstavili društvene dediščine in dosežkov, pač pa smo jih tudi ustrezno ovrednotili in interpretirali. Povečali smo dostopnost do društvenih vsebin in animirali člane za sodelovanje v nadaljnjem raziskovanju in zbiranju društvene dediščine.

Festival Dnevi etnografskega filma 2020, ki je bil pripravljen za izvedbo v Posavskem muzeju Brežice 10. in 11. 3. 2020, je bil v virtualni obliki realiziran med 9. in 22. 11.; dostopen je na www.def.si in www.sed-drustvo.si. Evidentirali smo 1729 ogledov, med njimi 1199 unikatnih gledalcev.

December

Etnološki večer z Murkovo nagrajenko za življenjsko delo dr. Marijo Klobčar, višjo znanstveno sodelavko Glasbenonarodopisnega inštituta ZRC SAZU in docentko na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo, ki je bil predviden za december, smo virtualno izvedli 7. 1. 2021. Zaradi epidemioloških razmer nismo pripravili niti prednovoletnega druženja članov SED z zdravico prihajajočemu letu. Decembra je izšla nova knjiga iz zbirke Knjižnica Glasnika SED, letnik 54, in sicer monografija *Organizacija pripovedovanja v slovenskem prostoru* avtorice Špele Frlic; knjigo je uredila mag. Anja Serec Hodžar.

Spletna stran in facebook profil

Izvedene so bile nujne nadgradnje in urejen dostop do virtualne razstave.

Na Facebookovem profilu SED, ki ga upravlja dr. Anja Moric, smo zabeležili 95 objav. Povečalo se je število sledilcev, in sicer jih je bilo: 31. 12. 2019: 815; 28. 12. 2020: 894. Povečalo se je tudi število članov Facebookove skupine, in sicer s 160 na 302 člana.

Neizvedeni programi

Odpovedati smo morali obe enoti načrtovane mednarodne dejavnosti, prav tako pa smo morali prestaviti 16. vzporednice med slovensko in hrvaško etnologijo, načrtovane med 8 in 10. 10. 2020 v Slatini (Hrvaška).

Delo IO SED in finančna stabilnost SED

IO SED se je na prvi seji januarja sestal v živo. Na njej smo potrdili tudi članarino za leto 2020, ki je ostala enaka kot prejšnja leta. Izvedli smo še dve korespondenčni seji in štiri po Zoomu. Člani IO SED so se za posamezne projekte sestali tudi ločeno, npr. za pripravo praznovanja 45-letnice SED, pripravo spletne razstave ipd.

Kot predstavnica SED in Skupnosti muzejev Slovenije je bila Alenka Černelič Krošelj znova imenovana za članico Stokovnega sveta Slovenskega etnografskega muzeja in izvoljena za predsednico Sveta. V imenu Sveta in SED ter kot direktorica muzeja (Posavskega muzeja Brežice) je 11. 12. 2020 sodelovala tudi na spletnem dogodku Čemu služijo muzeji in galerije danes – javnosti ali samovoljni ministra za kulturo?

Alenka Černelič Krošelj je kot predstavnica SED tudi članica Odbora za nesovno dediščino pri Nacionalni komisiji Unesca za Slovenijo. Udeležila se je dveh spletnih sestankov in aktivno sodelovala pri oblikovanju programa za leto 2021.

Obveščanje članov je potekalo po e-pošti, 25 članov obveščamo tudi z »navadno« pošto. Stanka Glogovič, ki opravlja še številne druge manj vidne naloge, je članom poslala 34 različnih obvestil.

Konec leta smo opozorili na možnost razporeditve dela dohodnine za SED, kar je za društvo pomemben vir prihodkov. Še pomembnejši del so članarine, zato se vsem bralcem oz. članom društva zahvaljujemo za zvestobo in finančno podporo.

Skrb IO SED je tudi uspešno finančno poslovanje društva, kar je že nekaj let izziv predvsem zaradi kontinuiranega zmanjševanja sredstev Ministrstva za kulturo. Kljub oviram pa smo tudi to leto končali uspešno, k čemur je največ prispevalo prostovoljno delo številnih članic in članov ter redno plačevanje članarine.

Zahvala

Leto 2020 je prav ob 45-letnici društva prineslo nove načine življenja in komuniciranja ter raziskovalnih metod in sodelovanja.

Uspešnost leta lahko merimo z različnimi kriteriji. Zame kot predsednico je najpomembnejša podpora članov ter aktivno in odlično delo članov in članic Izvršnega odbora SED, obeh uredništev, nadzornega odbora in častnega razsodišča. Iskrena hvala vsem, ki ste sooblikovali različne programe, omogočili izvedbe ter se udeleževali raznovrstnih aktivnosti.

45 LET SLOVENSKEGA ETNOLOŠKEGA DRUŠTVA (1975–2020)

Virtualna razstava

Oktober 2020 je Slovensko etnološko društvo obeleževalo 45-letnico delovanja. Dosedanje okrogle obletnice so vodstva SED in člani različno praznovali, še nobena obletnica do sedaj pa se ni praznovala zgolj virtualno. Temu so botrovale jesenske neugodne epidemiološke razmere v Sloveniji v že drugem valu pandemije covid-19. Kljub temu da je predsednici SED uspelo organizirati spletno srečanje z nagovori predstavnikov osrednjih slovenskih etnoloških inštitucij in kolegov iz Hrvaške, upamo, da je bila to prva in zadnja obletnica brez osebnih stiskov rok, svečane prireditve z nagovori »v živo« ter trkajočih se kozarčkov rujnega.

Poleg slavnostnega dogodka ob 45-letnici SED je IO v letu 2020 načrtoval klasično razstavo, na kateri bi se sprehodili skozi bogato delovanje našega društva, najprej v Ljubljani, potem pa z gostovanji po drugih institucijah, kjer so zaposleni slovenski etnologi. Kakorkoli smo idejo obračali, covid-19 je naše aktivnosti usmeril na splet. Začeli smo snovati spletno razstavo. Tako, ki jo bomo gradili do društvenega Abrahama in jo bomo tudi po tem kot nekakšen spletni društveni arhiv lahko sproti dopolnjevali. Spletna razstava naj bi bila odraz naše dejavnosti, uporabna za hiter dostop do informacij in spodbuda za še več ogledov spletne strani SED.

Vizija razstave oz. spletnega arhiva zajema vsebinski, tehnično-oblikovni, vizualni (fotografski, filmski) in dokumentarni del. Do obletnice je bil pripravljen vsebinski del, ki sva ga na podlagi pregleda objav v *Glasniku SED* pripravili avtorica članka, sicer podpredsednica SED, in kolegica Barbara Sosič iz Slovenskega etnografskega muzeja, članica IO SED. Barbara je pregledala vse *Glasnike*, ki so izšli med letoma 1975 in 1995, sama pa vse naslednje izdaje. Glede na programsko shemo SED sva vsebino razdelili na naslednje sklope:

1. Pomembni dogodki, obletnice in *in memoriam*
2. Zbori članov
3. Izobraževalne vsebine
4. Mednarodne povezave
5. Promocija
6. Izdane publikacije v Knjižnici Glasnika SED
7. *Glasnik SED*
8. Druge publikacije

Med pomembne dogodke sva najprej uvrstili ustanovitev društva in vse »okrogle« obletnice. Zanimivo je bilo brskanje po društvenem arhivu, v katerem je ohranjen za-

pisnik ustanovnega sestanka društva, pod katerim je podpisanih 33 slovenskih etnologov in ljubiteljev etnologije. Arhiv hrani tudi seznam ožje skupine desetih ustanoviteljev, ki so poskrbeli za zagon novega društva. To so bili Angelos Baš, Ljudmila Bras, Slavko Kremenšek, Duša Krnel-Umek, Mirko Ramovš, Mojca Ravnik, Zmago Šmitek, Tanja Tomažič, Valens Vodušek in Sinja Zemljič-Golob. Čeprav se je urednica *Glasnika SED* Saša Poljak Istenič s sodelavkami trudila, da bi iz naših ustanovnih članov izvabila še kakšen bolj trden spomin, pa je njihova bera skromnejša od pričakovane. Spomini petih kolegov, ki so se odzvali pozivu, so objavljeni tako v *Glasniku SED* kot na spodaj navedeni povezavi.

V tej kategoriji sva zbrali tudi pomembne osebne in strokovne jubileje naših članov in poslovilne besede preminulim kolegom.

Vsakoletni in bienalni **volilni zbori članov** so v 45 letih navrgli 17 predsednikov in ogromno društvenih funkcionarjev, ki so kazali smer, po kateri se je ravnal program SED. Vsem predsedujočim bomo postopoma dodali ime-na podpredsednikov, članov IO, nadzornih in častnih odborov. Na zborih članov smo potrjevali programska in finančna poročila, sprejemali programe, nove člane in imenovali častne člane.

Največjo težo programa preteklih let SED nosijo **izobraževalni programi**. Mednje sodijo strokovna srečanja, simpoziji, konference, znanstveni in strokovni posveti, delavnice, projekti, okrogle mize, etnološki večeri in strokovne ekskurzije – naše priljubljene rajže. Njihov seznam je izjemen.

Mednarodne povezave so v prvi fazi usmerjene k naboru tem, ki smo jih obravnavali na slovensko-hrvaških vzporednicah in na Dnevih etnografskega filma. Do sedaj smo skupaj s hrvaškimi kolegi organizirali že 15 simpozijev, 16. je lani odpadel iz znanih razlogov. Dneve etnografskega filma SED organizira od leta 2007.

Med najbolj prepoznavno obliko promocije slovenske etnološke vede prav gotovo sodi murkovanje oz. **svečana podelitev Murkovih nagrad, priznanj in listin**, ki jo SED organizira od leta 1988. Struktura odličij se je z leti spreminjala in dopolnjevala. Do leta 1994 smo podeljevali samo Murkovo priznanje, nato do leta 1999 še Murkovo listino. Tega leta smo začeli podeljevati Murkovo nagrado za življenjsko delo, Murkovo priznanje za enkratno znanstvene in strokovne dosežke, Murkovo listino pa za uspešno delovanje in podporo naših ljubiteljskih kolegov.

* Tita Porenta, mag. etnologije, muzejska svetnica, dokumentalistka, Muzeji radovljiške občine; tita.porenta@mro.si.

Leta 2020 smo v razpisu razmišljali še o podelitvi Murkove študentske plakete. Na razstavi smo za zdaj podatke o Murkovih nagrajencih zbrali po posameznih letih, lokacijah svečanih dogodkov, slavnostnih govornikih in, kjer je podatek znan, tudi o podeljevalcih nagrad. Do vključno leta 2020 je bilo Murkovih nagrajencev že 115. Čaka naš še nabor članov komisij, ki so prebirale kandidature in izbirale nagrajence.

Prve publikacije v Knjižnici Glasnika SED so bile izdane leta 1980, in sicer kar štiri. Publikacije so izhajale občasno, kakšno leto tudi več hkrati. Do leta 2020 je izšlo 54 številčk strokovnih in znanstvenih etnoloških in kulturno-antropoloških besedil. Knjižnico Glasnika SED je do sedaj urejalo 12 urednikov skupaj s številnimi člani uredniškega odbora.

Osrednje znanstveno in strokovno glasilo *Glasnik SED* izhaja že od leta 1956, sprva s štirimi številkami letno, zatem pa različno glede na energijo urednikov in finančne zmožnosti SED. Zbrali smo podatke o glavnih in odgovornih urednikih: 13 uredniških ekip je do sedaj izdalo 60 letnikov *Glasnika SED*. Izpisali smo tudi tematske številke. SED je občasno izdalo tudi nekaj drugih publikacij, ki so prav tako vključene v razstavo.

Vse do sedaj zbrane podatke je bilo treba za objavo na spletni strani smiselno strukturirati. To tehnično delo sta odlično opravila Miha Peče z računalničarjem Dominikom Černeličem, skrbnikom naše spletne strani. Razstavi sta dodala virtualno voščilo predsednice SED ob 45-letnici društva in uvodni nagovor Saše Poljak Istenič. Sledi seznam dosedanjih predsednikov SED, drugi podatki pa so strnjeni v zavihku Kronologija.

V društvenem arhivu je Zora Slivnik Pavlin poiskala še nekaj starejših fotografij. Sledijo že omenjeni spomini nekaterih ustanovnih članov in posnetek spletne obletnice 22. oktobra 2020.

Zametek spletnega arhiva SED je na ogled na povezavi <https://www.sed-drustvo.si/virtualna-razstava>. V naslednjih letih se bo arhiv dopolnjeval še z natančnejšim pregledom in digitalizacijo arhiva SED, ki bo omogočil tudi dodajanje določenih dokumentov in fotografij ter linkov na posamezne zanimivejše objave v *Glasniku SED* ali drugih medijih. Realizacija te vizije pa je odvisna od vseh nas, od naših idej, volje in sodelovanja pri pisanju spominov in zbiranja fotografskega in drugega gradiva, ki bo bogatilo našo samozavest in predajalo vrednote naslednjim generacijam etnologov in kulturnih antropologov.

ETNOLOŠKI VEČER

Pogovor z Murkovo nagrajenko Marijo Klobčar

Eden zadnjih dogodkov, ki ga v letu pripravi Slovensko etnološko društvo, je pogovor z Murkovim nagrajencem oz. nagrajenko. Tudi letos bi bilo tako, če ne bi načrtov prekrizala epidemija. Ne le da ni bilo slovesne podelitve Murkovih nagrad in priznanj, tudi predstavitev nagrajenke se je prenesla v januar in, kot večina javnih dogodkov, tudi na splet.

Komisija za Murkovo nagrado, priznanja in listine Slovenskega etnološkega društva je za leto 2020 na podlagi prispelih predlogov Murkovi listini podelila Pevskemu društvu Cintare in Matjažu Brojanu. Najvišje priznanje, Murkovo nagrado za leto 2020, je prejela doc. dr. Marija Klobčar. Sedmega januarja 2021 ob 18. uri smo pogovor z letošnjo nagrajenko in njeno predstavitev spremljali kar prek spletne aplikacije, in sicer iz Šalamunovega centra Javnega sklada RS za kulturne dejavnosti na Cankarjevi 5 v Ljubljani. Pogovor je potekal kot potovanje med nagrajenkinim zasebnim in strokovnim svetom.

Že uvodoma se je izkazalo, da jo je pesem že zelo zgodaj zaznamovala. Vzrok za njeno še danes dvojno ime Marjanca in Marija je znana popevka *O, Marijana*, ki je bila v času njenega otroštva izjemno priljubljena. Oče jo je po tej popevki poimenoval Marjanca, takratni mekinjski župnik pa jo je krstil za Marijo. In kot sama pravi, se je uradnega imena Marija, kljub temu da jo večina pozna kot Marjanca, sčasoma le nekako privadila.

Njene rodbinske korenine segajo v osrednjo Slovenijo, natančneje v Kamnik po materini in v Prekmurje po očetovi strani. Mati, akademska slikarka, je bila priznana slikarka v podjetju, kjer so izdelovali kamniške majolike. Tako je ta kreativni umetniški duh prešel tudi na Marijo, ki si je že v času šolanja med počitnicami s poslikavami majolik služila postranski zaslužek. Ta želja po ustvarjanju, kot je povedala, je ni zapustila niti do danes.

Če je bila njena mati bolj umetniškega duha, pa je oče poskrbel, da je Marija pristala na etnologiji. Kot

* Tomaž Simetinger, dr. etnologije, samostojni podjetnik; tomaz.simetinger@gmail.com.

jezikoslovec je večkrat beležil besedišče in druge prekmurske kulturne prvine ter bil zelo povezan tudi z etnologom dr. Vilkom Novakom. Prav ta tesna povezava med očetom in prof. Novakom pa je Marijo po skoraj naključju pripeljala do vpisa na študij etnologije. Že na poti iz Kamnika v Ljubljano, kamor se je šla vpisat na študij slovenščine in francoščine, ji je oče predlagal, naj gre raje študirat etnologijo. Njegove besede so se uresničile in leta 1997 je Marija Klobčar tudi doktorirala z disertacijo *Kamničani med izročilom in sodobnostjo*.

Med dobro uro trajajočim pogovorom je sama večkrat poudarila svoj socialni čut, ki jo je spremljal že od otroštva. Tega je vedno znala preplesti tudi s strokovno potjo, zato so med drugim v njenem fokusu vedno vprašanja razmerij med bogatimi in revnimi, med delavstvom in meščanstvom, med urbanim in ruralnim itn. Brez dvoma, kot potrjuje tudi sama, je na to močno vplival tudi njen profesor dr. Slavko Kremenšek. Plod tovrstne strokovne usmeritve in fokus iskanja razlik med družbenimi skupinami je njena monografija *Kamničani med izročilom in sodobnostjo: Življenje Kamniških meščanov od leta 1880 do druge svetovne vojne*, ki je izšla leta 1998.

Med zgodnejšimi deli, ki jih je podpisala, je bila *Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja: 20. stoletje: Občina Domžale*. Leta 1989 izdano delo je osredinjeno predvsem na območje Domžal, kjer je med letoma 1996 in 1998 delovala kot pooblaščenca sodelavka Zavoda za varstvo kulturne dediščine Kranj. Tega obdobja v njenem življenju ni zaznamovano le strokovno delovanje, ampak tudi ustvarjanje družine. Marija Klobčar je namreč mati petih otrok in, kot je povedala, je bilo potrebe velike družine večkrat zelo naporno usklajevati z zahtevami službe. Temelj etnološkega raziskovalnega dela, terenska izkušnja, je ključna tako za razumevanje, dokumentiranje, raziskovanje kot delovanje etnologa in kulturnega antropologa. Vsak raziskovalec do terena vzpostavi svoj odnos. Marija Klobčar je ena tistih etnologij, ki se je na svojem terenu večkrat vračala k istim skupnostim in posamezni-

kom ter tako sčasoma zgradila drugačen pogled na raziskovane pojave. Kot pravi sama, so ji domačini včasih šele po večkratni vrnitvi povedali določene prej neznane informacije. Tak prostor njenega nenehnega terenskega vračanja je bil Kamnik z okolico. Tukaj je tudi nastalo njeno delo *Na poti v Kamnik* (2016). Etnološko-folkloristična študija omenjenega okolja se pogloblja v odnose med različnimi družbenimi skupinami in jih odstira skozi preteklih 200 let. Leta 2017 je zanjo prejela tudi nagrado Odlični v znanosti. Istega leta je knjigo dopolnila še z izborom pesmi na zgoščenki *Hodili so jih poslušat*.

Še globlje v glasbeno-pesemsko zgodovino ustvarjanja nas popelje Marijina zadnja študija *Poslušajte štimo mojo* (2020). Leta 2020 je zanjo prav tako prejela nagrado Odlični v znanosti. Delo odpira različne poglede na medsebojne odnose med kmečkim prebivalstvom in plemstvom, tehnične inovacije pri posredovanju informacij, služenje z izvajanjem in uprizarjanjem pesmi, fascinacijo nad nasiljem, vpliv naravnih nesreč na glasbeno-pesemsko ustvarjalnost. Fenomen potujočih godcev je močno zaznamoval razvoj glasbe tudi na današnjem slovenskem etničnem ozemlju. V nekaterih primerih se je, kot ugotavlja avtorica, iz predfevdalnega časa prenesel vse do sodobnih godčevskih praks. H kompleksnosti nastajanja glasbeno-pesemske krajine skozi čas in prostor se Marija Klobčar v svojem raziskovanju nenehno vrača. Ob tem ji, kot je povedala, raziskovanje in pisanje pobereta veliko moči, zato se v takih trenutkih najraje zateče na vrt, kjer jo stik z zemljo napolni z novimi idejami in energijo. Zdaj pa se že ozira k novim projektom. Njene raziskovalne poti jo bodo še naprej vodile k raziskovanju različnih na glasbeno izročilo in ustvarjanje nevezanih naravnih pojavov, kot so potresi in nastanki ali usihanje jezer.

Večerni pogovor je začela in ga tudi končala predsednica SED Alenka Černelič Krošelj. Poleg zahval in dobrih želja v novem letu je vsem predala tudi pozdrave prof. Slavka Kremenška, skupaj z željo, da se čim prej srečamo tudi v živo.

ŽIVEL PUST!

Virtualna ekskurzija SED na Opčine pri Trstu

SED vsakoletno delo začenja z nekoliko lahkotnejšim vstopom v pestro, že jeseni načrtovano leto, in sicer s pustno ekskurzijo, tokrat prvič virtualno! Pustne ekskurzije so sprejete z vznemirjenjem, ki se nam ob pustnem času nepričakovano zaleze pod kožo. Začutimo veselje in navdušenje ob bližajoči se pomladi, pustovanja in pusti pa sprostijo to vznemirjenje, saj res preganjajo zimo oziroma jo lovijo za rep!

Že lani smo se po posvetu s kolegicami in kolegi, ki že dalj časa preučujejo pustne šege in navade po različnih krajih Slovenije, odločili, da letos obiščemo svoje rojake na Opčinah pri Trstu. Žal so morali letošnji 54. Kraški pust zaradi vladnih ukrepov ob koronavirusu odpovedati, s tem pa je odpadlo tudi naše druženje. Kdo bi si mislil, da bodo protikoronski ukrepi tako dolgotrajni, da bo pust na Opčinah odpovedan, da se zato ne bomo mogli udeležiti pustnega sprevoda ter se kot prejšnja leta prepustiti pustnim norčijam. Ker nismo imeli druge izbire, smo se odločili,

da vsaj z virtualnim obiskom Kraškega pusta popestrimo turobnost karantene in se po Zoomu spustimo v pustno norčavost.

Ker se je letošnji pustni teden začel že v prvi polovici februarja (11. 2.– 17. 2.), je bilo treba z dogovori pohiteti. Po nekajkratnih pogovorih s kolegico Martino Repinc, ki je zaposlena na RAI, sem dobila vse podatke o glavnih pobudnikih Kraškega pusta, predvsem pa njen pristanek za sodelovanje in vodenje Zoom predstavitev. Tudi Igor Malalan, gost in sedanji predsednik karnevalskega odbora Kraškega pusta, je ob letošnjem razočaranju zaradi odpovedi prireditve in mrtvilu ob protikoronskih ukrepih pokazal veliko zanimanje za našo pobudo in željo, da o prireditvi izvemo kaj več. Prireditvev Kraški pust se je v letih delovanja spremenila v večji pustni sprevod, ki ne predstavlja samo slovenske skupnosti na Krasu, je tudi manifestacija slovenstva in njegove identitete na tržaškem Krasu. K sodelovanju sem povabila tudi dr. Jurija Fikfaka,

* Zora Slivnik Pavlin, univ. dipl. etnologinja, vodja Delovne skupine SED za strokovne sestanke in ekskurzije; zora.slivnik@gmail.com.

Karnevalski voz iz Sovodnej ob Soči na Kraškem pustu (foto: Marko Civardi, Foto video Trst 80, 2020).

ki je pustovanje strokovno opredelil; kot raziskovalec na ZRC SAZU je podrobneje proučeval šege in navade v zaledju Trsta in na Opčinah. Za tehnično podporo je skrbel Miha Peče z ZRC SAZU.

Prireditvev Kraški pust je že od njenih začetkov tako idejna zasnova kot organizacija in izvedba v Italiji živeče slovenske manjšine. Je festival slovenstva na Krasu in Opčinah. Dr. Jurij Fikfak je razložil, da je karneval italijanski naziv za slovenski kraški pustni sprevod. Je mešanica mestnega in podeželskega ter učinkuje na urbani in ruralni ravni. To prireditvi daje pristnost in domačnost, kar je najbrž tudi razlog za veliko zanimanje tako domačinov kot tujcev. Slovenska skupnost v Trstu živi s Kraškim pustom, se ga vsako leto na novo veseli in množično udeležuje. Prav tako se prireditve z veseljem udeležujejo tudi Italijani iz Trsta in od drugod. Ljudska kultura je prevratna in se upira ideološkimi vplivom, zato se vsa morebitna nesoglasja, politične in ideološke ovire ob prireditvi izgubijo, ljudi družijo veselje, želja po zabavi ob domači hrani z miškami (»fancli«) in flancati (»štraubli«); množica se sprosti ob norčavosti pustarjev in se veseli prihoda pomladi.

Začetki Kraškega pusta segajo v daljno leto 1966, ko se je na seji odbora za upravljanje Prosvetnega doma na Opči-

nah sestalo nekaj zavzetih posameznikov in sprejelo pobudo veterinarja Križniča, ki je dobro poznal kraške vasi in Kraševce, za enotno in združeno pustovanje. Za pobudo se je zavzelo nekaj vidnejših slovenskih izobražencev iz Trsta (Hlavaty, Vremec, Wilhelm, Križnič) in v takratno kulturno dogajanje kot del slovenske dediščinske identitete vključilo tudi pustovanje. Pobuda je takrat prvič združila Slovence v tem delu Italije, vendar se brez nekaterih posameznikov in njihovega navdušenja ter volje še tako dobre pobude težko udejanjijo.

Čeprav Kras ne pozna značilnih pustnih likov (npr. škoromati, lavfarji), se je na Opčinah pustovalo že pred 1. svetovno vojno. Takratni vaški pusti so hodili po vaseh oz. imeli svoje obhode in pustne kase (blagajne). Pustovali so predvsem moški in neporočena dekleta. Tako je bilo do vzpona fašizma v 20. letih, ko je pustovanje iz strahu zamrlo. Pustnih plesov, ki so jih organizirali fašisti, se Slovenci niso udeleževali. V vojnem času se ni pustovalo, šege so, a le v manjšem obsegu, začeli obujati šele po letu 1946, tudi zaradi kominforma, ki je predvsem iz političnih in ideoloških razlogov za skoraj 20 let zavrl pustna in druga dogajanja, povezana z letnimi šegami in navadami.

Pobudo odbornikov Prosvetnega doma na Opčinah so leta 1966 ljudje navdušeno sprejeli in se takoj lotili priprav na skupno, tokrat združeno pustovanje slovenske skupnosti v Italiji. Leta 1968 je zadruga Naš Kras spodbudila tudi ustanovitev Kraške ohceti; gre za dva pomembna dogodka v življenju zamejskih Slovencev na Krasu, na kar so zelo ponosni! Obe prireditvi sta pomembni za slovensko skupnost, ne samo za starejše, pač pa tudi mlajše, ki se ob vseh dejavnostih učijo od starejših, se družijo in socializirajo, vsi skupaj pa na tem prostoru ohranjajo svojo skupno identiteto. Prvega Kraškega pusta leta 1967 se je udeležilo 17 z zelenjem skromno okrašenih voz iz več slovenskih vasi v Italiji. Prireditvev se je iz leta v leto ohranjala, se razvijala in spreminjala, vse do letos, ko bi morali izpeljati že 54. Kraški pust. Pri izdelavi pustnih voz sodelujejo skoraj vsi prebivalci slovenskih vasi. V ustanovljenih vaških pustnih odborih se dogovorijo o vseh podrobnostih, od teme do tehnične in kostumske izvedbe; že vsaj pol leta pred pustom se lotijo izdelave pustnih voz, mask in kostumov. Tu prihajajo na dan domišljija, izvirnost in spretnost pustarjev. Na začetku se srečujejo dvakrat tedensko, proti koncu priprav pa vsak dan, razen ob nedeljah. Včasih je bila tema voza ali skupine strogo varovana skrivnost in nihče ni smel vedeti, s čim in kako se bo posamezna vaška skupnost predstavila. Poleg satiričnih upodobitev voz so v povorki predstavljene tudi mnoge druge vsebine, zgodbe in aktualni dogodki iz sveta politike ali vsakdanjega življenja. Nekatere vasi se predstavljajo samo z maskami in v doma izdelanih kostumih ter z različnimi plesnimi in gibalnimi koreografijami, ki jih vodijo za to usposobljeni ljudje. V pustne priprave so vključeni tudi vrteci, osnovne šole in tudi osebe s posebnimi potrebami, ki se vodeno pripravljajo na skupni pustni do-

godek. Vse, kar posamezne vaške skupnosti predstavijo v povorki, ročno izdelujejo v dolgih popoldnevih in večerih, vsaj pol leta pred prireditvijo. V povorko so vključene tudi pihalne godbe in drugi glasbeniki. Poleg znanja in inovativnosti tu prihaja na dan tudi velika tekmovalnost, saj se pustarji vsako leto potegujejo za prestižni naziv najlepšega in najbolj domiselnega voza in skupine.

Organizacijski odbor je zato že pred leti ustanovil petčlansko komisijo, ki odloča o zmagovalnem liku, vozu ali skupini. Ker so se vsako leto prepirali o zmagovalcih, se je odbor odločil, da se bodo neznani člani komisije pomešali med gledalce. Pred koncem prireditve se sestanejo na dvorišču Prosvetnega doma (pustnem borjaču) in določijo zmagovalca. Ocenjujejo izvedbo voza, idejo, skrito misel, satiro, kostumsko podobo, koreografijo itd. Kljub temu ob razglasitvi zmagovalcev obiskovalci in udeleženci, razočarani nad izborom komisije, negodujejo.

Na Kraškem pustu je v času nekdanje Jugoslavije sodelovalo mnogo pustnih voz in pustarjev iz slovenskih obmejnih krajev. S samostojnostjo Slovenije se je to v veliki meri izgubilo, stroške izdelave kostumov zdaj nosijo posamezniki in ne več občine. Odbor Kraškega pusta si tovrstnega sodelovanja želi še zlasti z bližnjimi kraji iz Slovenije, veseli pa so tudi pustarjev iz bolj oddaljenih krajev. Ti ne tekmujejo, se le predstavijo in s prikazom drugačnih, izvirnejših pustnih likov popestrijo dogajanje. Pustarjev iz Benečije in Rezije ni na Kraškem pustu, saj se ne želijo udeleževati pustnih povork zunaj svojega kraja. Kraški pustarji se zaradi visokih stroškov izdelave posameznih pustnih voz, mask in kostumov pogosteje udeležujejo pustnih sprevodov (karnevalov) v drugih krajih, npr. v Sovodnjah, Trziču itd. Z morebitnimi plačili in nagradami lahko poplačajo del stroškov za izdelavo pustnih likov. Šestdnevno pustovanje se konča na pepelnico, ko pusta pokopljejo. Tudi te velike norčave prireditve se udeleži množica obiskovalcev.

Zadnja leta Občina Trst Kraškemu pustu pomaga s tehnično podporo, Deželna vlada Furlanije - Julijske krajine pa z denarnim prispevkom. Ker ga morajo uporabiti po vseh predpisih (zavarovanja, varovanja in druge administrativne obveznosti), jim od tega ostane le malo sredstev; za dokončno izvedbo morajo sredstva pridobiti na druge načine. Organizacijski odbor Kraškega pusta dobro poskrbi za varnost gledalcev, pustni sprevod in občinstvo sta ločena, v primeru slabega vremena sprevod prestavijo na ugodnejši čas, ker visoki pustni vozovi težko kljubujejo burji.

Prireditve Kraški pust je še zlasti v zadnjih letih dobro medijsko pokrita, za kar poskrbijo TV Koper – Odprte

Vsi na volišča – Kraški pust (foto: Radivoi Moseetti, Foto video Trst 80, 2020).

meje, TV Ljubljana, RAI, *Primorski dnevnik*, *Il Piccolo* idr. Kraški pust je na svoji spletni strani vpogled v pustno dogajanje omogočil širšemu krogu ljudi, ob 40-letnici so izdali knjižico *Iz preteklosti v bodočnost: 10, 20, 30, 40 let Kraškega pusta* (2008) avtorice Sare Perini, leta 2017 pa so posneli predstavitveni film *Pust je naš* v režiji Petra Verča. Na prvih prireditvah Kraški pust je sodeloval novinar RTV SLO Igor Gruden, po čigar zaslugi se je ohranilo veliko črno-belega fotografskega gradiva. Pomemben je tudi prispevek fotoreporterjev in novinarjev: Maria Magajne, tržaškoslovenskega fotoreporterja, ki je bil do 80. let 20. stoletja s svojim fotoaparatom in posnetki glavna osebnost prireditve, filmarja samouka Aljoše Žerjale iz Škednja, ki je s svojimi posnetki na filmskem traku ohranil pustovanja iz 50. in 60. let v Škednju, Dušana Jakomina, duhovnika in prosvetnega delavca iz Škednja, kjer je ustanovil in vodil etnografski muzej ter pripravil več oddaj s posnetki pustovanj v Trstu, na Opčinah in Škednju, ter Edija Šelhaus, slovenskega fotografa in fotoreporterja, ki je v Trstu deloval do leta 1955.

Čeprav predstavitev po Zoomu ne odtehta obiska kraja in ljudi, ki so gibalno pustne prireditve, smo se morali letos žal zateči k tovrstni predstavitvi pustnega dogajanja. Kljub temu so nas spretni sogovorniki z besedami in s fotografijami popeljali na prireditve in nam odstrli delček življenja tamkajšnje slovenske skupnosti.

Več o Kraškem pustu si lahko ogledate na spletni strani: www.kraskipust.org, film o kraškem pustu na: <https://www.kraskipust.org/pages/video.php?lng=si&date=2017&id=18>, posnetek virtualne ekskurzije pa na: <https://www.youtube.com/watch?v=BrtsDe7W0FU>.

Družinska hiša v Gornji Radgoni (foto: Janko Šlebinger, 1909).

Janko Šlebinger s soprogo Olgo (avtoportret, 1909).

BOŽIČ 1949 Z DANAŠNJE RAZDALJE

Sredi decembra 2020 je sestra, umetnostna zgodovinarica Breda Ilich Klančnik, varuhinja naše družinske komunikacijske dediščine¹ – ohranjenih pisem, dopisnic in drugih sporočil, ki so družini po mamini strani od zadnje četrtine 19. stoletja pomagala ohranjati stike med Dunajem, Ljubljano in Štajersko – zbirki dodala pomemben dokument. Prepisala je pismo dedka Janka Šlebingerja iz Gornje Radgone hčerki Zorki, moji mami, v Maribor, in ga nam potomcem razposlala po e-pošti. Vrsto pisem in drugih dokumentov iz življenja družine Šlebinger – začeni z očetom

Šlebingerjeve soproge Olge, bibliografom in kustosom v Vseučilišni knjižnici na Dunaju, dr. Francem Simoničem – so shranili in pozneje objavili tudi nekateri drugi člani družine.²

Skrbno in z nekoliko tresočo se roko napisano pismo, ki je tukaj v osredju, kljub težavam vedro in duhovito, nosi datum 27. december 1949. Napisano je bilo med božičem in novim letom, ko je bila stiska v marsičem večja, kot je dandanašnji, ko se skušamo rešiti iz krempljev nevidnega virusa, ki – po svoje pravično! – ne prizanaša nikomur.

¹ Poleg vrste člankov in strokovno pripravljenih razstav v Ljubljani, Mariboru, Radgoni in Ormožu je velik del doslej pregledanega gradiva, predvsem pisemske in fotografske zapuščine, objavila leta 2017 v monografiji *Podobe iz albuma družine Simonič-Šlebinger*. Tudi tam je bilo izhodišče pismo strica dr. Vladimirja Šlebingerja, uglednega elektroinženirja in strokovnjaka za elektrarne, mlajšima sestrama, agronomki Veri in Zorki, za sedemdeseti oziroma šestdeseti rojstni dan 12. 12. 1981 – obe sta bili rojeni na isti dan, deset let narazen!

² Začetnica zapisovanja družinske zgodovine, kakor jo je mogoče izluščiti predvsem iz številnih pisem, je bila sestrična, pedagoginja ddr. Barica Marentič Požarnik, ki nam je vsem sorodnikom leta 1977 podarila skrbno sestavljen album *Babičina beseda*. Leta 2018 je ta ročno prepisan, zložen in razmnožen, lepo vezan spominski šopek z nekaj dodatki izdala še enkrat. Predvsem zato, ker je bil na koncu dodani rodovnik zaradi širjenja najmlajšega rodu in na novo odkritih podatkov potreben dopolnil.

* Iztok Ilich, publicist, prevajalec in urednik; iztok.ilich@amis.net.

Olga Šlebinger ob odkritju spominske plošče na družinski hiši (foto: Vladimir Šlebinger, 1963).

Zdaj se krešejo mnenja, katere trgovine in dejavnosti naj bodo odprte, ali so na primer avtopralnice ter frizerski in pedikerski saloni za spodobnejše preživetje praznikov pomembnejši kot knjigarne in muzeji. Ali je res bolj varno in zdravo, da šola počaka še nekaj tednov? In ali bodo tega začasnega pripiranja vrat vsi enako veseli?!

Leto 1949 – s štirimi prej in še z nekaj poznejšimi – je bilo pravzaprav bolj »demokratično«: z izjemo oblastne vrhuške se je velika večina ljudstva soočala z bridkim pomanjkanjem najosnovnejših dobrin. Če je komu še uspelo skriti kak priboljšek, je trepetal v strahu, da ga odkrijejo. Božič in novo leto se za to seveda nista menila. Prišla sta in minila, pri čemer je bilo vsako darilce, zlasti za otroke, neizmerno dragoceno.

Za boljše razumevanje pisma v nadaljevanju dodajam nekaj pojasnil o nastopajočih: prof. dr. Janko Šlebinger, moj dedek, je bil bibliograf, leksikograf, literarni zgodovinar in urednik. V dijaških in študentskih letih je bil tudi eden najmarljivejših zbiralcev gradiva iz Slovenskih goric in Prlekije za Štrekljevo zbirko slovenskih narodnih pesmi. Do leta 1925 je bil gimnazijski profesor, nato do upokojitve leta 1947 knjižničar, večino časa ravnatelj Študijske in po postavitvi Plečnikove palače Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani tudi njen ravnatelj. V Ljubljani je živel

Delovna miza Janka Šlebingerja (foto: Lena Kocutar, 2019).³

s hčerko Vero in njeno družino, njegova žena, moja babica Olga, pa je vojno preživela v družinski hiši v Gornji Radgoni ob Muri na Štajerskem. Do jeseni 1943 sta bili to dve državi, do maja 1945 pa je bilo vse nemško. V takšnih razmerah je bilo ohranjanje stikov zelo težavno, a so vsaj najnujnejša sporočila le prihajala z ene strani na drugo in nazaj. V ospredju so bile redke dobre novice, slabe pa so si, če se je le dalo, raje zamolčali, da bi eni drugim prihranili vsaj nekaj skrbi. Po upokojitvi se je dedek že zelo načetega zdravja preselil k ženi v Radgono.

Olga Šlebinger je bila leta 1879 na Dunaju kot prva hči rojena v zavedni slovenski družini bibliografa dr. Franca Simoniča. Čeprav ni hodila v slovenske šole, se je v domačem okolju in z branjem tako dobro naučila slovensko, da je možu lahko pomagala pri njegovem bibliografskem delu in urejanju knjižnice.

Tudi Zorka Šlebinger, poročena Ilich, je bila bibliotekarka. V okupirani Ljubljani je spoznala moža Milovana in mu, medtem ko je bil v partizanih in je konec vojne dočakal v taborišču Mauthausen, rodila sina Bojana. Leta 1946 je sledila sestra Breda in leto pozneje še jaz. Nacionalizacija imetja omice, očetove mame v Mariboru, je družino poleg

3 Lena Kocutar je Šlebingerjeva prapravnukinja.

Pogled v knjižnico: kjer je zdaj divan, je stala dedkova bolniška postelja (foto: Lena Kocutar, 2019).

drugih težav spravila v hudo stisko. Zato so mene poslali k dedku in babici v Radgono, kjer je bilo za mleko, sadje in drugo hrano precej lažje kot v mestu.

Micika je bila pred vojno služkinja, preprosta, a srčna ženska, ki je potem kar ostala pri hiši. Hibler pa so se pisali lastniki gostilne nasproti avtobusne postaje. Tam je bila v časih brez telefonov – le kak nujen telegram se je dalo poslati – pomembna informacijska točka, avtobusni šoferji in kondukterji pa prenašalci sporočil. Tudi če je z njimi iz Ljubljane ali Maribora prispel kak paket, je počakal pri Hiblerju, slab kilometer od naše hiše, da ga je nekdo prišel iskat. Kar je bilo lahko povezano tudi z nevšečnostmi, kot razkriva v celoti navedena vsebina pisma v nadaljevanju:

»Ljuba Zorka in Tvoji!

Hvala Ti, da si nam tako izdatno pomagala k dostojni počastitvi tradicionalnega (miklavže)božičevanja! Micika je v prijetni slutnji šla pravočasno pogledat na avtopostajo k Hiblerju in našla tam Tvoj paket; oskrbela je smrečico, ki jo je mama bogato okrasila in po opravljenih ceremonijah je dobil glavno besedo Iztok, ki je bil od začudenja nad darovi preradodarnega Božička kar ves iz sebe: vsakemu je moral pokazati svojo srečo in mi stari invalidi smo jo

delili z njim v lepih spominih na davne čase. Mala potica pa še čaka njemu za priboljšek, kakor tudi sladkorčki, ki še deloma krasijo smrečico. Prijetno nam je bilo, da si se radodarno spomnila naše požrtvovalne Micike, ki je nismo mogli mi z ničemer obdarovati, ker naročeno blago še iz Ljubljane ni dospelo. Tako smo lepi praznik vsi skupaj preživeli v primernem pesniškem razpoloženju, in upamo, da je bilo pri Vas enako prijetno.

Z zadnjo pošiljko kulturniškega mesa iz Ljubljane smo imeli nesrečo. Vera nam je sicer sporočila, da hoče poslati živilske dobrote za nas preko Tebe, ni pa povedala kaj določenega glede termina. In ker nas tudi Ti tokrat nisi s kako dopisnico opozorila na pošiljko z avtom in nova natakariča pri Hiblerju ni znala za naše bivališče, se je zgodilo, da je paket ležal ves teden na postajališču pri Hiblerju, preden se je našel pravi lastnik, in se je vsebina, razen steklenice z oljem, temeljito pokvarila. K sreči nas je rešil iz zadrege domači pujs z lastno življenjsko žrtvijo.

Lepo zimsko vreme in topla peč nama starima pomagata vzdržati še nekako ravnotežje na tehtnici zdravja in boleznih: meni v postelji in pri dnevnih izletih po spalnici, mama pa uganja fizikuro po kuhinji in v njeni bližini okolici v spremstvu kašlja in bolečih nog. Želim, da bi smel na enak način preživeti še vseh 365 dni v novem letu 1950.

Vam vsem pa želimo z najlepšimi pozdravi, da Vam prinese novo leto le srečo in trdno zdravje

*Vaši iz dna srca Vam vdani
Šlebingerji z Iztokom vred.*

Na koncu moram dodati, da se je dedkova želja glede leta 1950 izpolnila: preživel ga je – vendar z napredujočo sladkorno boleznijo, za katero takrat ni bilo zdravila, vedno bolj priklenjen na posteljo. Svoje je prispevalo tudi pomanjkanje, ki je omejevalo možnosti za priporočeno dietno prehrano, tako da praznika našega največjega pesnika, ki mu je še sestavljal bibliografijo, v naslednjem letu ni več dočakal. Umril je 3. februarja 1951.

Takrat nisem bil v Radgoni, poslali so me v Maribor, ker je bil dedek v zadnjih mesecih že tako slaboten, da je bila moja razposajenost zanj preveč. Skrbelo ga je, da se med igro s knjigami, ki sem jih, ker skoraj ni bilo drugih igrac, zlagal v hiše in mostove, ne bi približal žareči peči in se opekeli. Ta peč je bila nekaj posebnega: velik pločevinast sod, v katerem so najbrž med vojno prevažali gorivo, napolnjen z žagovino, ki ni gorela, ampak počasi tlela. V sredi je bila, če se ne motim, do dna speljana cev za dovajanje zraka, ki je nato malo pod stropom, kot dodaten »radiator«, vodila do odprtine v dimniku nad lepo staro lončeno pečjo, ki pa je bila očitno tako razpokana, da ni več rabila svojemu namenu. Iz soda je puhtela takšna vročina, da ni bilo bojazni, da bi se ji preveč približal, kar pa ni pomirilo bolnika, da se ne bi v postelji vedno znova dvigoval na komolce in me z že slabotnim glasom podil stran.

V poznejših letih, do začetka osnovne šole v Mariboru in nato vsake počitnice do smrti babice Olge leta 1967 sem preživel v Radgoni. Od 70. let tudi s svojo družino. Iz najzgodnejših let se najbolj spominjam zim. Bile so še »prave« zime, da je škripal sneg pod nogami. Ob najhujšem mrazu je poledenela tudi cesta. Ker še nismo imeli vodo- voda, sem hodil z vedrom k vodnjaku na sosednjem dvo- rišču tako, da sem si pot po stopnicah in čez cesto posipal s pepelom. Ledeno je bilo tudi v hiši, saj smo z lončenima pečema ogrevali le spalnico in kuhinjo, tako da so se na oknih v drugih prostorih delale imenitne ledene rože. Če sem jih spraskal z nožičem, so se do jutra že preoblikovale v nove ornamente.

Z babico sva bila pogosto po več dni sama. Kolikor me je lahko pripravila do tega, da sem ji pomagal, sem ubogal, a bil pri tem z eno nogo že pri vratih. Zunaj je bilo toliko drugih zanimivejših reči in prava fantovska družba za san- kanje, kepanje ...!

Dobro se spominjam, kako sva vsako leto na pragu zime z oken pobrala lonce s pelargonijami in jih v knjižnici, ki je bila vsaj nekoliko temperirana, do pomladi zložila na lesene stopničaste police. Jaslice pod božičnim drevescem so bile precej skromne; spomnim se porcelanastih ovčk in voščenega Jezuščka – najbrž še z Dunaja. Mah in hlevček je bilo treba vedno pripraviti na novo. Deščice in oblance je prispeval mizar Štrakelj.

Vsako leto sta me presenetila in očarala ob jaslicah po- stavljena lonca z božičnima kaktusoma. Nisem mogel ra- zumeti – in še danes ne razumem – kako je mogoče, da sta se vedno razcvetela okrog božiča. Kak dan prej ali pozne- je, ne glede na zunanjo temperaturo in vreme. Prav tako, kot je osupljivo, da lahko nekaj besed iz nekega pisma po toliko letih iz goščave nezavednega prikliče niz drobcev in jih postopoma poveže v skoraj različne podobe.

V podstrešni knjižnici se že dolgo nabira prah (foto: Lena Kocutar, 2019).

Moška in ženska klapa Kastav leta 2017 (hrani arhiv Klape Kastav).

Moška in ženska klapa Kastav leta 2020 (hrani arhiv Klape Kastav).

ZAKANTAJMO, KAKO SU NAS VADILI / ZAPOJMO, KOT SO NAS UČILI Ženska in moška klapa Kastav (Hrvaška)

Uvod

Posebnege programa šole tradicijskega petja so se z Žensko in moško klapo¹ Kastav lotili v Kastavu, dobrih deset kilometrov severozahodno od Reke ob cesti Reka–Trst. Oba (vokalna) ansambla delujeta kot (samostojni) sekciji pod okriljem tamkajšnjega Kulturnega društva Kanat – Kastav: moški del od leta 1992, ženski pa od leta 1994. Umetniški vodja obeh je od leta 1994 edini profesionalni glasbenik, poklicni in šolani pevec ter redni član zbora HNK »Ivana pl. Zajca« na Reki, Saša Matovina (roj. 1970). Oba vokalna ansambla večinoma nastopata vsak zase, kar je smisel klapskega petja, veliko pa tudi skupaj. To je najbolj enakovredno in uravnoteženo sestavljeni mešani (pevski) zbor z enajstimi ženskimi in devetimi moškimi pevskimi glasovi. Podobni ansambli štejejo od pet do osem pevcev (pevk), ki praviloma pojejo *a cappella*. V preteklosti so se najprej pojavile moške zasedbe, pozneje še ženske, danes celo mešane. Značilne so za severno Istro in Dalmacijo, vse do Dubrovnika, vključno z otoki. Za medijsko popularizacijo klapskega petja je najzaslužnejši Festival dalmatinskih klap v Omišu. Festivalna »ponudba« se je do danes povečala, redne festivale pripravlja kar nekaj krajev: Buzet, Dubrava, Kaštel, Murter, Split, Strožanac, Srinje, Senj, Stobreč, Klis, Zagreb idr. Omenjeni festivali so največji promotorji klapske glasbe. Klape danes večinoma prepevajo pesmi, ki jih predstavljajo kot tradicionalne in nove skladbe. Doma in na tujem sta bila oba kastavska vokalna ansambla nešteto krat nagrajena, njihovi koncerti, posnetki in diskografske izdaje so znane širom sveta.

1 Družčina, skupina ljudi (pogovorno).

Po dosegljivih podatkih je (vsaj moški ansambel) dobitnik številnih domačih in tujih nagrad in priznanj. Vsaj po številu nastopov, če že ne po nagradah, je »absolutni« rekorder Festivala v Omišu. Poleg tega je dosegel 1. mesto na Festivalu v Buzetu (1999, 2002, 2004, 2007, 2011), 2. na zborovski Olimpijadi (Južna Koreja, 2002), zlato medaljo v kategoriji folklor *a cappella* in srebrno medaljo v kategoriji moških komornih zborov. Leta 2004 so prejeli na 1. Linzovih olimpijskih igrah (Avstrija) srebro in bron, na 3. Zborovskih olimpijskih igrah (Bremen, 2004) pa dve srebrni medalji itd.²

Za klapsko pesem je značilna posebna oblika, t. i. mestna dalmatinska ljudska pesem, ki se je afirmirala in današnja vrednost in celo umetniško kvaliteto dosegla prav zaradi promocije na festivalih in v medijih ter diskografiji. Njihova vsebina so mediteranske zgodbe lirske vsebine in serenadno razpoloženje. Izhajajo s širšega območja Sredozemlja, iz cerkvenega petja in melodike gregorijanskega korala, iz pesmi za časa narodnega preporoda, kancon in redkeje iz melosa Dalmatinske Zagore in množičnih pesmi. V novejšem času lahko v njih zaslišimo še vplive napevov zabavne glasbe. Klapske pesmi v izvorni obliki, »po sluhu«, brez kakršnekoli intervencije vodje (dirigenta) srečamo v enostavnih harmonizacijah, svobodnih priredbah melodij in v oblikah umetnih tvorb, komponiranih v duhu dalmatinske vokalne dediščine. Zanje je značilen še jezik, to je čakavščina,³ ki je

2 Cincinnati (ZDA, 2012), St. Louis (ZDA, 2010), Sankt Peterburg (Rusija, 2015), mednarodno zborovsko tekmovanje v Gradežu (Italija, 2016), festival v Opuzenu (Hrvaška, 2016) idr.

3 Tudi čakavština, čakavica, čakavsko narečje, čakavski jezik, čokavski jezik, čokavščina, čokavsko narečje. Ob kajkavščini in štokavščini je ena izmed treh največjih hrvaških jezikovnih narečnih skupin. Največ

narečje zahodne Hrvaške (spet: Dalmacija od Istre do Dubrovnik).

Na Slovenskem je analogno klapskemu petju petje v oktetih (moških) in podobnih manjših ženskih vokalnih zasedbah (od 4- do 9-članskih), poznamo pa tudi mešane zasedbe ženskih in moških (pevskih) glasov.

Projekt Zakantajmo, kot so nas učili ...

Leta 2017 sta si obe pevski klapi iz Kastava zamislili in začeli nov (skupni) projekt, s ciljem spodbujati zanimanje mladih generacij za vredno tradicijsko kulturo, v njihovem primeru za klapsko petje. Program je namenjenem učencem osnovne šole oz. njenim višjih razredom (pri nas zadnja triada OŠ, od 7. do 9. razreda). Projekt Zakantajmo, kako su nas vadili / Zapojmo, kot so nas učili je nastal v želji po povezavi sistemskega poučevanja in odkrivanja zakonitosti, posebnosti in enovitosti glasbene dediščine, katere temelj je čakavščina. Projekt sofinancirajo Mesto Kastav, Primorsko-goranska županija in Hrvaško društvo skladateljev (HDS). Otežene in nepredvidljive okoliščine zaradi epidemije koronavirusa (2020) so onemogočile nadaljevanje omenjenega projekta z neposrednimi gostovanji in obiski osnovnih šol in drugih vzgojno-izobraževalnih institucij Primorsko-goranske županije. Kljub težkim razmeram so Kastavke in Kastavci našli dodatno motivacijo. Zahvaljujoč svoji kreativnosti so program šole tradicijskega petja z Žensko in moško klapo Kastav leta 2020 v avdiovizualni obliki predstavili na spletni strani. Z večletnim nastopanjem v vzgojno-izobraževalnih institucijah, od vrtca prek osnovnih šol po Primorsko-goranski županiji pa do Pedagoške fakultete Univerze na Reki, si članice in člani obeh kastavskih klap prizadevajo svoje dolgoletne izkušnje, pridobljeno znanje in ljubezen do ohranjanja njihove bogate kulturne dediščine, predstaviti najmlajšim. Tako spodbujajo njihovo zanimanje za aktivno sodelovanje pri ohranjanju glasbene tradicijske dediščine. S prenašanjem doseženih spoznanj, veščin in izkušenj na mlade generacije sta morda zagotovljeni nadaljnja ohranitev ali/in kontinuiteta tega, kar so sami prevzeli iz kulturne zakladnice svojih staršev. Odgovornost srednjih generacij za prenašanje kulturne in še zlasti glas-

bene dediščine je zdaj tem večja, ker so petje in igranje (na glasbene instrumente) na podlagi istrske lestvice⁴ in klapska pesem, ti dragulji izvirne in edinstvene hrvaške kulturne dediščine, uvrščeni na Unescov seznam svetovne nesnovne kulturne dediščine. Doslej so ta projekt (v živo) izvedli na OŠ Milan Brozović v Kastavu, OŠ Fran Franković na Drenovi, na Grobniščini, v bakarskem kraju ...

Od umetne glasbe se obe klapi še največ ukvarjata z glasbo hrvaškega istrskega skladatelja Ivana Matetića Ronjgova (1880–1960): deloval je med rojstnim zaselkom Ronjgi, ki leži nedaleč (severnovzhodno) od Kastava, pa vse do Lovrana. Skladatelj se je selil med Istro, Zagrebom, Sušakom, Reko. Vse do njega hrvaška (umetna) glasba ni poznala ljudskega melosa Istre in sosednjih otokov kot gradiva za ustvarjanje nacionalnih del. Ronjgov je v svojih zgodnejših poskusih in teoretičnih spisih rešil problem istrske latentne, tj. skrite ali/in prikrite harmonije, v svojih skladbah pa je pokazal, kako je ljudska glasba teh krajev lahko temelj umetniškega ustvarjanja. Njegov skladateljski opus ni obsežen. V njem se je omejil skoraj samo na vokalno glasbo in ustvaril dela »[...] iz katerih veje duh našega človeka, njegove ljubezni do zemlje, njegovega protesta proti krivici, iz katerih vejeta duh in dih njegove domovine ... duh Istre« (Hercigonja 1972: 75). Ivan Matetić Ronjgov je s svojimi instrumentalno oblikovanimi zborovskimi glasovi naredil močan vtis. Med njegovimi deli, ki so tako ali drugače povezani z Istro in s klapskim petjem ter danes z obema obravnavanima zasedbama, so to vsekakor: zborovske pesmi Čaće moj, narekovane⁵ za ocem (1933), Roženice, zborovska kantata (1935), Istarsko-primorska pjevanka (1940), Malo mantinjade v Rike na plade (1951), Mantinjada domačemu kraju (1954), Naš kanat je lip (1956), Na mamin grobak (1959), Galijotova pesan, balada za bas in klavir idr.

V Kastavu je dobro desetletje (1908–1918) živel in kot ravnatelj Pedagoške šole deloval veliki hrvaški književnik Vladimir Nazor (1876–1949). Znano je, da je prav v Kastavu začel pisati tudi v čakavščini. Pomemben je bil tako za razvoj čakavščine kot klapskega petja.

Literatura in viri

HERCIGONJA, Nikola: *Napisi o muzici*. Beograd: Umjetnička akademija, 1972.

njenih govorcev je v Dalmaciji in Istri, na Gradišćanskem (Avstrija) in Madžarskem. Iz nje izhaja tudi moliščina v Italiji. Mnogi jezik čakavskih Hrvatov označujejo kot dalmatinski jezik, čeprav poznamo tudi dalmaščino, ki spada med romanske jezike. Veliko hrvaških jezikoslovcev in govorcev je mnenja, da je tudi čakavščina jezik in ne samo narečje, saj ima lastno književnost in knjižni jezik. Med slovenskimi govori ima čakavščina tudi dva najstarejša jezikovna spomenika: prvi je znamenita (kamnita) Baška plošča (ok. leta 1100) na otoku Krku, ki dokumentira živ hrvaški jezik s primesmi knjižnega cerkvenoslovenskega jezika. V njem se tako v slovnici kot v besedišču mešata čakavsko narečje in staroslovenski jezik, zapisan v (stari) glagolici. Drugi je v čakavščini napisan *Vinodolski zakonik* (1288), ki je kot spomenik na vsega 14 pergamentnih listih (v glagolici) najstarejši tovrstni spomenik, hrvaški pisani popis običajnega prava in obenem najstarejši hrvaški pravni vir.

4 Tonski niz, v katerem se zaporedno menjavata polton in celton, večja ali manjša od temperiranih. Istrska lestvica je posebnost ljudske glasbe v Istri in Kvarnerju. Melodije, pevske ali instrumentalne, so vselej dvoglasne, v vzporednih tercah ali sekstah, le kadenca je v unisonu (enoglasna) ali (čisti) oktavi. Zato pesmi v istrski lestvici nikoli ne poje ali igra en sam pevec ali solist-instrumentalist, marveč najmanj dva ali tudi večja skupina, in to najmanj dvoglasno: zbor, komorna zasedba ali/in orkester.

5 Naricalka, obredna pesem, ki slavi umrlega in izraža žalost ob njegovi smrti.

RAZPIS ZA PODELITEV MURKOVE NAGRADE, MURKOVEGA PRIZNANJA IN MURKOVE LISTINE ZA DOSEŽKE V ETNOLOGIJI NA SLOVENSKEM ZA LETO 2020/21

Na podlagi *Pravilnika o podeljevanju Murkove nagrade, Murkovega priznanja in Murkove listine* (objavljen je v *Glasniku Slovenskega etnološkega društva* 61/2, 2021, in na spletni strani Slovenskega etnološkega društva) Slovensko etnološko društvo objavlja razpis za podelitev Murkove nagrade, Murkovega priznanja in Murkove listine.

Pri predlogih se upoštevajo 3., 5. in 11. člen Pravilnika o podeljevanju Murkove nagrade, Murkovega priznanja ter Murkove listine, in sicer:

za podelitev Murkove nagrade:

- izjemni etnološki raziskovalni dosežki posameznikov, skupin ali ustanov,
- etnološki znanstveni ali strokovni dosežki, zaokroženi v življenjskem delu posameznikov;

za podelitev Murkovega priznanja:

- strokovno delo na področju etnološkega muzealstva in konservatorstva,
- znanstveno-raziskovalni dosežek ali projekt,
- strokovno delo v javno dobro v preteklem letu;

za podelitev Murkove listine:

- kontinuirane dejavnosti, ljubiteljska prizadevanja ali dosežki drugih ved, ki bogatijo, ohranjajo in popularizirajo etnološko vedo,
- posebni dosežki študentov na področju raziskovalnega dela, njihovo sodelovanje pri organizaciji dogodkov ali večletno sodelovanje v Slovenskem etnološkem društvu.

Skladno z 8. členom *Pravilnika* lahko kandidatke in kandidati za nagrado, priznanje in listino predlagajo članice in člani Slovenskega etnološkega društva, družbene organizacije, ustanove in posamezniki iz Republike Slovenije in tujine, lahko pa tudi Komisija za podeljevanje Murkove nagrade, Murkovega priznanja in Murkove listine oziroma njeni člani.

Podpisane predloge s podatki o kandidatkah in kandidatih ter z vsebinsko utemeljitvijo pošljite **do 15. septembra 2021 (velja le poštni žig)** na naslov:

Slovensko etnološko društvo

Komisija za Murkova priznanja
Metelkova 2
1000 Ljubljana

Prijave na razpis za Murkovo nagrado, Murkovo priznanje in Murkovo listino nam s podatki o predlagatelju posredujte v tiskani in elektronski obliki na e-naslov: info@sed-drustvo.si.

Murkova nagrada, priznanje in listina bodo podeljeni na slovesnosti v mesecu novembru 2021.

POZIV K ODDAJI PRISPEVKOV ZA TEMATSKO ŠTEVILKO GLASNIKA SED O TURIZMU

Turizem je bil v zadnjem času deležen velike pozornosti, predvsem zaradi upada dejavnosti kot posledice pandemije. Tudi sicer so teme s področja turizma zadnjih nekaj let polnile časopise in spletne strani medijev, zlasti družbenih omrežij. V zadnjih 70 letih se je turizem razvil v pomembno gospodarsko panogo, ki je na globalni ravni pred pandemijo predstavljala vsako deseto zaposlitev. Turizmu pa so raziskovalci svojo pozornost posvečali še pred eksplozijo ekonomske rasti. Velik del znanosti je turizem dolgo časa proučeval predvsem z ekonomskega vidika, v 70. in 80. letih 20. stoletja pa je turizem kot polje raziskovanja odkrila tudi antropologija, ki je pomembno prispevala k oblikovanju turizma kot samostojne znanstvene discipline (glej Burns 2004). Pionirsko delo na področju antropološkega raziskovanja pri nas je opravila Irena Weber, pomemben prispevek k razvoju pa so doprinesle še številne študije, ki so se ukvarjale s turizmom z vidika lokalnosti in marginalnosti, mobilnosti, razvoja, avanturizma, t. i. *backpackerjev*, romanj, vikendaštva, uporabe dediščine, pa tudi prostora, prehranske kulture idr. (med njimi Bajuk Senčar, Fakin Bajec, Gačnik, Kozorog, Kravanja, Mlekuž, Poljak Istenič, Repič, Vranješ in Weber). V precepu disciplinskih polj pa se turizem v zadnjih desetih letih vse bolj samozavestno uveljavlja kot samostojna znanstvena disciplina s svojimi metodami raziskovanja in temeljnimi teorijami (Rangus in Brumen 2016).

Zadnjih 30 let so prakse in pojmovanje turizma v slovenski družbi doživeli velike spremembe. Priče smo bili spreminjanjem meja in polj sprejemljivega vedenja, uveljavljanju prostega časa v različnih okoljih, transformaciji dojetanja turizma iz domene dela in poklica v domeno življenjskega sloga (*lifestyle*) ter vplivom turizma na prostorsko načrtovanje. Pandemija pa je sodob-

ni mobilni družbi prinesla nove izzive in pod vprašaj postavila nekatere temeljne kategorije turizma: stik kot dotik na osebni ravni in stik kot del kolektivnega dogajanja v obliki srečevanj in dogodkov; prostor in dojetanje pokrajin v razmerju med korporealnim in virtualnim; razdalja in oddaljenost med fizičnim in kulturnim prostorom; okus ob večjem poudarku na zdravi, lokalno pridelani, doma pripravljene hrani. S pojavom drugačnih oblik preživljanja prostega časa, kot so *staycation*, dela (*workation*) in izobraževanja (*schoolcation*), se izrisujejo nove meje in prehodi med običajnim in neobičajnim.

Aktualnost situacije, hkrati pa tudi obeleževanje naziva Slovenija – Evropska gastronomska regija 2021 sta nas spodbudila, da eno od naslednjih številok *Glasnika* namenimo prevetritvam pogledov na turizem. Ob znanstvenih prispevkih vabimo tudi muzealce in druge strokovnjake, ki delujejo v etnologiji, turizmu, na področju različnih vrst dediščine in popularne kulture, da nam pošljejo strokovne članke ali poročila o razvijanju turizma na lokalni ravni, sodelovanju s turističnim sektorjem, obeleževanju Slovenije – Evropske gastronomske regije 2021 ali podobnih dejavnosti, ki osvetljujejo vlogo etnologije oz. dediščinskih ustanov v turizmu.

Gostujoča urednika številke bosta doc. dr. Boštjan Kravanja z Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani (bostjan.kravanja@ff.uni-lj.si) in doc. dr. Marjetka Rangus s Fakultete za turizem Univerze v Mariboru (marjetka.rangus@um.si). Dobrodošle so najave znanstvenih prispevkov na e-naslova urednic *Glasnika SED* Saše Poljak Istenič (sasa.poljak@zrc-sazu.si) in Daše Ličen (dasa.licen@zrc-sazu.si).

NAVODILA AVTORJEM

Glasnik SED je strokovno-znanstvena revija, ki objavlja izvirne znanstvene, strokovne in poljudne prispevke s področja etnologije, kulturne in socialne antropologije, muzeologije in sorodnih ved ter prispevke ljubiteljev etnološke vede. Uredništvo prosi vse avtorje, da pri pisanju, oblikovanju in oddaji svojih prispevkov upoštevajo naslednja navodila.

Uredništvo sprejema izvirne prispevke (prva objava) izključno v slovenskem jeziku. Besedila v elektronski obliki pošiljajte na naslova urednikov: Saša Poljak Istenič (sasa.poljak@zrc-sazu.si) in Daša Ličen (dasa.licen@zrc-sazu.si).

Dolžina besedila je odvisna od dogovora z urednikom, praviloma pa naj bi **znanstveni članki** obsegali do največ 60.000 znakov s presledki.

Članek mora imeti naslednjo strukturo:

- **naslov** v slovenščini in angleščini
- **izvleček** v slovenščini in angleščini (do 600 znakov s presledki);
- **ključne besede** (do šest) v slovenščini in angleščini;
- **vsebinske opombe** (tekoče, pod črto);
- **literatura in viri** (ločeno; glej navodila spodaj);
- **povzetek** v angleškem jeziku (do 2.500 znakov s presledki);
- **ilustrativno gradivo** oziroma **priloge**, opremljene s potrebnimi podatki.

Na koncu prispevka navedite **podatke o avtorju** (ime in priimek, izobrazba, naziv oziroma poklic, ustanova, kjer ste zaposleni oziroma kjer študirate; e-naslov ali službeni/domači naslov, če elektronske pošte ne uporabljate). Dopišite še rubriko *Glasnika SED*, kamor po vašem mnenju sodi prispevek, in predlagajte tipologijo članka.

Uredništvo poskrbi za slovensko in angleško lekturo, za prevode v angleščino pa so zadolženi avtorji.

Strokovni članki nimajo izvlečka, povzetka in ključnih besed in naj ne presegajo 30.000 znakov s presledki. Opremljeni naj bodo s podatki o avtorju prispevka, z navedbo uporabljene literature in virov ter s slikovnim gradivom.

Poljudni članki, poročila, knjižna poročila in ocene razstav ali filmov naj ne presegajo 15.000 znakov s presledki, opremljeni naj bodo s podatki o avtorju prispevka in morebitnim slikovnim gradivom.

Za vsebino prispevkov odgovarjajo avtorji. Prispevki v rubriki Razglabljanja so razvrščeni po veljavni Tipologiji dokumentov/del za vodenje bibliografij v sistemu COBISS; tipologija se določi po predlogu avtorja, recenzentov in uredništva. Vse prispevke anonimno recenzirajo uredniški odbor in zunanji recenzenti; recenzije se hranijo v arhivu SED.

Avtorice in avtorje prosimo, da pri objavi gradiva upoštevajo avtorske pravice drugih avtorjev in z objavo v *Glasniku SED* ne kršijo avtorskih pravic. Za objavo kakršnegakoli gradiva iz drugih publikacij in arhivov je avtor prispevka dolžan sam zagotoviti dovoljenje za objavo v *Glasniku SED*.

OBLIKOVANJE BESEDILA:

Prispevki naj bodo napisani z urejevalnikom besedil MS Word ali Open Office, v naboru znakov Times New Roman in v velikosti 12 pik. Besedilo strukturirajte v poglavja in po potrebi tudi v podpoglavja.

Citati, krajši od treh vrstic, naj bodo postavljeni tekoče v besedilu med »dvojna narekovaja«; ko gre za navedbo znotraj citata, uporabite 'enojni narekovaj'. Citati, daljši od treh vrstic, naj bodo oblikovani v novem odstavku, brez narekovajev in z zamikom, da se ločijo od drugega besedila. Če gre za izjavo sogovornika, besedilo postavite ležeče; kadar je del izjave ali citata izpuščen, to označite z [...], če pa citat dopolnjujete s svojimi besedami, te postavite v oglati oklepaj: [etnologijo].

Opombe: sprotne, velikost 10 pt.

SLIKOVNO GRADIVO:

Fotografije, skice, risbe, grafi ipd. naj imajo ločljivost najmanj 300 dpi, format pa .jpg ali .tif. Avtorji jih pošljejo kot prilogo, v besedilu pa označijo zeleno mesto postavitve. Podnapis k sliki naj bo v obliki:

Slika zaporedna številka: Naslov slike (foto: avtor, datum).

Slika 1: Murkovanje v Trbovljah (foto: Ivanka Počkar, 11. 11. 2018).

NAVAJANE VIROV IN LITERATURE:

Citiranje med besedilom:

Pri pisanju uporabljamo **oklepajski način navajanja virov in literature**: (priimek avtorja, leto izdaje dela in strani), npr. (Klobčar 2014: 22). Ko v oklepaju navajamo več zaporednih strani, uporabimo stični pomišljaj: (Knific 2013: 96–97, 100–103).

Ko navajamo več avtorjev, reference razvrstimo po letnicah publikacije in jih ločimo s podpičjem: (Ahlin 2013; Junge 2015; Babič 2018). Dela istega avtorja z istim letom publikacije označite s črkami a, b, c: (Šmitek 1998: 54, 2013a, 2013b: 58). Ob več kot treh avtorjih med besedilom (ne pa tudi v seznamu literature) navajamo le prvega: (Križnar idr. 2014), pri dveh ali treh pa navedemo vse: (Strle in Marolt 2014; Smole, Beno in Pungartnik 2013). Delo brez avtorja: (B. n. a. 2015: 22); delo brez letnice: (Priimek b. n. l.: 22); delo brez strani: (Priimek 2015: b. n. s.).

Zakone ipd. navajamo s kratico in letnico objave (npr. ZON 1999 za Zakon o ohranjanju narave, ki je bil objavljen v Uradnem listu 13. julija 1999) oz. s prvo besedo in letnico (npr. Pravilnik 2016). Pri neposrednem citiranju vira v besedilu oklepajski navedek vedno vstavimo pred piko. Le pri daljših, izdvojenih citatih oklepajski navedek postavimo za piko.

Kadar navajamo delo enega avtorja po drugem – (npr. Fink po Simettinger 2014) – v seznamu literature navedemo le vir, ki smo ga dejansko uporabili.

Navajanje v seznamu uporabljenih del:

V seznamu virov in literature ne ločujemo. Citirana dela so razporejena po abecednem vrstnem redu priimkov avtorjev. Navedemo le reference, na katere smo se sklicevali v besedilu.

Tuje kraje izdaj, kadar je to mogoče, poslovenite: Wien – Dunaj, Klagenfurt – Celovec ipd.

Primeri navajanja literature**Monografija:**

PRIIMEK, Ime: *Naslov: Podnaslov*. Kraj izida: Založba, leto izida.

HAGE, Ghassan: *Against paranoid nationalism: Searching for hope in a shrinking society*. Sydney: Pluto Press, 2003.

PRIIMEK, Ime, Ime Priimek in Ime Priimek: *Naslov: Podnaslov*. Kraj izida: Založba, leto izida.

MATURANA, Humberto R. in Francisco J. Varela: *Drevo spoznanja*. Ljubljana: Studia Humanitatis, 2005.

Tudi pri več kot treh avtorjih se v seznamu navajajo vsi avtorji.

Zbornik kot celota:

PRIIMEK, Ime (ur.): *Naslov: Podnaslov*. Kraj izida: Založba, leto izida.

REPIČ, Jaka in Jože Hudales (ur.): *Antropološki vidiki načinov življenja v mestih*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2012.

Poglavje iz zbornika:

PRIIMEK, Ime: *Naslov poglavja: Podnaslov poglavja*. V: Ime Priimek in Ime Priimek (ur.), *Naslov zbornika: Podnaslov zbornika*. Kraj izida: Založba, leto izida, strani.

PRINČIČ, Jože: *Pogled v zgodovino slovenskega podjetništva*. V: Jurij Fikfak in Jože Prinčič (ur.), *Biti direktor v času socializma: Med idejami in praksami*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2008, 21–46.

Periodične publikacije:

PRIIMEK, Ime: *Naslov članka: Podnaslov članka*. *Ime publikacije* letnik/številka, leto izida, strani.

KUNEJ, Drago: *Med kodami skrita zvočna dediščina Slovencev*. *Glasnik SED* 54/1–2, 2014, 22–28.

Navajanje revije, ki je dostopna samo na spletu: LAMBEK, Michael: *The value of (performative) acts*. *Hau, Journal of Ethnographic Theory* 3/2, 2013, 141–160; <http://www.haujournal.org/index.php/hau/article/view/hau3.2.009>, 10. 5. 2015.

Tematska številka periodične publikacije:

PRIIMEK, Ime (ur.): *Naslov tematske številke: Podnaslov tematske številke*. *Ime publikacije* letnik/številka, leto izida.

SIMONIČ, Peter (ur.): *Solidarnost in vzajemnost v času recesije: Razumevanje starih in novih vrednosti in vrednot v poznem kapitalizmu*. *Ars & Humanitas* 8/1, 2014.

Članek iz tematske številke periodične publikacije:

PRIIMEK, Ime: *Naslov članka: Podnaslov članka*. V: Ime Priimek (ur.), *Naslov tematske številke: Podnaslov tematske številke*. *Ime publikacije* letnik/številka, leto izida, strani.

VODOPIVEC, Nina: *Družbene solidarnosti v času socialističnih tovarn in individualizacije družbe*. V: Peter Simonič (ur.), *Solidarnost in vzajemnost v času recesije: Razumevanje starih in novih vrednosti in vrednot v poznem kapitalizmu*. *Ars & Humanitas* 8/1, 2014, 136–150.

Doktorske disertacije, diplomska dela in druge neobjavljene študije:

PRIIMEK, Ime: *Naslov disertacije: Podnaslov disertacije*. Doktorska disertacija. Kraj: Naziv študijske ustanove, leto.

KUŽNIK, Lea: *Interaktivno učno okolje in muzeji za otroke: Teoretski model in zasnova*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, 2006.

Primeri navajanja virov**Časopisni viri:**

PRIIMEK, Ime: *Naslov članka: Podnaslov članka*. *Ime časopisa*, datum (mesec z besedo), stran(i).

ŽIBRET, Andreja: *Za prireditve na podeželju od občine manj denarja*. *Delo*, 30. april 2015, 10.

Ustni viri:

PRIIMEK, Ime, intervju, kraj, datum.

NOVAK, Janez, intervju, Ljubljana, 15. 5. 2015.

Kadar želimo ohraniti anonimnost vira, navedemo zgolj psevdonim, npr.

JANEZ, intervju, Ljubljana, 15. 5. 2015.

Arhivski viri:

Ime in signatura arhivskega fonda – Ime arhiva, arhivska enota, ime in/ali signatura ali paginacija dokumenta.

AS 730 – Arhiv Republike Slovenije, Fond Gospostvo Dol, fasc. 43, pg. 1332.

GNI DAT 32 – Glasbenonarodopisni inštitut ZRC SAZU, Zbirka terenskih posnetkov, DAT 32, Orešje, 20. 3. 1997.

Zakoni in pravni akti:

KRATICA – polno ime, ime publikacije, številka publikacije, datum objave (mesec z besedo)

Če akt ni označen s kratico, zapišemo prvo besedo njegovega imena z velikimi črkami.

ZON – Zakon o ohranjanju narave, *Uradni list RS* 56, 13. julij 1999.

PRAVILNIK o urejanju in oddaji zemljišč Mestne občine Ljubljana za potrebe vrtičkarstva, *Uradni list RS* 19, 11. marec 2016.

Spletni viri:

Literaturo, ki je dostopna v elektronski obliki (spletne znanstvene revije ipd.), navajamo po navodilih za literaturo; kot spletni vir navajamo predvsem različne spletne strani, ki jih med besedilom citiramo kot (Spletni vir 1).

Spletni vir zaporedna številka: Ime podstrani ali prispevka oziroma opis spletne strani in, če je relevanten, datum objave; naslov spletne strani, datum pregleda spletne strani.

Spletni vir 1: Arhiv Glasnikov SED; <http://www.sed-drustvo.si/publikacije/glasnik-sed/glasniki>, 7. 5. 2015.

Spletni vir 2: MURŠIČ, Rajko: *Drugačnost bogati*, 30. 9. 2014; <https://transyuformator.wordpress.com/2014/09/30/rajko-mursic-drugacnost-bogati/>, 8. 5. 2015.

Za avtorsko delo, objavljeno v Glasniku SED, vse moralne avtorske pravice pripadajo avtorju, materialne avtorske pravice, pravice reproduciranja in distribuiranja v Sloveniji in v drugih državah pa avtor brezplačno, enkrat za vselej, za vse primere, za neomejene naklade in za vse medije (tudi za splet) neizključno prenese na izdajatelja.

»Zgodbe si jemljemo za svoje!«

Za 2 groša fantazije in sodobno pripovedovanje na Slovenskem

Špela Frlic

V knjižnici Glasnika SED je konec leta 2020 kot 54. po vrsti izšla monografija Špela Frlic »Zgodbe si jemljemo za svoje!«: *Za 2 groša fantazije in sodobno pripovedovanje na Slovenskem*. Posvečena je pripovedovanju v sodobnem urbanem prostoru. Avtorica se loteva pripovedovanja kot oblike javnega nastopa, ki prenaša tradicionalno gradivo, z aktualizacijo vsebine v sodobni čas in s pripovedovalčevim pogledom na svet pa temu gradivu daje novo življenje. Pričujoče delo je pomemben doprinos k študijam sodobnih oblik tradicij v slovenskem prostoru.

Špela Frlic: **»Zgodbe si jemljemo za svoje!«: Za 2 groša fantazije in sodobno pripovedovanje na Slovenskem**

ISBN: 978-961-6775-25-0

Leto izida: 2020

Založilo: Slovensko etnološko društvo

Zbirka: Knjižnica Glasnika Slovenskega etnološkega društva; 54

Uredila: Anja Serec Hodžar

Monografija je na prodaj na sedežu društva: info@sed-drustvo.si in v knjigotrški mreži www.buca.si.

SLOVENSKO *etnološko* DRUŠTVO
SLOVENE *ethnological* SOCIETY

Ob tej priložnosti vas vabimo k **oddaji besedil za prihodnje izdaje Knjižnice Glasnika SED**. V program vključujemo kakovostna znanstvena in strokovna besedila tako domačih kot tujih avtorjev, če so pomembni za razvoj slovenske etnološke stroke. V tem oziru dopuščamo tudi možnost, da v Knjižnici Glasnika SED izhajajo prevodi del iz tujih jezikov. V poštev pridejo tudi izstopajoča besedila diplomantov in podiplomskih študentov. O objavi in izboru besedil odloča uredniški odbor. Predloge zbiramo celo leto. Če imate pripravljeno besedilo, ki bi ga želeli objaviti v tej zbirki, ga pošljite na elektronski naslov anjahodzar@gmail.com.

Cena posamezne številke | Price per Issue: 10 EUR
Letna naročnina | Yearly Subscription: 20 EUR
Transakcijski račun SED | SED Transaction Account Number: 02083-0016028646 NLB, d. d.

Distributer | Distribution: BUČA d. o. o.

Glasnik SED je indeksiran v bazah podatkov | Glasnik SED is entered into the following data bases:
Anthropological Index Online (AIO RAI) <http://aio.anthropology.org.uk>
Anthropological Literature <http://hcl.harvard.edu/tozzer/al.html>
European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH) <https://dbh.nsd.uib.no/publiseringskanaler/erihplus/>
Scopus <http://www.scopus.com/>
Ebsco <http://www.ebsco.com/>

Revijo subvencionirata Javna agencija za raziskovalno dejavnost RS in Ministrstvo za kulturo RS. Revija je vpisana v evidenco javnih glasil, ki jo vodi Ministrstvo za kulturo RS pod zaporedno št. 550. | The Bulletin is subsidized by the Slovenian Research Agency and the Slovene Ministry of Culture. The Bulletin has been entered in the record of public printed media at the Slovene Ministry of Culture under the number 550.

Fotografija na naslovnici | Front Cover Photo:

Družinica nad Piranom. Piran, začetek 60. let 20. stoletja. Foto: Osebni arhiv družine Ličen. | A family above Piran. Piran, early 1960s. Photo: Ličen Family photo archive.

Izšlo | Published:

Ljubljana, april 2021 | April 2021

SLOVENSKO *Ĕ*nološko DRUŠTVO
SLOVENE *Ĕ*thnological SOCIETY

Metelkova 2, 1000 Ljubljana

TISKOVINA

UDK 39(497.4)(05)
ISSN 0351-2908 (Tiskana izd.)
ISSN 2535-4324 (Spletna izd.)
Ljubljana, april 2021